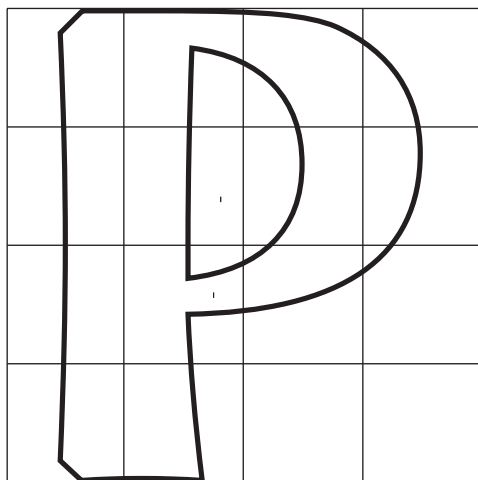

**BIĄŁOSTOCKIE
ARCHIWUM
JĘZYKOWE**

NR 16

UNIwersYTET W BIAŁYMSTOKU
WYDZIAŁ FILOLOGICZNY

**BIAŁOSTOCKIE
ARCHIWUM
JĘZYKOWE**

NR 16

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
Białystok 2016

RADA NAUKOWA:

Stanisław Dubisz (Warszawa), Sabine Fiedler (Lipsk, Niemcy),
Irine Goshkheteliani (Batumi, Gruzja), Shin'ichiro Ishikawa (Kobe, Japonia),
Irena Masojć (Wilno, Litwa), Kazimierz Ożóg (Rzeszów),
Ewa Sławkowa (Katowice), Elżbieta Umińska-Tytoń (Łódź),
Bogdan Walczak (Poznań), Aleksander Zubow (Mińsk, Białoruś)

KOMITET REDAKCYJNY:

Elżbieta Awramiuk, Lilia Citko, Leonarda Dacewicz,
Beata Kuryłowicz (sekretarz), Zenon Leszczyński,
Bogusław Nowowiejski (redaktor naczelny), Urszula Sokólska,
Irena Szczepankowska, Joanna Szerszunowicz, Halina Święczkowska

REDAKCJA JĘZYKOWA:

Olga Anchimiuk, Lutz Harbig, Kirk Palmer, Konrad K. Szamryk

ADRES REDAKCJI

„Białostockie Archiwum Językowe”
15–420 Białystok, Plac Uniwersytecki 1, pok. 146
telefon: 85 7457446, 85 7457444; fax: 85 7457478
mail: filolog@uwb.edu.pl
<http://filologia.uwb.edu.pl/baj/>

Projekt okładki:

Andrzej Kisielewski

Korekta:

Zespół

*Publikacja została dofinansowana ze środków na działalność statutową
Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku*

ISSN 1641–6961

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku

15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14, tel. 85 7457120
<http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>, e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl

Druk i oprawa: „QUICK-DRUK” s.c., Łódź

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY	9
<i>Olga Anchimiuk</i> Животные – участники чудес в житиях святых (Zwierzęta – uczestnicy cudów w żywotach świętych)	11
<i>Elżbieta Awramiuk</i> Wariantywność pisowniowa frazeologizmów we współczesnych słownikach jednojęzycznych	29
<i>Violetta Elżbieta Borecka</i> Analiza błędów językowych w praktyce glottodydaktycznej (na przykładzie języka angielskiego w szkole ponadgimnazjalnej)	41
<i>Małgorzata Bortliczek</i> Sposoby wyrażania cech i predyspozycji obiektów przyrody w tekstach przeznaczonych dla dzieci	57
<i>Anna Daszkiewicz</i> Orts- und situationsgebundener Sprachgebrauch: Zum Gastarbeiterdeutsch türkischstämmiger MigrantInnen und zu seiner medialen Repräsentation (Użycie języka uwarunkowane miejscem i sytuacją: o języku niemieckim „gastarbeiterów” pochodzenia tureckiego i jego medialnej kreacji)	75
<i>Monika Famielec</i> Kreacje nazewnicze trójmiejskich osiedli mieszkaniowych	95
<i>Ewa Gorlewska</i> Słownictwo aksjologiczne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej – wybór i klasyfikacja	109
<i>Irine Goskheteliani, Joanna Szerszunowicz</i> Culture-bound food terms in a contrastive perspective (Zdeterminowane kulturowe nazwy kulinariów w perspektywie kontrastywnej)	127

<i>Marzena Guz</i>	
Benennungen der Rektoren, Kantoren und Organisten der Pfarrrschule in Rößel (1420–1931) (Nazwania rektorów, kantorów i organistów szkoły parafialnej w Reszlu (1420–1931))	147
<i>Zuzanna Krótki</i>	
Nazwy demonów powietrznych w historii języka polskiego	159
<i>Beata Kuryłowicz</i>	
Zapomniany świat obrzędowości weselnej w dawnej Polsce (na podstawie słowniczka <i>Nazwy weselne...</i> Zygmunta Glogera) . .	173
<i>Izabela Łuc</i>	
Konotacje wartościujące w odapelatywnych nazwiskach mieszkańców Śląska Cieszyńskiego (XIX wiek)	191
<i>Paulina Michalska-Górecka</i>	
Od ewangelika do protestanta. Dzieje leksemów w polszczyźnie . .	213
<i>Małgorzata Miławska-Ratajczak</i>	
Opozycja SWÓJ – OBCY w „Pokłosiu” Władysława Pasikowskiego	231
<i>Beata Piecychna</i>	
Integrated Problem and Decision Reporting in Translation Teaching – Advantages and Drawbacks from Translation Students’ Point of View (Zintegrowane raportowanie problemów i decyzji tłumaczeniowych (IPDR) – zalety i wady z punktu widzenia studentów translatoryki)	247
<i>Magdalena Smoleń-Wawrzusiszyn</i>	
„Niežnośna lekkość bytu” – skrzydlate słowa w retorycznych interpretacjach	265
<i>Anetta Bogusława Strawieńska</i>	
Glamour, charyzma, celebrity, iluzja – semantyczne uwikłania . . .	285
<i>Konrad Kazimierz Szamryk</i>	
Językowe regionalizmy w odnalezionym rękopisie <i>Roślin potrzebnych</i> Krzysztofa Kluka jako element atrybucji tekstu	313
<i>Joanna Szerszunowicz</i>	
Językowo-kulturowa analiza sloganów reklamowych marki Żubr	325
Z LEKSYKI REGIONALNEJ	345
<i>Dorota Krystyna Rembiszewska</i>	
Od wiadomości do łąpówki. Z dziejów wyrazu <i>chabor</i>	347

<i>Janusz Siatkowski</i>	
Polskie racuchy	355
RECENZJE	361
<i>Beata Jarosz</i>	
Profesjolekt parolotniarzy – bogactwo czy chaos? (Barbara Pędzich, <i>Jak powstaje socjolekt? Studium słownictwa parolotniarzy</i>)	363
<i>Bogusław Nowowiejski</i>	
Janusz Siatkowski, <i>Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi</i>	381
<i>Bogusław Nowowiejski</i>	
Anna Kostecka-Sadowa, <i>Rzeczownikowe zapożyczenia wschodnio- słowiańskie w gwarach polskich</i>	389
<i>Bogdan Walczak</i>	
Katarzyna Jachimowska, <i>Komunikacyjne aspekty tekstów pisanych przez osoby z dysfunkcją słuchu</i>	399
<i>Bogdan Walczak</i>	
Małgorzata Karwatowska, Leszek Tymiakin, <i>Światy uczniowskie. Język – media – komunikacja</i>	403
<i>Bogdan Walczak</i>	
Agnieszka Motyl, <i>Normalizacja fleksji werbalnej w zakresie kategorii czasu w dobie średniopolskiej</i>	407

ARTYKULY

Olga ANCHIMIUK

Uniwersytet w Białymstoku
anchimiuk.olga@tlen.pl

ЖИВОТНЫЕ – УЧАСТНИКИ ЧУДЕС В ЖИТИЯХ СВЯТЫХ

Мифы о птицах и зверях, устраивающих мироздание, сказки о животных-хитрецах, нравоучительные басни, средневековые bestiarii, эпические поэмы и сатирические повести о царстве животных, в кривом зеркале человеческого социального устройства, – это основной список художественных форм повествований о животных. В наше время в различных разделах филологии лингвистами, литературоведами, фольклористами всесторонне изучено место животных в сказках, былинах. Изучению славянских поверий о животных посвящены труды польских исследователей К. Мошиньского, О. Кольберга, сербского ученого Т. Джорджевича, болгарского – Д. Маринова, белорусского – Н.М. Никольского и многих других; исследованию сказок, в том числе сказок о животных, – работы В.Я. Проппа, Э.В. Померанцевой, О.М. Ивановой-Казас и Е.А. Костюхина. И только книга протоирея Буфеева «Животные рядом со святыми» посвящена исследованию животных в житиях. В ней дается классификация диких, домашних животных и зверей, рассматриваются их взаимоотношения со святыми, а также определяются функции животных в этом типе литературы. Несмотря на то что в житиях святых упоминаются самые различные животные, особенности описания и функционирования животных в житийной литературе изучены недостаточно.

Настоящая статья посвящена исследованию изображения животных в житиях святых-отшельников, а именно, животных, являющихся участниками чудес.

Изображение животных в различных жанрах литературы существенно различается. Если в сказках, по замечанию В. А. Бахтиной скрывается комизм в самом принципе животной сказки при наделении зверей поступками людей («предполагается некое столкновение безусловного с условным» [Бахтина 1972: 161]), то в житиях комизм полностью отсутствует.

Некоторые исследователи, например Е.А. Костюхин, рассматривают животный эпос не в национальных рамках, а в контексте мирового фольклора, мировой литературы. По нашему мнению, в таком ключе стоит рассматривать и жития святых. Главные герои житий – святые, они почитаются за святость, благочестие, праведность, стойкое исповедание веры, ходатайство перед Богом за людей. Они проживают на разной территории и в разные периоды времени.

ЖИВОТНЫЕ В ХРИСТИАНСТВЕ

Еще наскальные рисунки доисторического человека, изображающие животных и людей, показывают отношения между ними. Чаще всего это отношения – ‘охотник – жертва’. В современном мире о животных мы часто слышим, когда речь идет о «пищевой цепи» или об охране исчезающих видов. Но совсем иные отношения между животными и людьми описаны в *Священном Писании* и в *Житиях святых*.

В *Книге Притчей Соломоновых*, говорится: «Праведный печется о жизни **скота** своего, сердце же нечестивых жестоко» (12: 10). Множество чудесных эпизодов *Ветхого* и *Нового Завета* посвящено говорящим животным, например о Змее-искусителе, о Балаамовой ослице и др. В житиях святых также встречаются чудесные ситуации, в которых животные говорят человеческим голосом: «**Конь** же, убивший Ликиния, по Божию повелению **возопил человеческим голосом**, так ублажая святую мученицу: – Блаженна ты, голубица Христова, поправшая змия»¹.

¹ Страдание святой великомученицы Ирины, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/may/txt13.html, вход 28.08.2016.

Разнообразно косвенное присутствие животных в библейских событиях: Адам дал имя не только своей жене, но до этого дал имена животным – «прежде того нарек имена всем зверям» (Быт. 2, 20); в описании Рождения Иисуса Христа: «и родила Сына своего Первенца, и спеленала Его и положила его в **ясли...**»² (Лк. 2:7) ‘ясли’ – метонимическое обозначение присутствия животных; первыми увидели Иисуса Христа пастухи – также, с одной стороны, косвенное присутствие животных, а с другой – параллель с ‘пастырем словесного стада’, ‘пастырем добрым’ (Ин10: 12, 14) – *одним* из имен Иисуса Христа.

В словаре В. Даля, глагол *паст* значит ‘пускать скотину или птицу на подножный корм; выгонять скот, стадо в поле, охаживая и оберегая его’, другое его значение – ‘заботиться о благе словесного стада, прихожан церкви, церк. паствити, пастовати’. Семантический компонент ‘заботиться, оберегать’ – то есть проявлять родительскую любовь к детям или к животным [СД] – сохранен в метафорическом переносе.

В *Большом толковом словаре по культурологии* в словарной дефиниции *паства* указывается, что это ‘верующие, руководимые духовенством’. И далее: ‘Христианство называет верующих овцами, а духовенство – пастухами, учит, что верующие не способны без посредства церкви найти «истинный путь» в жизни’ [БТСК]. Употребление этой метафоры встречаем в житии: «Преподобный держал еще в уме и пророчество святого Симеона Столпника, который предсказал ему **пасение словесных овец**»³. Пасомые – дети. И отношение к ним – как детям, с лаской, заботой, снисхождением, любовью.

Символика животных в житиях очень разнообразна. Вспомним, что каждому евангелисту соответствует свое животное⁴. При евангелисте Марке изображается **лев**, в ознаменовании могущества и царственного достоинства Христа. Евангелиста Луку изображают с **тельцом**, подчеркивая жертвенное, искупительное служение Спасителя. **Орел** рядом с евангелистом Иоанном изображает высоту евангельского учения и сообщаемых в нем божественных тайн.

² Евангелие от Луки (2:7).

³ Житие преподобного отца нашего Феодосия Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yavv/txt39.html, вход 29.09.2016.

⁴ Символы эти заимствованы из видения Иоанна Богослова (Откр. 4:7).

Многие святые, изображаются на иконах вместе с животными, это Герасим Иорданский, вместе со львом, которого он излечил и за это лев служил ему, Святой Власий, благославляющий животных, святой Серафим Саровский с медведем, святой Сергей Радонежский с медведем, святой Трифон с соколом, Антоний Падуанский и Франциск Асизский (католические святые, со множеством животных). Святого духа принято изображать в виде голубя.

ЖИВОТНЫЕ В ЖИТИЯХ СВЯТЫХ

Животные, изображаемые или упоминаемые в житиях, очень разнообразны в связи с географией отшельничества – в рассматриваемых житиях это Азия, Африка и Европа.

Поскольку отшельники жили далеко от цивилизации, разнообразие животных в житиях велико. Чаще всего встречаются дикие животные, звери, потому что отшельники, уходя от людей, вторгались в животный мир и вступали с его представителями в определенные взаимоотношения. В зависимости от географии проживания святых, в житиях меняется картина как домашних так и диких животных. В житиях святых, живших в северной Африке, Азии часто встречаются львы, в Житиях европейских святых – медведи.

Отношения святых с животными не имеют ничего общего с дрессировкой. Животные получают сверхъестественные способности – они понимают человеческий голос и обретают способность мыслить.

Изображение животных в житиях святых посвящено описанию, а в некоторых случаях иллюстрации влияния Божьей благодати на животных, которые находятся рядом со святыми. Именно эти эпизоды и определяются как *чудо* и будут описаны ниже.

Условия, в которые попадают животные, не являются обыкновенными, утверждает К. Буфеев: «животные попадали в сферу влияния благодати божией, действующей через Святых, и меняли свое привычное поведение» [Буфеев 2012: 278].

Следует отметить, что присутствие животных в житиях помогает в описании ситуаций чуда.

ПРЯМОЕ ПРИСУТСТВИЕ ЖИВОТНЫХ В ЖИТИЯХ СВЯТЫХ

Присутствие животных в *Житиях святых* встречается прямое и косвенное. При прямом присутствии животное упоминается с помощью гиперонимов ('животное', 'зверь', 'скот') и гипонимов, то есть видовых наименований ('лев', 'медведь...').

Гипонимы и гиперонимы – важное средство когнитивной обработки информации, категоризации лексики – одного из важнейших процессов в познавательной деятельности человека. Основной функцией гиперонима, слова с родовым значением, обычно признается функция обобщения, генерализации. А гипоним (видовое слово), заменяя родовое слово в нейтрализующих контекстах реализует метаязыковую функцию уточнения, конкретизации, выделения дополнительной информации, а также стилистическую функцию переименования. [Котцова 2009: 79]. К дополнительным текстовым функциям можно отнести различные синонимические преобразования в результате перекатегоризации гипонимов в речи.

В житиях часто употребляются такие гиперонимы как 'зверь' и 'животное'. Остановимся на дефиниции 'животное' в толковых словарях. **Животное** – 1. Живое существо, способное чувствовать и передвигаться. [ТСУ]. **Животное** – 1. Любое живое существо [НСРЯ]. **Животное** – это живое существо (кроме рыб, птиц и насекомых), отличающееся по своему строению и умственному развитию от человека [ТСД]. Только в [СД] в словарной дефиниции уточняется – *кроме рыб, птиц и насекомых*, но в других словарях дано более широкое определение – *живое существо*.

Словарная дефиниция лексемы 'зверь' показывает изменение значения: **Зверь** – дикое (чаще хищное) животное [СРЯ XVIII в.]. **Зверь** – 1. вообще, животное четвероногое, млекопитающее; 2. дикое, лютное, плотоядное, хищное;... [СД]. В Словаре В.И. Даля отмечается – вообще, животное четвероногое, млекопитающее, и далее во втором значении – дикое, лютное, плотоядное, хищное. **Зверь** – дикое, обычно хищное животное [НСРЯ]. **Зверем** называют дикое животное (как правило, хищное) [ТСД].

Лексемы 'животное' и 'зверь' могли быть синонимами (согласно словарю Даля), но со временем лексема 'животное' становится гиперонимом слова 'зверь'.

Гипероним 'животное' в исследуемых житиях встречается – 12 раз «насыщающего всякое животное»⁵, использование во множественном числе *животные* – 5 раз: «он уделял добрую долю пустынным животным»⁶. Чаще всего этот гипероним используется в словосочетаниях, в которых подчеркивается их качество: «**неразумных животных**»⁷; «**бессловесных животных**»⁸; а также их место обитания: «он уделял добрую долю **пустынным животным**»⁹.

В житиях гипероним *зверь* употребляется значительно чаще – 26 раз. Например: «Ужаснулся старец при виде зверя»¹⁰. Форма множественного числа еще чаще – 29 раз, например: «звери лежат у тела святого и жалостно рыкают, точно плачут, дивился кротости этих зверей»¹¹. Это связано с местом проживания большинства отшельников, пустыни, леса, то есть место обитания диких, хищных животных – зверей.

Наиболее частотные родовые наименования зверей, которые обнаружены в исследуемых житиях: – **лев** – 48, множ. чис. – **львы** – 7, **медведь** – 12, **медведица** – 3, множ. чис. – **медведи** – 2. В силу территориальной распространенности – лев – в житиях «южных», медведь – «северных». Меньше в количественном отношении встречаются следующие животные: **гиена** – 7, **волки** – 6, **волчица** – 1; **ехидна** – 5, множ. число – **ехидны** – 1; **пард** (леопард) – 1, **лисица** – 1, **рысь** – 1, множ. число – **рыси** – 1, **вепрь** – 1, множ. число – **вепри** – 1.

Гиперонимы '*животные*' и '*звери*' в житиях, встречаются также в контекстах, когда оба этих слова употребляются в ряду однородных членов: «голоса других диких зверей и животных»¹² как гиперонимы.

⁵ Житие преподобного отца нашего Луки Ефесского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/fevr/txt25.html, вход 28.08.2016.

⁶ Житие преподобного отца нашего Серафима Саровского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt04.html, вход 28.08.2016.

⁷ Житие преподобного отца нашего Антония Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt59.html, вход 28.08.2016.

⁸ Житие преподобного отца нашего Феодосия Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt39.html, вход 28.08.2016.

⁹ Житие преподобного отца нашего Серафима Саровского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt04.html, вход 28.08.2016.

¹⁰ Житие преподобной матери нашей Марии Египетской, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/aprel/txt01.html, вход 28.08.2016.

¹¹ Житие преподобного отца нашего Павла Фивейского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt53.html, вход 28.08.2016.

¹² Житие преподобного отца нашего Иллариона Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/oktjabr/txt79.html, вход 28.08.2016.

Как гиперонимы, так и гипонимы присутствуют в житиях в речи агиографа, в речи самого святого и в речи участников житий. В житиях святых о животном говорит непосредственно агиограф, описывая святого, его доброту и кротость и приятие всех *животных*: «он уделял добрую долю пустынным **животным**»¹³.

Также агиограф, используя наименование **лев**, говорит о конкретном животном, от которого святой ждет каких-то действий, свойственных этому хищнику в дикой природе. В житии о святом Парде читаем: «Недалеко от того места, где жил Пард, в долине обитал **лев**, и святой отец ходил в его логовище, толкал зверя рогаткою, чтобы тот, расвирепев, растерзал его»¹⁴.

В другом житии в речи, принадлежащей святому, он дает поучение братии, используя для этого разные наименования библейских животных: «Святой же сказал им: – Господь дал нам Своим рабам, власть попить **льва и змия**, которые страшнее всех **зверей**, а вы боитесь **медведицы**?»¹⁵.

В следующем житии святой в обращении ко льву использует гипероним, тем самым подчеркивая его место в животном мире: «– **Зверь!** пещера просторна, нам обоим ее хватит, и мы можем жить оба вместе: один Творец нас создал»¹⁶.

В обращении святого к животному встречается обращение на *ты*, с просьбой: «Тогда Зосима сказал зверю: ...Выкопай **же ты** когтями своими могилу, и я погребу тело преподобной. – Лев как будто понял эти слова и передними лапами выкопал яму, достаточную для погребения»¹⁷. Такое ты-обращение обычно применительно к животному.

Как замечает М.В. Лысякова, большую функциональную активность демонстрирует гипероним, что вполне можно объяснить его семантическим статусом – более бедным с точки зрения семного

¹³ Житие преподобного отца нашего Серафима Саровского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt04.html, вход 28.08.2016.

¹⁴ Память преподобного Парда Отшельника, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/dekabr/txt48.html, вход 28.08.2016.

¹⁵ Житие преподобного отца нашего Иоанникия Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/nojabr/txt12.html, вход 28.08.2016.

¹⁶ Житие и подвиги преподобного отца нашего Саввы Освященного, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/dekabr/txt15.html, вход 28.08.2016.

¹⁷ Житие преподобной матери нашей Марии Египетской, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/aprel/txt01.html, вход 28.08.2016.

состава значением, способным выражать характеристики разной степени обобщенности, а также большей дистрибутивной свободой по сравнению с гипонимами, более насыщенными семантическими признаками и менее свободными в своей сочетаемости. Синонимическая замена видового слова родовым имеет текстовую мотивацию. Иногда заменяются более отвлеченными названиями имена предметов, событий, вызывающих отрицательное отношение, страх и другие неприятные чувства. «Употребление гиперонима вместо гипонима в определенных условиях общения придает общению стилистическую, эмоциональную окраску» [Лысякова 2004: 144].

КОСВЕННОЕ ПРИСУТВИЕ ЖИВОТНЫХ В ЖИТИЯХ СВЯТЫХ

Наряду с прямым непосредственным присутствием в жизни отшельника, разные животные могут иметь, так сказать, косвенное присутствие. Это присутствие не самого животного, а его частей: *шкуры животного, жилы, хвост и т.д.*

В языковом отношении такое косвенное присутствие выражается в том что употребляются соответствующие притяжательные прилагательные. Семантической основой притяжательных прилагательных является указание на обладателя – индивидуума или они также обозначают общую родовую принадлежность, это прилагательные на *-ий*: («сухие воловьы жилы»¹⁸; «неся огромную баранью шкуру»¹⁹; «были опоясаны овечьими кожами»²⁰; «видят скотский образ»²¹, а также прилагательные на *-иный*: «Найдя львиную пещеру, он вошел туда и, помолившись, лег спать на львином логовище»²²; «как яд змеи-

¹⁸ Житие преподобного отца нашего Василия Нового, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/mart/txt77.html, вход 28.08.2016.

¹⁹ Житие преподобного отца нашего Макария Александрийского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yanv/txt62.html, вход 28.08.2016.

²⁰ Житие преподобного отца нашего Онуфрия Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/ijun/txt35.html, вход 28.08.2016.

²¹ Житие преподобного отца нашего Макария Египетского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yanv/txt61.html, вход 28.08.2016.

²² Житие и подвиги преподобного отца нашего Саввы Освященного Память 5 декабря, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/dekabr/txt15.html, вход 28.08.2016.

ный в их устах»²³; «язык, как бы змеиный»²⁴; «Удобна ли козлиная кожа для приготовления из нее меха?»²⁵

В *Житии преподобного отца нашего Макария Александрийского*²⁶ описывается чудесная ситуация, известная как «дар гиены». В ней гиена приносит овечью шкуру святому Макарию в благодарность за то, что святой вылечил ее детеныша: «Святой, подняв щенка, плюнул ему в глаза, помолился Богу, – и щенок прозрел. Гиена, взяв своего щенка, убежала. На утро она снова прибежала к преподобному, неся **огромную баранью шкуру...**»²⁷.

Воловьи жилы в древности использовались как орудие пыток, и упоминание о жилах – тоже своего рода косвенное присутствие животных: «– Кто ты? – Но святой и им не отвечал ничего. Тогда Самон повелел принести железные прутья, **сухие воловьи жилы** и другие, наводящие ужас, орудия пытки»²⁸.

Животные упоминаются также в сравнениях. Агиограф использует цитату из Исаии: «а надеющиеся на Господа обновятся в силе: поднимут крылья, как орлы, потекут – и не устанут, пойдут – и не утомятся»²⁹. В ней сравнение верующих с орлами, подчеркивается их сила, гордость.

В других житиях агиограф описывает демонов, принимающих вид разных животных: «львов, волков, аспидов, змей, скорпионов, рысей и медведей, и каждый из этих призраков обнаруживал свою ярость соответственным его виду способом: лев рычал, готовясь поглотить Антония, буйвол устрашал своим ревом и рогами, с ши-

²³ Житие преподобного отца нашего Зосимы, епископа Вавилонского Память 4 июня, Эл.ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/ijun/txt12.html, вход 28.08.2016.

²⁴ Житие преподобного отца нашего Макария Египетского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yanv/txt61.html, вход 28.08.2016.

²⁵ Житие преподобного отца нашего Иоанникия Великого Память 4 ноября, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/nojabr/txt12.html, вход 28.08.2016.

²⁶ Память 19 января, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yanv/txt62.html, вход 28.08.2016.

²⁷ Житие преподобного отца нашего Макария Александрийского, Там же.

²⁸ Житие преподобного отца нашего Василия Нового, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/mart/txt77.html, вход 28.08.2016.

²⁹ (Ис.40:31) Житие преподобного отца нашего Онуфрия Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/ijun/txt35.html, вход 28.08.2016.

пением извивалась змея, стремительно бросались волки...»³⁰. Агиограф, изображая хищников, и показывая способ устрашения хищником своего врага, хочет вызвать у читателя страх. В другом житии: «тщеславный и лживый бес и, превратившись в большего дикого вепря, с великою яростью устремился на преподобного»³¹. Здесь также агиографом подчеркивается звериная натура животного: жестокость, бессердечность.

В одном из житий женщина, подвергшаяся колдовству, была превращена в лошадь³² – в домашнее животное. Мужу был дан шанс, он не убил лошадь как дикое животное, которое бы на него нападало, а смог привести эту лошадь к святому и расколдовать ее.

В этих чудесных ситуациях агиографом подчеркивается и раскрывается «звериная» природа животных, которую они или проявляют, или которой лишаются вследствие чуда.

«ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ» ПРИСУТСТВИЕ ЖИВОТНЫХ В ЖИТИЯХ СВЯТЫХ

Другой вариант косвенного присутствия животного в житиях можно назвать изобразительным, то есть животное отсутствует как живое существо и участник событий жизни отшельника, но является элементом фигурального обозначения агиографа, отшельника или иных участников жития. Часто это сравнение, метафора или эпитет.

Часто встречаются в житиях такие эпитеты, как *злой*, *большой*, *страшный*: «**большой** медведь пришел к келии³³, «неожиданно показала **большая** и **страшная** медведица, шедшая на них с близлежащего поля»³⁴.

³⁰ Житие преподобного отца нашего Антония Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yanv/txt59.html, вход 28.09.2016.

³¹ Житие преподобного отца нашего Паисия Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/ijun/txt51.html, вход 28.09.2016.

³² Житие преподобного отца нашего Макария Египетского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yanv/txt61.html, вход 28.09.2016.

³³ Житие преподобного отца нашего Никандра Псковского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/sentjabr/txt96.html, вход 28.09.2016.

³⁴ Житие преподобного отца нашего Иоанникия Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/nojabr/txt12.html, вход 28.09.2016.

Для сопоставления объекта (качества животного) с другим объектом или понятием в житиях часто используется сравнение: «Вы сами **подобны животным**, так как глаза ваши видят скотский образ...»³⁵.

В предложениях «выражающих сравнительные отношения, уподобляются две ситуации, сближаемые на основании объективного сходства или тождества, либо на основании субъективных ассоциаций. В основе сравнительных отношений лежит значение условного тождества, т.е. предположительного приравнивания. Предположительность может быть акцентирована, ослаблена, а в некоторых случаях преобразована»³⁶.

В одних случаях на основании объективного сходства или тождества указывается на ту черту, качество, действие с которым сравнивают: «что кроткие, подобно агнцам»³⁷, «лев, тихий, как ягненок»³⁸; «третьи летали подобно воронам, кидались мне в лицо и вопили»³⁹; «варвары, кои, подобно диким зверям, внезапно напав, многих святых отцов убили, а иных взяли в плен»⁴⁰; «В это время я увидел мужа, приближавшегося ко мне, очень страшного на вид; он весь был покрыт волосами как зверь»⁴¹; «...нагого мужа с густой бородой, с волосами, доходящими до чресл, тело которого обросло ими, как у зверей»⁴²; «одни ревели, как скоты и звери, другие лаяли, как псы, некоторые выли, как волки»⁴³, «но животным, имевшим вид лошади», «... жену, имеющую вид лошади»⁴⁴. В этих случаях сравни-

³⁵ Житие преподобного отца нашего Макария Египетского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yanv/txt61.html, вход 28.09.2016.

³⁶ <http://rusgram.narod.ru/3078-3107.html>.

³⁷ Житие преподобного отца нашего Павла Фивейского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yanv/txt53.html, вход 28.09.2016.

³⁸ Житие преподобной матери нашей Марии Египетской, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/aprel/txt01.html, вход 28.09.2016.

³⁹ Житие преподобного отца нашего Макария Александрийского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yanv/txt62.html, вход 28.09.2016.

⁴⁰ Память преподобного Нила Постника, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/nojabr/txt46.html, вход 28.09.2016.

⁴¹ Житие преподобного отца нашего Онуфрия Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/ijun/txt35.html, вход 28.09.2016.

⁴² Житие преподобного отца нашего Петра Афонского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/ijun/txt36.html, вход 28.09.2016.

⁴³ Житие преподобного отца нашего Василия Нового, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/mart/txt77.html, вход 28.09.2016.

⁴⁴ Житие преподобного отца нашего Макария Египетского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/yanv/txt61.html, вход 28.09.2016.

вается внешний вид, способ передвижения, качества животного и др.

В других случаях, на основании субъективных ассоциаций и читатель сам должен знать эту черту или качество: «Слова их ядовитее самих змей»⁴⁵; «блаженный Серафим узрел Господа нашего Иисуса Христа в образе Сына Человеческого во славе, сияющего, светлее солнца, неизреченным светом и окруженного, как бы роем пчел Небесными Силами; ангелами, архангелами, херувимами и серафимами»⁴⁶; «Здесь отрок пребывал в горе пустынной, живя со зверями, как с агнцами»⁴⁷; «покорившего диких зверей как овец Своему угоднику»⁴⁸; «лежа пред дверьми, как овца»; «кричать, как олени»; «больших комаров, как осы»⁴⁹; «летали подобно воронам»⁵⁰; «лев, тихий, как ягненок»⁵¹; «Голубь, цветом белее снега»⁵².

Очень интересно сравнение «окруженного, как бы роем пчел». В западной Сербии пчел считают бесполоыми: Бог сделал так, что они размножаются без спаривания, а путем своего рода «непорочного зачатия» [Ђорђевић 1958: 211].

Совершенно иного рода присутствие животных в житиях является приведение цитат, в которых так или иначе присутствуют изображенные или упоминаемые животные.

УПОМИНАНИЕ ЖИВОТНЫХ В ЦИТАТАХ ЖИТИЙ

Во многих *Житиях святых* присутствуют животные в цитатах из *Библии* и *Псалтири*. В житийных текстах святых библейские цитаты

⁴⁵ Житие преподобного отца нашего Антония Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt59.html, вход 28.09.2016.

⁴⁶ Житие преподобного отца нашего Серафима Саровского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt04.html, вход 28.09.2016.

⁴⁷ Преподобного отца нашего Симеона Дивногорца, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/may/txt66.html, вход 28.09.2016.

⁴⁸ Житие преподобного отца нашего Кириака, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/sentjabr/txt111.html, вход 28.09.2016.

⁴⁹ Житие преподобного отца нашего Макария Александрийского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt62.html, вход 28.09.2016.

⁵⁰ Житие преподобного отца нашего Макария Александрийского, Там же.

⁵¹ Житие преподобной матери нашей Марии Египетской, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/aprel/index.html, вход 28.09.2016.

⁵² Житие святого отца нашего Феодора, епископа Едесского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/ijul/txt29.html, вход 28.09.2016.

выступают как обязательные структурные элементы житий для перевода повествования из плана описания в план символического толкования. Цитата является квинтэссенцией, сжатым пересказом последующего или предшествующего описания.

В одном из житий мы сталкиваемся с цитатой из *Псалтири* (Пс 146:9), в которой говорится о Боге, который дает «скоту пищу его и птенцам ворона, взывающим к Нему»⁵³. В другом житии, также использована эта же цитата, но в пересказе: «Кто насыщает всякую алчущую душу: если Он дает пищу бессловесным скотам и птенцам ворона, взывающим к Нему»⁵⁴ (Пс. 146: 9).

В цитате, представленной в одном из рассмотренных житий говорится что некоторые могут хвастаться наличием коней: «Коня и всадника ввергнул в море. Ты простер десницу Твою: поглотила их земля... Иные колесницами, иные конями, а мы именем Господа Бога нашего хвалимся: они поколебались и пали, а мы встали и стоим прямо»⁵⁵ (Пс. 19: 8–9). И в другом житии эта же цитата: «Когда же я начинал петь против них: Иные колесницами, иные **конями**, а мы именем Господа Бога нашего хвалимся»⁵⁶ (Пс. 19: 8).

Упоминание о животном находим в цитате из *Псалтири*: «Он же тотчас встал на молитву, произнося слова псалма Давидова: Не убоишься ужасов в ночи, стрелы, летящей днем... **на аспида и василиска** наступишь” (Пс. 90: 5, 13). При сих словах бес со своими ужасами тотчас исчез»⁵⁷. Здесь единственный раз встречаем упоминание о несуществующем животном – василиске.

Животные в цитатах из *Священного Писания* и *Псалтири* представлены в основном дикими животными, когда автор противопоставляет человека и животное. Человек – любовь, сострадание, доброта, а животное – вероломство, жестокость, беспощадность.

⁵³ Житие и подвиги преподобного отца нашего Саввы Освященного, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/dekabr/txt15.html, вход 28.08.2016.

⁵⁴ Житие преподобного отца нашего Феодосия Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt39.html, вход 28.08.2016.

⁵⁵ Житие преподобного отца нашего Илариона Великого, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/oktjabr/txt79.html, вход 28.08.2016.

⁵⁶ Житие преподобного отца нашего Антония Великого Память 17 января Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt59.html, вход 28.08.2016.

⁵⁷ Житие и подвиги преподобного отца нашего Саввы Освященного, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/dekabr/txt15.html, вход 28.09.2016.

ДЕЙСТВИЯ ЖИВОТНЫХ В ЖИТИЯХ СВЯТЫХ

В *Житиях святых* животные вступают в определенные отношения со святыми и с людьми, участниками житий. В связи с этим в исследуемых житиях можно выделить следующие функции животных, героев житий: а) вредить; б) помогать, благоприятствовать; в) наказывать, мстить. Функции, связанные с нанесением **вреда**, обнаруженные в исследуемых житиях святых, следующие: **пугать, устрашать, мучить: кусать, жалить, пить кровь, выживать из дома, отравлять (еду, питье).**

Звери в житиях часто **пугают и кусают** святых, например ехидна: «Когда однажды он так, по своему обычаю, восходил на гору, из норы выползла ехидна, и по наущению бесовскому, ужалила большой палец его ноги и повисла на нем»⁵⁸. Но святой обращается к животному: «*Ни ты мне не вреди, ни я тебе не буду вредить, но пойдём каждый своей дорогой: ведь мы создание единого Создателя, и ничего не можем делать без желания и повеления нашего Создателя*». Животное поняв речь святого: «поползла в свою пещеру, а святой пошел своим путем в гору, оставшись совершенно невредимым от уязвления ехидны»⁵⁹. Агиограф показывает, обращение к ехидне святого как к разумному существу: «ведь мы создание единого Создателя», святой стыдит ехидну за ее своеволие: «и ничего не можем делать без желания и повеления нашего Создателя». Уговоры животного – «ни ты мне не вреди, ни я тебе не буду вредить» – это отсылка к Единому Создателю. И совершается чудо – святой совершенно невредимым от уязвления ехидны. То есть проповедь – условие реализации чуда.

В следующем житии описывается ситуация в которой святой копал колодец и его укусил аспид: «На том месте, где копал преподобный, находилось много хвороста и терновника, откуда выполз аспид и ужалил святого. Тогда Святой, схватив руками аспида за обе челюсти, растерзал его, сказав: – Так как Господь мой не послал тебя на меня, то как осмелился ты приблизиться ко мне и укусить меня? – И, о чудо! Ужаление аспида не причинило вреда»⁶⁰. Чудо состоит

⁵⁸ Житие преподобного отца нашего Луки Ефесского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/fevr/txt25.html, вход 28.09.2016.

⁵⁹ Житие преподобного отца нашего Луки Ефесского, Там же.

⁶⁰ Житие преподобного отца нашего Макария Александрийского, Эл. ресурс <http://>

в том, что поле укуса святой обращается как к разумному существу к аспиду и святой уверен в том, что аспид был послан не Богом: «Так как Господь мой не послал тебя на меня, то как осмелился ты приблизиться ко мне и укусить меня», стыдит и осуждает его. После этого убивает его и чудесным образом остается невредим. Агиограф подчеркивает безграничную веру святого.

Также в жития существует много описанных чудесных ситуаций, в которых птицы, уничтожают урожай святого⁶¹, львы устрашают, хотя съест святого⁶², пробуют выгнать святого из жилища⁶³. Такое агрессивное поведение животных естественно для их среды обитания. Выполнение нечудесных функций – это привычная жизнь зверя. Однако для *Житий* наиболее существенным являются проявления животных, связанные с чудом. Святые отшельники живут рядом с дикими животными и зверями и сами занимают место животных, вторгаясь на их территорию: «– Зверь! пещера просторна, нам обоим ее хватит, и мы можем жить оба вместе: один Творец нас создал»⁶⁴, и животные, оказавшись в непосредственной близости от святых теряют свои «звериные» качества.

Таким образом, животные, которые описанные как участники событий или будучи косвенно упоминаемыми в *Житиях святых* в значительном количестве случаев так или иначе связаны с происходящими чудесами. Можно утверждать, что изображаемые животные являются важнейшим средством изображения чудесных явлений, происходящих со святым, в силу отшельнического образа жизни они становятся своего рода социумом святого, участниками, иногда причиной или поводом совершения чуда, а также своего рода катализатором проявлений святости.

www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/yanv/txt62.html, вход от 28.09. 2016.

⁶¹ Память преподобного Исихия Постника, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/mart/txt14.html, вход от 28.09. 2016.

⁶² Житие и подвиги преподобного отца нашего Саввы Освященного, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/dekabr/txt15.html, вход от 28.09. 2016.

⁶³ Житие преподобного отца нашего Никандра Псковского, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/sentjabr/txt96.html, вход от 28.09.2016.

⁶⁴ Житие и подвиги преподобного отца нашего Саввы Освященного, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_ostov/dekabr/txt15.html, вход от 28.09. 2016.

ЛИТЕРАТУРА

- Бахтина В. А., 1972, Эстетическая функция сказочной фантастики. Наблюдения над русской народной сказкой о животных, Саратов.
- Библия. Ветхий и Новый заветы. Эл. ресурс <http://www.apologetica.ru/bible.html>, вход 28.09.2016
- Богораз В. Г., 1935, Основные типы фольклора Северной Евразии и Северной Америки. – Советский фольклор. Москва – Ленинград, № 4. с. 50.
- Буфеев К., 2012, Животные рядом со святыми, Москва.
- Гура А.В., 1987, Символика животных в славянской народной традиции, Москва.
- Даль В. 1957, Пословицы русского народа, Москва.
- Житія святыхъ на русском языке, изложенные по руководству Четихъ Миней святителя Димитрия Ростовского, Москва 1902, переизд. Москва 1997, Эл. ресурс http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/dimitr_rostov/, вход 28.08.2016.
- Костюхин Е.А., 1987, Типы и формы животного эпоса Москва.
- Леви-Строс К., 1970, Структура мифов, “Вопросы философии”, № 7.
- Лысякова М.В., 2006, Синтагматический потенциал русских синонимов и гипонимов // Вестн. Рос ун-та. Дружбы народов сер. “Лингвистика” № 6, с. 144.
- Маринов Д., 1914, Народна вяра и религиозни народни обичаи. София.
- Никольский Н. М. 1933, Жывелы у звычайях, абрадах и вераньях беларускага селянства // Працы сэкцыі этнографіі Беларускай Акадэміі навук. Минск, Вып. 3.
- A.de Gubernatis, 1872, ZoologikalMythology. v.1,2. London.
- Grimm W., 1887, Kleinere Schriften. Bd. 4. Gutersloh.
- Grimm J., 1834, Reinhart Fuchs.
- Kolberg O., 1961–1985, Dzieła wszystkie. t. 1–60, Wrocław, Poznań.
- Moszyński K., 1967–1968, Kultura ludowa Słowian, t.: 2 Kultura duchowa, Warszawa.
- Ђорђевић Т., 1958, Природа уверовању и предањ у нашега народа, Књ. 1, 2 Београд.

СЛОВАРИ

- [СА] – Толковый словарь живаго великоруского языка, Владимира Даля, Эл. ресурс <http://slovardalja.net/word.php?wordid=24442>, вход 28.09.2016.
- [БЭБ] – Библийская энциклопедия Брокгауза, Ф. Ринекер, Г. Майер. 1994, Москва. Эл. ресурс http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_bible/1077, вход 28.09.2016.

- Библейская энциклопедия, ред. арх. Никифор. 1891. Эл. ресурс <http://dic.academic.ru/dic.nsf/biblerus/64560>, вход 28.09.2016.
- [БТСК] – Большой толковый словарь по культурологии, под ред. Кононенко Б.И., Москва 2003.
- [НСРЯ] – Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный, Ефремова Т. Ф., Москва 2000.
- [ТСД] – Толковый словарь русского языка, ред. Д. В. Дмитриев, 2003 Эл. ресурс <http://dic.academic.ru/dic.nsf/dmitriev/1243>
- [ТСУ] – Толковый словарь русского языка в 4 т. под ред. Д.Н. Ушакова, Москва 1935–1940, Эл. ресурс <http://ushakovdictionary.ru/>
- [СС] – Словарь символов, Москва, 2000, Эл. ресурс <http://dic.academic.ru/dic.nsf/simvol/432>
- [СРНГ] – Словарь русских народных говоров, ред. Ф.П. Филин, вып. 1, Ленинград 1965.
- [СРЯ XVIII в.] – Словарь русского языка XVIII века, Санкт-Петербург, 1984, Эл. ресурс <http://feb-web.ru/feb/sl18/slov-abc/01/sl103508.htm>

ЖИВОТНЫЕ – УЧАСТНИКИ ЧУДЕС В ЖИТИЯХ СВЯТЫХ

Резюме

Статья посвящена исследованию изображения животных в житиях святых-отшельников, а именно – животных, являющихся участниками чудес. Жития святых – одна из художественных форм повествований о животных, наряду с мифами о птицах и зверях, сказками о животных-хитрецах, нравоучительными баснями, средневековыми bestiариями, эпическими поэмами и сатирическими повестями о царстве животных. Установлено, что изображаемые в житиях святых животные являются важнейшим средством изображения чудесных явлений, происходящих со святым.

В силу отшельнического образа жизни святых животные становятся своего рода социумом святого, участниками, иногда причиной или поводом совершения чуда, а также своего рода катализатором проявлений святости.

Ключевые слова: жития святых, животные, гипонимы, гиперонимы

ZWIERZĘTA – UCZESTNICY CUDÓW W ŻYWOTACH ŚWIĘTYCH

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest analizie wizerunków zwierząt w żywotach świętych-pustelników, a konkretnie – zwierząt, które były uczestnikami cudów. Żywoty świętych to jedna z artystycznych form opowieści o zwierzętach, na równi

z mitami o ptakach i zwierzętach, bajkami o zwierzętach-spryciarzach, baśniami moralizatorskimi, średniowiecznymi bestiariuszami, poematami epickimi i opowieściami satyrycznymi o królestwie zwierząt. Stwierdzono, że opisywane w żywotach świętych zwierzęta są najważniejszym środkiem przedstawienia cudów, związanych ze świętym. Z racji pustelniczego trybu życia świętych zwierzęta stają się swego rodzaju wspólnotą świętego, uczestnikami, czasami przyczyną lub powodem dokonania cudu, a także swego rodzaju katalizatorem ujawnienia się świętości.

Słowa kluczowe: żywoty świętych, zwierzęta, hiponim, hiperonim

ANIMALS – THE PARTICIPANTS OF THE MIRACLES IN THE SAINTS’ LIVES

Summary

The article deals with the problem of presentation the animals in the saints’ lives (hermits), i.e. the animals who are the participants of the miracles. The lives of the saints – one of the narration mode of animals along with the myth about birds and beasts, fairy tales of crafty animals, moral tales (apologues), medieval bestiaries, epic poems and satirical short stories of the animal kingdom.

The analysis has shown that the animals presented in the lives of the saints are one of the most important mode of expression of the miracles that occur with the saint.

As the result of the eremitic life of the saints, the animals become a society for the saint, the participants, sometimes the reason for the performing a miracle, as well as the catalyst for showing the holiness.

Key words: the lives of the saints, the animals, the hyponyms, the hyperons

Elżbieta AWRAMIUK

Uniwersytet w Białymstoku

eawramiuk@poczta.onet.pl

WARIANTYWNÓŚĆ PISOWNIOWA FRAZEOLOGIZMÓW WE WSPÓŁCZESNYCH SŁOWNIKACH JEDNOJĘZYCZNYCH

Związki frazeologiczne definiuje się w sposób zróżnicowany. W literaturze przedmiotu mówi się o frazemach, konstrukcjach werbo-nominalnych, idiomatach, nazwach złożonych, skrzydlatych słowach, frazeoidiomatach, wielowyrazowcach, syntagmach, idiomach, frazeologizmach, kolokacjach, reproduktach. Różnice w nazewnictwie wiążą się ze sposobem definiowania przez badaczy właściwości jednostek frazeologicznych, m.in. takich jak: leksykalizacja, stałość leksykalno-gramatyczna, nieciągłość. Wszyscy zgadzają się co do tego, że trzon frazeologii stanowią złożone jednostki leksykalne, charakterystyczne dla określonego języka, zwane też idiomami. Znaczenie takich nieciągłych jednostek nie wynika z sumy poszczególnych składników, a często dodatkowo charakteryzuje je odstępstwo od przyjętych reguł gramatycznych czy zasobu współczesnego zasobu leksykalnego (Pajdzińska 2013: 146–147). Sposobowi notowania tego typu związków we współczesnych jednojęzycznych słownikach polszczyzny poświęcony jest niniejszy artykuł. Pozostawiając na boku kwestię wersji kanonicznej frazeologizmu i jego wariantów leksykalnych (np. *koń się śmieje*², *nawet koń się uśmieł*¹, *mój koń się uśmieł*², por. Andrejewicz 2015), skoncentrujemy się na pisowni, czyli kwestiach ortograficzno-interpunkcyjnych.

Kiedy użytkownik języka ma jakieś wątpliwości pisowniowe, zazwyczaj sięga po słownik ortograficzny, jednak ze względu na specyfikę omawianej materii wielu frazeologizmów w nim nie znajdzie. Z tego powodu sposób zapisu jednostek wielowyrazowych prześledzono nie tylko w największym słowniku ortograficznym (WSO PWN), ale także

TABELA 1. Wyrażenia i frazy zawierające nazwy własne w wybranych słownikach

WSO PWN	WSJP	FR.PL	Wikisłownik	WSF PWN
lary i penaty	–	lary i penaty	–	lary i penaty
między Scyllą a Charybdą	–	między Scyllą a Charybdą	między Scyllą a Charybdą	między Scyllą i (a) Charybdą
Annasz Kajfasz	–	od Annasza do Kajfasza	od Annasza do Kajfasza	od Annasza do Kajfasza
przyszła kryska na Matyska	przyszła kryska na matyska	–	przyszła kryska na matyska	przyszła <i>na kogoś</i> kryska
Sodoma i Gomora 'miasta biblijne' sodoma i gomora 'rozpusta'	–	Sodoma i Gomora sodomia i gomoria	–	Sodoma i Gomora 'wielka awantura'
–	–	tluć się jak Marek po piekle	tluć się jak marek po piekle	tluć się jak marek po piekle
Filip filip 'zając'	–	jak filip z konopi	wyskoczyć jak filip z konopi	wyskoczyć jak filip z konopi

w wybranych słownikach frazeologicznych (NSF, PSFJP, SFJP, SFWP, WSF, WSFJP, WSF PWN¹) oraz słownikach języka polskiego (ISJP, USJP). Ponadto współczesny użytkownik, szczególnie niespecjalista, chętniej sięga po źródła dostępne on-line, zatem obok źródeł tradycyjnych korzystano też ze słowników elektronicznych (WSJP, Wikisłownika² oraz popularnego portalu poświęconego frazeologii, frazeologia.pl (FR.PL), który bazuje jednak na słowniku tradycyjnym – WSFJP).

Niejednolitość w sposobie zapisu ortograficznego dotyczy przede wszystkim jednostek wielowyrazowych zawierających nazwę własną lub wyraz od niej pochodzący. Problemy pisowniowe w tej grupie sprawiają podlegające procesowi apelatywizacji rzeczowniki i przymiotniki.

Sposób zapisu wybranych frazeologizmów zawierających nazwę własną (lub pochodzącą od niej nazwę pospolitą) w postaci rzeczownika prezentuje tabela 1. Nie w każdym słowniku znajdziemy poszukiwane wyrażenie, czasami zamiast niego trafiamy jedynie na pojedynczy składnik, np. hasło *miłosierny samarytanin* 'człowiek dobry, litościwy' notowane

¹ W wypadku tego słownika korzystano z płyty dołączonej do wydania papierowego.

² Na temat leksykograficznych aspektów Wikisłownika pisali Andrejewicz i Sienicki (2010).

jest jedynie w WSF (w przykładzie pojawia się zapis *miłosierny Samarytanin*), z kolei w WSO PWN znajduje się hasło *Samarytanin* ‘mieszkaniec starożytnej Samarii’ oraz *samarytanin* ‘człowiek litościwy’.

Wśród poszukiwanych jednostek można wyróżnić kilka grup wyrazów. Tam, gdzie zaciera się pochodzenie nazwy, dominuje pisownia małą literą, por. *lary i penaty* ‘dom rodzinny, sprzęty domowe’, podobnie *tajemnica poliszynela* ‘tajemnica ogólnie znana’³, z kolei tam, gdzie etymologia jest ciągle żywa, dominuje pisownia wielką literą (por. *między Scyllą a Charybdą* ‘w sytuacji bez wyjścia’, *chodzić od Annasza do Kajfasza* ‘chodzić od jednego urzędu/człowieka, bezskutecznie próbując załatwić jakąś sprawę’, podobnie: *puszka Pandory* ‘źródło nieszczęść’, *ostatni Mohikanin* ‘ostatni przedstawiciel jakiejś grupy’, *w objęciach Morfeusza* ‘o kimś śpiącym’). Forma pewnych jednostek różni się jednak w poszczególnych źródłach.

Hasło *sodoma i gomora* w WSO PWN notowane jest w dwóch wariantach pisowniowych – w znaczeniu dosłownym (jako nazwy biblijnych miast) wielkimi literami, a w znaczeniu przenośnym – małymi, z kolei w WSF PWN nazwa przenośna zapisana jest wielką literą (podobnie w PSFJP, WSF, WSFJP), a na portalu FR.PL znaczenie przenośne zostało wzmocnione przez przekształcenie formy brzmieniowej (*sodomia i gomoria*). Rozchwianie uzusu często dotyczy frazeologizmów, które zawierają wyraz kojarzący się z imieniem. Wiążą się z tym trudności interpretacyjne dotyczące statusu takiego rzeczownika. Zapis *wyskoczyć jak Filip z konopi* sugeruje, że chodzi o osobę, a *filip* wiąże się z innym znaczeniem (‘zając’) i takie potwierdzają paremiolodzy. W analizowanych słownikach *filip z konopi* jest notowany w sposób jednolity, ale rozchwianie normy dotyczy innych podobnych przykładów: *Przyszła kryska na Matyska* (*Matysek* ‘imię osoby’, WSO PWN) i *Przyszła kryska na matyska* (*matysek* ‘kot’, WSJP) oraz *nocny Marek* (*Marek* ‘imię męskie’, FR.PL, PSFJP) i *nocny marek* (*marek* ‘duża pokutująca, potępieńca’, WSF PWN, SFWP). *Nocny marek* to ktoś, ‘kto późno kładzie się spać i przeszkadza w odpoczynku innym domownikom’. Powiedzenie *Tłuc się jak marek po piekle* oznacza ‘chodzić i hałasować w nocy, kiedy inni śpią’, zatem i w tym wypadku pisownia wielką literą nie ma uzasadnienia.

³ WSF notuje hasło w dwóch wariantach: *tajemnica Poliszynela* oraz *tajemnica poliszynela*, oba w tym samym znaczeniu.

Wyrażenie *od sasa do lasa* ‘bezładnie, nieporządnie’ występuje w słownikach w trzech wariantach pisowniowych: *od Sasa do lasa* (SFJP, ISJP), *od Sasa do Lasa* (WSO PWN) oraz *od sasa do lasa*. Niekiedy słowniki dostrzegają wariantywność pisowni, dopuszczając dwa lub trzy warianty pisowniowe, por. WSFJP, WSJP, WSF. Wariantywność wiąże się w tym wypadku ze sposobem interpretacji dwóch składników, które mogą być uznane za nazwę własną (*Sas* jako król August z dynastii Sasów, *Las* jako skrócona forma pochodząca od Stanisława Leszczyńskiego, który z Augustem II i III rywalizował o polski tron) lub za nazwę pospolitą. Niektórzy językoznawcy wywodzą to powiedzenie od dawnego, notowanego jeszcze przed konfliktem między Sasami a Leszczyńskim zawołania dotyczącego zwierząt: *jedno sa sa, a drugie do lasa*, które oznaczało, że jedno zwierzę idzie grzecznie przy nodze, a drugie idzie gdzie chce (Kłosińska 2013).

Przymiotniki pochodzące od nazw własnych mogą być pisane literą wielką, co podkreśla ich znaczenie dosłowne (por. *pięta Achillesowa* ‘pięta Achillesa’, *wyrok Salomonowy* ‘wyrok Salomona’), lub literą małą, co podkreśla ich znaczenie przenośne (por. *pięta achillesowa* ‘czyjś słaby punkt’, *wyrok salomonowy* ‘mądre, sprawiedliwe rozwiązanie problemu’). Wydawać by się mogło, że ortografia pomaga w tym wypadku rozpoznać proces przekształcania nazwy własnej w nazwę pospolitą. Praktyka dowodzi, że nie zawsze się tak dzieje, przede wszystkim z powodu nierozstrzygalnych niekiedy trudności interpretacyjnych.

Sposób notacji wybranych frazeologizmów zawierających przymiotniki pochodzące od nazw własnych prezentuje tabela 2. Należy zwrócić uwagę, że w wypadku WSF PWN rozstrzygnięcie proponowanego kształtu ortograficznego sprawia niekiedy kłopot, gdyż opis każdego hasła zaczyna się wielką literą. Użytkownikowi słownika trudno jest się zorientować, jak w tekście powinien zapisać dany wyraz. Pomoc w tym względzie stanowią przykłady⁴.

Proces apelatywizacji omawianych połączeń widoczny jest w zaleceniach dotyczących pisowni takich wyrażen jak *zbrodnia Kaina* / *zbrodnia*

⁴ Niekiedy nawet dobór przykładów nie pozwala na jednoznaczne rozstrzygnięcie, por. hasło „kainowy”: książk. **Kainowe piętno, znamię** «piętno, znamię zbrodniarza, zabójcy brata albo rodaka»: *Nikt nie wie do dziś, kto podpałał i po co. (...) Najgorsze, że od razu wciągnęły się w to szkoły, zapalna i niedoświadczona młodzież, zaczyn przyszej inteligencji. Kainowe piętno, które odcisnęło się na niej w czasie tych kilku miesięcy, bardzo trudno będzie zetrzeć. E. Szumańska, Wzgórza.*

TABELA 2. Przymiotniki pochodzące od nazw własnych w wybranych słownikach

przymiotnik	WSO PWN	WSJP	FR.PL	Wikisłownik	WSF PWN
<i>augiaszowy</i>	stajnia Augiasza	stajnia Augiasza	stajnia Augiasza stajnia augiaszowa	stajnia Augiasza	stajnia Augiasza, augiaszowa (przen.)
<i>ikarowy</i>	Ikarowy lot 'lot Ikara' ikarowe loty (przen.)	–	ikarowy lot	–	ikarowe loty
<i>janusowy</i>	Janusowy janusowe oblicze (przen.)	janusowe oblicze	janusowe oblicze	janusowe oblicze Janusowe oblicze	janusowe oblicze
<i>kainowy</i>	zbrodnia Kainowa 'zbrodnia Kaina' zbrodnia kainowa 'bratobójstwo'	–	zbrodnia kainowa zbrodnia Kaina	kainowe piętno	kainowe piętno, znamię
<i>lukullusowy</i>	Lukullusowy lukullusowa uczta	lukullusowa uczta	–	lukullusowa uczta	lukullusowa uczta
<i>prokrustowy</i>	prokrustowe łoże	–	–	łoże Prokrusta Prokrustowe łoże	prokrustowe łoże
<i>pyrrusowy</i>	pyrrusowe zwycięstwo (przen.) Pyrrusowe zwycięstwo	–	pyrrusowe zwycięstwo	pyrrusowe zwycięstwo	pyrrusowe zwycięstwo
<i>salomonowy</i>	Salomonowy salomonowy wyrok	–	salomonowy wyrok	salomonowy wyrok	–
<i>tantalowy</i>	męki Tantala	–	męki Tantala męki tantalowe	męki Tantala	męki Tantala

kainowa, męki Tantala / męki tantalowe, stajnia Augiasza / stajnia augiaszowa, podobnie w stroju Adama / w stroju adamowym 'nago'. Warto podkreślić, że także wersja pierwsza może mieć znaczenie przenośne, jednak przy postaci rzeczownikowej słowniki podają pisownię wielką literą, a przy przymiotniku – małą. Nie jest to reguła bezwyjątkowa, o czym świadczy przykład pisowni wyrażenia *łoże Prokrustowe* (Wikisłownik) oraz *namiest-*

nik Chrystusowy ‘papież’, *tron Piotrowy* ‘godność papieska’, *miecz Damoklesowy* ‘stale grożące niebezpieczeństwo’ (WSF PWN).

Wśród przymiotników pochodzących od nazw własnych z jednej strony znajdują się jednostki o dużym stopniu s frazeologizowania (*dantejskie sceny*, *drakońskie prawo*, *paniczny strach*, *tytaniczna praca*, *marsowa mina*, *syzyfowa praca*), których znaczenie pierwotne zatarło się i tylko nieliczni użytkownicy języka znają ich etymologię, choć większość zna znaczenie przenośne, z drugiej strony – jednostki s frazeologizowane, ale o wyczuwalnym znaczeniu dosłownym (*Janusowe oblicze* ‘oblicze Janusa’ / *janusowe oblicze* ‘dwuznaczny charakter czegoś’, *Hiobowa wieść* ‘wieść Hioba’ / *hiobowa wieść* ‘tragiczna wiadomość’, *Matuzalemowy wiek* ‘wiek Matuzalema’ / *matuzalemowy wiek* ‘wiek sędziwy’). Choć zwykle związki wyrazowe tego typu pojawiają się w tekstach w znaczeniu przenośnym, słowniki notują je w sposób niejednolity, raz w jednym wariancie pisowniowym, innym razem w dwóch, sygnalizując różnice znaczeniowe bądź z tego rezygnując.

Sposób notowania związków frazeologicznych w pracach leksykograficznych podtrzymuje wątpliwości ortograficzne piszących. Różne postaci mają wciąż nawet tak „stare” w języku jednostki, jak *hiobowa wieść* / *Hiobowa wieść* czy *Sodoma i Gomora* / *sodoma i gomora* z etymologiczną nazwą własną lub jej derywatem w swoim składzie. Z jednej strony jest to wynik wspomnianej wariantywności: obie wersje są poprawne, choć należałoby uznać, że każda ma nieco inne znaczenie, z drugiej – chodzi o trwanie procesu apelatywizacji. Proces przechodzenia nazw własnych w wyrazy pospolite może być rozpoczęty, ale niezakończony. Precyzyjne wskazanie jego etapu z pewnością nie poddaje się żadnym regułom, z tego względu ortografia zapelatywizowanych (lub będących w trakcie tego procesu) nazw własnych jest wyraźnie niestabilna (Bąba, Skibski 2003; Kosek 2006; Rogowska-Cybulska 2011, Awramiuk 2013).

Słowa komentarza wymagają wyrażenia zawierające przymiotnik *boży*, takie jak *palec boży* ‘zdarzenie traktowane jako znak interwencji sił nadprzyrodzonych’. Wyrażenie to jest notowane w słownikach w sposób niejednolity: z pewnością nie mamy tu do czynienia z przymiotnikiem dzierżawczym, a mimo to przy ewidentnym znaczeniu przenośnym słowniki zalecają pisownię małą literą (WSO PWN, WSF), wielką (WSJP, PSFJP) lub wariantywnie (SF PWN). Niewątpliwie zróżnicowanie w tym wypadku wzmacnia użycie wielkiej litery ze względów uczuciowych. Podobne problemy towarzyszą pisowni innych frazeologizmów zawierają-

cych słownictwo religijne. W WSF PWN w jednym wariantcie występują takie związki jak *przystąpić do Stołu Pańskiego* ‘przyjąć komunię świętą’ czy *bojaźń boża* ‘pobożność’⁵, a w dwóch – *wola boska / Boska* ‘zwrot wyrażający bierne poddawanie się czemuś’, *bicz boży / Boży* ‘niepomyślne zdarzenie, poczytywane za znak kary bożej’, *dar boży / Boży* ‘pożywienie, chleb’. WSFJP ostatnie dwa przykłady notuje tylko w pierwszym wariantcie.

Wariantywność pisowniowa dotyczy także jednostek niezawierających nazw własnych ani pochodzących od nich rzeczowników czy przymiotników. ISJP informuje o wariantywnym zapisie jednostki *kurczę blade / kurcze blade*, większość słowników podaje jednak jeden z tych wariantów (np. *kurczę blade* – USJP, SF PWN; *kurcze blade* – NSF). Wariantywna jest pisownia wyrażen *od A do Z* (WSF) lub *od a do zet* (ISJP), *matka natura* i *matka ziemia* niekiedy są notowane w jednym wariantcie (WSFJP), a w inny razem – w dwóch, razem z zapisem *Matka Natura* i *Matka Ziemia* (WSF PWN). W słownikach w różnorodny sposób notowane są jednostki rzadkie, takie jak: *to nie śmichy-chichy* ‘to nie żarty’ (WSF PWN), *śmichy-chichy* lub *śmichy, chichy* (ISJP); *terefere kuku* ‘bzdura, głupstwo’ (WSF PWN), *terefere kuku!* (SFJP), *terefere* lub *tere fere* (ISJP); *trele morele* ‘brednie, bzdury’ (WSF PWN), *trele-morele* (WSO PWN), *trele morele* (WSF PWN), *trele-morele* lub *trele morele* (ISJP).

Niejednolitość pisowniowa związków frazeologicznych w słownikach jednojęzycznych odnosi się także do interpunkcji. Chodzi przede wszystkim o sposób użycia przecinka oraz wykrzyknika.

We frazeologizmach o podobnej konstrukcji (tzn. składających się z dwu członów równorzędnych) nie należy stawiać przecinka, por. *bądź co bądź, bij zabij, chcąc nie chcąc, na chybił trafił, rad nierad, wypisz wymaluj* (WSO PWN: 132 [378]). Mimo tej zasady w różnych źródłach leksyko-graficznych omawiane wyrażenia zapisywane są w sposób niejednolity, por. *ani widu ani słyhu* (SFWP), *ani widu, ani słyhu* (WSF PWN, WSFJP); *bij, zabij* ‘wrogość wobec kogoś’ (WSF PWN), *bij zabij!* (SFJP), *bij zabij* (WSFJP); *wypisz, wymaluj* ‘dokładnie taki sam’ (SF PWN, WSFJP), *wy-*

⁵ SF PWN przy haśle *bojaźń boża* także nie sygnalizuje wariantywności, ale w przykładzie pojawia się pisownia wielką literą: *Ludzie utracili bojaźń Bożą i wydaje się im, że sami mogą dyktować warunki Bogu, wciągać wiarę w swoje przyziemne, ludzkie przypadłości. O. Tokarczuk, Dom.*

pisz wymaluj (SFJP, WSJP, WSF, SFWP). Nie jest to wariantywność w pełnym tego słowa znaczeniu, bo żaden słownik nie notuje więcej niż jednego wariantu danego połączenia wyrazowego.

Z kolei przecinek w konstrukcjach paralelnych (*tak, jak; równie, jak; taki, jaki; tyle, co*) jest nieobligatoryjny. Jeśli przed porównaniem nie robimy przerwy oddechowej albo jeśli chcemy osłabić wyrazistość porównania, przecinek można pominąć (WSO PWN: 133 [381]). Związki frazeologiczne zawierające tego typu konstrukcje mają w słownikach różną postać, por. *co nagle to po diable* (SFJP), *co nagle, to po diable* (WSJP, WSFJP); *tyle co brudu za paznokciem* 'bardzo mało' (SF PWN, WSFJP, WSF), *tyle, co brudu za paznokciem* (WSJP); *tyle co kot napłakał* 'bardzo mało' (NSF, SFJP, SFWP, PSFJP), *[tyle] co kot napłakał* (WSFJP), *tyle, co kot napłakał* (PSF, SFWP, WSF, SFJP, WSF PWN).

Kolejne przykłady wariantywności przecinka we frazeologizmach dotyczą fraz wprowadzanych spójnikiem, zaimkiem lub partykułą, por. *kpisz, czy o drogę pytasz* 'powiedzenie wyrażające zdumienie czyjaś wypowiedzią' (WSF PWN), *czy kpisz, czy o drogę pytasz* (SFJP), *kpisz czy o drogę pytasz* (WSF); *nie wiadomo, kto z brzegu* 'nie wiadomo, kto pierwszy umrze' (WSF PWN), *(nie wiadomo) kto (pierwszy) z brzegu* (WSFJP); *niech się dzieje, co chce* 'zwrot wyrażający determinację' (SF PWN), *niech się dzieje co chce* (SFJP, WSFJP). Jeśli wyrazy typu *czy, kto, co* wprowadzają zdanie podrzędne, przecinek należy postawić, jeśli jednak są częścią utartych zwrotów i frazeologizmów, przecinek się pomija (WSO PWN: 126–127 [363]). Niejednolicie w słownikach notowane są także frazeologizmy *a nuż, widelec* (WSF PWN, WSO PWN), *a nuż widelec* (WSJP), *a nuż, a widelec* (WSFJP) oraz *wolność, Tomku, w swoim domku* 'nie mieszaj się do cudzych spraw' (WSFJP), *wolność Tomku w swoim domku* (WSF, WSF PWN). Przykłady te obrazują problemy z interpretacją reguł interpunkcyjnych.

Kolejną grupę stanowią jednostki wariantywne ze względu na obecność lub brak znaku wykrzyknienia na końcu danego frazeologizmu, por. *buzi dać!* 'o czymś bardzo ładnym' (SF PWN), *buzi dać* (SFJP, WSJP); *buzia w ciup* 'usta ściągnięte, ułożone w sposób mający wyrażać skromność' (WSF PWN, WSF, WSFJP), *buzia w ciup!* (WSO PWN); *czapki z głów!* 'wyrazy podziwu' (WSF PWN), *czapki z głów* (WSJP, WSFJP); *do rzeczy!* 'wyrażenie nakazujące powrót do zasadniczego tematu rozważań' (WSF PWN), *do rzeczy* (ISJP, WSJP); *koniec pieśni!* 'sprawa jest zamknięta' (SF PWN), *koniec pieśni* (WSFJP, WSJP, PSFJP); *po moim trupie!*

‘wyrażenie oznaczające protest, stanowczą odmowę’ (WSF PWN), *po moim trupie* (ISJP, WSJP, WSFJP); *to jest myśl* ‘świetny pomysł’ (WSF PWN), *to jest myśl!* (WSFJP).

Zasami fakultatywność wykrzyknika jest sygnalizowana wprost za pomocą nawiasu, por. *cześć pieśni!* ‘sprawa jest zamknięta’ (WSF PWN), *cześć pieśni (!)* (WSFJP); *gęba na kłódkę!* ‘milcz’ (WSF PWN, SFJP, WSF), *gęba na kłódkę (!)* (WSFJP); *hulaj dusza!* ‘okrzyk wyrażający zachętę do zabawy’ (WSF PWN, WSO, SFJP), *hulaj dusza (!)* (WSFJP); *klękajcie narody!* ‘zwrot wyrażający zachwyty’ (WSF PWN), *klękajcie narody (!)* (WSFJP); *ładny bal!* ‘o czymś zaskakującym’ (WSF PWN), *ładny bal (!)* (WSFJP).

Niekiedy wariantywność nie jest sygnalizowana na poziomie hasłowym, ale znajduje potwierdzenie w artykule hasłowym. Przykładowo NSF notuje hasło *kurcze blade!*, ale w artykule hasłowym podaje przykład: *Teraz to mu wszystko zatrzymać, kurcze blade*. SF PWN notuje hasła *buzi dać!*, *do rzeczy!*, *hulaj dusza!*, *jedźmy z tym koksem!*, *po moim trupie!*, ale w przykładach te połączenia występują już bez wykrzyknika. ISJP i WSFJP notują hasło *po moim trupie*, ale w przykładzie pojawia się wykrzyknik. O ile zapisanie hasła bez wykrzyknika i podanie – jak czyni to ISJP i WSFJP – w artykule hasłowym przykładu z wykrzyknikiem na końcu zdania jest zrozumiałe, gdyż odpowiada ogólnym zasadom stosowania znaków interpunkcyjnych w polszczyźnie, o tyle rozwiązanie zastosowane w SF PWN jest bardzo dyskusyjne.

Przeгляд słowników jednojęzycznych pod kątem sposobu notowania frazeologizmów wykazał, że wariantywność pisowniowa dotyczy kilku sytuacji. Wariantywność znaczeniowa polega na notowaniu w słowniku jednostki w dwóch wariantach, których znaczenie nie jest tożsame, np. *pyrrusowe/Pyrrusowe zwycięstwo* (WSO PWN). Wariantywność ukryta wynika ze sposobu notowania danej jednostki w różnych źródłach leksykograficznych. Każdy słownik podaje jeden sposób pisowni danego połączenia wyrazowego, ale sięgnięcie do różnych słowników dowodzi istnienia więcej niż jednego wariantu, np. *bij, zabij* (WSF PWN), *bij zabij!* (SFJP), *bij zabij* (WSFJP). Wariantywność właściwa polega na sygnalizowaniu w danym słowniku możliwości zapisania wyrażenia w dwojaki sposób, jak w wypadku hasła *kurczę blade / kurcze blade* (ISJP).

Z punktu widzenia użytkownika języka wariantywność właściwa jest najbardziej czytelna. W wypadku wariantywności pozornej istotne jest sygnalizowanie znaczenia, także wtedy, gdy słownik notuje tylko jeden z wariantów. Wariantywność niezamierzona nie jest korzystna, bo pro-

wadzi do konsternacji czytelnika. Jej występowanie wiąże się między innymi z nieuwzględnianiem zasad pisowni, jak w wypadku frazeologizmów o podobnej konstrukcji, brakiem jednoznacznych zasad, jak w wypadku używania wykrzyknika, bądź różnicowaniem pisowni ze względów uczuciowych, jak w wypadku słownictwa religijnego. W zjawisku wariantywności można także widzieć efekt pewnych szerszych zjawisk kulturowych, dostrzeganych na poziomie uzusu i wpływających na przemiany polskiej ortografii (por. Skudrzyk 2005, Gruszczynski 2001, Awramiuk 2013).

LITERATURA

- Andrejewicz U., Sienicki T., (2010), *Wikisłownik – pierwszy naprawdę uniwersalny słownik polski?*, „Prace Językoznawcze” XII, s. 5–21.
- Andrejewicz U. (2015), *Koń się śmieje, czyli czy istnieją błędy frazeologiczne*, „Poradnik Językowy”, z. 2, s. 44–50.
- Awramiuk E. (2013), *Współczesna pisownia polska: między normą a uzusem*, „Poradnik Językowy”, z. 2, s. 22–32.
- Bąba S., Skibski K. (2003), *O pisowni nazw własnych i ich derywatów we frazeologizmach*, „Język Polski”, z. 4–5, s. 288–293.
- FR.PL: portal Frazeologia.pl.
- Gruszczynski W. (2001), *Czy normy językowe obowiązują w Internecie*, [w:] *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych*, red. J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska, Warszawa: RJP przy Prezydium PAN, s. 183–190.
- ISJP: *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, Warszawa 2000: PWN.
- Kłosińska K. (2013), *Co w mowie piszczy?*, Poznań: Publicat.
- Kosek I. (2006), *O ortografii w kontekście apelatywizacji*, „Prace Językoznawcze”, z. 8, s. 21–28.
- NSF: *Nowy słownik frazeologiczny*, red. A. Latusek, Kraków 2005: Wydawnictwo Zielona Sowa.
- Pajdzińska A. (2013), *Frazeologia – szkic do zbiorowej autobiografii*, w: *70 lat współczesnej polszczyzny. Zjawiska, procesy, tendencje*, red. A. Dunin-Dudkowska, A. Małycka, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 145–164.
- PSFJP: S. Bąba, G. Dziamska, J. Liberek (1997), *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rogowska-Cybulska E. (2011), *Zasady pisowni polskiej w świetle pytań kierowanych do poradni językowej*, „Język Polski”, z. 2–3, s. 134–141.
- Skudrzyk A. (2005), *Czy zmierzch kultury pisma? O synestezji i analfabetyzmie funkcjonalnym*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- SFJP: S. Skorupka (1987), *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1 i 2. Warszawa: Wiedza Powszechna.

- SFWP: Bąba S., Liberek J. (2002), *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa: PWN.
- USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. Dubisz, Warszawa 2003: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WSF: R. Lebda (2009), *Wielki słownik frazeologiczny*, red. A. Latusek, Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe.
- WSFJP: P. Müldner-Nieckowski (2003), *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa: Świat Książki.
- WSF PWN: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WSJP: *Wielki słownik języka polskiego*, pod kier. P. Źmigrodzkiego, www.wsjp.pl
- WSO PWN: *Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji*, red. E. Polański, Warszawa 2010: PWN.

SPELLING VARIANTS OF IDIOMS IN CONTEMPORARY MONOLINGUAL DICTIONARIES

Summary

The article discusses spelling and punctuation variants of Polish phrases in contemporary Polish dictionaries. Spelling variants of idioms with regard to capital/lowercase spelling, most of all, results from progressing desemantization of original meanings. Examples excerpted from lexicographical sources prove that units whose meaning is not identical are usually written down in two variants, e.g. pyrrhic/Pyrrhic victory. Variants are much more frequently connected with a diversified manner of recording a given unit in different lexicographical sources. Every dictionary provides one way of spelling of a given compound but consulting various dictionaries proves the existence of more than one variant.

Key words: spelling, punctuation, variants, lexicography, phraseology

Violetta Elżbieta BORECKA

Uniwersytet w Białymstoku

violetta.borecka@wp.pl

ANALIZA BŁĘDÓW JĘZYKOWYCH W PRAKTYCE GLOTTODYDAKTYCZNEJ (NA PRZYKŁADZIE JĘZYKA ANGIELSKIEGO W SZKOLE PONADGIMNAZJALNEJ)

1. WPROWADZENIE

Wizja nowoczesnej edukacji zakłada, że uczeń jako autonomiczny i kreatywny podmiot, znajduje się w centrum wszelkiej działalności dydaktycznej. Celem działania pedagogów jest więc kształtowanie w uczniach poczucia własnej wartości, promowanie ich mocnych stron, zachęcanie do odnoszenia sukcesów szkolnych poprzez pozytywną motywację. Niepowodzenie jest w tym środowisku postrzegane jako część składowa porażki nie tylko ucznia, ale również jego nauczyciela i systemu edukacyjnego. W takich okolicznościach koncentrowanie się glottodydaktyka na błędach językowych popełnianych przez ucznia w trakcie nauki języka obcego zamiast na jego osiągnięciach może wydawać się działaniem wręcz niestosownym. Istnieją jednak ważne powody, dla których to skupienie na błędach jest istotne. Analiza błędów uczniowskich służy bowiem ważnym celom pedagogicznym i psycholingwistycznym. Z pedagogicznego punktu widzenia błąd językowy jest specyficzną reakcją zwrotną ucznia ukazującą wartość stosowanych przez nauczyciela procedur dydaktycznych. Analiza błędu odpowie więc na pytanie, co uczeń już opanował, a czego jeszcze nie umie. Na płaszczyźnie psycholingwistycznej błąd postrzega się jako produkt procesu zachodzącego w umyśle osoby uczącej się języka obcego. Analiza próbuje zatem wyjaśnić, jak wygląda ten proces, i zgłębić skomplikowaną naturę akwizycji. Dąży do opisu strategii i technik stosowanych przez ucznia w celu opanowania

nowego systemu językowego. Stawia sobie za cel odpowiedź na pytanie o przyczyny uczniowskich błędów i ostatecznie zakłada, że popełnianie ich paradoksalnie może doprowadzić do sukcesu w nauczaniu/uczeniu się poprzez świadome zaangażowanie intelektu uczniów w proces samo-kontroli i autokorekty. Koncentracja na błędach jest więc ważnym środkiem zwiększającym szanse metodyki nauczania.

Celem artykułu jest ukazanie istoty analizy błędów obcojęzycznych oraz jej znaczenia w praktyce glottodydaktycznej. Po krótkim przypomnieniu założeń teoretycznych dotyczących poszczególnych faz analizy opisano problemy, jakie zarejestrowano w trakcie realizacji badań nad błędami popełnianymi przez polskich uczniów szkół ponadgimnazjalnych w wypowiedziach pisemnych w języku angielskim. Zreferowane komplikacje dotyczą wybranych etapów, a w szczególności: identyfikacji, klasyfikacji błędów oraz eksplikacji ich źródeł. W zakończeniu sformułowano kilka refleksji odnoszących się do wartości tej techniki w praktyce pedagogicznej.

2. ANALIZA BŁĘDU W INTERJĘZYKU UCZNIWA

Błąd obcojęzyczny poddawany był systematycznym obserwacjom, odkąd behawiorystyczna teoria uczenia się języków założyła, że badania kontrastywne par języków są w stanie wykazać występujące między nimi różnice i podobieństwa strukturalne. Błąd uznawano za zjawisko jednoznacznie negatywne, którego występowanie należy przewidzieć i mu zapobiec. Idea kognitywnego podejścia do nauki zmieniła ten pogląd – w centrum uwagi znalazł się uczeń i jego kompetencja w zakresie nowo przyswajanego języka. Uznano, że samodzielny błąd, jako zjawisko powierzchniowe, nie jest tak interesujące, jak kryjący się za nim system językowy tworzony przez ucznia. Błąd zaczęto postrzegać jako pozytywny aspekt – najważniejsze źródło informacji o istocie nauki języków (Corder 1973: 257) i narzędzie uczenia się gramatycznej poprawności (Selinker 1992: 150). W odpowiedzi na krytykę badań kontrastywnych powstała nowa metoda dokumentowania trudności językowych – **analiza błędu**, polegająca na porównywaniu zdefiniowanych i sklasyfikowanych błędów ucznia z prawidłowymi strukturami modelu języka docelowego. Analiza błędu jest więc szczególnym rodzajem analizy kontrastywnej, a różnica między nimi polega na braku teoretycznego opisu języka ucznia,

który pomógłby porównać jego strukturę ze strukturą języka docelowego. W związku z tym analiza błędu sprowadza się do opisanego nieznanego do tej pory specyficznego idiosynkratycznego kodu odmiennego zarówno od języka ojczystego ucznia, jak i języka docelowego. Ten uczniowski dialekt, nazwany przez Selinkera **interjęzykiem**, jest produktem pięciu kognitywnych procesów występujących w trakcie akwizycji, na które składają się: transfer językowy, transfer uczenia, strategia uczenia się języka obcego, strategia komunikowania się w języku obcym, generalizacja materiału językowego (Selinker 1992: 247). Każdy z nich samodzielnie lub w kontakcie z innym czynnikiem może być odpowiedzialny za powstanie lub wzmocnienie błędów ujawniających się w interjęzyku i determinujących jego wygląd. Interjęzyk nie jest zjawiskiem jednorodnym i stałym – składa się z przejściowych etapów w rozwoju ucznia charakteryzujących się sobie jedynie właściwą grupą błędów i reguł gramatycznych, którymi uczeń posługuje się w danym momencie, korzystając zarówno z reguł języka ojczystego, jak i języka docelowego (McLaughlin 1987: 61). Selinker zakłada, że niektóre błędy ewoluują w kierunku prawidłowych struktur i po pewnym czasie zanikają, ale część z nich ulega fosylizacji i pozostaje w interjęzyku na zawsze (Zybert 1999: 175). Odpowiednio wcześniej przeprowadzona analiza błędu może zapobiec takiej negatywnej sytuacji.

Technika analizy błędów obcojęzycznych w oparciu o klasyczne już ujęcie Stephena Pita Cordera powinna opierać się na kilku następujących po sobie etapach (Corder 1973: 268–294). Pierwszym jest **identyfikacja** błędu, która implikuje precyzyjne określenie, czym jest błąd obcojęzyczny. Według Cordera błąd (ang. *error*) ukazuje lukę w kompetencji ucznia, pojawiającą się wówczas, gdy ten nie potrafi poprawnie przekazać treści i nieświadomie łamie normę systemową, której nie opanował. Ważne jest rozróżnienie naruszenia kodu językowego od przypadkowego przejęzyczenia, gafy czy lapsusu. Pomyłka taka (ang. *mistake*) odzwierciedla jedynie sporadyczną usterkę, która powstaje w niesprzyjających okolicznościach. Uczeń, mimo znajomości zasad i posiadanej wiedzy, tworzy nieprawidłową wypowiedź ze względu na zmęczenie czy brak koncentracji. Zdarza się, że po pewnym czasie (jeśli ma sposobność) samodzielnie poprawia swoje omyłki. Identyfikacja błędu zakłada więc rozróżnienie istotnego w procesie analizy błędu kompetencji (*error*) od nieistotnego błędu produkcji (*mistake*). Zarówno analiza teoretyczna, jak i praktyczne działania dydaktyczne podejmowane przez nauczyciela powinny ignorować

przypadkowe przejęzyczenia i skupiać się na błędach, które są systematycznymi naruszeniami kodu językowego i mówią o rzeczywistej wiedzy ucznia (Corder 1981: 10).

Deskrypcja błędu, będąca kolejnym etapem analizy, polega na zinterpretowaniu zamiaru komunikacyjnego ucznia i zrekonstruowaniu poprawnej wypowiedzi. Należy więc porównać odchylenie wypowiedzi ucznia od prawidłowej, semantycznie ekwiwalentnej wypowiedzi w języku docelowym i dokonać jego korekty. Wyróżnia się dwa rodzaje korekt: autoryzowane i nieautoryzowane (Grucza 1978: 32–33). Korekta autoryzowana jest łatwa do prawidłowego przeprowadzenia, gdyż może być dokonana w porozumieniu z uczniem-autorem błędnej wypowiedzi lub na podstawie stosownie sformułowanego zadania polegającego na przykład na tłumaczeniu określonych przez nauczyciela treści z języka ojczystego na docelowy lub odwrotnie. Taki rodzaj korekty jest zwykle możliwy w warunkach szkolnych, ze względu na częsty kontakt nauczyciela z uczniem i procedury dydaktyczne. Prawidłowy opis błędu może być problematyczny w sytuacji, gdy niemożliwa jest konfrontacja lub gdy uczeń zapytany o sens wykonanego przez niego samodzielnie zadania nie potrafi odtworzyć treści, które chciał przekazać. Nieautoryzowanej korekty nie powinno się uwzględniać w analizie błędu, gdyż nauczycielska interpretacja błędnej wypowiedzi ucznia może być niewiarygodna. Istotne jest, aby opisu błędów językowych dokonywać na bazie całego interjęzyka, a nigdy w izolacji od prawidłowych wypowiedzi.

Do zadań opisu błędów należy również dokonanie ich **taksonomizacji**. Heidi Dulay, Marina Burt & Stephen Krashen (1982: 146–150) zaproponowali taksonomię strategii powierzchniowej, wskazującej różne sposoby zmian struktur. Wyróżnili więc błędy pominięcia, błędy dodania, błędy morfosyntaktyczne i błędy pozycji. Rod Ellis argumentuje, iż kiedy analizuje się błąd tylko jako zjawisko typowo lingwistyczne, określenie przyczyny błędu w niektórych przypadkach może okazać się niezmiernie trudne, jeśli nie niemożliwe. Uważa także, że taksonomia strategii powierzchniowej jest niezgodna z ideą interjęzyka, gdyż nie identyfikuje procesów kognitywnych zachodzących w trakcie akwizycji i zakłada, że uczniowie nie tworzą własnego języka, a jedynie operują na powierzchni struktur już istniejących. Wyodrębnia więc błędy fonetyczno-fonologiczne, leksykalne, morfologiczne, syntaktyczne, semantyczne i pragmatyczne (Ellis 1994: 56). Mimo że kryterium

przynależności do podsystemów językowych jest chętnie wykorzystywane przez dydaktyków (np. do określenia częstotliwości występowania pewnego typu błędów, tworzenia planów nauczania, przygotowywania materiałów dydaktycznych), to jednak w niewielkim stopniu wyjaśnia ono procesy odpowiedzialne za akwizycję języka obcego i powstające trudności.

Prawidłowo dokonany opis i klasyfikacja umożliwią **eksplikację błędu**, czyli znalezienie jego źródła. Wczesne badania nad rolą transferu w nauce języka obcego ograniczały się do stwierdzenia, że brak znajomości pewnych elementów języka obcego skutkuje sięganiem do odpowiednich elementów języka ojczystego. Zakładano, iż negatywne skutki transferu będą tym silniejsze, im większe będą różnice strukturalne między dwoma językami. W wyniku dokładniejszych badań nad przyswajaniem języka obcego ten pogląd został zrewidowany i obecnie wiadomo, iż dystans międzyjęzykowy może mieć zarówno negatywne, jak i pozytywne oddziaływanie (Ringbom 1987). W dalszym ciągu uznaje się, że błąd jest motywowany językowo i pojawia się w języku ucznia najczęściej wskutek interferencji struktur języka ojczystego na struktury języka docelowego. Jednak nie jest to jedyne źródło błędu. Istnieją błędy rozwojowe (ang. *developmental errors*), popełniane przez uczniów na całym świecie niezależnie od wpływów międzyjęzykowych. Są one spowodowane próbami uproszczenia nowo poznawanego języka i objawiają się w postaci opuszczeń (*I ✓ *eating lunch*) lub nadmierną generalizacją przyswajanego bodźca (*I *eated lunch*) (Ellis 2000: 19).

Na podbudowie tych treści Diane Larsen-Freeman i Michael Long (1991: 59) rozróżnili dwa główne mechanizmy odpowiedzialne za powstawanie błędów: interferencję interlingwalną (zewnątrzjęzykową) oraz interferencję intralingwalną (wewnątrzjęzykową). **Interferencja interlingwalna** ma związek z błędną realizacją struktur języka obcego na podstawie analogii do języka ojczystego. Interpretuje się ją jako dynamiczny proces nawarstwiania się i mieszania elementów i struktur tych dwóch języków. **Interferencja intralingwalna** polega na generalizacji bodźców, czyli przenoszeniu wzorców wcześniej wyuczonych struktur na struktury aktualnie przyswajane (ang. *overgeneralisation*) lub na uproszczeniu konstrukcji (ang. *simplification*) w obrębie jednego i tego samego języka docelowego. Poszukując przyczyn błędów, można również brać pod uwagę strategie podejmowane przez ucznia w celu przezwyciężenia trudności, takie jak strategie komunikacyjne czy strategie uczenia się (Ellis 1995: 52).

Ewaluacja błędu pociąga za sobą oszacowanie powagi błędu w celu podjęcia zasadniczych decyzji dydaktycznych. Nauczyciele częściej dokonują oceny błędów lokalnych (odnoszących się do pojedynczego elementu w obrębie zdania, np. formy gramatycznej czasownika) niż błędów globalnych, które zaburzają strukturę całego zdania i uniemożliwiają zrozumienie wypowiedzi (Ellis 2000: 20). Ewaluacja błędu jest często tendencyjna i uzależniona od programu nauczania na danym etapie edukacji.

Kolejność wymienionych etapów nie jest przypadkowa, zachodzi między nimi dość ścisły związek poprzedzania i następowania. Bez względu na zachowanie procedury umożliwi realizację terapii i profilaktyki błędów, które są z pedagogicznego punktu widzenia naczelnym celem analizy.

3. WYBRANE PROBLEMY ANALIZY BŁĘDU OBCOJĘZycznego

Mimo istotnych zalet, jakie daje glottodydaktyce analiza błędu, nie trudno zauważyć jej ograniczenia (Ellis 1990: 46). Krytyce poddaje się przede wszystkim fakt, iż technika ta ignoruje prawidłowo tworzone elementy języka docelowego oraz te struktury, które są przez ucznia pomijane ze względu na jego strategię komunikacyjną i strategię uczenia się. Opisy błędów bywają zwykle niejasne i ogólnikowe, a ich klasyfikacja – subiektywna i uzależniona od interpretacji nauczyciela. Brakuje również danych ilościowych, które umożliwiłyby statystyczną analizę uzyskanych wyników. Glottodydaktycy często skarżą się, że nie jest możliwe zrekonstruowanie prawidłowych wypowiedzi, a tym bardziej określenie źródła błędów. Dotyczy to szczególnie sytuacji, gdy brak jest podstaw do stwierdzenia, czy pojawiający się w rejestrze ucznia błąd jest zjawiskiem regularnym, czy jest efektem omyłki lub zgadywania. Analiza idiosynkratycznych reguł językowych powinna być systematyczna, wówczas łatwiej można zidentyfikować błędy kompetencji, wskazać ich źródła i zastosować skuteczną terapię. Wymaga to jednak regularnej, długoterminowej i indywidualnej współpracy nauczyciela z uczniem, co w naszych warunkach jest często niemożliwe. Polscy uczniowie, zanim przystąpią do egzaminu maturalnego, realizują podstawę programową nauczania języka angielskiego w kilku cyklach – na poziomie wczesnoszkolnym, w klasach 4–6 szkoły podstawowej, w gimnazjum oraz w szkole ponad-

gimnazjalnej. Niekorzystym, ale nieuniknionym zjawiskiem ze względu na organizację pracy szkół są zmiany kadry pedagogicznej w trakcie jednego etapu nauczania czy nawet w ciągu jednego roku szkolnego. Ani teoretyczna ciągłość edukacji językowej, ani kontrola kompetencji w postaci egzaminów zewnętrznych nie umożliwiają systematycznych działań dydaktycznych w obszarze obserwacji rozwoju interjęzyka uczniów i weryfikacji popełnianych przez nich błędów. W takich warunkach utrudniona jest więc zarówno terapia błędów, jak i ich profilaktyka.

3.1. PROBLEMY NA ETAPIE IDENTYFIKACJI BŁĘDÓW

Już w początkowym etapie procesu analizy pojawia się istotny problem polegający na odróżnieniu wypowiedzi błędnych od poprawnych. Warto pamiętać, że błędu nie należy rozpatrywać w izolacji, gdyż jego charakter jest determinowany przez kontekst całej wypowiedzi. Wiele uczniowskich sformułowań uznawanych za błędne można interpretować na kilka sposobów. Poniższy przykład ukazuje problem identyfikacji błędu, który bez konsultacji z uczniem trudno skorygować i tym bardziej opisać. Uczeń, który napisał zdanie:

**My father convinced that I go to university*

mógł mieć na myśli: *My father suggested that I go to university* lub *My father convinced me to go to university*. Obie interpretacje są prawdopodobne i dopuszczalne w tym kontekście. Nie wiadomo więc, czy uczeń nie potrafi dokonać komplementacji czasownika *convince* poprzez wybór stosownej struktury gramatycznej (w postaci zaimka *me* i bezokolicznika *to go*), czy nie rozróżnia znaczenia leksykalnego czasowników *convince* (przekonać) oraz *suggest* (sugerować).

Problem identyfikacji błędu ze względu na trudności interpretacyjne widoczny jest również w poniższej wypowiedzi:

**If your students don't do well on their tests, they cannot be very good.*

Zaimek osobowy *they* w zdaniu nadrzędnym może odnosić się zarówno do podmiotu zdania podrzędnego (*your students*), jak i do jego dopełnienia (*tests*). Poprawa może wymagać przeformułowania całej treści wypowiedzi. Trudności w rozróżnieniu formy błędnej od poprawnej pokazują, jak subiektywne może być pojęcie błędu. Jego korekta musi być uzależniona zarówno od intencji przekazu, jak i interpretacji błędu.

Innym istotnym aspektem odróżniania struktur błędnych od poprawnych jest stwierdzenie, czy dana wypowiedź powoduje zaburzenia komunikacyjne. Kryterium to często powoduje, że niektóre nieprawidłowości są akceptowalne w pewnych warunkach, a w innych nie. Okazuje się bowiem, że norma lingwistyczna i glottodydaktyczna nie muszą być identyczne. Z tego względu nauczyciele języków obcych niebędący „native speakerami” często surowiej oceniają wypowiedzi uczniowskie w stosunku do obcokrajowców, którzy zwracają większą uwagę na realia komunikacyjne (dopuszczając odstępstwa w obrębie danego języka), a nie na normy preskryptywne. Zdanie utworzone przez ucznia *I saw Ben this morning* i wyrwane z kontekstu wypowiedzi może być uznane przez polskiego nauczyciela za błędne. Uczniowie na poziomie szkoły gimnazjalnej i ponadgimnazjalnej poznają bowiem standardowe reguły stosowania i rozróżniania czasów gramatycznych Past Simple oraz Present Perfect Simple, podkreślające, że zdanie odnoszące się do przeszłości musi zawierać określnik czasu przeszłego (np.: *last week, two hours ago, yesterday*). Zastosowanie określnika teraźniejszości *this morning* wskazywałoby na konieczność wprowadzenia konstrukcji: *I have seen Ben this morning*.

W przypadku korpusów tworzonych przez uczniów na poziomie kompetencji potocznie określanym jako początkujący czy średniozaawansowany istnieje widoczna różnica w porównaniu do języka realizowanego przez dorosłego „native speaker”, umożliwiającą łatwiejszą identyfikację błędnej struktury. Jednak w przypadku analizy wypowiedzi uczniów na poziomie zaawansowanym identyfikacja błędów nastęrcza mnóstwa problemów. Nauczyciel często zauważa, że wypowiedzi brakuje kolorytu języka docelowego, jednak trudno stwierdzić, co powoduje takie wrażenie i który element jest błędny (Ringbom 2007). W zdaniu **Geography is my favourite subject, it's interesting, challenging, and motivates me* zauważono błąd, który ma zupełnie inną naturę niż typowe błędy gramatyczne czy leksykalne na poziomie B1. Wypowiedź ta wydaje się prawidłowa ze względu na użyte słownictwo oraz struktury gramatyczne. Zaburzona została tu równowaga stylistyczna między użytymi przydawkami w drugiej części zdania. Należałoby dokonać zmiany wyrażenia czasownikowego *motivates me* na przymiotnik *motivating* – dla zachowania przejrzystości wypowiedzi: *Geography is my favourite subject because it's interesting, challenging, and motivating*.

Kolejny przykład przedstawia błąd polegający na zakłóceniu przyczynowo-skutkowego wywodu wypowiedzi:

**I've chosen biology to take as my final school exam because this subject is challenging and rewarding, and I plan on being a vet.*

Aby poprawić zdanie, trzeba zmienić kolejność występujących w nim elementów, tak aby cała wypowiedź była spójna i logiczna: *I plan on being a vet, so I've chosen biology to take as my final school exam. I also like biology because I find it challenging and rewarding.*

3.2. PROBLEMY NA ETAPIE OPISU I KLASYFIKACJI BŁĘDÓW

Trudności na etapie opisu i klasyfikacji błędu pojawiają się często w przypadku wypowiedzi zawierających niewłaściwie zastosowane przedimki (a/an, the, przedimek „zerowy”). Stosuje się sposoby opisu ograniczone zwykle do struktury powierzchniowej. Nauczyciel może problem z przedimkiem uznać za błąd pominięcia (**My father is √ electrician*), błąd dodania (**I haven't eaten **the** breakfast today*), błąd selekcji (**A weather is cold and rainy here*) lub błąd szyku (**She's a such nice girl*). Wymienione zjawisko, będące świadectwem niedostatecznego opanowania systemu identyfikacji tej samej kategorii gramatycznej (przedimków), jest klasyfikowane jako różne rodzaje błędów, co utrudnia prawidłowe ustalenie przyczyny nieprawidłowości.

Trudności w taksonomizacji błędów można także zauważyć w kolejnym przykładzie:

**I'm learning English for six years* (poprawnie: *I've been learning English for six years*).

Stwierdzenie, że uczeń popełnił dwa błędy: błąd dodania (niepotrzebnie użył **am*) oraz błąd opuszczenia (pomiął *have been*) ani nie wyjaśni źródła błędu, ani nie umożliwi zrozumiałej i świadomej poprawy. O wiele lepiej jest stwierdzić, że uczeń dokonał błędu selekcji – wybrał niewłaściwą strukturę gramatyczną, gdyż nie opanował systemu czasów gramatycznych języka angielskiego. Okazuje się, że opis struktury powierzchniowej należy uzupełniać o kryteria przynależności do podsystemów językowych lub inne kryteria w celu prawidłowej charakterystyki błędu – może być konieczne łączenie różnych klasyfikacji lub samodzielne utworzenie bardziej szczegółowego podziału błędów.

W interjęzyku polskiego ucznia wyjątkowo często zauważamy, że w jednym zdaniu pojawiają się różne grupy błędów nakładających się na siebie, uniemożliwiając określenie błędu prymarnego. Interesującym

przykładem, wartym omówienia, jest sposób, w jaki polscy uczniowie tłumaczą zdanie „Może pożyczę ci jakąś interesującą książkę do czytania?” na język angielski:

**Maybe borrow you some interesting book for reading? (poprawnie: I may/could lend you an interesting book to read).*

Uczeń, chcąc przekazać wszystkie treści występujące w polskim zdaniu, dokonuje dosłownego przekładu treści „słowo-po-słowie” z zachowaniem zarówno szyku poszczególnych wyrazów, jak i budowy związków składniowych. W uczniowskim przekładzie można wyszczególnić więc następujące błędy: błąd pominięcia (brak podmiotu *I*), błąd rozróżnienia znaczenia leksykalnego (**borrow* – poprawnie: *lend*), błąd rozróżnienia kategorii gramatycznej (**some* – poprawnie: *a*), błąd komplementacji orzeczenia (**for reading* – poprawnie: *to read*). Dodatkowo podkreślić należy, że przysłówek *maybe*, mimo że tłumaczony na język polski jako *może*, nie spełnia tu właściwej funkcji, gdyż oznacza raczej wątpliwość, a nie propozycję i jest tu zbyteczny. Powyższy przykład ilustruje sytuację, w której widać, że nawet dokładne opisanie i klasyfikacja pojedynczych, wyodrębnionych błędów struktur powierzchniowych jest działaniem niewystarczającym. Niezbędna jest dalsza analiza, spojrzenie z szerszej perspektywy – całego zdania lub nawet dłuższej wypowiedzi ucznia, co umożliwi dotarcie do źródła popełnionych błędów.

Błędy nakładające się na siebie na różnych poziomach (wewnętrznych i zewnętrzny językowych), przecinające kategorie leksykalne i gramatyczne, tworzące mutacje morfologiczno-semantyczne czy syntaktyczno-semantyczne nie są rzadkim zjawiskiem pojawiającym się w interjęzyku polskiego ucznia. Warto więc poświęcać temu etapowi analizy więcej uwagi. Opis błędu i jego klasyfikacja nie powinny pozostawiać wiele miejsca na subiektywną ocenę nauczyciela i jego dowolną interpretację, gdyż są podstawą informacji zwrotnej dla uczniów i służą wyjaśnieniu przyczyny błędu.

3.2. PROBLEMY NA ETAPIE WYJAŚNIANIA ŹRÓDEŁ BŁĘDÓW

Analizując przyczyny błędów obcojęzycznych, zakłada się zwykle, że za jeden błąd odpowiada jedna z dwóch wykluczających się nawzajem przyczyn: interferencja zewnętrzna, polegająca na transferze struktur z języka ojczystego, lub interferencja wewnętrzna, występująca najczę-

ściej w postaci generalizacji bodźca lub simplifikacji konstrukcji w obszarze języka docelowego. Oczywiście nie budzi wątpliwości fakt, że oba mechanizmy aktywizują się w sytuacji niedostatecznej kompetencji językowej. Wydaje się jednak, że założenie o pojedynczym i homogenicznym bodźcu wyzwalającym błąd jest wyjątkowo uproszczone, gdyż nie ma żadnych logicznych ani psycholingwistycznych powodów, dla których ten sam błąd w jednej sytuacji nie może być następstwem jednego czynnika, a w innej sytuacji – innego. Błąd może być samodzielnym produktem czynnika interferencji zewnętrznej bądź może zachodzić w kooperacji z innymi czynnikami interferencyjnymi wewnętrznymi lub pozainterferencyjnymi, modyfikując się nawzajem lub wzmacniając. Źródła błędów upatruje się przecież nie tylko w szerokim obszarze językowym, ale także psychologicznym, neurofizjologicznym, socjologicznym, glottodydaktycznym i pragmatycznym. Nie udało się dotąd prześledzić siły ani kolejności ogniw w łańcuchu bodźców. Jest to doskonale widoczne w poniższych przykładach, ilustrujących problemy analizy błędów na etapie wyjaśniania ich źródeł.

Do najczęściej zauważanych trudności pojawiających się w trakcie nauki języka angielskiego należy poruszony już temat prawidłowego użycia przedimków. Polscy uczniowie pozbawieni są intuicji powstającej wskutek doświadczenia przy akwizycji języka ojczystego (jak dzieje się to w przypadku uczniów hiszpańskich czy niemieckich). Za redundancję przedimka lub jego niewłaściwe użycie, według Janusza Arabskiego, odpowiedzialny jest więc **wpływ interferencji struktur języka polskiego**. Ze względu na brak takiej kategorii gramatycznej jak przedimek w języku polskim autor nazywa ten mechanizm zewnętrzną interferencją pasywną (Arabski 1968: 74). Podobnie Jerzy Zybert zakłada, że za błędy tego typu odpowiedzialny jest negatywny transfer struktur z języka polskiego. Uczeń wprawdzie zdaje sobie sprawę z występowania określników w języku angielskim, ale stosuje je zupełnie przypadkowo (Zybert 1999: 70). Pojawiają się więc różnorodne modyfikacje polegające na zamianie przedimków (**A picture shows two women: the mother and the daughter*), pominięciu ich (**√ Woman is buying √ dress*) lub umieszczeniu tam, gdzie są zupełnie zbędne (**I like a music and a sport*).

Niezależnie od interferencji języka ojczystego zupełnie logiczną przyczyną opisywanego typu błędu może być **mechanizm interferencji wewnętrznej języka angielskiego** występujący tu pod postacią simplifikacji. Upraszczenie struktur jest niezależne od narodowości uczniów i wpływu

międzyjęzykowego, a opuszczanie przedimków pojawia się w wypowiedziach różnych uczniów, niezależnie od tego, czy w ich języku ojczystym występuje tego typu kategoria gramatyczna czy nie (Odlin 1989: 41). Poniżej przytaczam w całości oryginalny opis ilustracji zaczerpnięty z materiału badawczego dla zobrazowania zjawiska. Poza brakującymi przedimkami występuje tu tylko parę błędów związanych z użyciem czasów gramatycznych. Ponadto cała wypowiedź jest spójna, logiczna, zawiera nawet element humorystyczny:

**I can see three women. They are in √ shopping mall. √ Shop looks quite big. They are probably √ mother and √ daughter and √ cashier. √ Young girl is buying √ blue T-shirt. She's asking √ saleswoman about √ prize or √ size of that blouse. √ Mother and her daughter look happy because of √ sale in this shop. I wonder why this lady pays for √ clothes by √ credit card? Perhaps she just spent all √ money on √ new dress or √ necklace in √ different shop.*

Znalezienie źródła błędu w wypowiedziach zawierających błędne struktury morfosyntaktyczne jest również wyjątkowo skomplikowane. Nie łatwo odpowiedzieć na pytanie: co w ostateczności zadecydowało o wyborze danej konstrukcji językowej. W wypowiedziach uczniowskich pojawiają się takie błędy:

The TV news **are dramatic today. (poprawnie: *The TV news **is** dramatic today*).*

Police **has too much power. (poprawnie: *Police **have** too much power*).*

Do you know how to play draughts? We could play **them. (poprawnie: ... *We could play **it***).*

Źródłem przedstawionych wadliwych elementów może być **interferencja wewnątrzjęzykowa** ujawniająca się jako nadmierna generalizacja przyswajanego elementu systemu języka angielskiego poprzez analogię do innych konstrukcji. Uczeń doskonale zna zasadę tworzenia liczby mnogiej rzeczowników poprzez dodawanie końcówki fleksyjnej „-s” (np.: *a vegetable – vegetables, a girl – girls, a chair – chairs*) i wie, jak dopasować do podmiotu odpowiednią formę orzeczenia i inne elementy zdania (np.: *vegetables **are** healthy, girls **wear** make-up, **these** chairs **are** comfortable*). Uczniowskie działanie jest więc logiczne ze względu na pewien wcześniej opanowany schemat formalny.

Błędy morfosyntaktyczne mogą również wynikać z wpływu międzyjęzykowego. Jest to szczególnie widoczne przy porównywaniu wypowiedzi w obu językach. Uczeń, bazując na charakterystyce rzeczowników w języku polskim, tłumaczy je w sposób dosłowny i w konsekwencji dokonuje niewłaściwej interpretacji morfologicznej w języku angielskim (np. *meble* tłumaczy jako **furnitures*). Do tego dosłownego przekładu dobiera stosowne (według niego) orzeczenia, końcówki fleksyjne, zaimki wskazujące i inne określniki w zdaniu zgodnie z polskim wzorcem.

The news aren't good today.* – **Wiadomości dziś **nie są** dobre (poprawnie: *The news is not good today*).

These luggages are really heavy.* – **Te bagaże są naprawdę ciężkie (poprawnie: *This luggage is really heavy*).

New furnitures cost a lot.* – Nowe **meble dużo **kosztują** (poprawnie: *New furniture costs a lot*).

Brak kompetencji w zakresie tzw. „wyjątków” skutkuje błędnymi konstrukcjami, które powstają albo poprzez analogię do podobnych konstrukcji w języku angielskim, albo przez analogię do pewnych elementów w języku polskim (w wyniku dosłownego tłumaczenia). Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy pierwotnym źródłem błędu jest generalizacja bodźca, czy wpływ międzyjęzykowy. Zupełnie prawdopodobna jest również interakcja procesów interferencji wewnętrznej i zewnętrznej. Badania porównawcze tego zjawiska wśród uczniów różnych narodowości wskazują, że interferencje mogą zbiegać się w niektórych typach błędów (Odlin 1989: 42).

Kolejna grupa błędów często pojawiająca się w wypowiedziach uczniów to błędy rozróżnienia kategorii gramatycznych. Należą do nich problemy polegające na wyborze niewłaściwej komplementacji składniowej orzeczenia. W języku angielskim istnieją czasowniki wymagające uzupełnień określonym typem drugiego czasownika, czyli formą podstawową (np.: *I must go*), formą bezokolicznikową (np.: *We want to stay*) lub formą gerundialną (np.: *What do you like doing?*). Niektóre z tych komplementacji będą również wymagały zastosowania obowiązkowej frazy przyimkowej, rzeczownikowej czy przysłówkowej. Uzupełnienia te mogą występować w formie jednowyrazowej, złożonej bądź jako zdanie podrzędne. W języku polskim takie kategorie nie ist-

nieją, a komplementacja następuje zwykle poprzez dodanie bezokolicznika lub rzeczownika odczasownikowego, które rzadko można uznać za odpowiedniki wymienionych form angielskich. Niektóre z poniższych przykładów wydają się dosłownym tłumaczeniem z języka polskiego, co wskazywałoby na uruchomienie mechanizmu interferencji zewnętrznej:

**I dream to be a lawyer.* (poprawnie: *I dream of being a lawyer.*)

**I suggested him to go.* (poprawnie: *I suggested that he go.*)

**I like to watch sitcoms.* (poprawnie: *I like watching sitcoms.*)

Inne przykłady wynikają z chaotycznego poszukiwania stosownego odpowiednika i bez wątpienia świadczą o próbach tworzenia struktur poprzez analogię do innych podobnych elementów składniowych w języku angielskim:

**I let my dog to sleep in my bed.* (poprawnie: *I let my dog sleep in my bed.*)

**I'll give you a book to reading.* (poprawnie: *I'll give you a book to read.*)

**We want that you stay.* (poprawnie: *We want you to stay.*)

Relacje między transferem a innymi procesami zachodzącymi w trakcie nauki języka obcego takimi jak generalizacja bodźca czy simplifikacja są tylko częściowo poznane. W związku z tym precyzyjne wskazanie źródła błędu bywa skomplikowanym zadaniem.

5. ZAKOŃCZENIE

W powyższych rozważaniach nie jest możliwe wyczerpujące przedstawienie wszystkich problemów związanych z analizą błędów językowych. Refleksja ta stanowi raczej punkt wyjścia do dociekań na temat stanu aktualnej wiedzy o interjęzyku oraz wskazania problematycznych obszarów lapsologii. Kompilacja różnorodnych pierwotnych przyczyn błędów często utrudnia jednolitą interpretację i powoduje wiele nieporozumień w każdej fazie analizy, poczynwszy od identyfikacji błędu, poprzez prawidłową rekonstrukcję wadliwego elementu, aż po jego deskrypcję. Zasygnalizowane w referacie kwestie sporne mają na celu zachęcenie glottodydaktyków do prowadzenia własnych obserwacji czy pomiarów

błędu. W dzisiejszym świecie bowiem znajomość języków obcych nie wydaje się już wyjątkowym powodem do dumy. Jest to niezbędna umiejętność, która wymusza na lingwistach poszukiwanie takich rozwiązań, które spełnią wzrastające oczekiwania społeczeństwa. To z kolei implikuje konieczność ciągłych badań językoznawczych, za które współodpowiedzialność powinni ponosić nie tylko teoretycy języka, ale w szczególności nauczyciele-praktycy, którzy w sposób bezpośredni stykają się z omawianym zagadnieniem i na nich spoczywa obowiązek stosownej terapii i profilaktyki błędów w interjęzyku uczniowskim.

BIBLIOGRAFIA

- Arabski J., 1968, A Linguistic Analysis of English Composition Errors Made by Polish Students, „Adam Mickiewicz University Studia Anglica Posnaniensia” vol. 1, s. 71–89.
- Corder S. P., 1973, *Introducing Applied Linguistic*, London.
- Corder, S., 1981, *Error Analysis and Interlanguage*, Oxford.
- Dulay H., Burt M., Krashen S., 1982, *Language Two*, New York.
- Ellis R. & Barkhuizen G., 2005, *Analyzing Learner Language*, Oxford.
- Ellis R., 1990, *Instructed Language Learning*, Oxford.
- Ellis R., 1994, *The Study of Second Language Acquisition*, 1994 OUP.
- Ellis R., 1995, *Understanding Second Language Acquisition*, Oxford.
- Ellis R., 2000, *Second Language Acquisition*, Oxford.
- Grucza F., 1978, Ogólne zagadnienia lapsologii, w: *Z problematyki błędów obcojęzycznych*, red., F. Grucza, Warszawa, s. 9–59.
- Larsen-Freeman D., Long M., 1991, *An Introduction to Second Language Acquisition Research*, New York.
- McLaughlin, B., 1987, *Theories of Second-Language Learning*, London.
- Odlin T., 1989, *Language Transfer. Cross-linguistic Influence in Language Learning*, Cambridge.
- Ringbom H., 2007, *Cross-linguistic Similarity in Foreign Language Learning*, Clevedon.
- Selinker L., 1972, Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, „IRAL” 10(2), s. 209–231.
- Selinker L., 1992, *Rediscovering Interlanguage*, London.
- Zybert J., 1999, *Errors in Foreign Language Learning. The Case of Polish Learners of English*, Warszawa.

ERROR ANALYSIS IN GLOTTODIDACTICS ON THE EXAMPLE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN SECONDARY EDUCATION

Summary

The aim of the article is to draw attention to the problems of error analysis in terms of its suitability for glottodidactics. Error analysis from a conventional perspective consists of successive stages of error identification, description, explication and evaluation. Carrying out these activities in the procedural order enables implementation of the last phase of analysis – error therapy, which is also its goal. In a broader perspective, error prevention is also taken into account. However, it turns out that in pedagogical practice proper conduct of the processes of identifying, describing, and classifying errors may be complicated.

The article briefly presents the technique of error analysis in foreign language teaching in theoretical terms and also shows problematic examples taken from research material in the form of written tasks in English of Polish secondary school students. A few reflections have been formulated to help teachers understand processes of linguistic difficulties and take appropriate decisions concerning the methodology of prevention and treatment of language errors.

Key words: linguistic error, error identification, interference, interlanguage, error classification, foreign language learning, error description, language transfer

Małgorzata BORTLICZEK

Uniwersytet Śląski

mbortliczek@poczta.onet.pl

SPOSOBY WYRAŻANIA CECH I PREDYSPOZYCJI OBIEKTÓW PRZYRODY W TEKSTACH PRZEZNACZONYCH DLA DZIECI

WPROWADZENIE

Tematem artykułu są antropomorficznie profilowane charakterystyki obiektów, zjawisk i procesów, nastawione na eksponowanie ponadprzeciętnych wyników obecnych w przyrodzie ożywionej i nieożywionej oraz w przestrzeni geograficznej. Materiał analityczny został wyekscerpowany z czasopisma „Kumpel” (skierowanego do dzieci w wieku wczesnoszkolnym), a konkretnie z tekstów poświęconych zjawiskom i obiektom przyrodniczo-geograficznym, których treść dotyczy m.in. maksymalnych wyników (wagi, wysokości, szybkości itp.), wyjątkowych zjawisk i zachowań mających miejsce w świecie przyrody ożywionej i nieożywionej¹. Informacje liczbowe (obok innych składników opisu) są traktowane jako konieczne dla stworzenia i/lub utrwalenia językowo-kulturowego obrazu danego obiektu lub wycinka rzeczywistości. Eksponowanie przez redaktorów czasopisma rezultatów wartościowanych pozytywnie (rzadziej negatywnie) uprzedza lub projektuje oczekiwania odbiorców: nastawienie na poszukiwanie i znajdowanie informacji sensacyjnych, niecodziennych, odbiegających od zwyczajowo przyjętej normalności. Do eksponowanych składników świata przyrody ożywionej należą cechy związane z wyglądem: długość (wzrost, szerokość, wysokość), waga, jakość/ostrość zmy-

¹ Chodzi o taki sposób stylizowania narracji w antropocentrycznie ukształtowanych charakterystykach zwierząt i zjawisk przyrodniczo-geograficznych, który imituje rywalizację znaną z boisk i stadionów lekkoatletycznych.

słów (wzroku i słuchu) czy szczególne właściwości anatomiczne, oraz cechy związane z zachowaniem zwierząt i ich rezultatami.

W poznawaniu świata zewnętrznego (w przyswajaniu wiadomości o nim) dziecko kieruje się pytaniami, które podyktowane są chęcią zaspokojenia ciekawości. Podobnie postępują autorzy tekstów opisujących zjawiska oraz obiekty przyrodnicze i geograficzne. Lista pytań dotyczących wymiarnych parametrów przyrody ożywionej i nieożywionej może być rozbudowywana² w zależności od stopnia ich uszczegółowienia. Oto przykładowe z pytań: jak dany obiekt jest długi/wysoki; jakich rozmiarów jest jego ciało/pancerz/trąba/język; ile waży; ile ma palców; ile ma zębów; jak często jego zęby odrastają; kiedy osiąga dojrzałość biologiczną; ile śpi; ile pije wody; z jaką prędkością się przemieszcza (biega, pływa, lata, wieje); jaki dystans pokonuje / ile kilometrów dziennie przelatuje/przebiega; jak daleko/wysoko skacze; na jakiej głębokości/wysokości żyje; jak długo żyje; kiedy został udomowiony; jakich rozmiarów jest pokrywa lodowa; jakie są najniższe/najwyższe temperatury na Ziemi i inne.

Analiza zgromadzonego materiału została uporządkowana w trzech punktach: 1) nazwy wymiarów w świecie przyrody, 2) wyrazy eksponujące lub dezawuuujące cechy i predyspozycje ujęte liczbowo, 3) określenia natężenia cech.

1. NAZWY WYMIARÓW W ŚWIECIE PRZYRODY

W notatkach adresowanych do dzieci podawane są dane liczbowe, rezultat zmierzenia czegoś (długości, ciężaru, czasu). Dane te są opartywane standardowymi nazwami wymiarów³ (jednostkami miar i wag w układzie SI⁴). Na podstawie zgromadzonych narracji można zrekon-

² Pytania wynikają z przyjętej perspektywy: zaciekać, zaintrygować, aby ostatecznie podać informację sensoryjną, ocenianą jako niespotykana w świecie ludzkim. Podane pytania nie są cytatai, potwierdzają tylko, że o możliwe do zmierzenia cechy, wymiary i predyspozycje pytają autorzy narracji. I takie – w rezultacie – opisują.

³ „Wymiar to także pojęcie charakteryzujące przestrzeń lub rozciągłość rzeczy w przestrzeni. Wymiarami są długość, szerokość, wysokość, także czas. Termin matematyczny” (ISJP, t. 2: 1116).

⁴ Zestawienia jednostek miar różnych wielkości, ale powiązanych ze sobą, to układy jednostek miar. Są one stosowane w celu kompletnego, a przede wszystkim spójnego opisanai wszystkich stosowanych jednostek miar, poprzez ustalenie relacji zachodzących pomiędzy tymi jednostkami. Obecnie w większości państw świata obowiązuje układ SI (układ jednostek miar); https://pl.wikipedia.org/wiki/Jednostka_miar; 30.03.2016.

struować listę jednostek miar i ich akronimów, które – z założenia – powinny być odbiorcy znane (cm, m oraz m n.p.m., km, km/godz. lub km/h, g, dag, kg, °C)⁵. Autorzy posługują się także takimi nazwami, jak: wysokość, długość, głębokość (te trzy pojęcia odnoszą się do rozciągłości obiektów), a także waga, prędkość (w bieganiu, w pływaniu)⁶ czy częstotliwość (np. w wyciąganiu i chowaniu języka przez kolczatkę (8)⁷). Stosują również słowa i wyrażenia, które z założenia wymagają uzupełnienia o dane liczbowe, np. skok wzwyż lub w dal kangura rudego – (13), dystans pokonywany przez albatrosa (14). Dodajmy, że w językach indoeuropejskich wyróżnia się pięć wymiarów, które są przypisywane obiektom z punktu widzenia fizyki (teoretycznie – jak zauważa Renata Grzegorzczkowska – wystarczyłyby trzy wymiary). Do zestawu pojęć opisujących cechy rozciągłości obiektów zalicza się: wysokość (wymiar wertykalny), długość (niewertykalny wymiar maksymalny), szerokość (wymiar poprzeczny, prostopadły względem wertykalnego lub maksymalnego), głębokość (wymiar wnętrza i/lub wymiar ustalany z perspektywy obserwatora) oraz grubość (minimalny wymiar obiektów, które mają objętość) (Grzegorzczkowska 2005: 30; za innymi).

W analizowanych tekstach występują również emergentne określenia oznaczające miarę zbiorowości, np. rozciągającą się na wiele kilometrów ławicę ryb⁸, rój pszczół, stado ssaków/motyli, watahę wilków. W charakterystyce kryla arktycznego (1) wystąpiły takie rzeczowniki, jak: *ławica*

⁵ Bez akronimu występuje jednostka metra sześciennego użyta w opisie kryla arktycznego (1) oraz jednostka objętości wody wypijanej jednorazowo przez wielbłąda podana w litrach (29).

⁶ Niektóre charakterystyki nie uwzględniają wymiarów, tylko poszukują przyczyn opisywanego zjawiska. Tak jest w wypadku odpowiedzi na pytanie zaczynające się od zaimka przysłówne *dlatego*. Odpowiedź dostarcza informacji o wyglądzie lub funkcji nietypowej części ciała: 1) mrówkojada („Długi, lepki język i potężne pazury umożliwiają mi [mrówkojadowi] rozgrzebywanie mrowisk i termitier, a mrówki i termity to mój [mrówkojada] ulubiony obiadek, i śniadanko, i kolacja...” [K2007/7/35]), 2) pandy („Dlatego mam 12 palców [panda wielka]? Moje przednie łapy liczą po pięć palców i... po »kciuku«. Szósty palec jest ruchomy i dzięki niemu mogę chwycić gałęzie i pędy bambusa – moje ulubione jedzonko.” [K2007/5/36]), 3) dziobaka („Dlatego jestem wyjątkowy [dziobak]? Wyróżniam się wyjątkowym w świecie ssaków dziobem podobnym do kaczego, ale pokrytym miękką skórą. Do tego moje kończyny umieszczone są z boku ciała, a nie pod nim, przez co chodzę podobnie jak gady.” [K2007/3/36]).

⁷ Z kolei liczba uderzeń serca na minutę została uwzględniona w opisie wydolności fizycznej jeża: „Serce jeża bije 190 razy na minutę, ale podczas snu zimowego wykonuje tylko 20 uderzeń na minutę [...]” [K2013/3/16]

⁸ Ławicą nazywana jest tymczasowa grupa ryb pływających razem w celu zapewnienia sobie pokarmu i większego bezpieczeństwa.

oraz *tysiące* w znaczeniu ‘duża liczba czegoś, czego nie chcemy lub nie możemy dokładnie policzyć’. Ostatecznie rozmiary niepoliczalnej zbiorowości kryła opisano, stosując kategorię metra sześciennego.

- (1) „W jednym metrze sześciennym wody morskiej może nas być tysiące. A mamy zaledwie 6–7 cm długości.” [K2007/6/37]

Najczęściej podawanymi wymiarami są wysokość i długość⁹. Zdaniem Renaty Grzegorzczkowej pojęcia te można zdefiniować następująco:

„**‘wertikalność’** [pogrubienia przeniesione ze źródła], prostopadłość do powierzchni kuli ziemskiej (‘tego, po czym chodzimy’) właściwa jest przedmiotom **sztywnym** i mierzona jest od dołu do góry, »od stóp do głowy« [...]: dlatego żyrandol nie będzie ‘wysoki’ i również zasłony – miękkie – nie będą ‘wysokie’. Jest to jedyny wymiar najbardziej zobiektywizowany, wyznaczany przez kierunek grawitacji” (Grzegorzczkowa 2005: 31);

„**‘długość’** to **maksymalny** wymiar przedmiotów niemających wertikalności bądź też, przy przedmiotach mających wertikalność, maksymalny wymiar wśród pozostałych [...]” (Grzegorzczkowa 2005: 31).

W materiałach analitycznych wystąpiły między innymi takie parametry, jak: wysokość spionizowanych osobników, tj. kangura rudego (2, 10) oraz żyrafy (3), a także wysokość wodospadu (4) lub najwyższej góry świata (5). Wyjątkowa długość odnotowana została z kolei w opisach węży¹⁰ (6–7).

- (2) „Gdy się wyprostuję [kangur rudy], jestem wyższy od Ciebie. Mam 180 cm wzrostu!” [K/2007/7/6]
- (3) „Dlaczego mówią o mnie [żyrafie], że zadzieram nosa? Jestem najwyższym zwierzęciem na świecie, a głowę i nos mogę mieć nawet na wysokości 6 metrów.” [K2007/2/36]
- (4) „Wodospad Iguacu [czytaj: Iguasu] leży na granicy Brazylii i Argentyny na rzece Iguacu. Woda spada z wysokości 82 m. Odbijające się w wodzie promienie słońca tworzą lśniące tęcze.” [K2007/7/33]

⁹ W matematyce mówi się o długości odcinka. W życiu codziennym długość odcinka może stać się jego szerokością, wysokością, głębokością itp. – w zależności od położenia odcinka. „Przykładowo komoda ma szerokość, głębokość i wysokość, a każdą z tych trzech wielkości otrzymujemy, mierząc długość odpowiedniego odcinka” (Zaremba 2014: 13).

¹⁰ Charakterystyki anakondy zielonej i pytona w „Kumplu” podają ich długość od 9 do 12 metrów, ale wymiary te nie znajdują potwierdzenia w literaturze przedmiotu, por. przypisy 11 i 12.

- (5) „Najwyższe wzniesienie Azji i jednocześnie najwyższy szczyt Ziemi to Mount Everest. Ma on wysokość 8848 m n.p.m. Po tybetańsku nosi nazwę Czomolungma, czyli Bogini Matka Śniegu.” [K2007/5/34]
- (6) „Dlaczego jestem [anakonda zielona] taka sławna? Bo jestem największym wężem na świecie. Mogę mieć nawet 10 m długości i ważyć ponad 300 kg¹¹.” [K2007/7/34]
- (7) „W czym jestem [pyton siatkowy] najlepszy? Jestem największym¹² wężem świata. Ja mam 9 metrów długości, ale mój brat, okaz wyjątkowy, ma 12 metrów długości i waży ponad 140 kg.” [K2007/5/37]
- Pod względem długości precyzowane są także wymiary charakterystycznych części ciała, takich jak: język kolczatki (8), trąba słonia (9), ogon kangura (10), rozstaw przednich kończyn orangutana (11) czy długość pancerza żółwia (12).
- (8) „Dlaczego wypinam [kolczatka] język? Mam bardzo długi język – nawet 18 cm – pokryty lepką śliną, do której przylepiają się owady – mój obiadek. Potrafię wyciągać i wciągać język około 100 razy na minutę.” [K2007/3/34–35]
- (9) „Trąba słonia spełnia funkcję nosa, dłoni, którą sięga wysoko po liście, i słomki do picia. Mierzy 1,8 m długości. [...]” [K2006/11/16]
- (10) „Mój ogon jest prawie tak duży jak ja [kangur rudy]. Może mieć nawet 120 cm długości, to świetna podpórka. Pozwala mi też utrzymać równowagę ciała podczas skoków.” [K/2007/7/7]

¹¹ W tej i kilku innych narracjach informacje o wymiarach należy traktować jako szacunkowe lub wymagające zweryfikowania. „Anakondy zielone mogą osiągać nawet 250 kg masy ciała [...]. Samice średnio osiągają 4–4,5 m długości oraz masę 60–70 kg. Samce przeciętnie osiągają około 2,5–3 m, przy czym są znacznie szczuplejsze od samic. Bardzo rzadko spotkać można samicę mierzącą ponad 5 m i ważącą ponad 100 kg”; https://pl.wikipedia.org/wiki/Anakonda_zielona; 23.03.2016. Inne źródło odnotowuje następujące wymiary anakondy zielonej (dorosłego osobnika): „Najdłuższa anakonda w niewoli miała w chwili swojej śmierci 6,27 m (Zoo w Pittsburgu). [...] National Geographic podaje na swej stronie wymiary od 6–9 metrów i wagę do 227 kg, nie wiemy jednak, na jakich podstawach i źródłach opiera te dane. Są to z dużym prawdopodobieństwem jedynie dane szacunkowe”; <http://dinoanimals.pl/zwierzeta/anakonda-najwiekszy-waz-swiata/>; 31.03.2016.

¹² O ile najcięższym wężem na świecie jest żyworodna anakonda, osiągająca nawet 250 kilogramów, o tyle najdłuższym wężem jajorodny pyton. Najdłuższy okaz pytona, odnotowany w Księdze rekordów Guinnessa (edycja z 2013 roku), to żyjąca w niewoli Medusa, mierząca 767,08 cm i ważąca 158,76 kg. Takich rekordowych rozmiarów nie osiągają okazy żyjące na wolności; <http://dinoanimals.pl/zwierzeta/pyton-siatkowy-najdluzszy-waz-swiata/>; 31.03.2016.

(11) „Co mam [orangutan] dłuższe – ręce czy nogi? Mam naprawdę długie ręce – gdy je rozstawię, to razem mają nawet 225 centymetrów. Moje nogi są znacznie krótsze. Wszystko po to, żeby wygodnie mi było siedzieć na drzewie – bo tu spędzam niemal całe życie.” [K2007/5/36]

(12) „Jestem [żółw słoniowy] jednym z największych żółwi na świecie. Mój pancerz ma 150 cm długości – a to i tak nie jest najwięcej. Mój pradziadek mierzył prawie 3 m i ważył 1000 kg¹³.” [K2007/6/6]

Oprócz ciała i jego wybranych części wymiarowane są także fizyczne predyspozycje (osiągnięcia)¹⁴ zwierząt: długość lub wysokość¹⁵ skoku w wypadku kangura (13), dystans pokonywany przez albatrosa w ciągu jednego dnia (14), a także głębokość¹⁶, jaką wybrała dla egzystencji *Psychrolutes microporosus*, określana jako jedna z najbrzydszych ryb (z ang. *blobfish*) (15).

(13) „Świetnie skaczę [kangur rudy] wzwyż – 3 m to dla mnie pestka. Równie dobrze skaczę w dal – 13 m. Dla porównania tylko dodam, że rekord człowieka to niecałe 9 m.” [K2007/7/7]

¹³ Przedstawione informacje zostały wyolbrzymione, ponieważ „[...] największy znaleziony osobnik mierzył 1,87 metra i ważył ponad 400 kg. Na ogół za duże uważa się osobniki, których waga przekracza 200 kg, a wysokość dochodzi do 1 metra. Samce są zwykle większe od samic [...]”; <https://pl.wikipedia.org/wiki/18.03.2016>. Można przypuszczać, że przeszacowanie wynika ze stylizacji. Ekspozowanie atutów związanych z wagą przypomina przechwałki stosowane przez dzieci podczas przekomarzania się w gronie rówieśników. Nie jest to jednak usprawiedliwienie dla upowszechniania nieprawdziwych danych.

¹⁴ Są to rezultaty oceniane z perspektywy antropocentrycznej jako nieosiągalne przez człowieka, a zarazem wyjątkowe w świecie zwierząt.

¹⁵ Pewnych pojęć matematycznych, zdaniem Danuty Zaremby, nie trzeba definiować: „Niektóre nazwy, np. wysokość, są zacierpnięte z życia codziennego. Każdy wie, co to jest wysokość góry, szafy czy człowieka. [...] żadna formalna definicja wysokości nie jest do tego potrzebna” (Zaremba 2014: 12).

¹⁶ W definicji głębokości opracowanej przez Renatę Grzegorzczukową czytamy: „**głębokość** [pogrubienia zgodne z zapisem w źródle] to prototypowo wymiar **wnętrza** przedmiotów (pojemników), np. *głęboka studnia, głęboki rów*, niezależnie od poziomu czy pionu w górę lub w dół (por. *głęboka jama* i *głębokie kasetony, głęboka dziura w suficie*), mierzone od początku otworu, do którego zagląda obserwator. Jest to również cecha przedmiotów stanowiących **warstwy**, przez które może przenikać jakiś inny przedmiot (*głęboki śnieg, błoto*), lub warstwy znajdujące się w pewnej odległości od określonego punktu: *głębokie pokłady węgla*. Może być także cechą przedmiotów przenikających warstwy (np. *głębokie korzenie*)” (Grzegorzczukowa 2005: 31–32).

- (14) „W czym jestem [albatros] doskonały? Jestem doskonałym szybownikiem i bardzo dobrze pływam. Umieję nawet nurkować na niewielkie głębokości. Mogę przelatywać dziennie nawet 500 km, lądując na wodzie tylko po to, by coś zjeść.” [K2007/6/337]
- (15) „Kto widział najbrzydszą rybę świata? Do miana najbrzydszej ryby świata spokojnie może startować *Psychlorutus marcidus* (*blobfish*). Ta rybka to jakby, hm... góra galarety. Jest tak niepiękna, że – ukrywa się przed wzrokiem ludzi! Mieszka bowiem na głębokości nawet 1200 metrów!” [K2010/6(77)/17]

W charakterystyce pingwinów jako punkt odniesienia dla międzygatunkowego porównania podane zostały waga i wzrost pingwina cesarskiego (16). Ostatecznie porównanie wysokości przyjęło następujący układ: drugi po pingwinie cesarskim jest pingwin królewski (17), najmniejszy w odniesieniu do całej rodziny pingwinów jest pingwin Adeli (18).

- (16) „[...] Lodowce oblegają pingwiny, m.in. największe na świecie pingwiny cesarskie¹⁷, ważące około 30 kg i dorastające do 120 cm. [...]” [K2007/6/35]
- (17) „Dlaczego niezwykły ze mnie [pingwina królewskiego] ptak? Bo nie umiem latać – zresztą jak wszystkie pingwiny. W przeciwieństwie do innych pingwinów nie buduję gniazda. Jestem drugi pod względem wielkości po pingwinie cesarskim. Mam charakterystyczne pomarańczowe policzki i gardło.” [K2007/6/37]
- (18) „Dlaczego nazywają mnie [pingwina Adeli] białookim? Bo wokół oka mam białą obrączkę. Zwróć też uwagę na charakterystyczne, różowawe nogi i dziób. No i jestem najmniejszy z pozostałej pingwiniej rodzinki.” [K2007/6/36]

W kilometrach odnotowano zasięg dźwięków (infradźwięków¹⁸) wydawanych przez słonie indyjskie (19), a w metrach – grubość pokrywy lodowej Antarktydy (20).

¹⁷ Największe spośród innych pingwinów – takiego doprecyzowania wymaga ta notatka.

¹⁸ Słonie porozumiewają się ze sobą za pomocą infradźwięków, które mają zasięg wielu kilometrów. Pochłanianie ich jest mniejsze niż w wypadku dźwięków słyszalnych przez ludzi, ponieważ infradźwięków właściwie nie da się ekranować; http://www.fizykon.org/akustyka/akustyka_dzwieki_nieslyszalne.htm; 31.03.2016.

- (19) „Czy słonie rozmawiają szyfrem? My, słonie, porozumiewamy się ze sobą dźwiękami niesłyszalnymi dla ucha ludzkiego. Nasze odgłosy przenoszą się jednak na bardzo duże odległości. Mogę usłyszeć, co mówi do mnie słoń znajdujący się ponad 2 kilometry dalej.” [K2007/5/36]
- (20) „[...] Antarktyda praktycznie w całości przykryta jest pokrywą lodową o grubości do 3500 m.” [K2007/6/34]

Jako kategorię rekordową potraktowano wagę wybranych zwierząt. Należy jednak zauważyć, że niektóre dane są przeszacowane, niezgodne z wynikami badań, stanowiącymi punkt odniesienia i/lub źródło weryfikacji. Masa ciała podawana jest w gramach, dekagramach, kilogramach i tonach. Waga noworodka w wypadku kangura¹⁹ (21) i żółwia słoniowego²⁰ (12 i 22) została zestawiona z wagą dojrzałego osobnika. Ciężar wielu gatunków (dojrzałych osobników) odnotowywany jest wraz z innymi parametrami (wysokością, prędkością). Pingwin cesarski osiąga około 30 kg (16), pyton siatkowy może ważyć ponad 140 kg (7), anakonda zielona – ponad 300 kg (6), a krokodyl różańcowy waży nawet tonę (23). Przeszacowany ciężar podano w wypadku żółwia słoniowego – 1000 kg (12) (por. na ten temat przypis 13).

- (21) „Moje maleństwo, gdy się rodzi, waży zaledwie 1 g. A potem... nie chwaląc się, ja [kangur rudy] dobiłem już do setki. W kilogramach, oczywiście.” [K/2007/7/6]
- (22) „Trzeba uciekać z jajka, bo robi się za gorąco! Ważę [żółw słoniowy] tylko 7 dag, ale na pewno sobie poradzę.” [K2007/6/7]
- (23) „Dlaczego wszyscy się mnie [krokodyla różańcowego] boją? Jestem największy z wszystkich krokodyli. Mogę mieć nawet tonę. Mimo to w pogoni za ofiarą biegam z prędkością 60 km/h.” [K2007/3/37]

¹⁹ W opisie kangura (21) pojawia się potocyzm – *setka* w znaczeniu ‘100 kg’. Por. znaczenie 1.5 w ISJP: „wiek człowieka, który ma 100 lat. Słowo potoczne” (ISJP, t. 2: 569). Potoczny charakter ma cały zwrot: *dobić do setki* ‘mieć niespełna 100 kg, zbliżyć się wagowo do 100 kg’.

²⁰ We fragmencie opisującym żółwia słoniowego na uwagę zasługuje posłużenie się skrótcem dag, poznawanym przez dzieci w klasie trzeciej szkoły podstawowej.

W opisach fauny stosunkowo często występują również określenia czasu²¹, podawane w latach, miesiącach, dniach i minutach. Wymieniono np. orientacyjny początek udomowienia osła mierzony w tysiącach lat (24), ciężę kangura liczoną w setkach dni (25), z kolei długo-wieczność żółwia podkreślono, posługując się zmodyfikowanym incipitem tradycyjnej piosenki śpiewanej podczas składania życzeń urodzinowych („Trzysta lat, trzysta lat...”) (26)²². Okres dojrzewania myszy mierzony jest w dniach (27), długość życia motyla monarchy wynosi tylko miesiąc (28). Liczba dni jest także miarą bezchmurnej pogody na Antarktydzie (30). Z kolei zaledwie 10 minut wystarczy wielbłądowi, aby wypić kilkadziesiąt litrów wody (29).

(24) „Osły udomowiono wcześniej niż konie, już 6000 lat temu. Dawniej osioł był symbolem bogactwa jego właściciela jak dzisiaj drogi samochód.” [K2004/8/22]

(25) „W torbie rozwija się moje maleństwo [kangur rudy]. Ma tutaj mleczko i jest mu bardzo ciepło. Spędza tu ponad 200 dni. Wcale mu nie spieszo w wielki świat.” [K/2007/7/6]

(26) „Na urodziny śpiewamy sobie [żółwie słoniowe]: »Trzysta lat, trzysta lat...«”. [K2007/6/6]

²¹ Regina Pawłowska w *Metodyce ćwiczeń w pisaniu* zauważa, że poznanie i uporządkowanie rzeczywistości jest także wskazane w odniesieniu do odcinków czasu. Można oznaczać czas w sposób liniowy oraz w sposób kolisty, zwracając uwagę na powtarzalność pewnych momentów (Pawłowska 2008: 93). W celu uporządkowania i uzupełnienia wyrażeń nazywających czas w ciągu doby autorka proponuje trzy ciągi oznaczeń: 1) za pomocą dwóch skal (od 0 do 24 w stylu urzędowym i od 1 do 12 w stylu potocznym, z dodatkowymi określeniami: rano, wieczorem, po południu, przed południem); taki sposób jest najbardziej dokładny i odbywa się za pomocą liczby godzin, minut, sekund; 2) w powiązaniu z granicami dnia (światła) i nocy (ciemności); punktami stałymi w skali dobowej tej konwencji są północ i południe; inne oznaczenia odcinków czasowych są ruchome, przesuwane w zależności od pory roku, od miejsca na Ziemi; 3) poprzez podawanie czasu jednych wydarzeń względem drugich (chronologia względna); punktami odniesienia są pewne stale powtarzające się zdarzenia (posiłki, praca, szkoła, programy telewizyjne, wyjścia i powroty; wydarzenia wyjątkowe); służą do tego określenia: *przed, w czasie, po* (Pawłowska 2008: 95).

²² „W 2006 roku głośna była śmierć Harriet – 175-letniej samicy żółwia słoniowego z Galapagos, która żyła w jednym z ogrodów zoologicznych w Australii”; <http://www.ekologia.pl/wiadomosci/rosliny-i-zwierzeta/ile-zyje-zolw,11458.html>; 5.04.2016. W jednym z numerów „Kumpla” z 2012 roku podano: „Żółwie żyją bardzo długo. Na czym polega tajemnica ich długowieczności? – Nie wiadomo. Wiadomo natomiast, że najstarszy żółw żył 152 lata!” [K2012/18/20]

- (27) „[...] Młode myszki nie stronią od zabawy. Kiedy mają około 15 dni, zaczynają wesoło podskakiwać i gonić kolegów. Robią to jednak tylko do pewnego wieku. Gdy osiągną zaawansowane 25 dni, są już za poważne, by dalej tak figlować —!” [K2010/4(75)/25]
- (28) „Motyl monarcha latem żyje w Kanadzie. Jesienią w dużych stadach motyle te lecą do Meksyku. Wiosną wracają tą samą drogą. Ponieważ monarcha żyje tylko miesiąc, do celu dolatują dopiero prawniki tych, które wyruszyły w drogę. Gdy dotrą na miejsce zimowania, obsiadają gęsto gałęzie drzew i zapadają w długi sen.” [K2004/9/20]
- (29) „Ile wody dam radę wypić [wielbłąd dwugarbny] w 10 minut? Prawdziwy ze mnie twardziel. W 10 minut mogę wypić nawet 90 litrów wody. Na pewno nie dałbyś mi rady.” [K2007/5/37]
- Parametry mierzone w km/godz. (km/h) pojawiają się w opisie przyrody ożywionej (23, 30–31) oraz nieożywionej (32–33).
- (30) „[...] w biegach jestem [kangur rudy] prawie nie do pokonania – osiągam prędkość dochodzącą do 90 km/godz. Nawet rowerem byś mnie nie dogonił²³.” [K/2007/7/7]
- (31) „[...] Poza tym jestem świetna [anakonda zielona] w pływaniu – osiągam prędkość nawet 20 km/godz.” [K2007/7/34]
- (32) „[...] Wiatr czasami bywa bardzo silny i groźny. Może wiać z ogromną prędkością – nawet 110 km/h, czyli tak szybko jak jadą samochody na autostradzie. Może łącać drzewa, zrywać dachy z domów czy przewracać samochody.” [K2006/11/43]
- (33) „[...] Wiatry, które wieją z prędkością ponad 117 km/h, są bardzo groźne. Huragany, bo tak je nazywamy, powstają zwykle nad ciepłymi morzami tropikalnymi, a jeśli dotrą do lądu, mogą powalać całe lasy, przewracać samochody i domy, a nawet wyrwać drzewa. Huragany często przynoszą ze sobą ulewny deszcz i potężne fale.” [K2006/11/43]

²³ Z kolei przy niższej wartości w porównaniu odwołano się do szybkości pojazdów dopuszczalnej w obszarze zabudowanym: „Kto może dogonić strusia? Jak wiesz, strusie to ptaki, które nie potrafią latać (mają za małe skrzydła). Za to są świetnymi biegaczami. Struś może pędzić z prędkością nawet 70 kilometrów na godzinę – to szybciej niż mogą jeździć samochody w miejscu Twojego zamieszkania.” [K2012/6/9]

Możliwości fizyczne zwierząt są porównywane z możliwościami fizycznymi człowieka, a także człowieka używającego wynalazków cywilizacyjnych (np. roweru, samochodu). W takich sytuacjach autorzy narracji posługują się przysłówkami złożonymi z liczebnika i składnika *-krotnie* typu *pięciokrotnie* (34) w znaczeniu coś „jest tyle razy większe od czegoś innego, ile wskazuje pierwszy człon złożenia. Np. *dwudziestokrotny* wzrost cen to ich wzrost do poziomu dwadzieścia razy wyższego niż początkowy” (ISJP, t. 1: 709).

(34) „Kto szybciej znajdzie kaptcie w ciemności? Oczywiście ja [tygrys bengalski]. W ciemnościach widzę pięciokrotnie lepiej niż człowiek. Znalezienie kaptci to dla mnie pestka. Nawet muchę wypatrzę.” [K2007/5/36]

Temperatura to jeden z rzadziej opisywanych parametrów²⁴. Została podana w wypadku najniższych wartości (temperatura powietrza na Antarktydzie) (35) i wartości najwyższych (np. temperatura w Arizonie oraz temperatura ciekłej lawy) (36–37).

(35) „Antarktyda jest najbardziej zachmurzonym kontynentem. Tylko około stu dni w roku jest bezchmurnych. Ale kontynent ten można uważać za jedną z największych pustyń na naszej planecie – tak mało jest tu opadów. Za to bardzo wieje i jest strasznie zimno. W 1983 r. zanotowano tu – 89,2°C – rekord świata.” [K2007/6/34]

(36) „Kraina była kiedyś wielką pustynią [Arizona]. Suchy klimat i wysokie temperatury (nawet do 55 stopni Celsjusza!) nie pozwalały uprawiać roli. Dziś, dzięki nawadnianiu terenów, powstały tu wielkie farmy.” [K2004/10/17]

(37) „Dlaczego niektóre góry plują ogniem? Takie góry nazywamy wulkanami. Najgroźniejsze z nich eksplodują jak bomby, wyrzucając z siebie chmury gorącego popiołu, kawałki skał i fontanny płynnej skały,

²⁴ Por. fragment z roku 2013, w którym mowa jest o dwóch skrajnych temperaturach, mających wyższe/niższe wartości niż odnotowane w numerach z lat 2004 i 2007: „Gdzie było najcieplej, a gdzie najzimniej? Aż 57,8°C! Taką temperaturę powietrza zmierzono kiedyś w Afryce. Trudno sobie wyobrazić taki upał, prawda? A co powiecie o mrozie – 89,6°C? To nie żart, taką temperaturę odnotowano na stacji badawczej na Antarktydzie!” [K2013/2/7]

którą nazywamy lawą. [...] Rozpalona do czerwoności lawa wylewa się z wulkanu i spływa po jego zboczach jak rzeka. Czy wiesz, że lawa może mieć temperaturę nawet 1000°C²⁵? I może płynąć szybciej niż jadący rowerem człowiek. [K2006/11/42]

Informacje o rekordowych wynikach z jednej strony stanowią podstawę do porównań typu: zwierzę – zwierzę oraz zwierzę – człowiek (też człowiek używający artefaktów, zdobyczy cywilizacyjnych), a z drugiej – są jednym ze składników budujących językowo-kulturowy obraz danego zwierzęcia lub zjawiska. Prezentowaniu danych często towarzyszy tendencja do hiperbolizacji – zawyżania parametrów i/lub pobłażliwego ich traktowania. Dostrzegalne rozbieżności w podawanych rozmiarach (np. gadów) mogą wynikać z różnic w opisie tych zwierząt w literaturze przedmiotu oraz z odmienności osobników żyjących w środowisku naturalnym i hodowanych w niewoli.

2. WYRAZY EKSPONUJĄCE LUB DEZAWUJĄCE²⁶ CECHY I PREDYSPOZYCJE UJĘTE LICZBOWO

Skłonność do wyolbrzymiania lub kontrastowego zestawiania danych wyrażana jest przy pomocy wyrazów: *nawet*, *ponad*, *tylko*, *zaledwie*, *około* i *do*²⁷. Największą częstotliwością w oznaczaniu długości czy prędkości

²⁵ Temperatura lawy od 1350 do 1400°C, jej krzepnięcie następuje w temperaturze od 600 do 800°C. Temperatura ta zależy w dużej mierze od składu chemicznego lawy: zasadowa ma zwykle 1100°C lub więcej, a kwaśna – poniżej 1000°C; <https://pl.wikipedia.org/wiki/Lawa>; 31.03.2016.

²⁶ Wyrazów *dezawuować*, *dezawuowanie* używa się z reguły do oceny osoby, jej działalności, postawy itp. Jest to ocena ujemna, polegająca na pomniejszaniu zasług lub wartości, podrywaniu zaufania do tak ocenianej osoby. W tym wypadku chodzi o dezawuowanie danych liczbowych dotyczących specyficznych cech zwierząt.

²⁷ Stanowiska językoznawców w kwestii interpretacji przynależności kategoryjnej danego wyrazu są różne, dlatego w odniesieniu do tych leksemów nie operuję pojęciami przyimek czy partykuła. Na przykład wyraz *ponad* u Bańki może być przedrostkiem lub partykułą. W obu wypadkach znaczy 'więcej niż'. Według opracowań poprawnościowych może być przyimkiem lub przedrostkiem (w wyrazach złożonych, np. *ponad plan*, *ponadplanowy*). Głos w sprawie wskazanych rozbieżności interpretacyjnych zabrała także Rada Języka Polskiego, odnotowując: „Partykuła [...] to wyraz, który jedynie modyfikuje treść zdania, nie zmienia zaś jego znaczenia. Dlatego trudno uznać słowo *ponad* np. w wyrażeniu *ponad dwa lata* za partykułę – nie modyfikuje ono sensu zdania, lecz go wyraźnie zmienia. Partykuły zaś w zasadzie wprowadzają jedynie element modalny, wskazują na stosunek nadawcy do treści zdania; por. *To kosztowało aż sto złotych*. – *To kosztowało tylko sto*

odznaczają się leksemy *nawet* (w znaczeniu ‘aż tyle, górna granica, do’) oraz *ponad* (w znaczeniu ‘więcej niż podaje liczba’), kolejne miejsce zajmują *około* i *do*, najrzadziej stosowane są wyrazy *tylko* i *zaledwie*.

Ponad w analizowanych przykładach występuje przed liczbą lub liczebnikiem, oznaczając ‘wartość przekraczającą dane wyrażone liczbą, liczebnikiem, ale niepodaną wprost’. ISJP sytuuje ją i definiuje następująco: „Słowo *ponad* umieszczamy przed składnikiem zdania określającym liczbę lub ilość, jeśli chcemy powiedzieć, że czegoś jest więcej, niż informuje ten składnik. [...]” (ISJP, t. 2: 175), np. „Mogę usłyszeć [słoń indyjski], co mówi do mnie słoń znajdujący się ponad 2 kilometry dalej” (19), waży ponad 140 kg (7) lub ponad 300 kg (6), ponad 200 dni trwa cięża kangura (25), siła wiatru osiąga ponad 117 km/h (33).

Wyraz *nawet* według ISJP poprzedza: „[...] składnik zdania, który określa jakąś cechę lub zjawisko jako bardziej intensywne, niż określiliśmy je wcześniej. [...]” (ISJP 2000, t. 1: 963). Leksem ten w analizowanym materiale przede wszystkim zapowiada informacje wyrażone liczebno²⁸, np.: nawet 18 cm (8), nawet 120 cm (10), nawet 225 cm (11), nawet 10 m długości (6), nawet 1200 m (15), nawet tonę (23), nawet 90 litrów wody (29), nawet 20 km/godz. (31), nawet 1000°C itp. (37). Znaczenie leksemu *nawet* jest bliskie także kolejnej definicji: „Słowem *nawet* poprzedzamy nazwę jakiejś cechy lub jakiegoś zjawiska, aby zaznaczyć, że nie spodziewaliśmy się ich” (ISJP, t. 1: 963). Takie rozumienie ujawnia się między innymi w wyliczeniu umiejętności albatrosa: doskonale szybuje, bardzo dobrze pływa, a nawet potrafi nurkować na niewielkie głębokości (14), oraz w charakterystyce prędkości osiągananej przez kangura: nawet rowerem byś mnie nie dogonił (30).

Leksemy *około* oraz *do* również służą podawaniu przybliżonych danych (z reguły niższych niż te, które wyraża liczba), ewokując rezultaty plasujące się przed podanymi liczbami, stanowiącymi górne granice możliwych osiągnięć: około 100 razy na minutę (8), około 30 kg (16), około 15 dni (26); prędkość dochodząca do 90 km/godz. (30), dobiłem do setki, w znaczeniu ‘mam ok. 100 kilogramów’ (21), pokrywa lodowa o grubości do 3500 m (20).

złoty w stosunku do *To kosztowało ponad sto złotych*” (<http://www.rjp.pan.pl>; 20.04.2016). Na rozbieżności interpretacyjne zwraca również uwagę Anna Zagajewska, pisząc o problemach związanych z pisownią tych wyrazów (Zagajewska 2014: 279–282).

²⁸ W przykładzie (23) liczbę 1000 kg zastąpiono rzeczownikiem *tona*, por. „Jestem największy z wszystkich krokodyli. Mogę mieć nawet tonę”.

Z kolei wyrazy *zaledwie* i znaczeniowo tożsamy – *tylko*²⁹ eksponują wartość mniejszą niż spodziewana, co znajduje odzwierciedlenie w definicjach: 1) „Słowo *zaledwie* dodajemy do jakiegoś składnika zdania, aby powiedzieć, że ilość, zakres lub natężenie czegoś są bardzo małe, nie większe, niż informuje ten składnik, i że liczyliśmy na to, że będą większe” (ISJP, t. 2: 1230), 2) słowa *tylko* używamy m.in., żeby powiedzieć, że ilość, zakres lub natężenie czegoś są mniejsze, niż można by się spodziewać (ISJP, t. 2: 872). Leksemy te w narracjach nastawionych przede wszystkim na eksponowanie ponadprzeciętnych rezultatów występują rzadko, np. „A mamy [kryle arktyczne] *zaledwie* 6–7 cm długości.” (1), „[...] *waży zaledwie* 1 g [kangur rudy]” (19); *świeżo wylęgnięty żółw słoniowy waży tylko* 7 dag (20), *motyl monarcha żyje tylko* miesiąc (25). Należy przy tym odnotować, że przykłady te zostały tak zestawione, aby w jednym opisie wystąpiły kontrastowe parametry: waga noworodka i dorosłego osobnika, np. 1 g – 100 kg, długość ryby i objętość ławicy, np. 6-, 7-centymetrowy kryl – tysiące kryli w metrze sześciennym.

Leksemy *nawet* i *ponad* oraz *zaledwie* i *tylko*, a także *do* oraz *około* stanowią jednowyrazowy komentarz, który pozwala uniknąć precyzowania rezultatów w sposób ścisły i jednoznaczny. W opisach stosowane są konwencjonalne jednostki miar (centymetry, metry, kilometry; gramy, dekagramy, kilogramy, tony; dni, miesiące, lata).

3. OKREŚLENIA NATĘŻENIA CECH

Narracja nastawiona na pozytywne wartościowanie wynika z jednej strony z doboru charakteryzowanych obiektów, które reprezentują rekordy w takich obszarach, jak: cechy anatomiczne i sprawność fizyczna, długość życia i jego specyfika, a z drugiej – z kierowania się sensacją. Cechy wyróżniane w przyrodzie ożywionej i nieożywionej są opisywane i wartościowane oczywiście z punktu widzenia człowieka (dziecka).

W opisie cech i predyspozycji wyrażonych liczbowo stosowane są określenia wskazujące na stopień ich nasilenia. Potwierdzają to przymiotniki w stopniu najwyższym i wyższym, które plasują dany rekord

²⁹ Rzadko w tej funkcji występują wyrazy: *niemal* czy *niecałe*, por. tu *spędzam niemal całe życie* (12), *niecałe 9 m* (13).

na tle innych wyników albo w bliżej nieokreślonej skali (przestrzeni), albo w perspektywie: *świata* (por. najwyższe zwierzę na świecie), *Ziemi* (por. najwyższy szczyt Ziemi) lub *rodzinki* (np. najmniejszy z pozostałej pingwiniej rodzinki).

Przymiotniki i przysłówki w stopniu najwyższym podkreślają natężenie charakteryzowanej cechy lub umiejętności³⁰. W tym miejscu przypominam wybrane przykłady (z zachowaniem minimalnych kontekstów), odsyłając do cytatów poprzez przypisane im numery: największy wąż na świecie / *świata* (6, 7), jeden z największych żółwi na świecie (12), największe na świecie pingwiny cesarskie (16), żyrafa jako najwyższe zwierzę na świecie (3), pyton jako najlepszy okaz węża (7) i inne. Stopień najwyższy pojawia się również w wypadku cechy wartościowanej ujemnie: najbrzydsza ryba świata (15), eksplodujące jak bomby najgroźniejsze wulkany (37). Dotyczy to także wysokości, np. najmniejszy z pozostałej pingwiniej rodzinki (18).

Przymiotniki w stopniu wyższym charakteryzują obiekt, np. orangutan nogi ma znacznie krótsze, a ręce dłuższe (11), lub relację: opisywany organizm – człowiek, np. jestem wyższy od Ciebie [kangur rudy] (2). Do eksponowania relacji między człowiekiem a zwierzęciem służy również przysłówki *szybciej*, por. tygrys bengalski szybciej coś znajduje w ciemności niż człowiek (34), lawa płynie szybciej niż człowiek poruszający się na rowerze (37).

W zestawie przymiotników (i przysłówków) w stopniu równym wystąpiły wyrazy, którym można przypisać znaczenie: 'wartościowany pozytywnie, znajdujący się wysoko na skali ocen'³¹. Wartościowanie pozytywne wyrażają zatem leksemy: *doskonały, duży, niesłyszalny, niezwykły, ogromny, świetny, wielki, wyjątkowy* (doskonały szybownik, ogon prawie tak duży jak tułów kangura, niesłyszalne dla człowieka dźwięki odbierane przez słonie, niezwykły ptak, ogromna prędkość, świetna w pływaniu, ogon to świetna podpórka, wielka pustynia, wyjątkowy okaz). Przymiotniki te wskazują na cechy wyróżniające obiekt lub jego osiągnięcia. Ocena jest również dokonywana w stosunku do człowieka: prędkość zwierzęcia a prędkość człowieka, najdłuższy skok kangura a najdłuż-

³⁰ W materiale analitycznym nie występują przymiotniki stopniowane opisowo: „w górę” – mamy wtedy do czynienia ze wzmocnieniem cechy, lub „w dół” – wówczas zachodzi osłabienie cechy.

³¹ Także brzydota charakteryzowana jest eufemistycznie, za pomocą przeczenia, por. *niepiękna ryba* (15).

szy skok człowieka. Natężenie cechy wyrażają także przysłówki: *dobrze, świetnie, doskonale*, np.: bardzo dobrze pływam (14), równie dobrze skaczą w dal (13), a także świetnie skaczą wzwyż (13), doskonale miewają się ssaki na lodowcu (16).

O właściwościach obiektów i zjawisk przekonują przymiotniki charakteryzujące natężenie, moc, zasięg czy długość danego zjawiska: bardzo silne i groźne wiatry (32), bardzo duże odległości, ulewny deszcz i potężne fale (33), naprawdę długie ręce orangutana (11). W tym ostatnim przykładzie wskazaną cechę uwiarygodnia partykuła *naprawdę*, która służy podkreśleniu prawdziwości tego, co mówimy (ISJP, t. 1: 945).

PODSUMOWANIE

Charakterystyka obiektów i zjawisk nastawiona jest na eksponowanie rekordowych wyników. Dokonuje się tego poprzez stopniowanie (kategorię stopnia), używanie liczb (cyfr i wykładników miar) lub w sposób leksykalny. W tym ostatnim wypadku wykorzystuje się zarówno środki typu *nawet, zaledwie, około*, czyli takie, które wyrażają stosunek mówiącego do wypowiedzi, jak również wyrazy typu *świetny, wyjątkowy, doskonały*, których właściwości ewaluacyjne kryją się (*implicite*) w samym słowie, a nazywane przez nie cechy z reguły nie są stopniowalne. Liczby (liczebniki) oraz inne wykładniki miar z jednej strony czynią narrację klarowną i przejrzystą, a z drugiej – stanowią jeden z istotnych składników językowo-kulturowego obrazu świata. Obraz ten niekoniecznie musi być obiektywny (prawdziwy), o czym świadczą przytoczone w artykule weryfikacje podanych informacji. Trywialność (naiwność) kreowanej w czasopiśmie „Kumpel” rzeczywistości potwierdza również nienaukowa interpretacja zjawisk w przyrodzie (zob. np. (15) – im bardziej nieładna ryba, tym większa głębokość wód, które zamieszkuje). Choć podstawowym zamiarem redakcji pisma jest poszerzenie wiedzy odbiorcy (dziecka), to wyuczalne są też inne, „podrzędne” cele: zainteresować tematem, ułatwić jego zapamiętanie, zachęcić do bardziej uważnego poznawania przyrody, pobudzić wyobraźnię, rozbawić. Można stwierdzić, że podmiot poznający umieszcza siebie wewnątrz poznawanej rzeczywistości i z tej perspektywy dokonuje opisu i oceny (waloryzacji lub dezawuacji) dostrzeżonych cech. Takie poznanie ma charakter egocentryczny, antropocentryczny i etnocentryczny (Maćkiewicz 2000: 108).

Pośród kilku kluczowych kategorii służących do budowania definicji językowej danego obiektu na pierwszy plan wysuwają się: wygląd (cechy fizyczne), zachowanie oraz relacja między charakteryzowanym obiektem a człowiekiem. Lista takich kategorii (faset) w ujęciu Anny Wierzbickiej, przejętym i zmodyfikowanym przez Helenę Borowiec, obejmuje (w odniesieniu do zwierząt): kategorię nadrzędną, miejsce przebywania, cechy fizyczne, czynności, relacje człowiek – zwierzę, relacje dane zwierzę – inne zwierzęta³² (Borowiec 2014: 98; za Wierzbicką 1985: 174). Pod uwagę brane są cechy zewnętrzne – najbardziej wyraziste percepcyjnie (wygląd, właściwości anatomiczne wyróżniające dany obiekt), i cechy utylitarne (reakcje pozwalające zachować tożsamość gatunkową).

LITERATURA

- Bańko M. (red.), 2000, *Inny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa (skrót – ISJP).
- Borowiec H., 2014, *Dziecięce rozumienie świata (studium lingwistyczne)*, Lublin 2014.
- Grzegorzczkova R., 2005, *Nazwy wymiarów jako określenia cech psychicznych człowieka*, [w:] *Przestrzeń w języku i w kulturze. Problemy teoretyczne. Interpretacje tekstów religijnych*, Lublin, s. 27–39.
- Maćkiewicz J., 1999, *Kategoryzacja a językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 47–55.
- Maćkiewicz J., 2000, *Potoczne w naukowym – niebezpieczeństwa i korzyści*, „*Język a Kultura*”, t. 13, s. 107–113.
- Nagórko A., 1998, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa.
- Pawłowska R., 2008, *Metodyka ćwiczeń w czytaniu*, Gdańsk.
- Wierzbicka A., 1985, *Lexicography and Conceptual Analysis*, Ann Arbor.
- Zagajewska A., 2014, *Trudne słowa. Wybrane problemy ortograficzne w praktyce pisarskiej*, „*Białostockie Archiwum Językowe*”, nr 14, s. 277–289.
- Zaremba D., 2014, *Jak tłumaczyć dzieciom matematykę. Poradnik nie tylko dla rodziców*, Gliwice.

NETOGRAFIA

Akustyka, [w:] <http://www.fizykon.org/akustyka/akustyka>; 31.03.2016.

³² Pierwotny wzór definicji leksykalnej strukturą nawiązuje do układu fasetowego w eksplikacji zaproponowanej przez Annę Wierzbicką dla takich zwierząt, jak: koty, psy, myszy, wiewiórki, tygrys. Obejmuje następujące fasety: środowisko, wielkość, wygląd, zachowanie, stosunek do ludzi (Borowiec 2014: 98; za Wierzbicką 1985: 174).

- Anakonda zielona, [w:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Anakonda_zielona; 23.03.2016.
- Anakonda, [w:] <http://dinoanimals.pl/zwierzeta/anakonda-najwiekszy-waz-swiata>; 31.03.2016.
- Bańko M., Około, [w:] <http://sjp.pwn.pl>; 18.04.2016.
- Jednostka miary, [w:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Jednostka_miary; 30.03.2016.
- Lawa, [w:] <https://pl.wikipedia.org/wiki/Lawa>; 31.03.2016.
- Około, [w:] <http://sjp.pwn.pl>; 18.04.2016.
- Ponad, [w:] <http://www.rjp.pan.pl>; 20.04.2016.
- Przydawka, [w:] <http://grzegorz.w.interiowo.pl>; 23.04.2016.
- Pyton siatkowy, [w:] <http://dinoanimals.pl/zwierzeta/pyton-siatkowy-najdluzszy-waz-swiata>; 31.03.2016.
- Żółw słoniowy, [w:] <http://www.ekologia.pl/wiadomosci/rosliny-i-zwierzeta>; 5.04.2016.
- Żółw słoniowy, [w:] <https://pl.wikipedia.org/wiki>; 18.03.2016.

MANNERS OF EXPRESSING FEATURES AND ATTRIBUTES OF NATURAL MONUMENTS IN TEXTS ADDRESSED TO CHILDREN

Summary

The article is based on the analysis and interpretation of the material excerpted from the journal *Kumpel (Mate)* (addressed to children who are young learners). The following issues have been described: 1) names of dimensions applied in narratives about animate and inanimate nature, 2) words exposing or disclaiming features and attributes expressed in numbers, 3) expressions of features' intensity. The analysis thereof evokes the following conclusion: the process of exposing the effects that positively depart from a "neutral" level by the journal's editors extrapolates the recipients' expectations: the approach to search for sensational and extraordinary information that goes beyond anthropocentric space.

Key words: JKOS, names of dimensions, expressions of features' intensity, the world of nature, journal *Kumpel (Mate)*, a child recipient

Anna DASZKIEWICZ

Uniwersytet Gdański

daszkiewiczanna@gmail.com

ORTS- UND SITUATIONS GEBUNDENER SPRACHGEBRAUCH: ZUM GASTARBEITERDEUTSCH TÜRKISCHSTÄMMIGER MIGRANTINNEN UND ZU SEINER MEDIALEN REPRÄSENTATION

1. GEGENSTAND UND ZIEL

Ziel des vorliegenden Beitrags ist es, das Deutsch der ZuwandererInnen aus den 60er und 70er Jahren (insbesondere türkischer Herkunft) aufzuzeigen und zu charakterisieren, d.h. seine grundlegenden Merkmale in morphologisch-syntaktischer und lexikalischer Hinsicht in den Fokus zu stellen. Vorab sei angemerkt, dass im empirischen Teil des Beitrags die *sekundäre* (medial stilisierte) und nicht die *ursprüngliche* Form des Sprechstils ehemaliger *GastarbeiterInnen* untersucht wird. Als Untersuchungsmaterial gelten Ausschnitte aus den Filmproduktionen *Kebab Connection* (2004)¹ und *Almanya – Willkommen in Deutschland* (2011)². Obwohl die sprachlichen Besonderheiten im filmischen Kontext dicht angewandt sind und der Sprechstil der Protagonisten damit »verzerrt« wirkt,

¹ *Kebab Connection* (2004): Regie (Anno Saul), Drehbuch (Ruth Toma, Fatih Akin, Jan Berger und Anno Saul), Besetzung (Güven Kıraç – Mehmet; Nursel Köse – Hatice; Denis Moschitto – Ibrahim; Nora Tschirner – Titz; Hasan Ali Mete – Ahmet; Adnan Maral – Kirianis). Die Deutschlandpremiere des Films fand am 30. Oktober 2004 statt.

² *Almanya – Willkommen in Deutschland* (2011): Regie (Yasemin Şamdereli), Drehbuch (Yasemin und Nesrin Şamdereli), Besetzung (Vedat Erincin – Hüseyin; Fahri Ögün Yarıdim – der junge Hüseyin; Lilay Huser – Fatma; Demet Gül – die junge Fatma; Aykut Kayacık – Veli; Aycan Vardar – der junge Veli; Ercan Karacaylı – Muhamed; Kaan Aydogdu – der junge Muhamed; Siir Elogdu – Leyla; Aliya Artuc – die junge Leyla; Petra Schmidt-Schaller – Gabi; Denis Moschitto – Ali; Aylin Tezel – Canan; Trystan Vyn Puetter – David; Rafael Koussouris – Cenk). Die Deutschlandpremiere des Films fand am 1. März 2011 in München statt.

wird das »verfremdete« Deutsch aus Migrantenvierteln möglichst getreu wiedergegeben. Zumindest liefert der Film zahlreiche Verweise auf Abweichungen von dem Standarddeutschen, die laut linguistischen Studien das Sprachrepertoire der ersten Generation (hier: türkischstämmiger) ZuwanderInnen kennzeichnen.

Hierbei werden Pioniermigranten als *Gastarbeiter* und deren am Arbeitsplatz und im Alltag ungesteuert (ohne einen formalen Unterricht) erworbener kommunikativer Stil (»Sozialstil«³ als *Gastarbeiterdeutsch* (zum ersten Mal in einer Pilotstudie von Clyne [1968] beschrieben⁴) definiert. Bemerkenswert ist im Zusammenhang damit, dass diese Bezeichnung die bundesdeutsche Haltung gegenüber »Hinzugezogenen« offenlegt und ihr keine pejorativen Konnotationen anhaften sollten:

[Der Terminus] »Gastarbeiter« sagt etwas aus über bundesdeutsches Gastverständnis, er sagt etwas aus über das unverblühte Verhältnis vieler Menschen unserer Gesellschaft zu unseren ausländischen Mitbürgern. Schließlich – und das ist der gewichtigste Grund für seine Beibehaltung – wurde er von denen, die so genannt werden, angenommen und wir ändern wenig an all seinen Konnotationen, solange sich nicht die pragmatischen Bedingungen seiner Verwendung ändern. Aber das läßt sich nicht durch ein einfaches Substitut beschönigen oder leugnen. (Hinnenkamp 1982: XVI)

Dennoch wird die *Gastarbeiter*-Figur in den 70er Jahren (und bis heute konsequent) in rein deutschen Medien vorwiegend als eine ausgebeutete Arbeitskraft dargestellt, was seinen Niederschlag jeweils in dem von der »deutschmonolingualen« Norm abweichenden Sprechstil findet.

³ Das Konzept des sozial kommunikativen Stils wurde von der Mannheimer Forschergruppe um Werner Kallmeyer, Inken Keim und Johannes Schwitalla erarbeitet (Kallmeyer [Hg.] 1994, 1995; Schwitalla 1995; Keim 1995). Demnach drückt der Stil die soziale und kulturelle Identität der Interaktanten aus (ihre Kommunikation erfolgt nie voraussetzungslos, sondern sie wird jeweils durch deren in die Interaktion mitgebrachtes Alltags- bzw. Hintergrundwissen beeinflusst), entscheidet über deren Positionierung in einer bestimmten sozialen Welt (vgl. Keim/Schütte 2002: 10). Hierbei wird unter dem Terminus *Stil* „die von Mitgliedern einer sozialen Einheit [...] getroffene Auswahl an und Weiterentwicklung von verbalen und nonverbalen Ausdrucksformen aus den ihnen zur Verfügung stehenden Ressourcen für die Selbstpräsentation und für die Durchführung kommunikativer Aufgaben“ (Keim 2001: 376) verstanden.

⁴ Gemeint ist eine Pilotstudie, an der sich insgesamt 15 AusländerInnen mit spanischer, griechischer, türkischer und slowenischer Erstsprache beteiligt haben. Aufgrund ihrer Aussagen war es für Clyne möglich, ein Pidginvarietäten-Gefüge festzulegen, das *Einwortsätze, Ausfall von Verben, Fehlen des bestimmten und unbestimmten Artikels, Ausfall von Flexionsformen, Verwendung des Infinitivs, Generalisierung des femininen Artikels 'die', Verwendung von 'viel' als Gradpartikel oder 'niks' als Wort- und Satznegation* auszeichnen.

Im Hinblick auf das medial konstruierte, verbreitete und popularisierte *Gastarbeiter*-Bild merken Dirim/Auer Folgendes an:

Sein typischer Vertreter ist der Türk 'Ali', dessen Rolle Günther Wallraff für seine Reporter-Tätigkeit als *under cover*-Journalist erfunden, selbst gespielt und später im Buch *Ganz unten* (1985) porträtiert hat: die Rolle des einfachen und ungebildeten, aber moralisch integrierteren Malochers in der Fabrik, der als Arbeitskraft ausgebeutet und als Türke von den Deutschen ausgegrenzt wird. An diesem Modell orientierte sich der linksliberale Diskurs in der Bundesrepublik, dessen Mitgefühl und soziales Engagement eben diese Rolle 'des Türken' zementierte. (Dirim/Auer 2004: 4, hervor. im Original)

Vor diesem Hintergrund verwundert die Tatsache, dass das Sprachrepertoire der Betroffenen im überwiegenden Maße nur wenig entwickelte Deutschvarietäten ausmachen, sowie dass die meisten von den Akteuren trotz eines mehrjährigen Aufenthalts in Deutschland auf einem defizitären Sprachstand geblieben sind, kaum. Zur Erläuterung des im Grunde auf rudimentären Sprachkenntnissen beruhenden Phänomens wird in der Sprachkontakt- und Zweitspracherwerbsforschung auf das Konzept der „lebensweltlichen Zweisprachigkeit“, das Ingrid Gogolin 1988 geprägt hat, zurückgegriffen. Gemeint ist der Zweitspracherwerb im kommunikativen Alltag und zwar in der Form, die die autochthone Sprachgemeinschaft vorgeschlagen und/oder dargeboten hat⁵ („keine formal vermittelte, an kodifizierten Normen ausgerichtete Varietät, die nach standardsprachlichen Kriterien, d.h. nach Korrektheit und nach monolingualer Vollständigkeit zu beurteilen wäre“ [Dirim/Auer 2004: 70]). Hierbei korreliert Gogolins Konzept stark mit der *Pidgin*⁶-

⁵ Siehe hierzu (Limbach 2008: 53, hervor. von A.D.): „Was «die Türken» verstehen oder nicht verstehen, so belehrt uns Seyran Ateş, hänge davon ab, welches Bild man von den Zuwanderern habe und wie man mit ihnen spreche. Ihre Eltern hätten nur «Tarzanddeutsch» lernen können, weil man mit ihnen nur so gesprochen habe. Nicht nur auf den Ämtern sehen sich Migranten geringschätzig behandelt. Wie viele Witze ironisieren inzwischen die Tatsache, dass mit Migranten oder Menschen, die fremd wirken, ein verkümmertes, auf Infinitive verkürztes Deutsch gesprochen wird und diese gern geduzt werden.“

⁶ Siehe hierzu (Riehl 2009: 122–123): „Tatsächlich weist das Deutsch der Gastarbeiter (der 60er und 70er Jahre) Züge eines Pidgins auf. Das gilt vor allem für das Prinzip der Simplifizierung, das ein Grundmerkmal von Pidginsprachen ist. So fallen etwa im *Gastarbeiterdeutsch* verschiedene syntaktische Kategorien (Artikel, Personalpronomina, Präpositionen, Kopula) weg, Verbformen stehen im Infinitiv, Flexionsendungen fehlen und es besteht eine Tendenz zur Generalisierung des femininen Genus (vgl. Meisel 1975: 21). Das *Gastarbeiterdeutsch* hat zudem mit Pidgins gemeinsam, dass es nur eingeschränkt ge-

und *foreigner-talk*-These. Demnach stellen *Pidgins* vorwiegend situationsgebundene Kontaktsprachen dar, wo mittels einfachen und begrenzten Ausdrucksinventars Sprechakte realisiert werden. In Anbetracht der Tatsache, dass *Pidgins* grammatisch defekte Satzformen kennzeichnen, wird hier ein grammatisches Kontinuum durch Gestik und Mimik begleitet oder ergänzt. Die besagten Kontaktsprachen sind für Kommunikationsanforderungen in den klassischen Kolonialländern charakteristisch. Sie kamen dann zum Vorschein, wenn Sprecher anderer Erstsprachen aufeinander trafen und miteinander agieren mussten. Hierbei galten Arbeitssituationen in Handel, Landwirtschaft und Produktion als typische Kontexte (vgl. Keim 2012: 99). Aufgrund der Unkenntnis der Sprache der Aufnahmegesellschaft wurde ein stark reduziertes und auf den jeweiligen Arbeitskontext bezogenes Sprachkapital entwickelt, dessen Basis Wörter und grammatische Strukturen aus Zweit-/Herkunftssprachen jeweiliger Gesprächspartner stellten. Darauf weist Keim wie folgt hin:

In den klassischen Kolonialländern bildete die Sprache der sozial dominanten Gruppe, der Kolonialmacht, oft die Basis für das Pidgin, zumindest im Bereich des Wortschatzes. Im Bereich der Grammatik wurden die Strukturen aus den Sprachen übernommen, die für die beteiligten Sprecher einfach zu erlernen waren. Wenn z.B. eine Sprache ein komplexes morphologisches System hatte (Genus, Numerus, Kasus, Verbflexion etc.), die andere aber nicht, wurden die komplexen Formen vereinfacht oder weggelassen, z.B. Tempusformen auf Grundformen reduziert und Vor- und Nachzeitigkeit durch Zeitadverbien ausgedrückt. (Keim 2012: 99)⁷

In Anbetracht dessen sind *Pidgins* »Mischsprachen« und keine Erstsprachen einer bestimmten Sprechergemeinschaft, die aufgegeben werden können, sobald es an dem Anlass zu einer polylingual ausgerichteten Kommunikation fehlt. Nun aber können sie in über längere Zeiträume stabilen Kontaktsituationen zu voll ausgebauten Sprachsystemen (Kreolsprachen) und folglich auch (zu) Erstsprachen und Landessprachen evaluieren/aufsteigen (vgl. Keim 2012: 100). Dabei werden Ausbildung und Etablierung eines *Pidgin* durch den so genannten *foreigner talk* begünstigt (vgl. Meisel 1975: 41, Keim 2012: 100). Der Terminus *foreigner talk* referiert

braucht wird (nämlich am Arbeitsplatz) und auch als Verständigungssprache von Sprechern verschiedener nicht-deutscher Herkunftssprachen untereinander verwendet wird, z.B. von Gastarbeitern aus Italien, Griechenland und der Türkei.“

⁷ Siehe dazu noch (Riehl 2009: 120–121).

auf eine „spontane oder gewohnheitsmäßige Vereinfachung der eigenen Sprache in Anpassung an die [...] Erfordernisse der Kontaktsituation mit Anderssprachigen“ (Bechert/Wildgen 1991), was der Linguist Hinnenkamp wie folgt argumentiert:

Sowohl im Deutschen als auch im Türkischen weichen Muttersprachler in bestimmten Situationen und gegenüber solchen Sprechern, die sich durch die Eigenschaft ausweisen, daß sie der Muttersprache der 'ingroup' gar nicht oder nur beschränkt mächtig sind bzw. deren Gebrauch ihnen aus den unterschiedlichsten Gründen als 'defizitär' unterstellt wird, von den üblichen standardisierten und umgangssprachlich akzeptierten Sprachvarianten der Sprachgemeinschaft ab. Das sprachliche Produkt dieser spezifischen Abweichung können wir als *simplifiziert* bezeichnen. Unterschiedliche Sprachgemeinschaften haben dafür ihre eigenen Etikette geprägt, wobei ich in Anlehnung an die traditionelle linguistische Bezeichnung, diese Sprechweise als 'Foreigner Talk' bezeichnet habe. Aus Gründen der Unterscheidung habe ich für den türkischen FT den ethnographischen Terminus *Tarzanca* bzw. *Tarzanisch* gewählt. (Hinnenkamp 1982: 154, hervor. im Original)

Obwohl im *Gastarbeiterdeutsch* Spezifika, die *foreigner talk* oder *Tarzanca* aufweisen, im Wesentlichen beibehalten werden, lassen sich manche Abweichungen vom Standarddeutschen als *Interferenzerscheinungen*⁸ (Übertragung erstsprachlicher Strukturen auf die Zielsprache [hier: auf die deutsche Standardsprache]) auslegen. Hierbei entpuppt sich das Übergeneralisierungs-Verfahren bei türkischstämmigen SprecherInnen vorwiegend als ein negativer Transfer: „Entgegen allen Vermutungen gibt es zwischen Deutsch und Türkisch – bis auf die lateinische Schreibweise und einen ähnlichen Buchstabenbestand – kaum Gemeinsamkeiten. Schwerwiegende Fehler sind somit vorprogrammiert“ (Konyalioglu-Busch 2008: 5). Das rührt daher, dass Deutsch und Türkisch nicht nur verschiedenen Sprachtypen, sondern auch Sprachfamilien angehören, im Sprachtyp und in der Grammatik also weit auseinander liegen. Während das Deutsche wie das Englische in der germanischen Sprachfamilie verwurzelt ist und den flektierenden Typ repräsentiert, gehört das Türkische wie Kasachisch oder Azerbajdzhanisch zu der Familie

⁸ In Anbetracht der Tatsache, dass der Terminus *Interferenz* 'Einmischung' bedeutet und ihm daher negative Konnotationen anhaften, schlägt Clyne es vor, ihn durch den Begriff *Transferenz* im Sinne von 'Übertragung' oder 'Übernahme' zu ersetzen: „*Transference* is employed for the process of bringing over any items, features or rules from one language to another and for the results of this process. Any instance of transference is a *transfer*“ (Clyne 1991: 160, hervor. im Original).

der Turksprachen, für die der agglutinierende Typ charakteristisch ist. Demnach werden hier Deklination, Konjugation und Wortbildung durch Anfügen von Suffixen an den jeweiligen Wortstamm vollzogen. Wie bereits zuvor angedeutet, machen dem Standardtürkischen entlehnte grammatische Strukturen den Kern des *Gastarbeiterdeutsch* aus. Der besseren Übersichtlichkeit halber werden jetzt wesentliche Charakteristika des Standardtürkischen, die im gravierenden Kontrast zu sprachlichen Spezifika des Standarddeutschen stehen, aufgelistet und erläutert. Es sei ergänzend hinzugefügt, dass zum Erstellen einer im Grunde auf sprachlichen Gegensätzlichkeiten beruhenden Auflistung auf die Arbeiten von (Keim 1978), (Keim 2012), (Konyalioglu-Busch 2008) und (Hinrichs 2013) zurückgegriffen worden ist.

1. Der *Clash* zwischen Deutsch und Türkisch manifestiert sich bereits im Bereich der Phonetik: Im Türkischen gibt es nämlich „weder Diphthonge noch entsprechende Lautkombinationen wie /eu/, /au/ und dergleichen. Da Doppelkonsonanten fehlen, wundert es nicht, wenn aus »offen« nur »Ofen« wird. Fehler ergeben sich zusätzlich aus dem Alphabet und der entsprechenden Buchstaben-Laut-Kombination. Im Türkischen kennt man kein /ä/, nur /e/. [...] Die Buchstaben /q/, /w/, /x/, /ß/ kommen nur in Fremdwörtern vor, dafür gibt es im Türkischen zusätzlich /ğ/, /ş/, /ç/ und /ı/. Da man also im Türkischen kein /w/ kennt und nur zwischen /v/ und /f/ unterschieden wird, kann es beispielsweise passieren, dass das »Wetter« zu »Vetter« oder der »Vetter« als »fetter« bezeichnet wird“ (Konyalioglu-Busch 2008: 5, hervor. im Original). Des Weiteren treten im Türkischen weder Doppelkonsonanten noch Doppelvokale auf, wie es bspw. bei deutschen Wörtern *Aal*, *leer*, *Meer*, *Boote* der Fall ist.
2. Darüber hinaus gehört Türkisch zu jenen Sprachen, in denen das Personalpronomen weggelassen werden kann, wenn es Subjekt ist (»Pro-drop-Sprache«): „Das Subjekt versteht sich quasi von selbst und die Person wird ohnehin hinten am Verb angezeigt: - *gidiyorum* (ich gehe), - *unuttun* (du hast [es] vergessen), also nicht: *ben gidiyorum* (ich ...) usw.“ (Hinrichs 2013: 75, hervor. im Original).
3. Im Gegensatz zum Deutschen, wo es vier Kasus gibt, stehen im Türkischen sechs Kasus zur Verfügung. Neben den auch im Deutschen präsenten *Nominativ* (wer/was?), *Genetiv* (wessen?), *Dativ* (wem?) und *Akkusativ* (wen/was?) gibt es den *Lokativ* (wo?) und den *Ablativ* (von wo?). Der *Dativ* dient auch zur Richtungsangabe (wohin?).
4. Im Türkischen gibt es keine Artikel.
5. Im Türkischen gibt es keine geschlechtliche Unterscheidung in der 3. Person Singular und nur eine einzige Personenbezeichnung: Statt *er*, *sie*, *es* benutzt man hier nämlich *o*.

6. Im Türkischen gibt es in der 3. Person Singular nur ein Possessivpronomen *onun*.

7. Im Gegensatz zum Deutschen wird die türkische Plural-Form mittels der Suffixe *-ler/-lar* vollzogen, die jeweils an die Grundform des Nomens angehängt/angeklebt werden: 1) *ev* = das Haus, *bir ev* = ein Haus *ev-ler* = die Häuser; 2) *oda* = das Zimmer, *bir oda* = ein Zimmer, *oda-lar* = die Zimmer. Daraus ist ersichtlich, dass kein türkisches Wort durch das Anhängen von Suffixen verändert wird (vgl. dt. Streit – Streitereien/Streitigkeiten; Rat(schlag) – Ratschläge; Dank – Danksagungen etc.).

8. Auch die Deklination der Nomina erfolgt im Türkischen durch das Anhängen von Suffixen: Nominativ: *ev* = das Haus, Genitiv: *ev-in* = des Hauses; Dativ: *ev-e* = dem Haus/nach Hause; Akkusativ: *ev-i* (das Haus); Lokativ: *ev-de* = in dem Haus; Ablativ: *ev-den* = von/aus dem Haus.

9. Ähnlich kennt man im Türkischen die Hilfsverben *sein* und *haben* nur als Endung.

10. Im Türkischen werden Präpositionen durch Postpositionen (nachgestellte Partikelwörter) oder durch Kasussuffixe ausgedrückt, bspw.: in meinem Haus = *ev-im-de* (Haus-mein-in), für Fatma = *Fatma-ıçın* (Fatma-für).

11. Im Türkischen gibt es das Wort *çok*, das im Sinne von *viel* und *sehr* verwendet werden kann, bspw. *çok güzel* (sehr schön) und *çok selamlar* (viele Grüße). Bei der Verwendung von *viel* anstelle von *sehr* im Deutschen (als Gradpartikel) ist demnach eine direkte Übernahme aus dem Türkischen höchstwahrscheinlich.

12. Ebenso lassen sich analytische Verbbildungen, die im *Gastarbeiterdeutsch* vorhanden sind, wie bspw. *kontroll machen* und *telefon machen* als Übertragungen aus dem Türkischen erklären: *telefon machen* entspricht der türkischen Konstruktion *telefon etmek* (wörtlich: Telefon machen) und *kontroll machen* der türkischen Konstruktion *kontrol etmek* (wörtlich: Kontrolle machen).

13. Im Türkischen gibt es keine Unterscheidung zwischen schwachen und starken Verben sowie keine (Verb-)Präfixe wie bspw. *miß*, *ver*, *zer*, u.a.

14. Satzbau und Wortstellung: „Der türkische Satzbau unterscheidet sich grundsätzlich vom Deutschen, ebenso die Wortfolge, die im Standarddeutschen relativ festgelegt ist. Das flektierte Verb steht am Satzende [»Subjekt-Objekt-Verb«], davor kommen die Verbojekte und davor steht das Subjekt. Das unbestimmte Akkusativobjekt steht direkt vor dem Verb, Lokal- oder Temporalangaben stehen vor dem Subjekt am Satzanfang. Ein einfacher türkischer Satz sieht also folgendermaßen aus: tk.: *dün baba-m abla-m-a bir kitab getir-di* (wörtl.: gestern Vater-mein Schwester-mein [Dat.] ein Buch gebracht hat) Dt.: gestern hat mein Vater meiner Schwester ein Buch gebracht“ (Keim 2012: 94).

15. Im Gegensatz zum Deutschen gibt es im Türkischen keine Nebensatzkonstruktionen. Nebensätze werden im Türkischen durch Verbalsubstantive, Verbaladverbien und Partizipien ausgedrückt.

Dass die oben präsentierten Besonderheiten des Standardtürkischen auf die Zielsprache übertragen werden (abfärben), geht aus der Charakteristik des *Gastarbeiterdeutsch* hervor. Demnach finden sich unter grundlegenden Merkmalen des Sprachrepertoires der PioniermigrantInnen (insbesondere türkischer Abstammung) *Ausfall von Artikeln, Präpositionen, Pronomina, Kopulae; Ausfall bzw. Vereinfachung der Verbflexion (Numerus, Tempus, Modus, Person); übermäßige Verwendung des Infinitivs; Verbendstellung sowie Negationspartikel nix vor dem Verb*. Zudem wirkt das Lexikon beschränkt, indem einzelne Sprachformen übergeneralisiert, Verben aufgespalten (*telefon machen* statt *telefonieren* [s. oben]), Vor- und Nachzeitigkeit durch Temporaladverbien ausgedrückt werden.

Auf das Faktum, dass das wenig entwickelte Deutsch Äußerungen von PioniermigrantInnen charakterisiert, wird in Arbeiten zu den türkischen *GastarbeiterInnen* genügend hingewiesen. Erwähnt seien an dieser Stelle die Veröffentlichungen des Heidelberger Forschungsprojekts „Pidgin-Deutsch“ (1975), von Bodemann/Ostrow (1975), Meisel (1975), Keim (1978), Yakut (1981), Dittmar (1982), Keim/Nikitopoulos/Repp (1982), Hinnenkamp (1982), Becker/Klein (1984) oder Roche (1989), unter denen die Studie von Inken Keim (1978) immer noch als „die reichste Fundgrube“ (Hinrichs 2013: 176) gilt. Da mit dem Anwerbestopp und sinkenden Immigrationszahlen türkischer ArbeiterInnen in den 80er Jahren das sprachwissenschaftliche Interesse an deren Sprechweise stark nachgelassen hat, ist der aktuelle Sprachstand dieser Sprechergruppe so gut wie nicht bekannt (vgl. Dirim/Auer 2004: 14). Abhilfe schaffen allerdings mediale Produkte (Konstrukte), die die Figuren von ehemaligen *Gastarbeitern* samt ihrem klischeebehafteten kommunikativen Sozialstil auf die Leinwand bannen. Wie eingangs angedeutet, dienen dem vorliegenden Beitrag die medialen Produktionen *Kebab Connection* (2004) und *Almanya – Willkommen in Deutschland* (2011) zur Erläuterung des besagten Sprachphänomens. Da die Nachvollziehbarkeit von sprachlichen Nuancen, kulturell bedingten Verhaltensweisen sowie deren Zielsetzung überhaupt jeweils der Situierung in Kontext und Situation bedarf, erfolgt an dieser Stelle eine kurze Charakteristik der Protagonisten (*Gastarbeiter*-Figuren). Im Nachhinein wird auf ihre Sprechweise fokussiert.

2. CHARAKTERISTIK DER GASTARBEITER-FIGUREN IM UNTERSUCHTEN FILMSTOFF

Das Faktum, dass die „akute Not auf dem Arbeitsmarkt“⁹ türkische Migrantenfamilien nach Deutschland trieb sowie dass sie den Aufenthalt in *Almanya* als vorübergehend betrachteten und dementsprechend in Stadtvierteln deutscher Großstädte (Köln und Hamburg) Enklaven bildeten, wo Türkisch dominant blieb und Deutsch nur bruchstückhaft gesprochen wurde, bringt die besagten Filmproduktionen auf einen gemeinsamen Nenner. Aufgrund des Anwerbeabkommens mit der Türkei, das am 31.10.1961 erfolgte, war es für Hüseyin Yilmaz¹⁰ und Mehmet Secmez¹¹ sowie für viele ihrer Landsleute möglich, die alte Heimat zu verlassen und in dem Aufnahmeland eine angeblich sicherere Existenz aufzubauen. Demnach kam Hüseyin Yilmaz am 10.09.1964 auf dem deutschen Bahnhof Köln-Deutz an, und zwar am Tag, an dem die Zahl der Einwanderer einen historischen Rekord erreicht hat. Dass der Betroffene als einmillionunderste *Gastarbeiter* eine Anstellung im Aufnahmeland fand, hatte den Nachzug seiner Angehörigen sowie die Einbürgerung der ganzen Familie zur Folge. Dass die beiden *Gastarbeiter*-Figuren im Film (Hüseyin und seine Frau Fatma) nach dem 45-jährigen Aufenthalt in *Almanya* die deutsche Staatsangehörigkeit bekamen, bereitete dem Oberhaupt der Familie (Hüseyin) viele Sorgen. Doch im Inneren ist der Betroffene seiner alten Heimat treu geblieben. Daher hat er in der Türkei ein Haus gekauft und wünscht es sich, mit seinen Angehörigen eine Reise zu den Wurzeln zu unternehmen. Obwohl sich die restlichen Familienmitglieder zuvor dieser Entscheidung widersetzen, brachen sie schließlich in die Türkei auf.

Eine andere *Gastarbeiter*-Figur bildet Mehmet Secmez; ein türkischstämmiger Taxifahrer, der seit 30 Jahren mit seiner Familie in dem Hamburger Schanzenviertel lebt und sich furchtbar weigert, wirklich deutsch zu werden. Dass sein Sohn Ibrahim eine deutsche Freundin hat, bringt Mehmet zuerst nicht in Rage. Sobald sie aber schwanger wird, enterbt er seinen Sohn. Nun aber beeindruckt Mehmet inzwischen die selbstbewusste Haltung von Titzi, die sich für das Kind mit einem Migran-

⁹ (*Almanya – Willkommen in Deutschland* 2011: 01:50 min).

¹⁰ Die *Gastarbeiter*-Figur im Film *Almanya – Willkommen in Deutschland* (2011).

¹¹ Die *Gastarbeiter*-Figur im Film *Kebab Connection* (2004).

tenjugendlichen entscheidet. Daher beschließt er es, sich mit Ibrahim zu versöhnen und seiner künftigen Schwiegertochter in besonders schweren Schwangerschaftsmomenten zu Hilfe zu kommen.

Bemerkens- und erwähnenswert ist an dieser Stelle, dass in den beiden Filmproduktionen eine klischeebehaftete Vorstellung über türkischstämmige Migranten in den Vordergrund gestellt und im komischen Modus verarbeitet wird. Demnach werden insbesondere ältere männliche Türkenfiguren als patriarchal, zurückhaltend, engstirnig auf ihren Vorstellungen beharrend sowie sozial unbeholfen entworfen und so verbildlicht. Hierbei wird das vorstehend skizzierte Bild von männlichen türkischstämmigen Einwanderern der ersten Generation jeweils durch deren abweichenden Sprechstil authentisiert und »ikonisiert«/»zementiert«. Demnach stehen türkischstämmige *Gastarbeiter*-Figuren in deutschen Medien im sichtbaren Kontrast zu ihren 'Nachkommen', die sich meist im nativen Umgangsdeutsch ausdrücken und somit in die bundesdeutsche Gesellschaft »integriert« wirken. Kurzum werden türkischstämmige Protagonisten in medialen Konstrukten nach einem binären (alters- und sprachbezogenen) Oppositionsmodell gestaltet.

3. DAS STILISIERTE *GASTARBEITERDEUTSCH*

Es sei angemerkt, dass das *Gastarbeiterdeutsch* bei den bereits charakterisierten Protagonisten keine homogene Sprachform bildet, sondern mehr oder weniger vereinfachte (pidginisierte) Deutschvarietäten enthält. Dabei sind unterschiedliche Niveaus ihrer Sprachfertigkeit in der Zweitsprache auf sprachinterne (den Einfluss des Türkei Türkischen) sowie sprachexterne Faktoren (Alter, Eigenmotivation, Sozialintegration in die Aufnahmegesellschaft oder eher Widerstand gegen die Assimilation, Auswahl der Alltagssprache oder einen arbeitsbedingten Zweitspracherwerb) zurückzuführen. Dennoch macht das rudimentäre und defizitäre Deutsch der Betroffenen, das vielmehr einer in den ersten Erwerbsstadien fossilisierten Lerner Sprache entspricht, plausibel deutlich, dass sie in einfachen Tätigkeiten beschäftigt waren, wo nur Grundkenntnisse in der Zielsprache zur Kommunikation genühten; in Abschottung von der Aufnahmegesellschaft lebten und sich grundsätzlich mit der eigenen Ethnie identifizierten und ihre Existenz darin als gesichert ansahen. Ihr eingeschränktes Ausdrucksvermögen, das sich in zahlreichen und merklichen Abweichun-

gen vom Standarddeutschen niederschlägt (also in *Endkonsonantentilgung, bloßen Nominalphrasen, Ausfall von Personalpronomina und Präpositionen in Präpositionalphrasen, Fehlen von Kopulae, Abweichungen in der Genus- und Kasusflexion sowie der Verbstellung, aber auch Verwendung von Neuzugängen aus dem Türkischen*¹²), wird unten ausführlich belegt, und zwar, durch eine entsprechende Kontextsituierung aus linguistischer Sicht beleuchtet. Vorweg sei aber darauf hingewiesen, dass nicht alle hier vorkommenden sprachlichen Stilisierungen inkorrekt oder defizitär sind. Einige sprachliche Gegebenheiten wie bspw. *Klitisierung des unbestimmten und bestimmten Artikels* („dann ... **tschuldigung!**“), *Endsilbenabschwächung* („**Ich red** kein Deutsch mit dir! Denn **ich red** nie Deutsch!“) oder *Personalpronomen bei Infinitivkonstruktionen im Singular* („**Sag du** mir nicht, was ich tun soll!“) sind schon längst im Umgangdeutsch präsent und zwar zu einer usuellen Norm aufgestiegen, ohne dabei unbedingt auf einen normfernen Charakter einer Ausdrucksweise verweisen zu müssen.

Die folgenden Tabellen veranschaulichen die Untersuchungsergebnisse:

TABELLE 1. Spezifika des *Gastarbeiterdeutsch* in *Kebab Connection* (2004)

	Gesprächsausschnitte aus dem Film <i>Kebab Connection</i>	Spezifika des <i>Gastarbeiterdeutsch</i> in <i>Kebab Connection</i>
1.	Der Vater von Ibo: Das ist meine Sohn, meine Löwe! Bitte, ruf mal die Türkei an , erzähl allen, Ibo steht bei uns in »Hürriyet«. Die Schwester von Ibo: Nimmst du mich zur Oscarverleihung? Der Vater: Du kennst doch die Tochter von Burhan? Die Schwester von Ibo: Die mit der Hasenschar- te? Der Vater: Ayla! [...] Ihr Vater sagt, sie will dich kennen lernen. [...] Was ist los mit dir? Ibo: Baba... Der Vater: Was?	Endsilbenabschwächung: <i>Ich red kein Deutsch statt Ich rede kein Deutsch</i> Abweichungen in der Genusflexion: <i>meine Sohn, meine Löwe, ein deutsche Kind, meine Herz, eine »Papi« sein</i>

¹² In mehrsprachigen Kontexten wird der Wechsel von einer Sprache in die andere als *Code-Switching* bezeichnet. Dabei herrscht unter Sprach(kontakt)forschern die Uneinigkeit darüber, ob dieser Terminus auch *Einwort-Varianten* oder *Teilsätze* umfasst. Während die einen Linguisten wie bspw. (Myers-Scotton 2002: 153) *Einzelwörter* aus der anderen Sprache als Beispiel für das besagte Phänomen ansehen, tendieren die anderen dazu, *einzelne vorkommende Entlehnungen* nicht als *Code-Switching*, sondern eher als *nonce-borrowing* (Poplack 2004, MacSwan 2005: 7) oder *'Ad-hoc-Entlehnung(en)'* bzw. *'Ad-hoc-Übernahme'* (Riehl 2001: 61, Riehl 2009: 21) aufzufassen und zu bezeichnen.

	Gesprächsausschnitte aus dem Film <i>Kebab Connection</i>	Spezifika des <i>Gastarbeiterdeutsch</i> in <i>Kebab Connection</i>
1.	<p>Ibo: Du wirst Opa. Du wirst Oma. Und du wirst Tante Ayla. Ayla: Super! Ibo: Titzi ist schwanger. Der Vater: Was sage ich seit Geburt nun dir? Hm? Ibo: Mach 'nen Taxischein? [Da gibt ihm sein Vater eine Ohrfeige.] Die Mutter von Ibo: Mehmet! Der Vater: Was sage ich seit Geburt nun dir? Hm? Du kannst mit eine deutsche Mädchen ausgehen. Du kannst mit eine deutsche Mädchen einschlafen. Du kannst sogar mit eine deutsche Mädchen aufwachen! Aber du darfst sie niemals, niemals, niemals ... schwängern. Und was machst du, Sohn eines Esels? Hm? Du machst es trotzdem! Meine Herz! Welche Schande! Raus! Verschwinde aus meine Haus! Raus! Ein deutsche Kind! Es wird nie »Baba« sagen! Du wirst eine »Papi« sein! Ibo: Ich würde es deshalb nicht weniger lieben. Der Vater: »Papi«! Es wird nie Sprache von dir sprechen! Ich red kein Deutsch mit dir! Denn ich red nie Deutsch! Und ich lebe seit 30 Jahren hier! Du verdammter Mistkerl! Machst ein Kind mit einer Ungläubigen! Einen gottlosen Bastard! Ibo: Vater! Der Vater: Taki lma bana ulan! Nix Vater! Du hast keine Vater! Und Erbe kriegst du nix! Hm? [Zu einem türkischen Ausßenstehenden]: Mein Sohn macht Kind mit eine Deutsche! Der Türke zur Erwiderung, die Hände zum Himmel hebend: Allah!¹³</p>	<p>Abweichungen in der Genus- und Kasusflexion: mit eine deutsche Mädchen, aus meine Haus, Du hast keine Vater!, mit eine Deutsche</p> <p>Abweichung in der Verbstellung: Was sage ich seit Geburt nun dir? statt Was sage ich dir nun seit der Geburt?</p> <p>Artikeltilgung: seit Geburt, Sohn eines Esels, Erbe kriegst du nix!, macht Kind mit eine Deutsche</p> <p>Negationspartikel nix anstelle von kein(e) und nicht: Nix Vater!, Erbe kriegst du nix</p> <p>Ausfall von Personalpronomina und Verbspitzenstellung: Machst ein Kind mit einer Ungläubigen!</p> <p>Türkische Ausdrücke mitten im deutschen Satz: Es wird nie »Baba« sagen!, Taki lma bana ulan!</p> <p>Zugänge aus dem Türkischen: Baba (= Vater), Taki lma bana ulan! (= Du hast keinen Vater [mehr]!)</p>
2.	<p>Der Vater von Ibo: Was für ein Hurricane! (hurricane = Wirbelsturm) Die Mutter von Ibo: Wir hätten sie reinbitten sollen. Der Vater von Ibo: Hab ich doch! Allah! Allah!</p>	<p>Ausfall von Possessivpronomina: Sie hat Stolz statt Sie hat ihren Stolz</p>

¹³ (Kebab Connection 2004: 16:40–19:10 min).

	Gesprächsausschnitte aus dem Film <i>Kebab Connection</i>	Spezifika des <i>Gastarbeiterdeutsch</i> in <i>Kebab Connection</i>
2.	<p>Sie hat Stolz! Wie ein Mädchen aus Trabzon. Die Mutter: Hübsch ist sie auch. Der Vater: Für eine Deutsche. Warum war sie so wütend auf Ibo? Die Mutter: Dein Sohn hat sie verlassen. Der Vater: Ach, was bleibt ihm anderes übrig? Die Mutter: Mehmet! Der Vater: Was, Mehmet? Die Mutter: Bring mich nicht auf die Palme! Sie ist alleine! Sie kriegt ein Baby! In meiner Familie lässt ein Mann seine Frau nicht im Stich, wenn sie schwanger ist. Der Vater: Ja, in meiner Familie auch nicht! Die Mutter: Dann unternimm was! Üff! Üff! Der Vater: Sag du mir nicht, was ich tun soll!¹⁴</p>	<p>Personalpronomen bei Infinitivkonstruktionen im Singular: <i>Sag du mir nicht, was ich tun soll!</i> statt <i>Sag mir nicht, was ich tun soll!</i></p> <p>Türkischer Ausdruck mitten im Gespräch: <i>Was für ein Hurricane!</i></p>
3.	<p>[In der Werkstatt] Der Vater betritt den Raum und äußert sich zum Sohn wie folgt: Warum lässt du deine schwangere Frau im Stich? Schäm dich! Ibo: Du hast mich wegen Titzu verstoßen. Der Vater: Dich schon, aber nicht meinen Enkel. Ibo: Augenblick! Du wirfst mich raus, enterbst mich, bist nicht mehr mein Vater, weil ich 'n Kind mit 'ner Deutschen krieg! Der Vater: Ja. Ibo: Ich streite mich deshalb mit Titzu, jetzt wirfst du mir das vor? Der Vater: Ja! Ibo: Baba, das ergibt doch gar keinen Sinn! Der Vater: So redest du nicht mit deinem Vater! Der nicht mehr dein Vater ist! Eşoğlueşek! (ausgesprochen: <i>escholeschek</i>, ein türkisches Schimpfwort, das einen Eselssohn bedeutet) Ibo: Die spinnen, die Türken!¹⁵</p>	<p>Türkischer Ausdruck mitten im deutschen Satz: <i>Eşoğlueşek!</i></p>
4.	<p>[Auf der Straße treffen Titzu und der Vater von Ibo abrupt aufeinander] Der Vater von Ibo: Und Ibrahim? Titzu: Ich hab 'nen Brief von ihm bekommen. [Dann öffnet Titzu den Brief] „Hiermit bestätigen wir Herrn Ibrahim Secmez die erfolgreiche Teilnahme an unserem Vorbereitungskurs für schwangere Frauen.“ Der Vater: Sohn eines Esels!</p>	<p>Artikeltilgung: <i>Sohn eines Esels</i></p> <p>Abweichung in der Verbstellung: <i>Wenn Sie brauchen Hilfe, dann [...]</i> statt <i>Wenn Sie Hilfe brauchen, dann [...]</i></p>

¹⁴ (Kebab Connection 2004: 34:50–35:40 min).

¹⁵ (Kebab Connection 2004: 38:15–38:57 min).

	Gesprächsausschnitte aus dem Film <i>Kebab Connection</i>	Spezifika des <i>Gastarbeiterdeutsch</i> in <i>Kebab Connection</i>
4.	Titzi: Wie bitte? Der Vater: Ich sagte <i>Sohn eines Esels</i> . [...] Wenn Sie brauchen Hilfe , dann ... 'tschuldigung! ¹⁶	
5.	[Im Krankenhaus] Ibo zum Vater: Was machst du denn hier? Der Vater: Ich mach deine Job! Warum bist du nicht bei deiner Frau? Titzi: Raus! Raus! Alle beide! ¹⁷	Abweichung in der Genus- und Kasusflexion: <i>Ich mach deine Job!</i> statt <i>Ich mache deinen Job!</i> Endsilbenabschwächung: <i>Ich mach</i> statt <i>Ich mache</i>

TABELLE 2. Spezifika des *Gastarbeiterdeutsch* in *Almanya – Willkommen in Deutschland* (2011)

	Gesprächsausschnitte aus dem Film <i>Almanya – Willkommen in Deutschland</i>	Spezifika des <i>Gastarbeiterdeutsch</i> in <i>Almanya – Willkommen in Deutschland</i>
1.	[Bei einem Familientreffen. Die ganze Familie sitzt am Tisch.] Hüseyin: Familie, ich habe Überraschung. Fatma [unterbricht ihren Mann voller Freude]: Wir sind jetzt Deutsche [und zeigt auf die vor kurzem abgeholten deutschen Pässe]. Hüseyin: Nein, das nicht Überraschung. Überraschung ist, ich habe Haus gekauft. In Türkei. Im Dorf. In Heimat. Muhamed: Warum das denn? Wollt ihr jetzt zurückkehren oder was? Hüseyin zu Cenk [zeigt auf ein altes Foto, das ein anatolisches Gehöft abbildet]: Schau mal, das ist unser Heimat. Schön, ne? Cenk: Da kommen wir her? Hüseyin: Hm... [wandelt unerwartet ins Türkische]. Also, ich möchte, dass wir in den kommenden Ferien alle zusammen in die Türkei fahren. Das Haus ist alt und muss renoviert werden. Es wäre sehr gut, wenn ihr alle mithelfen würdet. [...] Es reicht! Ruhe, verdammt noch mal! Habe ich als euer Vater euch jemals um	Artikeltilgung: <i>Familie, ich habe Überraschung, Überraschung ist, ich habe Haus gekauft, in Türkei, in Heimat</i> Abweichung in der Genusflexion: <i>unser Heimat</i> Kopulatilgung, gepaart mit der falschen Negationspartikel: <i>das nicht Überraschung statt das ist keine Überraschung</i> Rückversicherungsfrage: <i>Schön, ne?</i>

¹⁶ (*Kebab Connection* 2004: 59:15–1:00:22 min).

¹⁷ (*Kebab Connection* 2004: 1:18:43–1:18:53 min).

	Gesprächsausschnitte aus dem Film <i>Almanya – Willkommen in Deutschland</i>	Spezifika des <i>Gastarbeiterdeutsch</i> in <i>Almanya – Willkommen in Deutschland</i>
1.	was gebeten? Ihr sitzt hier nur rum und macht blabla... Schämt euch! Wir sind eine Familie [er wechselt prompt ins Deutsche]... eine türkische Familie! [Bir Türk ailesiyiz!] ¹⁸	
2.	Auf die Frage von Fatma, warum ihr Enkel von der Schule mit einem blauen Auge kommt, antwortet seine Mutter Gabi: „Der türkische Junge aus seiner Klasse hat ihn gehänselt, er sei nicht der richtige Türke.“ ¹⁹ Da rastet Hüseyin aus und richtet an Cenk's Vater und seinen jüngsten Sohn Ali die folgenden Worte: „Was? Du gehst morgen zur Schule und zeigst diesem eșođlueşek ²⁰ (ausgesprochen: <i>escholeshek</i>), was für Türken wir sind.“ ²¹	<p>Imperativ falsch ausgedrückt: <i>Du gehst morgen zur Schule und zeigst diesem eșođlueşek, was für Türken wir sind</i> statt <i>Geh morgen zur Schule und zeig diesem eșođlueşek, was für Türken wir sind</i></p> <p>Türkischer Ausdruck mitten im deutschen Satz: <i>eșođlueşek</i></p>
3.	[Eine Szene in der Türkei. Hüseyin trainiert seine Rede, die er vor der deutschen Bundeskanzlerin A. Merkel halten sollte.]: „ Hey, Angela! Wo Problem? Du kommst aus dem Osten, ich auch. Wir beide Osis. “ ²²	<p>Verwendung des Aufmerksamkeitsmarkers <i>hey</i> zu Beginn von Redebeiträgen: <i>Hey, Angela!</i></p> <p>Ausfall von Artikeln, Pronomina und Kopulae: <i>Wo Problem? Du kommst aus dem Osten, ich auch. Wir beide Osis.</i></p>

4. ABSCHLIEßENDE BEMERKUNGEN

Im vorliegenden Beitrag wird dem entfremdeten Sprachgebrauch türkischstämmiger (männlicher) Pioniermigranten, dem *Gastarbeiterdeutsch* Rechnung getragen. Hierbei hat sich der besagte Sprech- und Kommunikationsstil unter spezifischen, denn mit der Migration einhergehenden Lebens- und Arbeitsbedingungen herausgebildet. Da die Arbeitsmigration in die Bundesrepublik Deutschland nach dem zweiten Weltkrieg als eine vorübergehende Erscheinung wahrgenommen wur-

¹⁸ (*Almanya – Willkommen in Deutschland* 2011: 10:58–12:42 min).

¹⁹ (*Almanya – Willkommen in Deutschland* 2011: 09:35–09:39 min).

²⁰ Ein türkisches Schimpfwort, das einen Eselssohn bedeutet.

²¹ (*Almanya – Willkommen in Deutschland* 2011: 09:40–09:47 min).

²² (*Almanya – Willkommen in Deutschland* 2011: 59:30–59:40 min).

de, wurden von der Aufnahmegesellschaft rudimentäre und defizitäre Varietäten des Deutschen geduldet und sogar selbst in Gang gesetzt ('provoziert'). Darauf ist eine sozial symbolische Funktion des *Gastarbeiterdeutsch* zurückzuführen. Demnach gilt die fossilisierte Lerner Sprache der ersten *Gastarbeiter*generation als Ausdruck sozialer Eigenschaften und Handlungsweisen: Sie liefert einen zuverlässigen Beleg für die ablehnende Haltung gegenüber Minderheitengruppen und zugleich für eine Art Distanz zur deutschen Mehrheitsgesellschaft. Demnach wird mittels des *Gastarbeiterdeutsch* die Kategorie des „zurückgebliebenen Türken“ realisiert, „der orientiert an den Traditionen seiner Herkunftsregion (wie er sie vor vielen Jahren erlebte) und darin verharrend, sich schwer tut, sich neuen Lebensumständen und -anforderungen gegenüber zu öffnen“ (Keim 2002: 155). Andererseits wird mithilfe des *Gastarbeiterdeutsch* die Kategorie des „vorurteilsbehafteten Deutschen“ aufgegriffen, „der Ausländer vor allem als 'grobe und ungebildete Gastarbeiter' sieht und behandelt“ (Keim 2002: 155, hervor. im Original).

Da es derzeit an wissenschaftlicher Auswertung des kommunikativen Sozialstils ehemaliger *GastarbeiterInnen* und seiner Funktion mangelt, dienen mediale Konstrukte (vorwiegend mit einem unterhaltsamen Charakter) als empirische Datensätze und analytischer Leitfaden. Selbst wenn Spezifika des *Gastarbeiterdeutsch* im komischen Modus dicht angewandt und übersteigert wirken, korrelieren sie stark mit dem authentischen Sprechstil der Betroffenen. Daher wird im vorliegenden Beitrag zur Darstellung und Erläuterung des besagten Sprachphänomens auf die Filmproduktionen *Kebab Connection* (2004) und *Almanya – Willkommen in Deutschland* (2011) zurückgegriffen. Kurzum wird hier der Sprachstoff und genauer gesagt, der von der monolingualen Norm abweichende Sprechstil ehemaliger (türkischstämmiger) *Gastarbeiter* rekonstruiert und aus linguistischer Perspektive beleuchtet.

BIBLIOGRAFIE

- Bechert, Johannes/Wildgen, Wolfgang (1991): *Einführung in die Sprachkontaktforschung*. Unter Mitarbeit von Christoph Schröder. Darmstadt: Wissenschaftl. Buchges.
- Becker, Angelika/Klein, Wolfgang (1984): Notes on the internal organisation of a learner variety. In: Auer, Peter/di Luzio, Aldo (Hg.): *Interpretive Sociolinguistics*. Tübingen: Narr, 215–232.

- Bodemann, Y.M./Ostrow, R. (1975): *Lingua franca und Pseudo-Pidgin in der Bundesrepublik: Fremdarbeiter und Einheimische im Sprachzusammenhang*. In: LiLi 5 (17–19/20), 122–146.
- Clyne, Michael (1968): *Zum Pidgin-Deutsch der Gastarbeiter*. In: Zeitschrift für Mundartforschung 35, 130–139.
- Clyne, Michael (1991): *Community Languages: The Australian Experience*. Cambridge: CUP.
- Dirim, İnci/Auer, Peter (2004): *Türkisch sprechen nicht nur die Türken. Über die Unschärfebeziehung zwischen Sprache und Ethnie in Deutschland*. Berlin: Walter de Gruyter
- Dittmar, Norbert (1982): *„Ich fertig arbeite – nicht mehr spreche Deutsch.“ Semantische Eigenschaften pidginisierter Lernervarietäten des Deutschen*. In: LiLi 45, 84–103.
- Gogolin, Ingrid (1988): *Erziehungsziel Zweisprachigkeit. Konturen eines sprachpädagogischen Konzepts für die multikulturelle Schule*. Hamburg: Bergman & Helbig.
- Heidelberger Forschungsprojekt „Pidgin-Deutsch“ (1975): *Sprache und Kommunikation ausländischer Arbeiter*. Kronberg/Taunus: Scriptor Verlag.
- Hinnenkamp, Volker (1982): *Foreigner Talk und Tarzanisch. Eine vergleichende Studie über die Sprechweise gegenüber Ausländern am Beispiel des Deutschen und des Türkischen*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Hinrichs, Uwe (2013): *Multi Kulti Deutsch. Wie Migration die deutsche Sprache verändert*. München: C.H. Beck Verlag.
- Jakobs, Eva-Maria/Rothkegel, Annely (Hg.) (2001): *Perspektiven auf Stil*. (= Reihe Germanistische Linguistik 226). Tübingen.
- Kallmeyer, Werner (1994): *Kommunikation in der Stadt. Teil 1: Exemplarische Analysen des Sprachverhaltens in Mannheim*. (= Schriften des Instituts für deutsche Sprache 4.1). Berlin.
- Kallmeyer, Werner (1995): *Kommunikation in der Stadt. Teil 2: Ethnographien von Mannheimer Stadtteilen*. (= Schriften des Instituts für deutsche Sprache 4.2). Berlin.
- Keim, Inken (1995): *Kommunikation in der Stadt. Teil 3: Kommunikative Stilistik einer sozialen Welt „kleiner Leute“ in der Mannheimer Innenstadt*. (= Schriften des Instituts für deutsche Sprache 4.3). Berlin.
- Keim, Inken (1978): *Gastarbeiterdeutsch. Untersuchungen zum sprachlichen Verhalten türkischer Gastarbeiter*. Tübingen: Narr.
- Keim, Inken (2001): *Die Powergirls – Aspekte des kommunikativen Stils einer Migranntinnengruppe in Mannheim*. In: Jakobs/Rothkegel (Hg.), S. 375–400.
- Keim, Inken (2002): *Bedeutungskonstitution und Sprachvariation. Funktionen des ‚Gastarbeiterdeutsch‘ in Gesprächen jugendlicher MigrantInnen*. In: Deppermann, Arnulf: *Be-deuten: Wie Bedeutung im Gespräch entsteht*. Tübingen: Stauffenburg-Verlag, 134–157.
- Keim, Inken (2012): *Mehrsprachige Lebenswelten. Sprechen und Schreiben der türkischstämmigen Kinder und Jugendlichen*. Tübingen: Narr Verlag.

- Keim, Inken/Nikitopoulos, Pantelis/Repp, Michael (1982): *Kommunikation ausländischer Arbeiter. Eine Studie zum deutschsprachigen Interaktionsverhalten von griechischen und türkischen Arbeitern*. Tübingen: Narr.
- Keim, Inken/Schütte, Wilfried (2002): Einleitung. In: Keim, Inken/Schütte, Wilfried (Hg.): *Soziale Welten und kommunikative Stile: Festschrift für Werner Kallmeyer zum 60. Geburtstag. (= Studien zur Deutschen Sprache 22)*. Tübingen, S. 9–26.
- Konyalioglu-Busch, Zerrin (2008): *Deutsch als Zweitsprache – Türkische Schüler systematisch fördern*. Buxtehude: Persen Verlag.
- Limbach, Jutta (2008): *Hat Deutsch eine Zukunft? Unsere Sprache in der globalisierten Welt*, München: C. H. Beck Verlag.
- MacSwan, Jeff (2005): *Codeswitching and generative grammar. A critique of the MLF model and some remarks on 'modified minimalism'*. In: *Bilingualism: Language and Cognition* 8, 1–22.
- Meisel, Jürgen (1975): *Ausländerdeutsch und Deutsch ausländischer Arbeiter. Zur möglichen Entstehung eines Pidgin*. In: *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik (LiLi)*, Heft 18, 9–53.
- Myers-Scotton, Carol (2002): *Contact Linguistics. Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Poplack, Shana (2004): Code-Switching. In: Ammon at all (Hgg.), 589–596.
- Riehl, Claudia Maria (2001): *Schreiben, Text und Mehrsprachigkeit. Zur Textproduktion in mehrsprachigen Gesellschaften am Beispiel der deutschsprachigen Minderheiten in Südtirol und Ostbelgien*. Tübingen: Stauffenburg.
- Riehl, Claudia Maria (2009): *Sprachkontaktforschung: Eine Einführung*. Tübingen: Narr.
- Roche, Jörg (1989): *Xenolekte: Struktur und Variation im Deutsch gegenüber Ausländern*. Berlin: de Gruyter.
- Schwitalla, Johannes (1995): *Kommunikation in der Stadt. Teil 4: Kommunikative Stilstik zweier sozialer Welten in Mannheim-Vogelstang. (= Schriften des Instituts für deutsche Sprache 4.4)*. Berlin.
- Yakut, Atilla (1981): *Sprache der Familie. Eine Untersuchung des Zweitsprachenerwerbs der türkischen Gastarbeiterfamilien in der BRD*. Tübingen: Narr.

**ORTS- UND SITUATIONS- GEBUNDENER SPRACHGEBRAUCH:
ZUM GASTARBEITERDEUTSCH TÜRKISCHSTÄMMIGER MIGRANTINNEN
UND ZU SEINER MEDIALEN REPRÄSENTATION**

Zusammenfassung

Der vorliegende Artikel bringt einen Sprechstil heutiger DeutschländerInnen und zugleich türkischstämmiger GastarbeiterInnen, die in den 60er und 70er Jahren am meisten den deutschsprachigen Raum besiedelt haben, näher. Ihr

„Gastarbeiterdeutsch“, worauf deutlich die Fachliteratur zum besagten Gegenstand verweist, greift das Thema von „Pidgin“, „Foreigner-Talk“ und der „linguistischen Interferenz“ auf. Der empirische Stoff ist ein Filmmaterial, genauer gesagt die Sprache, die die Hauptprotagonisten in den Filmen *Kebab Connection* (2004) und *Almanya – Willkommen in Deutschland* (2011) benutzen. Mediale Stilisierung von „Gastarbeiterdeutsch“ weist auf seine Abweichungen vom Standarddeutsch hin, auf das defizitäre Deutsch ehemaliger GastarbeiterInnen sowie die immer noch in der deutschen Gesamtbevölkerung bestehenden Stereotype.

Stichwörter: Sprechstil türkischstämmiger GastarbeiterInnen, die deutsche Standardsprache, die türkische Standardsprache, eine sprachliche Interferenz, mediale Stilisierung(en), die Sprache in den Medien, ethnische Vorurteile in Bezug auf die Sprache

UŻYCIE JĘZYKA UWARUNKOWANE MIEJSCEM I SYTUACJĄ: O JĘZYKU NIEMIECKIM „GASTARBEITERÓW” POCHODZENIA TURECKIEGO I JEGO MEDIALNEJ KREACJI

Streszczenie

Niniejszy artykuł przybliży język dzisiejszych obywateli Niemiec i zarazem tureckich emigrantów zarobkowych, którzy w latach 60. i 70. ubiegłego wieku najliczniej zaludnili niemieckie aglomeracje miejskie. Ich „Gastarbeiterdeutsch“, na co wyraźnie wskazuje literatura przedmiotu, dobrze wpisuje się w kontekst zagadnień językowych jak „pidgin“, „foreigner-talk“ oraz „interferencji językowej“. Materiał empiryczny to materiał filmowy, a zatem język, jakiego używają bohaterowie filmów *Kebab Connection* (2004) i *Almanya – Willkommen in Deutschland* (2011). Mediale stylizacje „Gastarbeiterdeutsch“ wskazują wyraźnie na jego rozbieżności ze standardowym językiem niemieckim, demaskując przy tym językowy deficyt dawnych „gastarbeiterów“, a także obecne w narodzie niemieckim uprzedzenia etniczne.

Słowa kluczowe: język tureckich „gastarbeiterów“, standardowy język niemiecki, standardowy język turecki, interferencja językowa, medialne stylizacje języka, język w mediach, uprzedzenia etniczne w kontekście języka

THE USE OF LANGUAGE RELATING TO PLACE AND SITUATION: ON THE ‘GASTARBARBEITER’ GERMAN OF MIGRANTS WITH TURKISH ORIGIN AND ITS MEDIA MANIFESTATION

Summary

This article addresses the issue of the language of the first generation of German migrants (with Turkish origin), pointing to the conditions/circumstances

of its formation. It presents an asymmetry between the standard Turkish and German languages, which is the main cause of mistakes resulting from interference (transference). The study is based on the film productions *Kebab Connection* (2004) and *Almanya-Willkommen in Deutschland* (2011), where although the gastarbeiter German is stylised, it is yet exemplary for the language forms discussed here.

Key words: gastarbeiter German language, pidgin, foreigner talk, bilingualism determined by life situation (place of residence), asymmetry between the Turkish and German languages, transference/interference

Monika FAMIELEC

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
famielk@poczta.onet.pl

KREACJE NAZEWNICZE TRÓJMIEJSKICH OSIEDLI MIESZKANIOWYCH

Trójmiasto tworzy jedną z najpiękniejszych i najciekawszych aglomeracji w naszym kraju. Wraz z intensywnym rozwojem głównych miast Gdańska, Sopotu i Gdyni oraz wielu mniejszych, znajdujących się w granicach województwa pomorskiego, powstały i wciąż powstają różnorodne w swojej ofercie nazewniczej nowe i atrakcyjne inwestycje mieszkaniowe¹. Eksperti od marketingu przekonują, że oryginalne i dobrze dobrane nazwy nie tylko dodają prestiżu danej inwestycji, ale coraz częściej przyciągają większą liczbę klientów (Brzostek 2010).

W bogatej ofercie deweloperów są urokliwe i dobrze zlokalizowane osiedla o przemyślanej i ciekawej architekturze. Prezentują one nowy standard mieszkania w nowoczesnych, przestronnych lokalach na zamkniętych osiedlach, które nierzadko są położone na obrzeżach miast, miejscach reprezentatywnych, blisko związanych z przyrodą oraz morzem². Wymienione walory lokalizacyjne nie pozostają bez znaczącego wpływu na nominację pojawiających się obiektów mieszkaniowych.

Wnikliwa analiza zgromadzonego materiału onomastycznego pozwoliła wydzielić następujące grupy semantyczne istniejących bądź wciąż budujących się trójmiejskich osiedli mieszkaniowych³.

¹ Zgromadzony i poddany analizie onomastycznej korpus nazw pochodzi z *Katalogu mieszkaniowego* (Trójmiasto i okolice, jesień 2012), uzupełniony o nowo powstające inwestycje zamieszczone na stronach internetowych (<http://dom.trojmiasto.pl/inwestycje>, dostęp: 1 sierpnia 2014). Po nazwie inwestycji, w nawiasie, podana jest jego lokalizacja.

² <http://ppg.ibngr.pl/pomorska-przestrzen/przestrzen-trojmiejskiej-metropolii>, dostęp: 5 sierpnia 2014.

³ Pomimo tego, że określenie *osiedle* oznacza 'nieduże skupienie budynków w mieście

Najwięcej jest nazw powstałych w wyniku **transonimizacji**. W tej grupie zapisano:

I. Nazwy posiadające w swojej strukturze **antroponimy** motywowane:

a) **imionami i nazwiskami postaci historycznych:**

- władców polskich: *Osiedle Kazimierz* (Gdańsk, osiedle znajduje się przy ul. Jagiełły, Kazimierz IV Jagiellończyk (1427–1492), syn Władysława Jagiełły (NEP III:328), *Wieża Leszka Białego* (Gdańsk, Leszek Biały (1186 lub 1187–1227), książę polski, syn Kazimierza II Sprawiedliwego i Heleny (NEP III:716); w tym odnoszące się do nazwy dynastii: *Osiedle Piastów VI* (Gdańsk);
- miejscowych namiestników: *Osiedle Sambor* (Rotmanka, Sambor I gdański – namiestnik Pomorza Gdańskiego panował w latach 1177–1205⁴);
- zasłużonych dla regionu osób: *Rezydencja Wejhera* (Wejherowo, Jakub Weiher (1609–1657) – założyciel kaszubskiego grodu Wejherowo⁵); czy po prostu mieszkańców: *Budynek apartamentowy Willa Guttmanów*⁶ (Gdynia, przebudowana willa została zaprojektowana przez Stefana Koziańskiego i Leona Mazalona w 1936 roku; zbudowana dla Franciszka i Pauli Guttmanów⁷), *Osiedle Błażej* (Chwaszczyno);
- pisarzy: *Apartamenty Conrada* (Gdynia), *Kamienica Hieronima* (Rumia, Hieronim Derdowski (1852–1902) – poeta i publicysta kaszubski (NEP II:62), inwestycja mieści się przy ulicy Derdowskiego), *Domy Mickiewicza* (Pruszcz Gdański);
- podróżników: *Kamienice Magellana* (Gdańsk), *Marco Polo* (Gdynia);
- muzyków: *Osiedle Vivaldiego* (Gdańsk);

lub na wsi; także: zespół bloków mieszkalnych' (USJP II: 1308), w przedstawionym w niniejszej pracy zbiorze nazw obecne są i te, które odnoszą się do pojedynczych budynków, albowiem „dążenie do prestiżu powoduje, że wille i rezydencje z ekskluzywnych siedzib rodzinnych przechodzą obecnie do kategorii przeznaczonych dla kilku, kilkunastu, a nawet kilkuset rodzin apartamentowców” (Naruszewicz-Duchlińska 2010: 307), przykładem może *Willi Kiełpino* (gdańskie osiedle domków).

⁴ http://pl.wikipedia.org/wiki/Sambor_I_gda%C5%84ski, dostęp: 5 sierpnia 2014.

⁵ http://pl.wikipedia.org/wiki/Jakub_Weiher, dostęp: 6 sierpnia 2014.

⁶ Wartym uwzględnienia jest fakt, że w artykule stosuje się oryginalny zapis ortograficzny i graficzny nazw, o czym świadczą przykłady charakteryzujące się dużą wariantowością w tym zakresie.

⁷ <http://forum.podmostem.pl/viewtopic.php?t=95>, dostęp: 26 lutego 2015.

- b) **imionami postaci mitologicznych:** *Ogrody Diany* (Gdańsk), *Willa Gryf* (Gdynia), *Wille Posejdona* (Gdańsk), *Willa Westa* (Rumia), *Willa Zefira* (Gdańsk).

II. Nazwy osiedli posiadające w swojej strukturze **toponimy** wskazujące na:

- a) **nazwę miasta:**

- leżącego w granicach omawianego obszaru geograficznego: *Aura Gdańsk* (Gdańsk), *Horyzonty Gdyni* (Gdynia), *Kamienica Gdynska* (Rumia), *Kamieniczka Sopotka* (Sopot), *Kamieniczki Gdańskie* (Gdańsk), *Kamieniczki Sopotkie* (Gdańsk), *Młody Pruszcz* (Pruszcz Gdański), *Osiedle Rumia* (Rumia), *Panorama Gdańska* (Gdańsk), *Panorama Gdyni III* (Gdynia), *Przystań Rumia* (Rumia), *Reda Park* (Reda), *Rumia Park* (Rumia), *Sopotka Przystań* (Sopot), *Sopotka Rezydencja* (Sopot);
- spoza obszaru Polski: *Osiedle Milano* (Borkowo), *Villa Valencia* (Gdynia), *Willa Monaco* (Gdynia, miasto–państwo);

- b) **nazwę wsi:** *Domy jednorodzinne Pętkowice* (Pętkowice), *Domy w Bojanie* (Bojano), *Domy w Bolszewie* (Bolszewo), *Mieszkania i Apartamenty w Baninie* (Banino), *Mieszkania w Bojanie* (Bojano), *Młody Straszyn* (Straszyn), *Osiedle Bielkowo* (Bielkówko), *Park w Małkowie II* (Małkowo), *Radunica* (Radunica), *Rozarium Tuchomskie* (Tuchom), *Zakątek Juszkowo* (Juszkowo), *Apartamenty Wyspa Sobieszewska* (Sobieszewo), *Jankowo Staw* (Jankowo Gdańskie);

- c) **nazwę dzielnicy:** *Apartamenty w Orłowie* (Gdynia, Orłowo), *Błętońska Brama* (Gdańsk, Brętowo), *Budynek mieszkalny na Witominie* (Gdynia, Witomino), *Budynki bliźniacze na Ujeścisku* (Gdańsk, Ujeścisko), *Dom Oliwski* (Gdańsk, Oliwa), *Columbus Witomino* (Gdynia, Wiotomino), *Domy na Wiczlinie* (Gdynia, Wiczlino), *Jasień Park* (Gdańsk, Jasień), *Migowskie Tarasy* (Gdańsk, Migowo), *Nowa Osowa* (Gdańsk, Osowa), *Nowe Orłowo* (Gdynia, Orłowo), *Oliwa Park* (Gdańsk, Oliwa), *Orłowska Bryza* (Gdynia, Orłowo), *Orłowskie Tarasy* (Gdynia, Orłowo), *Rezydencja Redłowo* (Gdynia, Redłowo), *Słoneczna Morena* (Gdańsk, Morena), *Wiczlino Ogród* (Gdynia, Wiczlino), *Willa Kiełpino* (Gdańsk, Kiełpino, osiedle domów), *Zielona Oliwa* (Gdańsk, Oliwa);

- d) **określenie miejsca, też przez odniesienie do charakterystycznego obiektu:** *Apartamenty Na Starówce* (Gdańsk), *Apartamenty Stara Winiarnia* (Gdańsk), *Apartamenty w centrum* (Gdynia), *Apartamenty Przy Plaży* (Gdańsk), *Browar Gdański* (Gdańsk), *Garnizon Lofty&Apartamen-*

ty (Gdańsk), *Osiedle Centrum* (Rumia), *Wyspa Spichrzów* (Gdańsk), *Kamienica Śródmiejska* (Rumia), *Osada Darżlubska* (Reda);

e) **nazwę:**

– **lokalnego mikroregionu:** *Apartamenty Kępa Redłowska* (Gdynia, Redłowo), *Osiedle Nad Kępą* (Gdynia, Redłowo, położone na skraju mikroregionu Kępa Redłowska skąd roztacza się przepiękny widok na Trójmiejski Park Krajobrazowy);

– **hiszpańskiego regionu:** *Costa del Sol* (Gdynia);

f) **nazwę ulicy:** *Aleja Dębowa* (Rumia, ul. Dębogórska), *Angielska Grobla* (Gdańsk, ul. Angielska Grobla), *Apartamenty Ateny* (Gdańsk, ul. Ateny), *Apartamenty Jaśkowa Dolina* (Gdańsk, ul. Jaśkowa Dolina), *Apartamenty Łowicka* (Gdynia, ul. Łowicka), *Apartamenty Rzewuskiego* (Pruszcz Gdański, ul. Rzewuskiego), *Apartamenty Zefira* (Gdańsk, ul. Zefira), *Apartamenty na Skarpowej* (Rumia, ul. Skarpowa), *Armii Krajowej* (Sopot, ul. Armii Krajowej), *Azaliowy Park* (Pruszcz Gdański, ul. Azaliowa), *Budynek mieszkalno-usługowy ul. Świętokrzyska* (Gdańsk), *Budynek mieszkalny Chwarznieńska 196 F* (Gdynia), *Budynek mieszkaniowy przy ul. Obwodowej* (Reda), *Budynek przy ulicy Emilii Hone* (Gdańsk), *Budynek Śniadeckich 4* (Gdańsk), *Budynki wielorodzinne przy Nowosądeckiej* (Gdańsk), *Cichy Zakątek* (Pruszcz Gdański, ul. Cicha), *Charzykowskie Wzgórze* (Gdańsk, ul. Charzykowska), *Chmielna Park* (Gdańsk, ul. Chmielna), *Copernicus* (Gdańsk, ul. Kopernika), *Dom przy ul. Piłkarskiej* (Gdańsk), *Domy i mieszkania przy ul. Orzeszkowej* (Wejherowo), *Domy na Kwiatowej* (Gdańsk), *Domy na Złotej* (Chwaszczyno), *Do Studzienki* (Gdańsk, ul. Do Studzienki), *Dolina Potęgowska* (Gdańsk, ul. Potęgowska), *Domy Przy Tanecznej* (Gdańsk), *Domy w zabudowie bliźniaczej przy ul. Krętej* (Gdynia), *Dzięcielskiego* (Wejherowo), *Gniewowska* (Wejherowo), *Apartamenty Tartaczna i Panieńska* (Gdańsk), *Bosmańska* (Gdynia), *Gorczykowa 3* (Gdynia), *Inwestycja Kminkowa* (Gdańsk), *Jaśminowy Park* (Gdańsk, ul. Jaśminowy Stok), *Kamienica Janowska* (Gdynia, ul. Janowska), *Kamienica Lęborska* (Lębork, ul. Lęborska), *Kamienica Królewska Chrobrego* (Gdańsk, ul. Chrobrego), *Kamienica przy Warszawskiej* (Gdynia), *Kamienica Waškowskiego* (Rumia, ul. Waškowskiego), *Kamienice Malczewskiego* (Gdańsk, ul. Malczewskiego), *Kaprów 3* (Gdańsk), *Kartuska 26* (Gdańsk), *Kotłowskiego* (Wejherowo), *Leśna Dolina* (Straszyn, ul. Leśna), *Leśne Tarasy* (Reda, ul. Leśna), *Lęborska* (Gdańsk), *Mieszkania Brzozowa* (Pruszcz Gdański, ul. Brzozowa), *Mieszkania Witolda 44a* (Gdynia), *Mieszkania na Irysowej*

(Gdańsk), *Mieszkania przy ul. Czajkowskiego* (Gdańsk), *Mieszkania przy ul. Krętej* (Gdynia), *Mieszkania przy ul. Sojowej* (Gdynia), *Mieszkania przy ul. Źródło Marii* (Gdynia), *Mieszkania ul. Nike* (Gdańsk), *Mieszkania w Gdyni ul. Korczaka* (Gdynia), *Miodowa* (Gdańsk), *Myśliwska Park* (Gdańsk), *Myśliwska 17* (Gdańsk), *Myśliwskie Tarasy* (Gdynia), *Niepodległości 736* (Sopot), *Nowa Toruńska* (Gdańsk), *Osada Kazimierza* (Rumia, ul. Kazimierska), *Osiedle Azaliowa I* (Gdańsk, ul. Azaliowa), *Osiedle Bernadowska* (Gdynia, ul. Bernadowska), *Osiedle Chabrowa* (Gdynia, ul. Chabrowa), *Osiedle Chodowieckiego 6* (Gdańsk), *Osiedle Hokejowa* (Gdańsk), *Osiedle Goplany* (Gdańsk), *Osiedle Jantarowe* (Gdynia, ul. Jantarowa), *Osiedle Jaworzniaków* (Gdańsk, ul. Jaworzniaków), *Osiedle Koniczynka* (Gdańsk, ul. Zakoniczyńska), *Osiedle Leszczynowe* (Gdańsk, ul. Leszczynowa), *Osiedle Lotnicza* (Cieplewo), *Osiedle Nowiec* (Gdańsk, ul. Nowiec), *Osiedle Park Rewerendy* (Chwaszczyno, ul. Rewerendy), *Osiedle przy Ogrodowej* (Reda), *Osiedle Powstańców Warszawy* (Pruszcz Gdański), *Orzeszkowa 1A* (Pruszcz Gdański, ul. Orzeszkowej), *Osiedle Cieszynka II* (Gdańsk, ul. Cieszyńskiego), *Osiedle Jabłoniowa* (Gdańsk), *Osiedle Jantarowe* (Gdynia, ul. Jantarowa), *Osiedle Jaśminowe* (Gdańsk, ul. Jaśminowy Stok), *Osiedle Łanowa I* (Gdynia), *Osiedle Myśliwski Stok* (Gdańsk, ul. Myśliwska), *Osiedle Nadmorskie* (Gdańsk), *Osiedle Parkowe* (Jankowo Gdańskie), *Osiedle na Wspólnej* (Banino), *Osiedle Platynowa* (Gdańsk), *Osiedle Przy Srebrnej* (Gdańsk), *Osiedle Sadowa* (Gdańsk), *Osiedle Sienkiewicza* (Pruszcz Gdański), *Osiedle Słonecznikowe* (Kosakowo, ul. Słonecznikowa), *Osiedle Świrskiego* (Gdańsk), *Ostoja Myśliwska* (Gdańsk, ul. Myśliwska), *Osiedle, ul. Kobieli* (Gdańsk), *Osiedle przy ul. Partyzantów* (Gdańsk), *Osiedle Wiktorii* (Gdańsk), *Osiedle Wilanowska* (Gdańsk), *Parkowa* (Bolszewo), *Perła Księcia Kiejstuta* (Gdynia, ul. Kiejstuta), *Piotrkowska 27* (Gdańsk), *Pohulanka* (Gdańsk), *Polna* (Reda), *Pomorska 57* (Gdynia), *Rezydencja Sokół* (Gdynia, ul. Sokola), *Sikorskiego* (Wejherowo), *Słoneczna Dolina* (Gdańsk), *Słoneczne Tarasy* (Pępowo), *Śniadeckich* (Gdynia), *Sobieskiego II* (Wejherowo), *Słowackiego 8, 11, 13* (Gdańsk), *Szafarnia* (Gdańsk), *Tobiasza* (Gdańsk), *Tuchomska* (Banino), *Ville Posejdona* (Gdańsk, ul. Posejdona), *Willa Fryderyka i Willa George Sand* (Sopot, ul. Fryderyka Chopina), *Willa Szmaragdowa* (Gdańsk), *Wzgórze Magellana* (Gdańsk, ul. Ferdynanda Magellana), *Wzgórze Focha* (Gdańsk), *Wzgórze Turzycowe* (Gdańsk, ul. Turzycowa), *Mieszkania Kasprowicza* (Pruszcz Gdański), *Osiedle Ceynowy* (Rumia), *Osie-*

dle Pod Lipami (Rumia, ul. Aleja Lipowa), *Willa Parkowa* (Wejherowo), *Kamienica Cieszyńskiego* (Gdańsk, ul. Cieszyńskiego), *Willa Konkordia* (Gdańsk, ul. Konkordii), *Willowa* (Reda), *Willa Zofia* (Gdynia, ul. Zofii Nałkowskiej), *Willa Ułańska* (Gdynia), *Zeusa I*, *Zeusa II* (Gdańsk, ul. Zeusa);

g) **nazwę ulicy i miejsca:** *Osiedle Wieżycka Folwark* (Gdańsk, ul. Wieżycka, inwestycja powstaje na terenie dawnego folwarku przy istniejącym dworku Wendtów);

h) **nazwę dzielnicy i ulicy:** *Orłowo-Kasztanowa* (Gdynia);

i) **nazwę miasta i ulicy:** *Gdynia, ul. Andaluzyjska* (Gdynia), *Reda, ul. Gdańska* (Reda);

j) **hydronimy:** *Biała Rzeka* (Rumia), *Kamienica Nad Wisłą* (Tczew), *Kamienice nad Motławą* (Gdańsk), *Osiedle Jezioro Jasień* (Gdańsk), *Wróbla Staw Domy* (Gdańsk), *Wróbla Staw mieszkania II etap* (Gdańsk), *Wzgórze Raduni* (Straszyn);

k) **nazwę masywu górskiego, nawiązującego do mitologii:** *Osiedle Olimp* (Kolbudy);

l) **nazwę krainy historycznej w Grecji:** *Arkadia Park* (Gdańsk);

Pozostałe określenia związane są z:

m) **nazwą dewelopera:** *Apartamentowiec Intervapo* (Gdańsk, deweloper Intervapo), *Eco Rai* (Gdańsk, Rai), *Jantarowy Zakątek* (Pruszcz Gdański, Jantar Budownictwo), *Leśne Zacisze Tokar* (Tokary⁸), *Osiedle Wiodokowo* (Gdańsk), *Platinum Park* (Gdańsk, Platinum Investment), *Rot Dom* (Rotmanka), *Shiraz Park* (Gdynia), *Willa Sonata* (Gdynia);

n) **nazwą przeniesioną z budynków znajdujących się: w Montrealu⁹** – *Altoria Apartamenty* (Gdynia) **i w Katowicach¹⁰** – *Altus* (Gdynia);

o) **nazwą spółdzielni mieszkaniowej przy której powstała inwestycja:** *Osiedle Rozstaje* (Gdańsk, na terenie SM Rozstaje), *Młyniec III* (Gdańsk);

p) **nazwą ulicy i spółdzielni mieszkaniowej:** *Pilotów 23 SM Młyniec* (Gdańsk).

r) **nazwą historyczną:** *Wolne Miasto* (Gdańsk).

⁸ Brak nazwy dewelopera w nawiasie wskazuje na nazwę tożsamą z nazwą osiedla.

⁹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Altoria>, dostęp: 8 sierpnia 2014.

¹⁰ <http://pl.wikipedia.org/wiki/Altus>, dostęp: 8 sierpnia 2014.

Nominacje powstałe w wyniku **onimizacji** tworzą zbiór nazw:

- a) **z fitonimami w strukturze nazwy:** *Amareno* (Gdynia), *Brzozowy Park* (Gdańsk), *Dom pod Liczi* (Mosty), *Dom pod Miłorzębem* (Rumia), *Domy w Stokrotkach* (Gdańsk), *Gardenia* (Gdańsk), *Jodłowy Park* (Gdańsk), *Kamienica Pod Wrzosem* (Gdańsk), *Magnolia* (Sopot), *Modrzewiowe Wzgórze* (Banino), *Osiedle Krokusowe* (Gdańsk), *Osiedle Kwiatowe* (Juszkowo), *Osiedle Laurowe* (Gdańsk), *Osiedle Lawendowe Wzgórze* (Gdańsk), *Osiedle w Stokrotkach* (Gdańsk), *Patio Róży* (Gdynia), *Poziomkowe Ogrody* (Rumia), *OSIEDLE JABŁONIOWA* (Gdańsk), *Siedem Dębów* (Gdańsk, zespół siedmiu domów jednorodzinnych w zabudowie szeregowej);
- b) **związanych z położeniem w stosunku do innego obiektu bądź z ukształtowaniem terenu:** *Apartamenty Leśne* (Gdynia), *Apartamenty Na Polanie* (Gdynia), *Dolina Dwóch Jezior* (Gdańsk), *Domy na Wzgórzu* (Straszyn), *Dzielnica Pięciu Wzgórz* (Gdańsk), *Hajduczek Willowe Wzgórze* (Łapino), *Jaworowe Wzgórze* (Suchy Dwór), *Królewskie Wzgórze* (Gdańsk), *Leśne Zacisze* (Gdynia), *Nad Jarem* (Gdańsk), *Nad Jazem* (Bolszewo), *Alfa Park* (Gdańsk), *Osiedle Cztery Kąty* (Gdańsk), *Osiedle Królewskie* (Rumia, w sąsiedztwie ulic Królowej Bony i Władysława Łokietka), *Osiedle Leśne* (Gdynia), *Osiedle Pięciu Mostów* (Gdańsk), *Osiedle Pięć Wzgórz* (Gdańsk), *Osiedle Południowe* (Gdańsk), *Osiedle Słoneczne Wzgórze* (Gdańsk), *Osiedle Zielone* (Gdańsk), *Parkowe Wzgórze* (Gdańsk), *Południowy Stok* (Gdańsk), *Rezydencja Nad Jarem* (Gdynia), *Szkolny Zakątek* (Pruszcz Gdański), *Zielona Dolina* (Gdynia), *Zielona Laguna* (Gdynia), *Zielony Zakątek* (Gdynia), *Zielony Zakątek* (Gdańsk), *Leśne Tarasy Bliżej Natury* (Reda), *Osiedle Leśna Dolina* (Straszyn), *Zielone Tarasy* (Gdańsk), *Villa nad miastem* (Gdańsk), *Wille Przy Młynie* (Pruszcz Gdański);
- c) **nawiązujących do nadmorskiego charakteru:** *Albatros* (Gdynia), *Albatross Towers* (Gdańsk), *Amber Plaza* (Hel), *Apart Hotel Gwiazda Morza* (Władysławowo), *Apartamenty Foka* (Hel), *Apartamenty Fregata* (Władysławowo), *Apartamenty Osada Rybacka* (Gdańsk), *Aquarius* (Sopot), *Aquasfera* (Reda), *Apartamenty Nad Zatoką* (Puck), *Baltic Villa* (Gdynia), *Baltiq Plaza* (Gdynia), *Brabank* (Gdańsk, nazwa pochodząca od *bragen*, *kalfatern* 'uszczelniać poszycie statku'¹¹), *Cztery*

¹¹ <http://www.gedanopedia.pl/index.php?title=BRABANK>, dostęp: 8 sierpnia 2014.

Oceany (Gdańsk), Czwarty Żagiel (Gdańsk), Fregata (Gdańsk), Galeon (Gdańsk), Gdynia Waterfront II (Gdynia), Kamienica Rybacka (Gdynia), Komandorskie Wzgórze (Gdynia), Marina Primore (Gdańsk), Mistral (Gdynia), Nadmorski Dwór (Gdańsk), Nadmorskie Kamienice (Gdańsk), Na Fali (Sopot), Neptun Park (Gdańsk), Osiedle Morskie (Gdynia), Osiedle Nawigator (Gdynia), Rezydencja Marina (Gdańsk), Sea Apartments (Gdańsk), Sea Towers (Gdynia), Trzy Żagle (Gdańsk), WaterLane – II etap (Gdańsk), Villa Baltica (Gdynia), Willa Navigator (Gdynia), Transatlantyk (Gdynia);

- d) **zawierające w nazwie określenia, zachęcające do zakupu domu czy mieszkania:** *Bajkowy Zakątek (Banino), Bursztynowy Zakątek (Chwaszczyno), Golf Park (Tuchom), Jabłoniowy Sad (Gdańsk), Miłe Domy (Gdańsk), Miłe Mieszkania (Gdańsk), Modre (Straszyn), Natura Park (Pępowo), Osiedle Błękitna Kaskada (Gdańsk), Osiedle Cytrusowe (Gdańsk), Osiedle Aksamitne (Gdańsk), Osiedle Cztery Pory Roku (Gdańsk), Osiedle Energooszczędne (Gdańsk), Osiedle Familijne (Banino), Osiedle Habenda (Gdańsk), Osiedle Kameralne (Straszyn), Osiedle Klimaty (Gdańsk), Osiedle Królewskie (Rumia), Osiedle Marzenie (Banino), Osiedle Nowy Horyzont (Gdańsk), Osiedle Orle Gniazdo (Gdańsk), Osiedle Pałacowe (Banino), Osiedle Pogodne (Gdańsk), Osiedle Pogodno (Rokitnica), Osiedle Promienne (Gdańsk), Osiedle Słoneczne (Gdańsk), Osiedle Sosnowe (Banino), Osiedle Tęczowe (Pruszcz Gdański), Osiedle 3 Kolory (Gdańsk), Osiedle Rodzinne (Banino), Osiedle TRIO (Gdańsk), Osiedle Zapiecek (Gdańsk), Osiedle Zielone – bud. 2 (Gdańsk), Owocowy Park (Gdańsk), Pomarańczowe Osiedle (Gdańsk), Przystań (Gdańsk), Słoneczne Wzgórze (Gdańsk), Słoneczny Zakątek (Pruszcz Gdański), Sokółka Zieleniusz (Gdynia), Srebrzysta Podkowa (Gdańsk), Wiszące Ogrody (Gdańsk), Osiedle Kameralne (Straszyn), Osiedle Modre – Kamieniczki (Straszyn), Osiedle Słoneczne (Pruszcz Gdański), Osiedle Wiśniowe – I etap (Wejherowo), Zielone Wzgórze (Straszyn), Willa Eden (Wejherowo), Willa Perła (Gdynia), Willa Nowa (Sopot);*
- e) **związanych z położeniem w pobliżu obiektu wodnego:** *Delta (Tczew, chodzi o rzekę Wisłę), Kamieniczki nad jeziorem (Kartuzy), Osiedle Nad Jeziorem (Chwaszczyno), Osiedle Nad Potokiem (Gdańsk), Osiedle Nad Wodą (Gdańsk);* bądź bez realnej motywacji: *Osiedle 2 Potoki (Gdańsk).*

Do pozostałych nazw zaliczamy:

- a) **mające w swojej zabudowie jakiś element charakterystyczny:** *Osiedle Dziedziniec* (Gdańsk), *Dwa Tarasy* (Gdańsk, osiedle będzie położone na dwóch tarasach);
- b) **inne:** *Ambasador* (Gdańsk), *Awiator* (Gdańsk), *Avalon* (Gdańsk), *Nowator* (Gdańsk), *Nowiny* (Gdańsk), *Kamienica Moderna* (Gdynia), *Kwartal Kamieniec* (Gdańsk), *Kwartal Uniwersytecki* (Gdańsk), *Merkator* (Rotmanka), *Nautikka* (Gdynia), *Osiedle Angielskie* (osiedle domków w stylu angielskim w Chwaszczynie), *Osiedle Hiszpańskie* (Gdańsk), *Planeta 6* (Gdańsk, przy ul. Międzygwiedznej).

Pokażny zbiór zgromadzonych „tytułów” inwestycji tworzą modne w dobie wszechobecnej globalizacji:

- a) **nazwy obcojęzyczne:** *Art Deco* (Gdynia), *Cambel Town* (Pruszcz Gdański), *City Park* (Gdańsk), *Fort Forest* (Gdynia), *Green Line* (Gdynia), *Harmony* (Kosakowo), *Lighthouse* (Gdynia), *Millenium Residence* (Gdańsk), *Polonica* (Gdańsk), *Porto Bianco* (Rumia), *Twin Park* (Kosakowo), *Sierra Apartments* (Pętkowice), *Signum* (Gdynia), *Silver House* (Gdynia), *Victoria Residence* (Sopot), *Vida Verde* (Gdynia), *Villa Mirador* (Gdynia), *Villa Sunrise* (Sopot), *Villa Madame* (Gdynia), *Villa Nova* (Gdynia), *Willa Sol* (Gdańsk), *Villa Nord* (Władysławowo), *Villa Vega* (Gdańsk);
- b) **nazwy hybrydalne:** *Audiopolis* (Gdańsk), *Avangard Apartamenty* (Gdańsk), *Futura Apartamenty* (Gdańsk), *Futura Park* (Gdańsk), *Kompleks Continental* (Krynica Morska), *Symfonia Residence* (Gdańsk), *Willa Gemini* (Gdynia), *Quattro Towers* (Gdańsk).

Wśród **deskrypcji** odnotowano: *Domy Szeregowe z Ogródkami* (Borkowo), *Osiedle Domów Jednorodzinnych* (Bojano), *Osiedle domów w zabudowie Fourplex* (Kosakowo), *Osiedle na swoim* (Skarszewy).

WNIOSKI

1. Wyekscerpowany materiał leksykalny pokazuje, że w nominacji trójmiejskich osiedli najczęściej wykorzystywane są nazwy ulic. Nazwy budynków stają się znakiem rozpoznawczym na tyle wyrazistym, że zastępują ich adresy nierzadko wraz z numerami (Naruszewicz-Duchlińska 2010:306). Jest to zrazem grupa wyraźnie dominująca, której podstawą motywacji jest lokalizacja inwestycji.

2. Kolejnym wyróżniającym się zbiorem są nazwy kojarzące się z przyrodą, zielenią i odpoczynkiem. Bezspornym atutem wielu lokalizacji jest bliskość Trójmiejskiego Parku Krajobrazowego, w otulinie którego są usytuowane inwestycje, co ma wyraźne odzwierciedlenie w nazwach, np. gdyńskie *Apartamenty Leśne*, czy *Osiedle Leśne*. Planowane osiedle *Zielona Laguna* z dwóch stron graniczyć będzie z lasem i otoczone będzie naturalnymi, niezabudowanymi terenami¹². Natomiast usytuowanie osiedla w Redzie o nazwie *Leśne Tarasy Bliżej Natury* zapewni widok na Rezerwat Beka i Zatokę Pucką, a *Osady Darżlubskiej*, z kolei – sąsiedztwo Wysoczyzny Puckiej Puszczy Darżlubskiej. Wchodzący w skład nazw człon utożsamiający *park* wskazuje na sąsiedztwo terenów sprzyjających relaksowi i aktywnemu spędzaniu czasu, np. osiedle *Owocowy Park*, na którym powstały dwa rodzaje budynków – wiśniowy i czereśniowy. Osiedle *Nep-tun Park* powstało w bezpośrednim sąsiedztwie Parku Nadmorskiego oraz licznych ciągów pieszo-rowerowych, a otoczenie osiedla domów jednorodzinnych *Jodłowy Park* sprzyja uprawianiu sportów letnich i zimowych. Kompleks osiedla *Rumia Park*, wokół którego nie brakuje terenów do biegania czy jazdy na rowerze położony jest w pobliżu ekosystemu Białej Rzeki, gdzie znajduje się czyste ekologicznie ujęcie wody pitnej.

3. Wyekscerpowane onimy świadczą, że leksemy użyte w nazwie dodają inwestycji atrakcyjności i prestiżu, np. *apartament*, *willa* (często zapisane jako *villa*) czy *rezydencja* podnoszą luksus nowopowstających budynków, są bowiem synonimem bogactwa i ekskluzywności. Apartament to „wielopokojowe, luksusowe mieszkanie” (USJP I:105), jednak, jak pokazuje korpus przykładów, w ofercie deweloperów jako apartamenty występują również lokale jedno – lub dwupokojowe. Willa z kolei, to „niewysoki dom mieszkalny, wolno stojący, zwykle jednorodzinny, otoczony ogrodem lub parkiem; dawniej także: dom letni za miastem, letnia rezydencja” (USJP IV:445). Gdańska *Villa Vega* jest tymczasem budynkiem mieszkalnym, w którym znajduje się 14 lokali, a *Villa Sol* w Gdańsku powstała jako uzupełnienie i rozszerzenie zabudowy Osiedla Kolorowego i składa się z 8 apartamentów 3- i 4-o pokojowych. Natomiast *Willi Sonata* w Gdyni ma cztery kondygnacje, na których powstało 5 apartamentów. Przyciągające zainteresowanie klientów *rezydencje* w nomenklaturze deweloperskiej, jak pokazuje materiał, nazywa się budynki

¹² <http://dom.trojmiasto.pl/Zielona-Laguna-i339.html>, dostęp: 8 sierpnia 2014.

wielorodzinne, np. *Rezydencja Marina to ponad 100 komfortowych mieszkań zlokalizowanych w trzech pięciokondygnacyjnych budynkach (...)* (Katalog mieszkaniowy 2012:42). Planowane apartamenty *Victoria Residence* w Sopocie, wyróżniać się będą typową dla sopockiej zabudowy, rezydencjonalną architekturą¹³, a gdyńska *Rezydencja Sokół* będzie kameralnym czterokondygnacyjnym budynkiem z lokalami mieszkalnymi o powierzchni do 52,8 m². W Trójmieście popularne jest również, specyficzne dla Polski i występujące od XV wieku, określenie *kamienica*. Kamienice były podstawą miejskiego budownictwa mieszkaniowego od średniowiecza po drugą połowę XX wieku. Obecnie w Polsce kamienice buduje się zazwyczaj jako płomby do istniejących już pierzei, kwartałów lub w czasie odrestaurowywania starych miast, na przykład w Elblągu, Kołobrzegu, Stargardzie, Szczecinie, Głogowie, Olecku¹⁴. Gdyńska *Kamienica Moderna* to nowoczesny i funkcjonalny budynek, architektonicznie wyrastający z korzeni gdyńskiego modernizmu¹⁵, *Kwartał Kamienic* w centrum gdańskiej starówki stanowi zespół mieszkaniowo-usługowy z lokalami mieszkalnymi w liczbie 80 apartamentów, a *Kamienica Pod Wrzosem* w Gdańsku to sześciokondygnacyjny budynek mieszkalny z trzema klatkami schodowymi.

4. Im bardziej wymyślna nazwa osiedla, tym bardziej wyróżnia się ona spośród innych inwestycji, a także przyciąga większą liczbę klientów. Stąd nazwy, które się pojawiają są oryginalne w brzmieniu, chociaż ich motywacja czasami jest trudna do ustalenia, np. *Ambasador*, *Nowator*, *Nautikka*, *Merkator*. Nazwy budynków *Sol*, *Terra*, *Venus*, *Mars*, *Luna* inwestycji *Copernicus*, nawiązują do patrona osiedla, przy którego ulicy się znajdują. *Nowa Toruńska*, jak sama nazwa wskazuje, powstanie na Starym Przedmieściu, przy ul. Toruńskiej. Okolice te od kilku lat są intensywnie zabudowywane przez kolejnych deweloperów, dzięki czemu zyskuje ona nowy klimat¹⁶. Kolejnym ciekawym przykładem jest inwestycja o nazwie hybrydalnej *Audiopolis*, w zakresie której powstają cztery budynki o nazwach związanych z rodzajem muzyki: *Blues*, *Rock*, *Soul* i *Jazz*. Z kolei w ramach gdyńskiej inwestycji *Transatlantyk* powstały 73 apartamenty,

¹³ <http://dom.trojmiasto.pl/Victoria-Residence-i409.html>, dostęp: 10 sierpnia 2014.

¹⁴ [http://pl.wikipedia.org/wiki/Kamienica_\(architektura\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Kamienica_(architektura)), dostęp: 10 sierpnia 2014.

¹⁵ <http://www.moderna-investment.pl/nieruchomosci/kamienica-moderna/atuty-moderna/>, dostęp: 10 sierpnia 2014.

¹⁶ <http://dom.trojmiasto.pl/Nowa-Torunska-i443.html>, dostęp: 10 sierpnia 2014.

którym w większości nadano nazwy portów, będących na szlaku podróży dawnych transatlantyków z Gdyni do obu Ameryk: *Nawigator, Amsterdam, Rotterdam, Le Havre, Londyn, Dublin, Hawana, Boston, Nowy Jork, Nowy Orlean, Caracas, Buenos Aires, Montevideo, Santa Cruz, Rio de Janeiro, Sao Paulo, Lisbona*¹⁷. Budynki gdańskiego *Osiedla 3 Kolory* będą w kolorach: bursztynu, szafiru i szmaragdu¹⁸. Natomiast *Symfonia Residence* usytuowana jest w samym sercu Starego Miasta tuż nad Motławą, naprzeciwko wyspy Ołowianki i Filharmonii Bałtyckiej. W architektoniczną przestrzeń Starego Miasta idealnie wpisuje się również inwestycja *Apartamenty Stara Winiarnia*, łącząca historię z nowoczesnością. Jest to miejsce mające historyczną wartość oraz wyjątkową atmosferę, również dzięki temu, że część mieszkań znajduje się w odrestaurowanym, mającym blisko 220 lat, budynku. Gdyńską Inwestycję *Signum* z kolei, tworzyć będą trzy budynki nawiązujące w swoich nazwach do rodzajów chmur: *Cumulus, Nimbus* i *Stratus*, bo według inwestora zabudowa o wysokości dziewięciu kondygnacji i duże przeszklenia otworzą przyszłym mieszkańcom podniebne przestrzenie¹⁹. Osiedle *Cztery Oceany*, jak czytamy w ofercie dewelopera, to niezwykle projekt zarówno pod względem lokalizacji, architektury, jak i standardów wykończenia. Każdy z czterech 18-o piętrowych budynków powstających na gdańskiej dzielnicy Przymorze symbolizuje inny ocean – *Spokojny, Indyjski, Atlantycki* i *Południowy*, a kolorystyka i wystrój holu wejściowego w każdym z bloków nawiązuje do palety barw poszczególnych oceanów.

5. Jeśli chodzi o strukturę badanych nazw, to są to przeważnie konstrukcje dwuwyrazowe (bardzo rzadkie są formacje jednowyrazowe, np. *Dzięcielskiego, Miodowa, Parkowa*), chociaż nierzadkie są też konstrukcje bardziej rozbudowane – trzy- cztero- i wieloelementowe, szczególnie w przykładach gdzie w nominacji budynku występuje nazwa ulicy.

BIBLIOGRAFIA

Brzostek D. 2010: Dobra nazwa to podstawa (online: http://porady.domiporta.pl/poradnik/1,127301,8617915,Dobra_nazwa_to_podstawa.html, dostęp: 5 sierpnia 2014).

¹⁷ <http://dom.trojmiasto.pl/Transatlantyk-i132.html>, dostęp: 10 sierpnia 2014.

¹⁸ <http://dom.trojmiasto.pl/3-Kolory-i424.html>, dostęp: 11 sierpnia 2014.

¹⁹ <http://dom.trojmiasto.pl/Signum-i343.html>, dostęp: 11 sierpnia 2014.

Inwestycje – Gdańsk, Gdynia, Sopot (online: <http://dom.trojmiasto.pl/inwestycje>, dostęp: 1 sierpnia 2014).

Katalog mieszkaniowy (Trójmiasto i okolice, jesień 2012).

Naruszewicz-Duchlińska A. 2010: Od Kamienicy Herbowej do Moscow Monster – o nazwach tzw. apartamentowców, [w:] Nazwy własne a społeczeństwo, Łask, red. R. Łobodzińska, t. II, s. 305–310.

NEP II, III: Nowa Encyklopedia Powszechna, Wydawnictwo Naukowe PWN, t. 2: D-H, t. 3: I-L, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995–1998.

USJP: Uniwersalny słownik języka polskiego, red. S. Dubisz, t. 1–4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

THE NAMES OF TRICITY HOUSING DEVELOPMENT

Summary

The article presents the names of housing development in one of the most attractive and beautiful regions of Poland which Tricity is. The onomastic material was collected from the catalogue of houses Katalog mieszkaniowy (Trójmiasto i okolice, jesień 2012) and the web site <http://dom.trojmiasto.pl/inwestycje>. The presented names show us semantic groups, which are exist among these nominations. Most of all gathered names use to theirs nominations existing street names. Expressions referring to nature and relaxations, seaside character as well as expressions encouraging people to buy a flat in a chosen investment are another very popular groups.

Key words: onomastics, Tricity, the names of development investment

Ewa GORLEWSKA

Uniwersytet w Białymstoku

ewa.gorlewska@wp.pl

SŁOWNICTWO AKSJOLOGICZNE W KONSTYTUCJI RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ – WYBÓR I KLASYFIKACJA

1. WPROWADZENIE

Celem artykułu jest zaprezentowanie pojęć aksjologicznych zawartych we współczesnej polskiej Konstytucji i wskazanie wybranych problemów związanych z ich uporządkowaniem. Rozważania dotyczą głównie kryteriów wyboru katalogu pojęć oraz metod klasyfikacji pozyskanej leksyki, w mniejszym stopniu zaś źródła materiału badawczego. Zwrócę uwagę na trudności metodologiczne związane z wyborem i usystematyzowaniem słownictwa aksjologicznego zawartego w Konstytucji, a także przedstawię i uzasadnię podjęte przeze mnie decyzje badawcze dotyczące formułowania listy nazw wartości oraz ich typologii.

Niniejszy tekst jest wstępnym rezultatem pracy badawczej¹ poświęconej sposobom rozumienia nazw wartości ujętych w Konstytucji. Wybór i klasyfikacja nazw wartości jest pierwszym krokiem w kierunku rekonstrukcji językowego obrazu wartości wyznawanych w czasie przemian politycznych schyłku lat 80. XX wieku oraz katalogu wartości cenionych współcześnie². W tym artykule często posługuję się terminami „poję-

¹ Artykuł ten prezentuje wstępny ogląd problematyki, której poświęcę rozprawę doktorską przygotowywaną w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku pod kierunkiem dr hab. Ireny Szczepankowskiej.

² W badaniu semantyki nazw wartości konstytucyjnych i sposobu rozumienia kategorii aksjologicznych przez respondentów posłuży mi zasada S – A – T sformułowana przez Jerzego Bartmińskiego. Ten typ analizy polega na zestawieniu trzech rodzajów źródeł: systemu (S), ankiet (A) i tekstu (T) oraz ich synchronicznej interpretacji (Bart-

cie" i „nazwa”. W pewnych ujęciach denotacja tych terminów okazuje się zbieżna, co nie sprzyja ich precyzyjnemu użyciu. W pracach językoznawczych słowo „pojęcie” jest używane jako bliskoznacznik takich określeń, jak: „znaczenie”, „termin”, „kategoria językowa”, „nazwa” oraz „sposób rozumienia nazwy”, choć *w żadnym z tych użyć nie jest to słowo jednoznaczne* (Szczepankowska 2007: 170). Aby uniknąć wieloznaczności terminologicznej, przyjmę następującą interpretację „pojęcia”: ‘Fragment ludzkiej wiedzy o świecie, umysłowy obraz wyodrębnionych językowo kategorii obiektów’ (por. Szczepankowska 2011: 110). W tym ujęciu określenie to odsyła do sposobu rozumienia nazw przez użytkowników języka. Łączy obiektywne cechy nazywanych obiektów z podmiotowym wyobrażeniem o nich (interpretacją dokonaną w umyśle mówiącego). Pod terminem „nazwa” rozumiem natomiast ‘wyraz, który wskazuje (desygnuje) jakiś element rzeczywistości pozajęzykowej’ (por. Szczepankowska 2011: 106; SJP PWN 2006: 495).

2. KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ JAKO ŹRÓDŁO SŁOWNICTWA AKSJOLOGICZNEGO

Ustawa zasadnicza obowiązująca obecnie w Polsce zawiera zestaw wartości uznanych za istotne w czasie przemian ustrojowych końca lat 80. XX wieku. Manifestuje się w niej taki system pojęć aksjologicznych, który odzwierciedla sposób oceniania rzeczywistości przez osoby żyjące w tamtym okresie. Ustawa zasadnicza jest tekstem, który w dużym stopniu *przybliża wyobrażenia i opinie wspólnotowe* (Bartmiński 2014: 314). Jednocześnie wspólnotowość ta nie może mieć u podstaw nakazu wyznawania określonych wartości. Konstytucja jest dokumentem ważnym dla rekonstrukcji językowego obrazu wartości cenionych przez społeczeństwo,

miński 2014: 312). W prowadzonych przeze mnie badaniach wezmę pod uwagę następujące źródła: aktualną Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej – tekst; słowniki języka polskiego i specjalistyczne (etyczne i prawnicze) – system oraz wypowiedzi respondentów – ankieta. Treść ustawy zasadniczej pozwoli na zrekonstruowanie katalogu wartości relevantnych z perspektywy wspólnoty narodowej reprezentowanej przez starsze pokolenie. Opisy semantyczne nazw wartości dostarczą wiedzy o tym, jakie znaczenia nazw wartości ugruntowały się w języku polskim. Wypowiedzi ankietowe przyniosą natomiast odpowiedź na pytanie, jakie rozumienie poszczególnych wartości dominuje w języku młodych ludzi.

ponieważ stanowi depozyt *który odzwierciedla i chroni wartości, ideały, symbole podzielane przez społeczność* (Weiler 2003: 30). Dzięki temu, poprzez analizę lingwistyczną nazw wartości, możliwe jest dotarcie do aksjologii dominującej wśród przedstawicieli danego pokolenia. Wartości konstytucyjne ujęte są w pewne pojęcia mające odsyłać odbiorców dokumentu do określonej rzeczywistości pozajęzykowej, z założenia pojmowanej przez nich w podobny sposób. To, jak te wartości są rozumiane, zmienia się jednak wraz z przekształcaniem się sposobu myślenia użytkowników języka. Rozwój i dojrzewanie społeczeństwa skutkuje dokonującym się w nim tak zwanym „przewartościowaniem wartości”³, czyli modyfikacją znaczeń ustalonych za pomocą definicji i zmianą sposobu rozumienia nazw wartości. Jerzy Bartmiński zwrócił uwagę, że *po przełomie 1989 roku pojawiło się kilka dyskursów publicznych różnych co do deklarowanych i wyznawanych wartości* (Bartmiński 2006: 8). Proces różnicowania się postaw moralnych we wspólnocie obywatelskiej obecnie wydaje się przybierać na sile. Publiczne głosy przypominające o ujętych w Konstytucji tradycyjnych wartościach i ich dość jednoznacznej interpretacji przeplatają się z wypowiedziami, w których podkreślana jest wolność jednostki w wymiarze osobistym i światopoglądowym (uwzględniająca wybór i nieskrępowane głoszenie wyznawanej aksjologii) – także sankcjonowana w ustawie zasadniczej. Przypadki nieporozumień na tym tle ujawniają wyraźną antynomie wartości prezentowanych w Konstytucji (Stawrowski 2007: 50). Zebranie i analiza materiału badawczego, jakim jest słownictwo aksjologiczne zawarte w Konstytucji, ma być pierwszym krokiem w kierunku rekonstrukcji obecnego sposobu rozumienia nazw wartości konstytucyjnych w porównaniu z ich pojmowaniem prezentowanym w czasie kształtowania się treści dokumentu.

Wyznawana aksjologia jest elementem warunkującym tożsamość wspólnoty (Bartmiński 2014: 10). Zbadanie sposobu rozumienia nazw wartości w różnych pokoleniach może ujawnić nie tylko różnice językowe związane z dawnymi i obecnym profilowaniem pojęć aksjologicznych, lecz także odmienne światopoglądy głoszone w ramach jednego narodu.

³ Zjawisko przewartościowania wartości opisał Fryderyk Nietzsche (Nietzsche 1910: 3). Jest przez niego rozumiane jako utrata wartości przez dotychczas dodatnio oceniane stany rzeczy, a w konsekwencji potrzeba pojawienia się nowego katalogu wartości.

3. SŁOWNICTWO AKSJOLOGICZNE W KONSTYTUCJI RZECZY- POSPOLITEJ POLSKIEJ – CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA, KRYTERIA WYBORU POJĘĆ, LISTA HASEŁ

A) CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA SŁOWNICTWA AKSJOLOGICZNEGO

Ustawa zasadnicza jest tekstem łączącym funkcję prawną (regulowanie porządku państwowego) i społeczną (spajanie wspólnoty obywateli). Wartości konstytucyjne nie są więc katalogiem obiektywnie pojmowanych kategorii aksjologicznych, lecz stanowią element państwowej (polityczno-społecznej) wizji świata. W ustawie zasadniczej wartościowane są przede wszystkim te aspekty rzeczywistości, które wiążą się z państwem jako pewną strukturą polityczną, ekonomiczną i socjalną. W Konstytucji wysoko oceniane są postawy wzmacniające wspólnotę obywatelską, duża część słownictwa skupiona jest zatem wokół zagadnień związanych ze społeczeństwem. Druga obszerna grupa nazw wartości dotyczy rzeczywistości państwowej: spraw związanych z ustrojem politycznym, prawem i gospodarką. Mniej miejsca poświęca się tu wartościom cenionym ze względu na osobiste, jednostkowe dobro człowieka. Typy słownictwa zebranego na podstawie treści Konstytucji są w dużej mierze zbieżne z kategoriami nazw wartości, które wyodrębnia Jerzy Bartmiński w projekcie listy haseł do słownika aksjologicznego (Bartmiński 1991: 202–203). Wybrane pojęcia dają się uporządkować wedle następujących grup: 1) nazwy abstrakcyjnych bytów pojmowanych jako wartości podstawowe, 2) nazwy dóbr przysługujących człowiekowi, 3) nazwy cnót osobowych, 4) nazwy postaw indywidualnych i zbiorowych, 5) nazwy zbiorowości ludzi, 6) nazwy sytuacji i stanów politycznych, 7) nazwy sytuacji i stanów społecznych, 8) nazwy obiektów będących nosicielami wartości, 9) nazwy obiektów będących symbolami wartości.

B) KRYTERIA WYBORU POJĘĆ

Jadwiga Puzynina wskazuje na funkcjonowanie w języku wyrazów prymarnie i wtórnie wartościujących (Puzynina 1992: 120). Pierwsze z nich zawierają definicyjny składnik wartościujący, co oznacza, że ocena jest wpisana w ich znaczenie denotacyjne. Drugie zaś mają konotacyjny składnik wartościujący – nie wskazują wartości wprost, lecz zawierają dodatkowy, skojarzeniowy element oceniający.

Pojęcia aksjologiczne wybrane z aktualnej Konstytucji Rzeczypospolitej zostały wyodrębnione na podstawie dwu kryteriów: semantycznego i pragmatycznego. Oba kryteria stosowane łącznie pozwalają na uwzględnienie różnych wskazanych przez Puzyninę form przejawiania się wartościowania w leksyce. Kryterium semantyczne umożliwia zrekonstruowanie nazwy wartości na podstawie ich znaczeń (hiperonimem jest słowo *wartość*). Można dzięki temu dokonać ekscerpacji pojęć abstrakcyjnych mających składnik wartościujący w swojej definicji. Kryterium pragmatyczne zakłada z kolei udział użytkowników języka w procesie klasyfikowania leksemów oznaczających pewne stany rzeczy jako nazw wartości. Chodzi o wartościowanie obiektów, zdarzeń, zjawisk, faktów, które są dla danej społeczności szczególnie ważne. Dzięki zastosowaniu kryterium pragmatycznego możliwe jest wydobycie z tekstu Konstytucji nazw będących nośnikami wartości oraz symboli odsyłających do określonego wartościowania. W dokonaniu wyboru pojęć aksjologicznych pomogło mi także posłużenie się łączliwością składniowo-semantyczną nazw z pewnymi określeniami, na przykład: *bronić, szanować, strzec, walczyć (o co), stać na straży, chronić, (być) pod ochroną, opiekować się, troszczyć się, zakazywać, przeciwdziałać*. Obiekty, do których odnoszą się wymienione czynności, traktowałam jako elementy aksjologicznie nacechowane.

C) LISTA HASEŁ

Ostatecznie sformułowana lista haseł obejmuje 77 jednostek leksykalnych: 66 nazw wartości dodatnich i 11 nazw antywartości. Kontrwartości zostały przyporządkowane odpowiednim leksemom oznaczającym aksjologię dodatnią. Przyczyny tego nierównorzędnego traktowania obu grup nazw są wyjaśnione niżej (cz. 4, punkt A). Zaprezentowana lista nazw wartości konstytucyjnych jest spisem uporządkowanych alfabetycznie haseł. W nawiasach kwadratowych zostały ujęte określenia synonimiczne; w nawiasach okrągłych znalazły się nazwy antywartości.

1. Barwy Rzeczypospolitej
Polskiej	6. Demokracja (fasyzm, komunizm,
nazizm, totalitaryzm, przemoc)
2. Bezpieczeństwo	7. Dialog
3. Bóg	8. Dobre imię [cześć]
4. Chrześcijaństwo	9. Dobro
5. Człowiek	10. Dziecko

11. Dziedzictwo narodowe	38. Prawo
12. Godło Rzeczypospolitej
Polskiej	39. Prywatność
13. Godność	40. Przodkowie
14. Gospodarka	41. Religia
15. Humanitaryzm	42. Rodacy
16. Hymn Rzeczypospolitej
Polskiej	43. Rodzicielstwo
17. Informacja	44. Rodzina
18. Język narodowy	45. Równość (dyskryminacja)
19. Konstytucja	46. Równouprawnienie
20. Kultura	47. Solidarność
21. Ludzkość	48. Społeczeństwo
22. Macierzyństwo	49. Sprawiedliwość
23. Małżeństwo	50. Sumienie
24. Matka	51. Suwerenność
25. Moralność	52. Szacunek (nienawiść)
26. Naród	53. Środowisko naturalne
27. Nauka	54. Terytorium
28. Niepodległość	55. Tożsamość
29. Obywatel	56. Tradycja
30. Odpowiedzialność	57. Walka
31. Ojczyzna	58. Własność
32. Państwo	59. Wiara
33. Piękno	60. Wolność [swoboda] (cenzura)
34. Pokój (wojna)	61. Wspólnota
35. Polska [Rzeczpospolita]	62. Współdziałanie
36. Praca (bezrobocie)	63. Współpraca
37. Prawda	64. Wykształcenie
	65. Zdrowie (choroba)
	66. Życie

4. WSTĘPNA TYPOLOGIA WYODRĘBNIONYCH POJĘĆ

Po sformułowaniu listy nazw wartości przechodzę do uporządkowania wybranych leksemów. Zaczę od wyjaśnienia podziału na wartości dodatnie i ujemne, którego nietypowa forma została zasygnalizowana wcześniej. W dalszej kolejności omówię dwa typy systematyzacji: podział na pola pojęciowe oraz podział typologiczny (uwzględniający denotację

nazw) inspirowany systematyką nazw wartości proponowaną przez Jądwigę Puzyninę (Puzynina 1992: 39).

A) PODZIAŁ NA WARTOŚCI DODATNIE I UJEMNE

Lingwiści zajmujący się problematyką aksjologiczną w proponowanych typologiach wyróżniają wartości pozytywne i negatywne. Branie pod uwagę obu tych kwalifikacji (dodatniej i ujemnej) w opisie wartości jest uzasadnione z perspektywy ogólnej, niewykląanej kontekstowo charakterystyki pojęć aksjologicznych. Konstytucja jest jednak dokumentem silnie narzucającym interpretację zawartego w niej słownictwa aksjologicznego. Skonkretyzowane w treści ustawy zasadniczej profile antywartości nie pozwalają na takie uporządkowanie leksemów z uwzględnieniem podziału na wartości pozytywne i negatywne, w którym obie te grupy wartości byłyby traktowane równorzędnie. Prezentowane w Konstytucji antywartości są ujmowane jako zagrożenia dla wartości dodatnich, a więc są niejako podporządkowane pozytywnym. Traktuję je zatem jako pojęcia zależne od odpowiednich kategorii ocenianych *in plus*. W sformułowanej liście haseł i klasyfikacji polowej antywartości są zapisane w nawiasie okrągłym obok wartości, dla których (w myśl ustawy zasadniczej) stanowią zagrożenie. W tekście Konstytucji antywartości pojawiają się wyłącznie w związku z wartościami chronionymi. Oto wybrane przykłady:

1) praca – bezrobocie

Władze publiczne prowadzą politykę zmierzającą do pełnego, produktywnego zatrudnienia poprzez realizację programów zwalczania bezrobocia (...) (art. 65 ust. 5)

2) równość – dyskryminacja

Wszyscy obywatele są wobec prawa równi (...). Nikt nie może być dyskryminowany (...) z jakiegokolwiek przyczyny. (art. 32 ust. 1,2)

3) zdrowie – choroba

Każdy ma prawo do ochrony zdrowia (...). Władze publiczne są obowiązane do zwalczania chorób epidemiologicznych i zapobiegania negatywnym dla zdrowia skutkom degradacji środowiska. (art. 68 ust. 1 i 4)

4) wolność – cenzura

Każdemu zapewnia się wolność wyrażania swoich poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji. Cenzura prewencyjna oraz koncesjonowanie prasy są zakazane.

(art. 54, ust. 1,2)

Ponadto negatywnie wartościowane stany rzeczy są w Konstytucji sygnalizowane za pomocą kwalifikatora „zakazane”, przykładowo:

Zakazane jest istnienie partii politycznych i innych organizacji odwołujących się w swoich programach do totalitarnych metod i praktyk działania nazizmu, faszyzmu i komunizmu (...).

(art. 13)

Posłużenie się kryterium zakazu w przypadku ujemnie ocenianych faktów wskazuje na ich podrzędność wobec stanów wartościowanych pozytywnie. Konstytucyjny zakaz pewnych aktywności obowiązuje wyłączenie ze względu na ochronę stanów rzeczy ocenianych dodatnio (będących przedmiotem uprawnienia lub nakazu).

B) POLA POJĘCIOWE

Klasyfikacją, która moim zdaniem w najlepszy sposób ujmuje konstytucyjne pojęcia aksjologiczne, jest podział na pola pojęciowe. Pod terminem „pole pojęciowe” rozumiem układ nazw połączonych ze sobą pewnymi relacjami znaczeniowymi, posiadających nadrzędny sem (archisem) łączący znaczenia wszystkich wyrazów mieszczących się w tym samym polu (Szczepankowska 2011: 112). W tak rozumianym polu wyrazowym uwzględnia się układ rzeczowy nazw, czyli *naturalne grupowanie się wyrazów w zespoły na podstawie ogólnego, nadrzędnego znaczenia*⁴ (Buttler 1967: 42). Ta forma organizacji leksemów pozwala przewyciężyć ograniczoność typologii treściowych zbyt sztywno ujmujących płynne znaczenia nazw wartości.

Zanim przejdę do prezentacji wyodrębnionych pól pojęciowych i ich zawartości, wspomnę o współistnieniu w Konstytucji alternatywnych systemów aksjologicznych. Według jednego z nich źródłem wartości uniwer-

⁴ Podobnie pole pojęciowe rozumie Ryszard Tokarski, według którego jest to *uporządkowana grupa wyrazów powiązanych przynależnością do wspólnej kategorii znaczeniowej* (Tokarski 2001: 362).

salnych jest Bóg. Zgodnie z drugim natomiast wartości te mogą być wywiedzione z „innych źródeł” pochodzących od człowieka. Dualizm źródeł wartości jest jasno określony w Preambule, a jego pojawienie się w tekście ustawy zasadniczej ma wpływ na układ polowy haseł. Oto fragmenty:

(...) my – Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł (...).

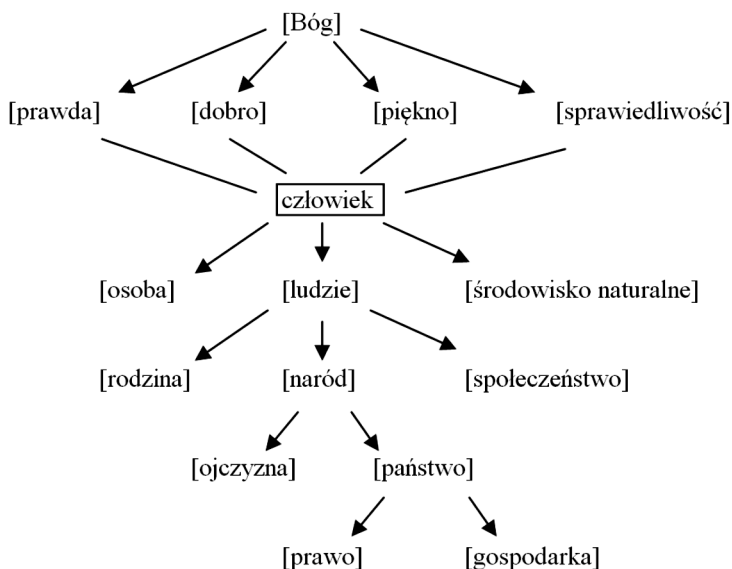
(Preambuła)

W poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub własnym sumieniem ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej (...).

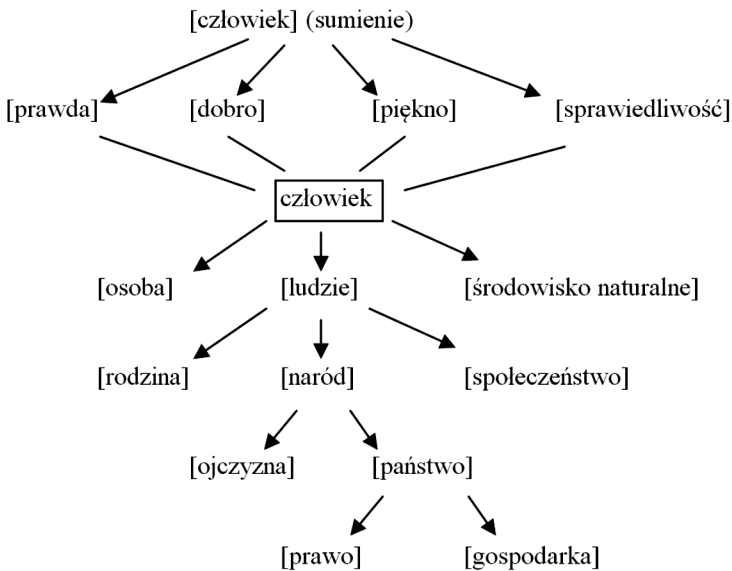
(Preambuła)

O współwystępowaniu religijnego i świeckiego systemu wartości świadczy także zawarta w Konstytucji możliwość (nie zakaz lub przymus) wypowiedzenia formuły „tak mi dopomóż Bóg” podczas składania przysięgi przez Prezydenta Rzeczypospolitej (art. 130), Prezesa Rady Ministrów i jego współpracowników (art. 151) oraz przez posłów (art. 104 ust. 2). Tak zarysowany w ustawie zasadniczej sposób widzenia wartości wymaga sformułowania dwu struktur pojęć aksjologicznych. Układ pól wyrazowych prezentuje się następująco:

Wersja 1

Wersja 2

Zaproponowana systematyzacja wymaga komentarza. Nazwy wartości konstytucyjnych zogniskowane są wokół zagadnień społeczno-narodowych oraz państwowo-politycznych. Nadmieniam, iż zaprezentowany podział nie jest wolny od subiektywnie podjętych decyzji klasyfikacyjnych.

W wersji nr 1 na szczycie struktury znajduje się pole pojęciowe [Bóg]. W alternatywnym układzie polowym najwyższe miejsce w hierarchii zajmuje kategoria [człowiek]. W obu wersjach układu polowego w dalszej kolejności zostały wymienione wartości uznane w Konstytucji za uniwersalne: [prawda], [dobro], [piękno], [sprawiedliwość]. Poniżej wartości uniwersalnych zostały wskazane obszary, w których takie wartości, jak: prawda, dobro, piękno, sprawiedliwość są urzeczywistniane przez człowieka dla pomyślności i bezpieczeństwa jego samego, wspólnoty narodowej oraz państwa. Jednostka jest tu jednocześnie wartością i „dysponentem”, realizatorem wartości wyższych. Pierwszą grupą kategorii, w których przejawiają się wartości uniwersalne, są: [osoba], [ludzie] i [środowisko naturalne]. Pole wyrazowe [osoba] skupia nazwy dóbr uznanych przez jednostkę za wartości ze względu na jej osobistą korzyść. Pole [ludzie] zawiera nazwy grup osób, którym człowiek przypisuje szczególną wartość. Zakres pola leksykalnego [środowisko naturalne] obejmuje nazwy związane ze środowiskiem ekologicznym człowieka, chronionym

ze względu na bezpieczeństwo jednostki i społeczeństwa. Kolejny poziom reprezentują grupy wyodrębnione z pola pojęciowego [ludzie]: [rodzina], [naród], [społeczeństwo]. Na kategorię [rodzina] składają się nazwy osób spokrewnionych oraz określenia ich wzajemnych relacji. Kategoria [naród] zawiera określenia pewnych obiektów i stanów rzeczy istotnych dla wspólnoty narodowej, stanowiących o jej świadomym istnieniu. W polu wyrazowym [społeczeństwo] znalazły się nazwy ogólnoludzkich postaw i zachowań. Przedostatni szczebel struktury polowej, wyłoniony z kategorii [naród], zajmują pola [ojczyzna] oraz [państwo]. Pole leksykalne [ojczyzna] wypełniają nazwy kojarzące się z miejscem przynależności człowieka i trwaniem wspólnoty ojczyźnianej. Kategorię [państwo] tworzą natomiast nazwy ustrojów politycznych wraz z określeniami obiektów i stanów rzeczy związanych z organizacją polityczną kraju. Ostatnim podziałem jest wyodrębnienie z pola [państwo] podległych mu mikropól: [prawo] – zawiera nazwy zjawisk związanych z prawodawstwem państwa oraz [gospodarka] – obejmuje określenia dotyczące rzeczywistości ekonomicznej.

Przypisanie nazw wartości konstytucyjnych poszczególnym polom pojęciowym wiąże się z pewnymi trudnościami. Główny problem stanowi systematyzacja tych pojęć, które zgodnie z ich konstytucyjną interpretacją mają kilka punktów odniesienia lub ich konotacje są odmienne od tradycyjnie przyjętych. Zróżnicowane profile mają takie pojęcia, jak: godność (człowieka/Narodu⁵/urzędu), moralność (osoby/publiczna), współdziałanie (władz/państwa/Kościoła), bezpieczeństwo (obywatela/państwa/ekologiczne), równość (równy dostęp do wykształcenia/równość wobec prawa), wolność (zrzeczania się/słowa/głoszenia poglądów). Nietypowa konotacja dotyczy nazw takich zjawisk, jak dialog (społeczny) i walka (o niepodległość). Tradycyjnie takie wartości, jak godność, moralność, równość, wolność, bezpieczeństwo należałoby wiązać z człowiekiem jako jednostką. Walka i współdziałanie zaś odnoszą się do postaw społecznych, ogólnoludzkich; dialog natomiast przywodzi na myśl osobisty kontakt dwojga interlokutorów. Zgodnie z rozumieniem tych wartości ujętym w ustawie zasadniczej niektóre profile pojęć można włączyć do innych kategorii, na przykład: godność Narodu – [naród]; godność urzędu, bezpieczeństwo oby-

⁵ Pisownia wielką i małą literą przywołanych nazw wartości jest zgodna z zapisem w Konstytucji.

watela, bezpieczeństwo państwa – [państwo]; moralność publiczna – [społeczeństwo]; bezpieczeństwo ekologiczne – [środowisko naturalne]; równość obywateli wobec prawa – [prawo]; wolność zrzeszania się – [społeczeństwo].

Wskazanie podziału polowego i próba szczegółowego przyporządkowania wyodrębnionym kategoriom zróżnicowanych profili niektórych konstytucyjnych pojęć aksjologicznych ma prowadzić do sformułowania zasobu leksykalnego pól. Na podstawie charakterystyk nazw wartości ujętych w Konstytucji proponuję następujący układ nazw:

[Bóg]: Bóg, religia, chrześcijaństwo, wiara

[prawda]: prawda, informacja, wykształcenie, nauka

[dobro]⁶: dobro

[piękno]⁷: piękno

[sprawiedliwość]: sprawiedliwość

[osoba]: dobre imię, godność człowieka, humanitaryzm, moralność, odpowiedzialność, prywatność, równość kobiet i mężczyzn (dyskryminacja), równy dostęp do wykształcenia, szacunek (nienawiść), sumienie, swoboda [wolność] wyrażania przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, wolność wykonywania zawodu, wolność poruszania się po terytorium Rzeczypospolitej, wolność wyboru miejsca zamieszkania, swoboda opuszczania terytorium Rzeczypospolitej, wolność twórczości artystycznej, wolność słowa (cenzura), wolność nauczania, wolność osobista, własność prywatna, zdrowie (choroba), życie

[ludzie]: człowiek, ludzkość, Naród, przodkowie, rodacy

[środowisko naturalne]: bezpieczeństwo ekologiczne, środowisko naturalne

[rodzina]: dziecko, matka, macierzyństwo, małżeństwo, rodzina, rodzicielstwo

[naród]: chrześcijaństwo, dziedzictwo narodowe, godność Narodu, język narodowy, kultura, religia, tradycja, tożsamość narodowa

[społeczeństwo]: dialog społeczny, moralność publiczna, solidarność,

⁶ Wartość, jaką jest dobro, realizuje się w każdym poddanym aksjologicznej ocenie aspekcie istnienia państwa, społeczeństwa i jednostki. Wszelkie nazwy wartości konstytucyjnych zawierają w swojej konotacji komponent semantyczny 'dobro'.

⁷ Piękno jest wartością, która nie została w ustawie zasadniczej wyrażona w pojęciu innej wartości (na wzór „dobra”). Pojawia się raczej jako element tradycyjnej triady: prawda, dobro, piękno.

społeczeństwo, sprawiedliwość społeczna, współpraca, wspólnota, wolność tworzenia związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych, wolność tworzenia stowarzyszeń, ruchów obywatelskich, zrzeszeń, fundacji, wolność organizowania pokojowych zgromadzeń

[ojczyzna]: Ojczyzna, suwerenność

[państwo]: bezpieczeństwo obywateli, bezpieczeństwo państwa, barwy Rzeczypospolitej Polskiej, demokracja (faszyzm, nazizm, komunizm, totalitaryzm, przemoc⁸), godło Rzeczypospolitej Polskiej, godność urzędu, hymn Rzeczypospolitej Polskiej, obywatel, pokój (wojna), Polska [Rzeczpospolita], państwo, równość obywateli wobec prawa, niepodległość, terytorium, walka o niepodległość, współdziałanie władz, współdziałanie państwa i kościoła, wolność tworzenia i działania partii politycznych, wolność prasy i mediów

[prawo]: Konstytucja, prawo, równouprawnienie, sprawiedliwość, wolność dziedziczenia

[gospodarka]: praca (bezrobocie), gospodarka

C) PODZIAŁ POJĘĆ AKSJOLOGICZNYCH ZE WZGLĘDU NA DENOTACJĘ NAZW

Podział polowy nie uwzględnia natury wartości ani denotacji ich nazw. Koniecznym uzupełnieniem układu pól pojęciowych jest więc typologia porządkująca nazwy wartości ze względu na zakres ich odniesienia:

I. **Źródła wartości:** Bóg (wiera) // człowiek (sumienie)

II. **Wartości podstawowe:**

- **uniwersalne:** prawda, dobro, piękno, sprawiedliwość
- **pozostałe:** wolność [swoboda], niepodległość, suwerenność, równość, godność, odpowiedzialność, solidarność, bezpieczeństwo, moralność, tożsamość

III. **Wartości instrumentalne:** nauka, wykształcenie, informacja, współpraca, współdziałanie, walka, praca, dialog, szacunek, humanitaryzm, równouprawnienie, pokój

IV. **Nośniki wartości:** osoba [człowiek], ludzkość [ludzie], prywatność [życie prywatne], własność [dobra posiadane], dobre imię [cześć],

⁸ Antywartość „przemoc” pojawia się w Konstytucji w kontekście „zdobywania władzy z użyciem przemocy” (art. 13), kojarzy się zatem z naruszeniem demokratycznych zasad praworządności.

zdrowie, życie, środowisko, obywatel, Naród, rodacy, przodkowie, dziedzictwo narodowe, dziecko, matka, macierzyństwo, małżeństwo, rodzina, rodzicielstwo, wspólnota, społeczeństwo, Bóg, chrześcijaństwo, religia, Ojczyzna, demokracja, państwo, Polska [Rzeczpospolita], terytorium, prawo, Konstytucja, gospodarka, język narodowy, kultura, tradycja

V. **Symbole wartości:** godło, hymn, barwy Rzeczypospolitej

Pokrótkę omówię przyjętą interpretację przywołanych kategorii. Źródła wartości (Bóg lub sumienie człowieka) to kategorie, z których wywodzą się wartości uniwersalne. Wartościami podstawowymi są te, których uznanie przez człowieka dokonuje się z przyczyn niezależnych od subiektywnie pojmowanych korzyści płynących z zachowania tych wartości. Są to inaczej *wartości same w sobie, nie traktowane jako środki do zdobywania innych* (Puzynina 1992: 31). Wartości instrumentalne zaś *stanowią pośredni etap do zdobywania innych wartości* (Puzynina 1992: 31), pełnią więc funkcję pomocniczą, służebną w docieraniu do dóbr podstawowych. Nośnikami (inaczej: nosicielami) wartości są pojęcia określające pewne obiekty, stany rzeczy lub zjawiska, którym człowiek przypisuje szczególne znaczenie. Symbole natomiast to pewne znaki będące reprezentacją określonej aksjologii.

Ze względu na odmienną funkcję pełnioną przez niektóre antywartości w stosunku do wartości dodatnich, którym są przyporządkowane, nie uwzględniłam nazw zagrożeń w omawianej tu typologii. Gdybym brała pod uwagę nazwy wartości negatywnych, musiałabym potraktować je równorzędnie z nazwami dóbr. Takie działanie przeczyłoby wcześniejszej interpretacji antywartości jako podrzędnych względem nazw wartości pozytywnych.

Zrezygnowałam z prezentowania podziału treściowego nazw wartości, ponieważ ten poziom systematyzacji nie jest pomocny na obecnym etapie moich badań słownictwa aksjologicznego. Ponadto przeprowadzenie takiej klasyfikacji nastrocza niemałych trudności, a jej rezultat najczęściej jest dyskusyjny (Puzynina 1992: 33).

5. PODSUMOWANIE

Wybór i klasyfikacja konstytucyjnych pojęć aksjologicznych jest pierwszym krokiem w kierunku zbadania semantyki i sposobu rozumie-

nia nazw wartości. Trudno na tym etapie formułować szczegółowe wnioski badawcze. Charakterystykę wartości istniejących w Konstytucji oraz metodologię klasyfikacji ich nazw podsumuję następująco:

1. W ustawie zasadniczej można znaleźć przynajmniej dwa istniejące obok siebie systemy wartości. Ujawniają się one w Preambule w postaci alternatywnych źródeł wartości uniwersalnych.

2. Aksjologia konstytucyjna wpisuje się w „językowy obraz dobrego państwa” – wartościowanie dotyczy głównie obszaru politycznego (w tym prawnego i gospodarczego) oraz społecznego.

3. Na podstawie kryteriów: semantycznego i pragmatycznego oraz łączliwości składniowej nazw z pewnymi określeniami (typu: *bronąć, chronić, szanować, zabraniać, zakazywać*) wybrano 77 nazw wartości, w tym: 66 nazw wartości dodatnich i 11 nazw kontrwartości.

4. Wartości dodatnie są w centrum aksjologicznym omawianego dokumentu. Antywartości interpretuje się jako zagrożenia dla pożądaných stanów rzeczy, co oznacza, że zostały podporządkowane określonym wartościom pozytywnym. Obie grupy aksjologiczne są więc traktowane nierównorzędnie.

5. W ustawie zasadniczej pewne nazwy wartości są sprofilowane adekwatnie do językowego obrazu świata, którego są częścią. Niektóre określenia wartości mają dodatkowo więcej niż jeden punkt odniesienia (przykładowo *godność* odsyła do trzech podmiotów, którym ta wartość przysługuje: człowieka, urzędu i narodu). Zróżnicowane ujęcie wartości oraz nietypowe odniesienie ich nazw zostały wzięte pod uwagę w procesie klasyfikowania pojęć.

6. Zaproponowano dwa typy podziału nazw wartości: system pól semantycznych oraz typologię uwzględniającą denotację nazw.

7. Ze względu na dopuszczalność alternatywnych źródeł wartości sformułowano dwie struktury polowe różniące się uwzględnieniem lub pominięciem kategorii [Bóg] na szczycie klasyfikacji. Pozostałe kategorie w obu systemach pól są identyczne.

8. Uzupełnieniem podziału polowego jest klasyfikacja, w której wzięto pod uwagę denotację nazw. Pozwala ona wyodrębnić: źródła aksjologii, wartości podstawowe i instrumentalne oraz nośniki i symbole wartości.

9. W systematyzacji pominięto uporządkowanie nazw wartości ze względu na ich treść. Na obecnym etapie badań zastosowanie tego rodzaju typologii byłoby pochojne.

10. Usystematyzowanie nazw wartości ułatwi pracę nad rekonstrukcją ich semantyki, a na dalszym etapie badań umożliwi także sformułowanie pytań ankietowych o sposób rozumienia tych nazw przez przedstawicieli młodego pokolenia Polaków.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, 2014, wydanie 15, Warszawa.

LITERATURA

Bartmiński J., 1991, *Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego*, „Język a Kultura”, t. 2, *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. J. Puzynina, J. Bartmiński, Wrocław, s. 197–209.

Bartmiński J., 2006, *Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, [w:] *Język – wartość – polityka*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 8–35.

Bartmiński J., 2014, *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, S. Wasiuta, Lublin, s. 309–332.

Bartmiński J., 2014, *Kanon aksjologiczny jako narzędzie tożsamości grupowej*, [w:] *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, S. Wasiuta, Lublin, s. 10–17.

Buttler D., 1967, *Koncepcje pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny” nr 2, Warszawa, s. 41–59.

Nietzsche F., 1910, *Wola mocy*, Warszawa.

Puzynina J., 1992, *Język wartości*, Warszawa.

Stawrowski Z., 2007, *Aksjologia i duch Konstytucji III RP*, „Przegląd Sejmowy”, nr 4, s. 49–64.

Szczepankowska I., 2011, *Semantyka i pragmatyka językowa. Słownik podstawowych pojęć z zadaniami i literaturą przedmiotu*, Białystok.

Szczepankowska I., 2007, *Czym jest pojęcie we współczesnym językoznaństwie?*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 7, Białystok, s. 170–183.

Tokarski R., 2001, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 343–370.

Weiler J.H.H., 2003, *Chrześcijańska Europa. Konstytucyjny imperializm czy wielokulturowość?*, Poznań.

SŁOWNIKI

Słownik języka polskiego PWN, 2006, red. L. Drabik i in., Warszawa.

**AXIOLOGICAL LEXIS IN
THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF POLAND
– A SELECTION AND CLASSIFICATION**

Summary

The article presents a selection and preliminary classification of axiological lexis included in the currently valid Constitution of the Republic of Poland. Typology of names is preceded by the characteristics of the analyzed source and the description of an axiological level of the document. Constitutional axiological terms have been divided into three types. Firstly, a division into positive and negative values has been introduced. It has been noticed that a manner of presentation of counter values in the Constitution indicates inequality of negative values in relation to positive values. Secondly, the names have been grouped into lexical fields and two field structures being a reflection of the constitutional dualism of the sources' values have been formulated. Thirdly, a division of the terms including denotation of names has been made and the following has been distinguished: a source of values, basic and instrumental values as well as their carriers and symbols. A detailed indication of the names and types of values protected in the Constitution leads to the revelation of the set of values professed by the civil community. A typological study of the gathered lexical material evokes methodological difficulties but still creates a necessary basis of a more profound semantic analysis.

Key words: names of values, classification of names, constitutional values, axiological terms

Irine GOSKHETELIANI

Batumi Shota Rustaveli State University
igoshkheteliani@yahoo.com

Joanna SZERSZUNOWICZ

Uniwersytet w Białymstoku
joannaszersz@gmail.com

CULTURE-BOUND FOOD TERMS IN A CONTRASTIVE PERSPECTIVE

INTRODUCTION

In a linguo-cultural perspective, food terms, i.e. the names of dishes, ingredients etc., are very important units, which results from several reasons (cf. Swislocki 2008). Firstly, they constitute a big and varied collection of words and multiword expressions. Secondly, many lexical items belonging to this group express meanings which are culture-bound, thus interesting in a contrastive approach. Among them, there are the names of national and local dishes found in a given source culture, not known to the target language users due to the fact that the foods are peculiar to the source culture.

Moreover, some food terms – even those naming dishes or ingredients known to target language users – may gain special connotations in the source language because of some extralinguistic factors whose influence is limited to the source culture. Therefore, generally speaking, the correspondence of a given term and its target language equivalents is of complex character.

The present paper aims to discuss the problem of equivalence of food terms which constitute referential lacunae, i.e. they express meanings the target language users are not familiar with. Such names tend to evoke particular connotations only in source language users (Szerszunowicz 2011a).

The cross-linguistic equivalence of the units in question will be discussed at two levels, i.e. systematic and translational. The lexicographic description of culture-bound food terms is difficult due to their linguo-cultural properties. For the same reasons, it can be assumed that their translation is usually complicated. The discussion of selected theoretical aspects of their interlingual correspondence will be illustrated with the analysis of Georgian and Polish examples of such names and their cross-linguistic equivalents.

CULTURE-BOUND TERMS AS A LINGUO-CULTURAL PHENOMENON

Due to its complex character, the term *culture*, one of the most important in the modern studies, has many definitions. In the present paper, Alfred Weber's definition is adopted, according to which culture starts where life needs finish. It means that culture is above them, so it comprises values, beliefs, ideologies, group lifestyles, science and art (Weber 1927)¹.

In the modern research on lexis and phraseology, cultural aspects are included in many studies and various terms are used to refer to units which convey cultural contents (Piirainen 2008; Goshkheteliani 2013a; Wiatrowski 2015), for instance, *culturally loaded*, *culturally marked*, *culture-specific* and *culture bound*. Discussing cultural issues of phraseology, Sabban (2008: 229–231) advocated the use of the adjective *culture-specific* to describe the items in question. The preference results from several reasons, one of which is the fact that using these terms involves defining in which was the unit is bound; therefore, the term *culture* has to be precisely defined. Moreover, such an approach puts an emphasis on close interrelation of culture and language, at the same time suggesting that they could be analysed separately.

In terms of culture-boundness, one can analyse words as well as multiword expressions, for instance, phraseological units (cf. Szerszunowicz, Vidović Bolt 2014) and proverbs (Goshkheteliani 2013b). It is possible to distinguish certain groups of words which tend to be culture-bound. For

¹ An overview of definitions of the term *culture* is presented in the book titled *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions* (Kroeber, Kluckhohn 1952).

instance, many items name phenomena from the sphere in the natural world. In a given culture, there are species of animals, plants etc., which are peculiar to this culture or have a greater eco-significance than the one they have in other cultures (Szerszunowicz 2011; Vidović Bolt 2011; Szerszunowicz, Vidović Bolt 2014). In the Australian variety of English, the name *bandicoot* is rich in connotations, which are employed in several phraseological units. This name does not carry connotations either in Polish or in Georgian and it is not a component of phraseological units in either of these two languages.

Culturally determined lexis and phraseology is by no means limited to the items describing natural world. The names of realia (Taylor 1998: 103–106) also belong to cultural-bound part of the lexicon. They can be divided into two main groups: the names of material realia, for example, the names of dishes, clothes, utensils, architectural terms etc.; social and historical realia, i.e. the lexis describing the sphere of social life. An illustrative example are the names of the family relations in several Asian languages (cf. Lisowski 2007).

In a contrastive perspective, such items, both words and expressions, constitutes a group of units posing many problems on two planes: firstly, since many of them are non-equivalent words and phrases, it is difficult to adequately describe them in bilingual dictionaries; secondly, due to their specificity, they require special attention in the translation process (Szerszunowicz 2013). Therefore, to provide a description of each item, a comprehensive analysis of equivalence parametres should be conducted.

EQUIVALENCE AND ITS PARAMETRES

In contrastive analyses, both in literary and linguistic studies, the term *equivalence* is one of the key notions (cf. Burkhanov 2003: 91–114), which can be defined as a relation of correspondence between a given source language element and its representation in the target language. Two main kinds of equivalence can be distinguished: systematic and translational (Dobrovol'skij 2011).

As for the former kind, the correspondences are established at the systematic level. As result of contrastive analyses, typologies of cross-linguistic equivalents are developed. Although such classifications differ, depending on the adopted criteria, they tend to be composed of

the following kinds of equivalents: full (total), partial, functional, zero (cf. Gläser 1984; Hejwowski 2004: 108–112; Fiedler 2007: 118)².

The most important parameters of cross-linguistic comparison are the following elements: meaning, stylistic markedness, connotations the notion (including cultural connotations), frequency. The semantics of a given food term needs to be explained, which is done either by providing explanatory equivalent or by giving a functional equivalent, i.e. one of approximate equivalence, which is signalled by the \approx sign preceding the word or phrase. In the case of many food terms, stylistic labels are element of indirect defining, so they are important. The connotations also should be included in the description, since they are elements of linguo-cultural knowledge on the names at issue (Szerszunowicz 2014). As for the last parameter, frequency, it can be compared thanks to the available corpora.

The latter kind, translational equivalence, consists in determining the equivalents of particular units in a translation. The relation is established for a given text and its translated version. Translating food terms is difficult and many mistakes occurs in the translation of menus, cookery books and other texts which contain such names (Szczęk, Kałasznik 2015). The choice of the translation technique is context-dependent, so a multi-aspectual analysis is required to choose the most adequate one. The most commonly used techniques are: paraphrasing a food term; providing the source language food term, often followed by a paraphrasis of its meaning; substituting the source language food term with a target language corresponding item.

CASE STUDIES

As already mentioned, among culture-bound lexical units, food terms constitute one of the most important groups (cf. Taylor 1998: 102; Pinnaivaia 2010: 71–76; Szerszunowicz, Vidović Bolt 2014). In a contrastive perspective, culture-bound food terms can be analysed as elements of the language system or as an item of a text. In this subchapter, an in-depth analysis of two selected names will be presented. For the Polish language, the name *bigos* is chosen, while for Georgian – *khachapuri*.

² Apart from these kinds of equivalents, it is worth mentioning false friends (cf. Gläser 1999, 2000). (Szerszunowicz 2006, 2008).

BIGOS

SYSTEMATIC EQUIVALENTS

The monolingual dictionary of the Polish language, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, contains the following definition of the word *bigos* (USJP, 1: 260): ‘potrawa przyrządzana z kapusty, zwykle kwaszonej, różnych gatunków mięsa i kiełbasy, grzybów suszonych z dodatkiem przypraw’ [a dish made from cabbage, usually sauerkraut, various kinds of meat, dried mushrooms and spices]. A similar definition can be found in other lexicographic sources, for instance, the on-line *Wielki słownik języka polskiego*³.

What is interesting, the analysis of the entry for the word *bigos* in various bilingual dictionaries shows that some of them include the information on the national character of this dish. Such component is included in *Słownik polsko-szwedzki* [Polish-Swedish Dictionary] (PSPSz), *Polsko-český slovník* [Polish-Czech Dictionary] (PČS) and in *Polsko-chorwacki słownik* [Polish-Croatian dictionary] (PHR). Moreover, in the dictionary of food terms titled *An A-Z of Food & Drink*, this characteristic is given in the definition of the term in question: “Bigos is the Polish national dish. It is a stew made from alternate layers of sauerkraut and meat” (F & D: 28). The analysis of the entries serves as a basis for the proposal of an explanatory equivalent (cf. Zgusta 1984) of the term at issue presented in Table 1.

Undeniably, the cultural aspect is important in terms of systematic equivalence and bilingual lexicographic description. According to Rodger (2006: 572), “the general-purpose bilingual dictionary can also serve as a bridge between cultures, or (as cultures are not monolithic) between

³ In this dictionary, the entry for *bigos* contains the following explanation: ‘potrawa przygotowana z kapusty, zwykle kiszzonej, z dodatkiem różnych gatunków mięsa, grzybów i przypraw [a dish made from cabbage, usually sauerkraut, and various kinds of meat, mushrooms and spices]. http://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=20803&id_znaczenia=3879430&l=30&ind=1. Accessed 1.08.2015. It is worth adding that in the dictionary accompanying the book by Małgorzata Witaszek-Samborska (2005: 199–200), a more detailed description is provided: ‘potrawa z kiszzonej i/lub słodkiej kapusty, duszonej z różnymi gatunkami mięsa, kiełbas, grzybów, z suszonymi śliwkami i przyprawami, czasem podlewana czerwonym wytrawnym winem’ [a dish from sauerkraut/fresh cabbage, stewed with various kinds of meat, mushrooms, prunes and spices, sometimes also with red dry wine]. The dictionary also gives two other meanings ‘siekanka, potrawa z siekanego mięsa’ [a dish from chopped meat], ‘potrawa z ryby’ [a dish made from fish] (Witaszek-Samborska 2005: 200).

two sets of cultural understandings” (Rodger 2006: 572). The inclusion of cultural information, for instance, in glosses and culture boxes contributes to the hybrid character of a bilingual dictionary (Szerszunowicz 2011c).

TABLE 1. The proposal of an entry for the word *bigos*

<p>bigos</p> <p>1. a Polish national dish made from cabbage, usually sauerkraut, various kinds of meat, dried mushrooms and spices <i>Wymieńmy przykładowo tradycyjne polskie danie – bigos. Jakże pasuje do niego brązowa kamionka lub zielona waza z odpowiednią chochlą. [NKJP: T. Rojek, Jak to się je: savoir-vivre przy stole]</i> <i>W kuchni w ogromnym kotle gotuje się bigos z kiełbasą, babcia nadzoruje smażenia kotletów i pieczenia ciasta. [NKJP: D. Korol, Wydziedziczeni, “Twój Styl”, 1997]</i></p> <p>2. a portion of this dish <i>– Trzy razy kompot, dwa mieszane, jeden z jabłek! Trzy razy nelsonskie na jee! Raz bigos! [NKJP: H. Worcell, Zakłète rewiry, 1936]</i></p> <p>3. <i>fig. infml.</i> a mess <i>To kto jest właściwie odpowiedzialny za cały ten bigos. [NKJP: E. Cechnicka, Znak Anny, 1997]</i></p> <p>narobić bigosu ‘to make a mess, to cause trouble’ niezły/prawdziwy bigos ‘a real mess, trouble’</p> <p>additional information: The name probably stems from the German word <i>begossen</i>. Bigos is a dish which is commonly served at such occasions as wedding receptions, family get-togethers, Christmas, New Year’s Eve and sleigh ride parties. It is commonly served in bars, restaurants and public places, such as street markets. It is also associated with hunting – one of varieties of this dish is called <i>hunter’s bigos</i>.</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> <p>Visual material</p> </div>

In the case of food terms naming the dishes unknown in the target culture, the visual material is important⁴, since it enables the dictionary user to form an image of a given dish. Many dictionaries of cultural terms include the illustrations for lacunary items (cf. ACD).

⁴ There are different approaches to the inclusion of the visual material in learner’s dictionaries. Cf. Szczepaniak (2000: 169–182).

To sum up, it can be said that the analysed name is an example of a term which has a linguo-cultural significance in the Polish culture. Therefore, its status has to be reflected at the systematic level, which is shown in the above proposal of a bilingual entry for the lemma *bigos*. It includes the elements of traditional lexicographic description as well as cultural information⁵, which allows for presenting the linguo-cultural information of this lexical item.

TRANSLATIONAL EQUIVALENTS

As culture-bound units, food terms are important in a translational perspective⁶. Special attention should be paid to those constituting referential gaps in a cross-linguistic and cross-cultural perspective: the meaning is unknown to the target language users. Moreover, such names may evoke cultural connotations in the source language users. The question arises whether the translation of such terms always involves the semantic, stylistic and connotative loss in the target language text.

It is assumed that a given lacunary food term can be used to express various senses. For instance, in restaurant menus and cookery books the word *bigos* is used to express the basic meaning⁷. The name tends to be borrowed in its original form and is explained in the text. In the book titled *Polish Cooking* (PC: 19), the name is given in its original form, followed by an explanatory phrase in brackets: *Bigos (meat & sauerkraut stew)*. However, in many texts, the status of the culture-bound term is more complex. In order to discuss this issue, textual occurrences of the word *bigos* and the translations of the unit will be analysed.

The first one is an excerpt from *Pan Tadeusz, or the last foray in Lithuania. A tale of the gentry in the years of 1811 and 1812* by Adam Mickiewicz. The main motive of the passage is the dish itself. In the excerpt quoted below, its exceptional quality is praised:

W kociołkach bigos grzano; w słowach wydać trudno
Bigosu smak przedziwny, kolor i woń cudną;

⁵ The bilingual dictionaries of culinary terms tend not to contain additional information, including this of cultural character (cf. SK).

⁶ Mistranslations of food terms are common, for instance, in menus (cf. Korzeniowska 1998).

⁷ The figurative meaning of the word *bigos* is not analysed in this subchapter.

Słów tylko brzęk usłyszysz i rymów porządek,
 Ale treści ich miejski nie pojmie żołądek.
 Aby cenić litewskie pieśni i potrawy,
 Trzeba mieć zdrowie, na wsi żyć, wracać z obławy.

Przecież i bez tych przypraw potrawa nie lada
 Jest bigos, bo się z jarzyn dobrych sztucznie składa.
 Bierze się doń siekana, kwaszona kapusta,
 Która wedle przysłowia, sama idzie w usta;
 Zamknięta w kotle, łonem wilgotnym okrywa
 Wyszukanego cząstki najlepsze mięsiwa;
 I praży się, aż ogień wszystkie z niej wycisnie
 Soki żywne, aż z brzegów naczynia war pryśnie
 I powietrze dokoła zionie aromatem.

(PT: 197)

The name of the dish is the key component of the passage and the English translation contains the original name, which is explained and described in the text. Therefore, the retention of the term adds the connotation of Polishness, i.e. the foreignness which is expected in the translated text (cf. Hejwowski 2004).

The bigos is being cooked. No words can tell
 The wonder of its colour, taste and smell.
 Mere words and rhymes are jingling
 sounds, whose sense
 No city stomach really comprehends.
 For Lithuanian food and song you ought
 To have a god health and country life and sport.

But bigos e'en without sauce is good,
 Of vegetables curiously brewed.
 The basis of it is sliced sauerkraut,
 Which, as they say, just walks into the mouth;
 Enclosed within the cauldron, its moist breast
 Lies on the choicest meat in slices pressed.
 There it is parboiled till the heat draws out
 The living juices from the cauldron's spout
 And all the air is fragrant with the smell.

(PT: 196)

The explanation is detailed and the reader can imagine the dish and its specific character. Moreover, the choice of the dish to be praised in a poem suggests that the dish is important.

The cultural connotations can be evoked. For instance, in the following excerpt, the name is accompanied by such words as *matka* [mother], *święta* [Christmas] and *ojczyzna* [motherland]. Thus, it is an element which creates certain atmosphere.

Wiesz, to jest bardzo dobry bigos. Ze świąt przywiozłem. Moja matka zrobiła. I to ci mogę jeszcze powiedzieć, że bigos mojej matki jest moją ojczyzną!... Jedz, jedz!... (NKJP: M. Sieniewicz, *Żydówek nie obsługujemy*)

Therefore, similarly as in the previous text, it is preferable to retain the name. It is a word which is associated with Christmas, Poland and Polishness. Yet, the amplification might be advisable, since the context is not sufficient for the reader to comprehend the meaning if the term.

You know, this bigos is very good. Made for Christmas by my mother. Traditional Polish cabbage stew with meat. And I can tell you one more thing: my mother's bigos is my homeland!... Eat, eat!...

The word *bigos* is the key word in the passage: a name evoking personal feeling in the speaker, a name of a dish with symbolical value, having a great value for this person.

However, the name *bigos*, loaded culturally as it may be, can also be used as a name of a dish which does not carry any cultural connotations. In the second example, the name *bigos* is used in an informal conversation. In this dialogue, it is used together with other names of dishes, which can be ordered. All the culinary terms, i.e. *schabowy z kapustą* [pork chop with cabbage], *pomidorowa* [tomato soup] and *bigos*, are the names of typical dishes eaten at home or at restaurants in Poland.

Ojciec jadł przy stoliku schabowego z kapustą, wypluwał dyskretnie chrząstki i odkładał je do pustego talerza po zupie.

– Siadaj, Iruś, siadaj. Przetrącisz coś pewnie? Właściwie jest tylko pomidorowa i schabowy, można jeszcze bigos zamówić, ale strach, bo to, cholera, nigdy nie wiadomo, co tam napakują. (NKJP: W. Kowalewski, *Bóg zapłać!*)

Moreover, in this excerpt, the man informing about the possibility of ordering the dish called *bigos* advises not to order it because it can be made from remnants of restaurant food.

At the table her father was eating pork chop with cabbage, discretely spitting out gristles and putting them into an empty soup plate.

Take a seat, Iruś, take a seat. Will you have something? Actually there's only tomato soup and pork chop, you can also have rissole, but, damn, maybe better not, no one knows what they can put inside.

The substitution of the word *bigos* with a textual equivalent *rissole* seems to be a good solution, since it is the sense conveyed by the name of the dish in the original. Therefore, any target name dish which can be made from leftovers can serve as a functional equivalent. In the passage, the word at issue does not evoke any specific cultural connotations in then source language readers, apart from the dish being commonly served in restaurants. This criteria is met by a few English names. It can be concluded that in such contexts the name does not pose difficulties in translation.

Furthermore, it can be assumed that in some contexts, a food term is used as an element of a long string of names of various dishes, as in the following example:

Proszę podać żur, bigos, zrazy z kaszą i mocną czystą wódkę! (NKJP: W. Kowalewski, *Światło i lęk*)

Actually, as many as three different dishes are names and the occurrence of the word *bigos* does not convey any particular connotations. Other names also belong to culture-bound food term: *żur* is 'soup from fermented rye flour' (WSPA: 1424), the word *kasza* has an equivalent which is a borrowing (English *kasha*). The implementation of substitution technique makes it possible to create a functionally equivalent phrase, as shown by the proposed translation below:

Broth, beef collops with mashed potatoes and straight vodka.

The effect of foreignisation is avoided, since the food terms do not function in the analysed context as carriers of cultural contents.

From a translational point of view, the examples of textual occurrences of the word *bigos* show that culture-boundness of a unit is an important factor, which has to be taken into consideration. However, it is only the analysis of a particular context which allows for determining which sense is the semantic dominant and which properties of the unit dominate in a given text.

KHACHAPURI

SYSTEMATIC EQUIVALENCE

Georgian cuisine is famous for its variety of food (cf. Goldstein 1999). Most favourite among them is khachapuri. You cannot find its meaning in many dictionaries (e.g. F & D), but people who tasted it express their opinion on the Internet. Some people compare it with pizza, though it is different.

Khachapuri is a cheese bread, the word coming from *khacho* (ხაჭო), for 'cheese curd', and *puri* (პური), for 'bread'. However, it is more than cheese bread. It is a part of the Georgian culture and if we judge according to its round shape, it represents the sun that was the main God in pagan Georgia. Therefore, we can conclude that the culture of baking khachapuri is very old. The ingredients are: flour, yeast, eggs, pint of salt, milk/*matsoni* ('yogurt'), cheese and butter. Cheese must be with little salt and fresh (*chkinti*). It is baked in the oven or even on the frying pan.

Khachapuri is a part of the Georgian culture and the Georgians are proud that there are various types of it: Imeretian, Adjarian, Mengrelian, Gurian, Svanian, and so on. It has different names in some regions of Georgia: *khabisgini*, *keceuli* and *brachula*. There is an interesting story connected with the Adjarian Khachapuri. The Laz, who inhabit coastal part of Adjara, are anglers. Therefore, they gave khachapuri the shape of the boat and the egg inside represented the sun. Christmas khachapuri which is called *ghvezeli* or *kveri* is an inalterable food for each Georgian family for Christmas. It has the shape of the new moon and it is filled with cheese and a sliced boiled egg.

The cultural significance of *khachapuri* is reflected in proverbs and routine formulae used in the field of hospitality. In Georgian proverbial stock, there is a proverb *ობღობს კვერი ცხვა, ცხვა და გვიან გამოცხვა* (*oblis kveri cxva cxva da gvian gamocxva*) translated as "orphan's kveri (Christmas cheese pastry) baked and baked but baked late", which means "an orphan succeeds in life but quite late". When you are in Imereti or Guria, the hostess always invites you by telling, *Would you come in, please. I will bake khachapuri for you*. There is no birthday party or wedding reception or any other type of social gathering in Georgia without khachapuri.

It is not surprising that the culture of baking khachapuri is very old. Agriculture has been the major production in Georgia since ancient times. The Archeologists still find many artifacts in all parts of Georgia. First, they found potteries with wheat in Kolkhети, then in Shulaveri, dating 5–6 B.C. Fourteen sorts of Georgian wheat take roots from ancient periods: *dika*, *makha*, *dolispuri*, *ipqli*, *asli*, *taotukhi*, *zanduri*, *khulugo*, *khozo*, *khotor* etc. We meet the word *ipqli* (flour) in the 5–12 century literary works and manuscripts. It also stood for autumn wheat (Adeishvili 2012). Wheat and bread have iconic meaning in Georgia. There is no Georgian *supra* ('dinner') without bread. Wheat is mostly used for religious purposes, to remember the dead special dish *korkoti* is cooked from it.

ILLUSTRATION 1. Selected kinds of khachapuri

Imeruli khachapuri

Acharuli khachapuri

Christmas ghvhezeli/kveri

(Source: <https://www.google.pt/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=khachapuri> (<https://www.google.pt/search?q=სამობაო+ღვეზელიespv>))

The name of the dish has a culture-embedded character and it carries a rich connotative potential. Therefore, its lexicographic description should contain linguo-cultural information. The entry presented below includes both linguistic and cultural aspects.

TABLE 2. The proposal of an entry for the word *khachapuri*

<p>khachapuri</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. a Georgian national dish made from dough and cheese 2. a portion of this dish <p>ობლის კვერი ცხვა, ცხვა და გვიან გამოცხვა (oblis kveri cxva cxva da gvian gamocxva) lit. orphan's kveri (Christmas cheese pastry) baked and baked but baked late</p>

additional information: The name probably comes from *khacho* (ხაჭო), for “cheese curd,” and *puri* (პური), for “bread”. *Khachapuri* is a part of the Georgian culture and the Georgians are proud that there are various types of it: Imeretian, Adjarian, Mengrelian, Gurian, Svanian, and so on. It has different names in some regions of Georgia: *khabisgini*, *keceuli* and *brachula*. There is an interesting story connected with the Ajarian *Khachapuri*. The Laz, who inhabit coastal part of Adjara, are anglers. Therefore, they gave *khachapuri* the shape of the boat and the egg inside represented the sun. *Khachapuri* is a dish which is commonly served at such occasions as birthday parties and wedding receptions.

Visual material

In conclusion, it can be said that it is worth expanding the entry with additional items, such as elements of cultural knowledge. The inclusion of such information enables the dictionary user to develop skills necessary to use the word and to interpret properly its contextual use. The proposed entry

TRANSLATIONAL EQUIVALENCE

The problem of translation lacunae is always arguable. When foreign guests are invited to have *khachapuri*, the Georgians always say that it is like cheese pie though different from it. Therefore, it is easy to understand the difference when you try it. However, when the Georgian literature is translated or one has to explain the word, one uses the equivalents *cheese bread* or *cheese pie*. The reader understands that the dish is made of dough and cheese (cf. Goldstein 1999: 136–139).

Surprisingly, there are only few Georgian folk and nursery rhymes where *khachapusi* is mentioned and they are not translated into English. Therefore, it is worth analyzing how to deal with the non-equivalent term *khachapuri* in translation. The first text is a nursery rhyme pronounced by the children when they start to play a game “choose me”:

დღეს დღეობაზე, გამოვაცხვეთ ხაჭაპური, აი, ამის სიმაღლეზე, აი, ამის სიგანეზე,
ხაჭაპურო, ხაჭაპურო, ვინც გინდოდეს, აირჩიე.

In the above quoted passage, the word is used three times: first, as *khachapuri*, than twice as *khachapuro*. The general meaning expressed in the text is the staple food.

Today isbirthday, we baked khachapuri (Cheese pie), that is of this height, that is of this width, khachapuro (cheese pie), khachapuro (cheese pie), choose the right person you want.

The second text chosen for the analysis is Rachuli cheerful armour folk song accompanied by dancing:

ლერწამისა ხესაო, ქორი მოჯდა წვერსაო,
 აქ ჩამოდი ჩვენსაო, ქალი მიქნევს ხელსაო,
 ხაჭაპურსა გამოგიცხობ, ცარიელსა ქერქსაო,
 ვარიასაც ქე დაგიკლავ, ცარიელსა ძელეზსაო....

In the above passage, the name of the dish is used to express the notion of staple food. Moreover, it expresses hospitality, since it can be interpreted as an invitation to come and see the woman. Racha is one of the most beautiful Georgian regions, with its wonderful nature, special attitudes and very original traditional rhythmic dancing and singing. There is also a tradition that each dance is performed to its own related folk song. (http://www.messenger.com.ge/issues/2175_august_20_2010/2175_traditions.htm)

On Malacca tree a hawk sits,
 Come down the woman calls me,
 I will bake a crusty khachapuri (cheese pie) for you,
 I will kill a skinny hen for you.

In the rhymes, translating the term *khachapuri* as *cheese pie* seems the best choice from the given two equivalents: *cheese bread and cheese pie*. It is not possible to retain the original term and include amplifications due to the specific character of children's rhymes and folk songs. Lacunae, like *khachapuri*, possess bright national marking for the foreign recipient, which is unavoidably lost in the translation.

If the word *khachapuri* is used in the translation, it requires an explanatory phrase. The word itself sounds exotic and is not meaningful to native English readers, unless they are familiar with elements of Georgian culture. Therefore, using a functional equivalent is the most advisable option. Providing that metrical requirements are met by the translator, this technique is adequate.

To sum up, it can be concluded that although khachapuri is embedded in the Georgian culture and carries a complex meaning, in terms

of translation, the degree of difficulty differs depending on the text. The name of the dish may be used to express various aspects of meaning and evoke various connotations.

CONCLUSION

In a linguo-cultural perspective, the equivalence of food terms is a complex phenomena, comprising various relations between the source language units and their target language counterparts. One of them is zero equivalence, which occurs when a given food term does not have an equivalent in the target language. In terms of both systematic and translational equivalence, it is most difficult to deal with referential lacunary units, i.e. names verbalising the meanings not known to the target language users.

The analysis of selected examples of such terms shows that they should be paraphrased at the systematic level. The explanatory equivalent provides the information which is necessary for the dictionary user to form an image of the object named by the term. It is worth adding that visual aids are an important element of the description of such units. The entry ought to contain cultural information, since its inclusion facilitates the dictionary user's using the unit and decoding it in various contexts.

At the translational level, it is the context which determines the equivalent of a given food term. A thorough study of a particular text enables analysing the actual sense of the word as an element of the text as well as determining its connotative potential. The zero equivalence of a lacunary unit does not always mean difficulties in the process of translation: if the unit is used without activating its connotations, for instance, the name of the dish stands for a typical one, it can be successfully substituted with the target language equivalent.

Table 3 shows that the textual uses of food terms vary and the genre factor is also important, as it is the case with the menu or the cookery book.

It can be concluded that food terms are culture-bound in various ways, one of which manifests itself in their being embedded in a given culture. Referential lacunary units are an example of names whose meaning and connotations are not familiar to the target language users. There-

TABLE 3. Selected textual uses of food terms and proposed translation techniques

	The status of the food term in the source text	Examples of food term occurrence	Techniques of translation
1.	The food term is a central motive. It activates many cultural connotations.	e.g. literature, press	Direct borrowing of the term with explanation
2.	The name is not a central motive, but it evokes cultural connotations vital for the comprehension of the text.	e.g. press, informal discourse	Direct borrowing with explanation; paraphrasing
3.	The name is used as an example of a given kind of a dish, e.g. Christmas dish, a typical, cheap dish, common food etc.	e.g. literature, informal discourse	Substitution
4.	The term expresses the basic meaning.	e.g. menu, cookery books	Direct borrowing (explanations in the text)
5.	The word appears in a string of food terms	e.g. literature	Substitution, omission

fore, their bilingual lexicographic description and the analysis of their translation are of great importance.

BIBLIOGRAPHY

DICTIONARIES

ACD – *Australian Cultural Dictionary*. <http://www.culturaldictionary.org/>. Accessed: 2.07.2015.

F & D – Ayto J., 2002, *An A-Z of Food & Drink*, Oxford.

USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, 2003, red. S. Dubisz, t. 1–4, Warszawa.

PHS – *Poljsko-hrvatski rječnik*, 2002, ur. M. Moguš, N. Pintarić, Zagreb.

PČS – Oliva K. et al., 1994–1995, *Polsko-český slovník*, t. 1–2, Praha.

SK – Bartnicki K., 2010, *Słownik kulinarny polsko-angielski*, Kraków.

SPS – Stano M., Buffa F., 1988, *Słownik polsko-słowacki słowacko-polski*, Bratislava–Warszawa.

SPSz – Kubitsky J., 1995, *Słownik polsko-szwedzki*, Warszawa.

- WSFJP – Müldner-Nieckowski P., 2003, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego* [The great dictionary of the Polish language]. http://wsjp.pl/do_druku.php?id_hasla=8520&id_znaczenia=1761122. Accessed: 7.06.2015.
- WSPA – *Wielki słownik polsko-angielski PWN-Oxford*, 2004, ed. J. Linde-Usiekiniewicz, Warszawa.

LITERATURE

- Adeishvili K., 2012, ზანდური, იქელი, თავთუხი და ქართული ხორბლის ისტორია [Zanduri, ipqli, tavgukhi, and the history of Georgian wheat]. <http://www.vinoge.com/samzareulo/zanduri-ifqli-TavTuxi-da-qarTuli-xo-rblis-istoria>. Accessed: 12.08.2015.
- Burkhanov I., 2003, *Translation: Theoretical Prerequisites*, Rzeszów.
- Dobrovol'skij D. 2011, *Cross-linguistic equivalence of idioms: does it really exist?*, in: *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation*, eds A. Pamies, D. Dobrovol'skij, Baltmannsweiler: Schneider Verlag, pp. 7–24.
- Fiedler S., 2007, *English Phraseology*, Tübingen.
- Gläser R., 1984, *The Translation Aspect of Phraseological Units in English and German*, in: *Papers and Studies in Contrastive Linguistics. The Polish-English Contrastive Project*, ed. J. Fisiak, Poznań, pp. 123–134.
- Gläser R., 1999, *Phraseological Units as False Friends in English and German*, *Vestnik Moskovskogo Universiteta. Naučnyj Žurnal, Serija 19, "Lingvistika: meždunarodnaja komunikacija"*, No 4, pp. 25–35.
- Gläser R., 2000, *Phraseologismen als falsche Freunde*, in: *English in the Modern Word. Festschrift for Hartmut Breitzkreuz on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, ed. M. Dakowska, Frankfurt/M., pp. 213–226.
- Goldstein D., 1999, *The Georgian Feast: the vibrant culture and savory food of the Republic of Georgia*, Berkeley: University of California Press.
- Goshkheteliani I., 2013a, *Idioms in Cross-Cultural Communication*, [in:] *Intercontinental Dialogue on Phraseology 2: Research on Phraseology across Continents*, eds J. Szerszunowicz, B. Nowowiejski, T. Kanzaki, K. Yagi, Białystok, pp. 19–36.
- Goshkheteliani I., 2013b, *Influence of Culture and Mentality in the process of Borrowing Proverbs in the Georgian Language*, [in:] *Parémiologie. Proverbes et formes voisines*, vol. 2, eds J.-M. Benayoun, N. Kübler, J.-P. Zouogbo, Sainte Gemme, pp. 155–164.
- Hejwowski K., 2004, *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu* [Cognitive-communicational theory of translation], Warszawa.
- Korzeniowska, Aniela, 1998, *Explorations in Polish-English Mistranslation Problems*, Warszawa.

- Kroeber A. L., Kluckhohn C., 1952, *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge Mass.
- Lisowski T., 2007, *Determinizm kulturowy a leksyka. Pięć powinności konfucjańskich a koreańskie nazwy stopni pokrewieństwa* [Cultural determinism and lexis. Five Confucian services and Korean names of relation degree], [in:] *Z zagadnień leksykologii i leksykografii języków słowiańskich*, red. J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, Toruń, pp. 401–413.
- Piirainen E., 2008, *Figurative Phraseology and Culture*, [in:] *Phraseology. An interdisciplinary perspective*, eds S. Granger, F. Meunier, Amsterdam/Philadelphia, pp. 207–228.
- Pinnavaia L., 2010, *Sugar and Spice... Exploring Food and Drink Idioms in English*, Monza.
- Rodger L., 2006, *Beyond Butterscotch. The Place of Cultural Knowledge in the Bilingual Dictionary*, [in:] *Proceedings XII EURALEX International Congress*, volume 1, eds. Elisa Corino, Carla Marelllo, Cristina Onesti. Alessandria, pp. 567–573.
- Sabban A. 2008, *Critical observation of culture boundness of phraseology*, [in:] *Phraseology. An interdisciplinary perspective*, eds S. Granger, F. Meunier, Amsterdam/Philadelphia, pp. 229–241.
- Swislocki M., 2008, *Culinary Nostalgia: Regional Food Culture and the Urban Experience in Shanghai*, Stanford.
- Szczepaniak R., 2000, *The Role of Illustrations in Explaining Meaning in Learner's Dictionaries*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego", Filologia Angielska, nr 11, pp. 169–182.
- Szczęk J., Kałasznik M., 2015, *Utracone w tłumaczeniu – o problemach z tłumaczeniem nazw potraw z języka polskiego na język niemiecki* [Lost in translation – on the problems related to the translation of the names of dishes from Polish into German], "Rocznik Przekładoznawczy", nr 10, pp. 223–241.
- Szerszunowicz J., 2006, *Pseudo-equivalents in English, Italian and Polish Faunal Phraseology*, [in:] *Proceedings XII EURALEX International Congress. Atti del XII Congresso Internazionale di Lessicografia*, Torino 6–9 settembre 2006, eds. E. Corino, C. Marelllo, C. Onesti, vol. 2, Alessandria, pp. 1055–1060.
- Szerszunowicz J., 2008, *On Pseudo-Equivalents in English, Italian and Polish Onymic Phraseology*, [in:] *Valodu apguve: problemas un perspektiva. Zinatnisko rakstu krajums*, ed. Ā. Ptičkina, vol. 6, Liepaja, pp. 26–35.
- Szerszunowicz, J., 2011, *On the Translation of Culture-Bound Phraseological Units*, [in:] *Phraseology, Corpus Linguistics and Lexicography. Papers from Phraseology in Japan 2009*, eds K. Yagi et al., Nishinomiya, pp. 215–234.
- Szerszunowicz J., 2011b, *Obraz człowieka w polskich, angielskich i włoskich leksykalnych i frazeologicznych jednostkach faunicznych* [The picture of man in Polish, English and Italian lexical and phraseological units], Białystok.

- Szerszunowicz J., 2011, *The cultural component in bilingual dictionaries of phraseological units*, [in:] *ASIALEX2011 Proceedings. LEXICOGRAPHY: Theoretical and Practical Perspectives. Papers submitted to the Seventh ASIALEX Biennial International Conference Kyoto Terra, Kyoto, Japan, August 22–24, 2011*, eds. K. Akasu, S. Uchida, Tokyo, pp. 628–637.
- Szerszunowicz J., 2013, *On Lacunae in Contrastive Phraseology*, [in:] *Phraseologie im interlingualen und interkulturellen Kontakt. Phraseology in Interlingual and Intercultural Contact*, eds. M. Fabčić, S. Fiedler, J. Szerszunowicz, Bielsko-Biała, Budapest, Kansas, Maribor, Praha, pp. 161–175.
- Szerszunowicz J., 2014, *Kulturowe znaczenie frazeografii dwujęzycznej* [The cultureme in bilingual phraseography], [in:] *Edukacja dla przyszłości*, vol. 10, ed. Jan F. Nosowicz, Białystok: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, pp. 295–306.
- Szerszunowicz J., Vidović Bolt I. 2014, *Kulturowe znaczenie komponentu frazeologizmu a jego międzyjęzykowa ekwiwalencja* [Cultural significance of a component of a phraseological unit and its equivalence], "Białostockie Archiwum Językowe", No 14, pp. 195–216.
- Taylor Ch., 1998, *Language to Language. A practical and theoretical guide for Italian/English translator*, Cambridge.
- Vidović Bolt I., 2011, *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I* [The world of animals in Croatian and Polish phraseology I], Zagreb.
- Wiatrowski P., 2015. *The Cultural Relevance of Indonesian Phraseological Units as Contrasted With Polish*, "Jurnal Humaniora", No 27(1). <http://journal.ugm.ac.id/jurnal-humaniora/article/view/6398>. Accessed: 1.08.2015.
- Witaszek-Samborska M., 2005, *Studia nad słownictwem kulinarnym we współczesnej polszczyźnie* [Studies on culinary lexis in the modern Polish], Poznań.
- Weber A., 1927, *Ideen zur Staats- und Kultursoziologie*, Karlsruhe.
- Zgusta L., 1984, *Translational Equivalence in the Bilingual Dictionary*, [in:] *LEXeter '83 Proceedings: Papers from the International Conference on Lexicography at Exter, 9–12 September 1983*, ed. Reinhard R. K. Hartmann. (Lexicographica Series Maior 1), Tübingen, pp. 147–154.

SOURCES OF EXAMPLES

- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. <http://www.nkjp.uni.lodz.pl>. Accessed: 28 April 2015.
- PC – Fedak A., 2001, *Polish Cooking*, Kraków.
- PT – Mickiewicz A. 1990, *Pan Tadeusz or the Last Foray in Lithuania. Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie*. Polish & English Text, translated by K. R. Mackenzie, Londyn.

CULTURE-BOUND FOOD TERMS IN A CONTRASTIVE PERSPECTIVE

Summary

The food terms typical of a given culture constitute an important group of culturally determined lexis. Many of them belong to lacunary units, i.e. they have zero equivalents, which means that they do not have counterparts in the target language. They manifest cultural significance and have a strong connotative potential. The aim of the paper is to analyse their specifics in a contrastive perspective. The analysis will be conducted on the example of Polish and Georgian names. The equivalence of such expressions will be discussed at two levels: systematic and translational.

Key words: culture-bound units, food terms, cross-linguistic equivalence, translatability

ZDETERMINOWANE KULTUROWE NAZWY KULINARIÓW W PERSPEKTYWIE KONTRASTYWNEJ

Streszczenie

Jedną z ważnych grup leksyki zdeterminowanej kulturowo są nazwy potraw właściwe danej kulturze. Wiele z nich to jednostki lakunarne, czyli takie wyrazy i wyrażenia, które nie posiadają obcojęzycznych odpowiedników. Mają one często duże znaczenie kulturowe i są obdarzone dużym potencjałem konotacyjnym. Celem artykułu jest analiza ich specyfiki w ujęciu międzyjęzykowym na przykładzie wybranych nazw polskich i gruzińskich. Omawiane są dwa zjawiska: ekwiwalencja tych jednostek na poziomie systemowym oraz przekład nazw kulinarnych o silnym osadzeniu kulturowym.

Słowa kluczowe: leksyka zdeterminowana kulturowo, nazwy potraw, międzyjęzykowa ekwiwalencja, przekładalność

Marzena GUZ

Uniwersytet Warmiński-Mazurski w Olsztynie
marzgu@op.pl

BENENNUNGEN DER REKTOREN, KANTOREN UND ORGANISTEN DER PFARRSCHULE IN RÖßEL (1420–1931)

Das Städtchen Rößel im Ermland wurde in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts gegründet. 1241 wurde an Stelle der heutigen Stadt eine hölzerne Wehranlage der Ritter des Deutschen Ordens errichtet. Zuerst wurde castrum Resl in einer Urkunde des ersten ermländischen Bischofs Anselm im Jahre 1254 erwähnt. 1337 konnte Rößel das Stadtrecht verliehen werden. Gründer und der erste Schultheiß von Rößel war Eleus von Braunsberg. Die Mehrheit der Einwohner stammte auch daher – es waren Söhne der Patrizier und die ärmste Bevölkerungsschicht, die nach besseren Lebensbedingungen suchte (vgl. Mojzych-Rudowska 1969:102). Die Entwicklung von Rößel hemmten Kriege zwischen Polen und dem Deutschen Orden. Unter der polnischen Herrschaft begann für das Ermland der Wiederaufschwung. Nach Rößel wanderte die polnische Bevölkerung ein (ebenda: 106).

Die Rößeler Pfarrschule wies das Schema der übrigen Stadtschulen des Ermlandes auf. Sie war eine Lateinschule und erwuchs aus dem Bedürfnis der kirchlichen Liturgie. Solche Schulen waren Trivialschulen genannt, weil sie das Trivium (Grammatik, Rhetorik und Dialektik) lehrten und auf den Besuch der höheren Schule vorbereiteten. Sechzehnjährig pflegten die begabteren Schüler die Stadtschule zu verlassen, um zur höheren Schule (Domschule, nachher Universität) überzugehen. Die alte Pfarrschule lag nah der Kirche. Die Schule besuchten bis zur Einführung der allgemeinen Schulpflicht die Söhne des besseren Bürgerstandes. Am Mittwoch und Freitag erteilte der Lehrer Religionsunterricht laut dem Katechismus von Canisius. Der Unterricht begann jedesmal mit dem

Gebet (Matern 1935:138–142, vgl. auch Hochleitner 2000: 295, Kopiczko 1998: 351).

Das Forschungsmaterial für diesen Aufsatz stammt aus der „Geschichte der Pfarrgemeinde SS. Petri und Pauli in Rößel“ von Georg Matern (Seiten 152–156). Die Autorin hat sich zum Ziel gesetzt, die Benennungen der Rektoren, Kantoren und Organisten darzustellen, ihre Familiennamen (weiter im Text FN) etymologisch und in Hinsicht auf ihre Wortbildungsstruktur zu erläutern. Dieser Forschungsbereich resultiert aus den onomastischen Untersuchungen im Ermland, mit denen sich die Autorin des Beitrags beschäftigt hat. Der historisch–kulturelle Hintergrund bildet kein Untersuchungsobjekt dieses Rahmens.

DIE REKTOREN

In den Ermländer Schulen wurden die Rektoren der Schulen angestellt. Für die kirchliche Behörde war wichtig, ob der Rektor Katholik war (Hochleitner 2007: 40, 41).

1. Bartholomäus Wirth, etwa 1420, **Wirth**: 1. Berufsname zu mhd. *wirt* ‘Inhaber eines Wirtshauses’ (Dud 727), 2. Übername zu mhd. *wirt* ‘Ehemann, Hausherr’ (Dud 727)
2. Eynwaldus, 1444, wohl Ewaldus Naprat aus Barten, **Naprat**: vielleicht ein Derivat aus dem Übernamen mit dem Suf. *-t* von dem FN Napra: wend. ‘Anstifter’ (Go 443)
3. Alexander, gest. 1522, **Alexander**: der Rufname gr. Herkunft (Weit 59)
4. Alexander Sculteti (Schulz), 1565, **Sculteti**: lat. Genitiv zu Scultetus: Amtsname Vogt, Schultheiss (vgl. S7 518)
5. Nicolaus Wolgemudt, 1582, **Wolgemudt**: Übername zu mhd. *wolgemout* ‘wohlgemut, hochsinig, edel’ (Dud 730)
6. Ambrosius Berent, vor 1595, **Berent**: Berend: aus einer nd. Kurzform von Bernhard (Dud 124)
7. Enoch Siebert, 1597, 1600, **Siebert**: aus der Form Siegbert: aus dem dt. Rufnamen (Dud 622)
8. Michael Dreues (Drews), 1604, **Dreues**: Drewes: aus dem Rufnamen gr. Herkunft Andreas (Dud 202)
9. Michael Sibert, 1607, **Sibert**: s. Siebert
10. Georg Stolsprenger, 1608, 1617, **Stolsprenger**: unklare Herkunft
11. Paul Hoffmann, 1618, 1624, **Hoffmann**: Hofmann: Standesname zu

- mhd. *hoveman*, mnd. *hove(s)man*, *hofman* 'der zu einem Hofe gehörige Bauer', 'Diener am Hofe eines Fürsten' (Dud 333)
12. Christoph Gerick, 1626, 1638, **Gerick**: Gericke: mit Auslautschwund (Brech II 392) aus dem Rufnamen Gerhard (Brech I 550, Nau 116)
 13. Simon Sahm, 1628, **Sahm**: Berufsübernahme für einen Gärtner oder Samenhändler zu mhd. *sāme*, *sām* (Dud 567)
 14. David Gerick, 1634–1644, s.o.
 15. Bernhard Pilgrim, 1647, 1653, **Pilgrim**: 1. Übername zu mhd. *pilgerīn*, aus dem lat. *peregrīnus* (Dud 510), 2. aus demselben Rufnamen (Dud 510)
 16. Michael Aloysius Montau (Montanus), 1655, 1656, **Montanus**: Wohnstättenname 'Gebirgsbewohner' (SLP 271)
 17. Simon Ertmann, 1658, 1659, **Ertmann**: 1. aus dem nd. Rufnamen Ertman (Dud 227), Herkunftsname zu dem Ortsnamen Erdtmann in Preußen (Wald 244)
 18. Matthäus Kuhn, 1662–1669, **Kuhn**: 1. Kurzform von Konrad (Dud 40, Brech II 128, Go 390), 2. Übername zu mhd. *küen(e)'*'kühn' (Dud 406)
 19. Johannes Wintzer (Wincer), 1669–1694, **Wintzer**: Winzer: 1. Berufsname zu mhd. *wīnzer* 'Winzer' (Dud 727), 2. Herkunftsname zu dem Ortsnamen Winzer (Dud 727)
 20. Matthäus Piskowski, 1694–1699, **Piskowski**: Derivat von dem FN Pisk: Übername zu pol. *pisk* 'Schrei' mit dem Suf. *-ski*: (Žur 119, S7 459)
 21. Johannes Pohl, 1700–1719, **Pohl**: 1. nd. Wohnstättenname zu mnd. *pōl* 'stehendes, unreines Wasser' (Dud 513), 2. Herkunftsname zu dem Ortsnamen Pohl (Dud 513), 3. Herkunftsname für jemanden aus Polen stammenden oder Übername für jemanden, der die Kontakte zu Polen hatte (Dud 513), 4. eine Nebenform von Paul, einem Vornamen lat. Herkunft (Dud 513).
 22. Andreas Franz Repert, 1719–1738, **Repert**: Reppert: aus einer verschliffenen Form des Rufnamens Radobert (Dud 542)
 23. Petrus Steffen, 1738–1760, **Steffen**: aus dem Rufnamen gr. Ursprungs Stephan (Dud 645)
 24. Joseph Pierscher, 1760–1769, **Pierscher**: vielleicht ein Derivat mit dem Suf. *-er* aus der Koseform des Vornamens Peter, vgl. Piersig, Piesch (Bahl 384)
 25. Andreas Rohfleisch, 1770–1797, **Rohfleisch**: vielleicht ein Übername für den Fleischer

26. Christoph Janowski, 1797–1800, **Janowski**: Herkunftsname zu den Ortsnamen wie Janów Młyn, Janowo usw. (S3 66)
27. Johannes Praetorius, 1800–1836, **Praetorius**: aus der Zeit des Humanismus stammende Latinisierung dt. Amtsnamen wie Burggraf, Schultheis(s), Schultze), Richter, Vogt (zu lat. *praetor* 'Vorsteher, Vorgesetzter', mlat. *pretoriarius* 'Stadtmeister, Vogt' (Dud 516)
28. Konrad Weckerle, 1836–1839, **Weckerle**: schwäbische Ableitung von Wacker: Übername zu mhd. *wacker* 'wach, wachsam; munter, frisch' (Dud 694)
29. August Steinklein, 1842–1890, **Steinklein**: unklare Herkunft
30. Peter Preuß, 1842–1890, **Preuß**: 1. Herkunftsname zu mhd *Priuz(e)*, md. *Prüze*, nd. *Prüsse*, *Prütze* 'Preuße' (Dud 517, Brech I 216), 2. Übername für jemanden, der Beziehungen zu Preußen hatte (Dud 517)
31. Anton Kunigk, 1890–1900, **Kunigk**: König: Übername zu mhd. *künnic*, *künc* 'König' (Dud 391)
32. Ferdinand Gehrigk, 1900–1912, **Gehrigk**: eine durch Wegfall des *-n*-entstandene Form vom alten Rufnamen Gehring (Dud 269)
33. Eduard Klein, 1912–1928, **Klein**: Übername zu mhd. *klein(e)* 'zart, mager; niedlich, klein' (Dud 379)

Es lässt sich in einem Fall die Varianz beobachten: FN *Siebert* und seine Nebenform *Sibert*. Es treten zwei polnische FN auf: *Piskowski* und *Janowski* und drei Latinisierungen: *Montanus*, *Praetorius* und *Sculteti* auf. Ein Rektor wurde nur mit dem Vornamen benannt: *Alexander*. Die FN *Gehrigk*, *Kunigk* treten mit dem Auslautdigraph *gk* auf. Bei vier FN ist ihre Herkunft und/oder Motivation unklar. Es überwiegen einfache FN, z.B. *Wirth*, *Berent*, *Sahm*. Selten treten Ableitungen auf: *Naprat*, *Piskowski*, *Pierscher* mit dem Suf. *-er*, *Weckerle* mit *-le*¹. Der Auslautschwund erscheint bei *Gerick*. Es dominieren FN mit Basen deutscher Herkunft. Zu den FN mit fremden Basen gehören: *Naprat* und FN aus eingedeutschten RN griechischer Herkunft: *Dreues* ← Andreas, *Steffen* ← Stephan, *Pierscher* ← Peter. FN mit mehreren Motivationsmöglichkeiten sind: *Wirth*, *Pilgrim*, *Ertmann*, *Kuhn*, *Wintzer*, *Pohl* und *Preuß*.

¹ Es ist unklar, auf welcher Etappe das Suf. angeschlossen wurde, an das Appellativum oder an den Eigennamen.

DIE KANTOREN

In den reicheren Pfarrgemeinden wurde der Kantor angestellt, dessen Aufgabe war es, seinen Schülern den liturgischen Gesang beizubringen, der während der kirchlichen und Stadtfeste erforderlich war (Hochleitner 2007: 41).

1. 1565 ein ungenannter Kantor aus der Mark Brandenburg, „verheiratet, eifrig im Chor und in der Schule, von gutem Ruf“ (Visitationsbericht von 1565).
2. Georg Ramotzki, 1590, **Ramotzki**: 1. ein Derivat mit dem eingedeutschten pol. Suf. *-ski* von dem FN Ramot(a): von germanischen zusammengesetzten Rufnamen mit dem ersten Glied *ragin* (S5 203, S7 490), 2. ein Derivat von Ramoth: pruß. Name (Go 479).
3. Jacob Langhancke, 1597, **Langhancke**: Langanke: Herkunftsname zu dem Ortsnamen Langanken in Ostpreußen (Dud 415)
4. Jonas, 1603, **Jonas**: der Rufname hebr. Herkunft (Weit 116)
5. Martin Krauß, 1604, **Krauß**: 1. Übername zu mhd. *krūs* 'kraus, gelockt' (Dud 399, Brech I 107, Go 384). 2. Berufsübername zu mhd. *krüse* 'Krug', mnd. *krūs* Krug, Kanne', fnhd. *krause* 'geschweiftes Glas' (Dud 399, Go 384)
6. Matthäus Crakatihl, 1609, Crakatihl: unklare Herkunft
7. Martin Stock, 1610, 1611, **Stock**: 1. Wohnstättenname nach einem Flurnamen zu mhd. *stoc* 'Baumstamm' (Dud 648, Brech II 676), 2. Übername eines steifen Menschen (Dud 648, Brech II 676), 3. Herkunftsname zu den Ortsnamen Stock, Stöck (Dud 648)
8. Andreas Mick (Müick), 1612, **Müick**: 1. Übername zu mhd. *mucke*, *mücke*, *mügge* (Mücke, Fliege) für einen unruhigen oder lästigen Menschen (Dud 469, Brech II 289), 2. Übername zu mhd. *mucke* 'Anfall übler Laune', mnd. *mucken* 'muckisch sein' (Dud 469), 3. Übername eines Müllers zu osorb., nsorb. *muka* 'Mehl' (Dud 469), 4. Wohnstättenname nach einem Flurnamen (Brech II 289).
9. Georg Willer (Will), 1613, **Willer**: 1 Aus dem alten deutschen Rufnamen Willher (Dud 724), 2. Patronymischer FN mit dem Suf. *-er* zu Will: aus einer Kurzform von Rufnamen mit dem Namenwort *willio* (Dud 724).
10. Paul Hoffmann, 1616–1618, unter den Rektoren
11. Simon Sahm, 1621–1626, unter den Rektoren
12. David Gerick, 1630–1634, unter den Rektoren

13. Johannes, 1646, **Johannes**: der Rufname hebr. Herkunft (Weit 115)
14. Matthäus Piskowski, 1686–1701, unter den Rektoren
15. Johannes Kremki (Krembki), 1702, 1705, **Kremki**: FN mit dem Suf. *-ki* von der Basis *krem* 'Baum für Bienenbeute' (Rym 1 462, Duchl 153)
16. Martin Repert, 1708, FN s.o. unter den Rektoren
17. Bartolomäus Groll, 1710, **Groll**: 1. Übername für einen zornigen Menschen zu mhd. *grolle* 'Groll' (Dud 291, Brech I 595), 2. Herkunftsname zu dem Ortsnamen Groll in Westfalen (Dud 291).
18. Simon Wolter, 1713–1715, **Wolter**: aus einer nd. Form von Walther: Rufname (Dud 733, 699)
19. Andreas Franz Repert, 1715–1722, unter den Rektoren
20. Anton Marcelli, 1722–1726, **Marcelli**: aus dem Rufnamen Marcellus: lat. Weiterbildung von Markus: Rufname hebr. Herkunft (Wass 105, S2 86)
21. Caspar Scripsky (auch Schrypsky, Sczysky u.a.), 1727–1728, **Scripsky**: Ableitung von der lat. Basis *scriba* 'Schreiber, Sekretär' (LO 76)
22. Petrus Steffen, 1731–1738, s.o. unter den Rektoren
23. Michael Schultz, 1739–1747, FN s.o. unter den Rektoren
24. Joseph Pierscher, 1747–1760, s.o. unter den Rektoren
25. Andreas Rohfleisch, 1768–1770, s.o. unter den Rektoren
26. Franz Siegmundt, 1770–1774, **Siegmundt**: FN mit dem sekundären *-t* von Siegmund: dt. Rufname (Dud 623).
27. Christoph Janowski, 1780–1797, s.o. unter den Rektoren
28. Andreas Rohfleisch, 1797–1801, s.o. unter den Rektoren
29. Karl Quednau, 1815–1822, **Quednau**: Herkunftsname zu dem Ortsnamen Quednau in Ostpreußen (Dud 522)
30. Johann Liedtki, 1822–1841, **Liedtki**: viell. mit dem Ersatz des deutschen *-e* im Auslaut durch polnisches *-i* von Liedtke: durch Entrundung entstandene Form von Lüddecke: aus einer mit *k*-Suffix gebildeten Koseform von Rufnamen Ludolf bzw. Ludwig (Dud 437)
31. Peter Preuß, 1841–1842, s.o. unter den Rektoren
32. Eduard Hackober, 1842–1886, **Hackober**: unklare Herkunft
33. Anton Kunigk, 1886–1890, s.o. unter den Rektoren
34. Ferdinand Gehrigk, 1890–1900, s.o. unter den Rektoren
35. Eduard Klein, 1900–1912, unter den Rektoren
36. Otto Mohn, 1913–1928, **Mohn**: Übername zu mhd. *māge(n)*, *māhen*, zusammengezogen *mān*, *mōn* 'Mohn' bzw. zu mhd. *mān(e)*, *mōn(e)* 'Mond, Monat' (Dud 465)

Neun Personen unter den Kantoren waren früher oder später Rektoren, deshalb decken sich manche FN auf beiden Listen. Der erste Kantor im Jahre 1565 wurde nicht genannt. Zwei Kantoren wurden nur mit ihren Rufnamen benannt: *Jonas*, 1603 und *Johannes*, 1646. Es ist bemerkenswert, dass bei manchen Kantoren die Neben- oder alternative Formen ihrer FN in Klammern erscheinen, vgl. *Johannes Kremki (Krembki)*, *Andreas Mick (Müick)*, *Georg Willer (Will)*. Die FN in Klammern wurden nicht nur anders graphisch geschrieben, aber sie haben manchmal auch eine andere Struktur oder stammen aus einer anderen Sprache (Latinisierung). Vier solche Fälle gab es auch bei den Rektoren: *Michael Dreues (Drews)*, *Michael Aloysius Montau (Montanus)*, *Alexander Sculteti (Schulz)*, *Johannes Wintzer (Wincer)*. Die Unentschiedenheit der Form ist im Falle des Kantoren *Caspar Scripsky (auch Schrypsky, Sczysky u.a.)*, 1727–1728, besonders sichtbar. Polnischer Herkunft ist der FN *Kremki*.

Unter den Benennungen gibt es wenige Derivate: *Ramotzki* mit dem Suf. *-ski*, *Kremki* mit dem vereinfachten Suf. *-ski*, *Willer* mit dem Suf. *-er*, *Siegmundt* mit dem sekundären *-t*. Nur einige Basen sind fremd: *Ramoth* – mögliche preußische Herkunft, *Marcelli* – die hebräische und *Scripsky* – die lateinische Herkunft mit dem polonisierenden Suf. *-ski*. Polonisiert ist auch der FN *Liedtki* (durch den Austausch des Auslauts *e* gegen *i*). FN mit mehrdeutigen Basen sind: *Ramotzki*, *Krauß*, *Stock*, *Müick*, *Willer* und *Groll*.

DIE ORGANISTEN

Mit dem Amt des Rektoren war in der Regel auch das Organistenamt verbunden (Matern 1935: 145).

1. Paul Barwald, 1519, **Barwald**: Bärwald: Herkunftsname zu dem Ortsnamen Bärwalde (u.a. in Ostpreußen) (Dud 111)
2. Paul Siber, 1582, **Siber**: Sieber: 1. Berufsname zu mhd. *sip*, *sib* 'Sieb', fnhd. *sib(l)er* 'Siebmacher' (Dud 621), 2. Herkunftsname zu dem gleich lautenden Ortsnamen in Niedersachsen (Dud 621), 3. Seltener verschliffene Form von Siebert: vom Rufnamen Siegbert (Dud 621).
3. Valentin Frentzel (Frentzlich), 1610, 1615, **Frentzel**: aus einer Koseform von Franz(e): die deutsche Form von Franciskus: Francesco: Rufname ital. Herkunft (Dud 257, Weit 95, Wass 97)
4. Martin Stock, 1610–1611, früher Kantor, **Stock**: 1. Wohnstättenname nach einem Flurnamen zu mhd. *stoc* 'Stock; Baumstamm, Baum-

- stumpf' (Dud 648), 2. Übername eines steifen Menschen (Dud 648),
 3. Herkunftsname zu den Ortsnamen Stock und Stöck (Dud 648).
 5. Johannes Pohl, 1682–1700, später Rektor
 6. Jacob Fleischer, 1741–1764, **Fleischer**: Berufsname zu mhd. *vleischer* 'Fleischer' (Dud 248–249)
 7. Johannes Jillig (Gillich), 1765–1784, **Gillich**: eine verkürzte Form vom Rufnamen gr. Herkunft Ägidius (Dud 278, Weit 57)
 8. Andreas Weitzenmüller, 1785–1825, **Weitzenmüller**: Berufsname zu mhd. *weiz(e)*, *weizze*, *weitze* 'Weizen' und *müllnære*, *müller* 'Müller' (Dud 710)
 9. Eduard Klein, 1828–1931, früher Rektor
 10. Joseph Sistermanns, seit 1931, **Sistermanns**: eine Ableitung mit dem Suf. *-mann* und der Genitivendung² *-s* von Sister: Sester: Sechter: viell. Übername 'kleiner Kübel, Trockenmaß' (Go 533).

Drei Personen aus dieser Liste erschienen auch auf den obigen Listen. Bei zwei FN treten ihre Neben- oder alternative Formen in Klammern auf: *Valentin Frentzel (Frentzlich)*, *Johannes Jillig (Gillich)*. Im Falle des FN *Frentzel (Frentzlich)* hat man mit zwei verschiedenen Suffixen – *-el* und *-lich* – zu tun. Unter den Benennungen der Organisten dominieren einfache FN. Eine Ableitung mit dem Suf. *-mann* und *-s* ist der FN *Sistermanns*. Fremde Basen haben die FN *Frentzel* und *Gillich*. Sie stammen aus den eingedeutschten Rufnamen. Die FN *Siber* und *Stock* enthalten mehrdeutige Basen.

SCHLUSSFOLGERUNGEN

Unter den beschriebenen Benennungen treten 55 FN auf, es gibt eine unbenannte Person (ein Kantor, der im Jahre 1565 tätig war) und drei Personen, die nur mit ihren Rufnamen genannt waren: *Alexander* (ein Rektor, ohne Zeitangebe), *Johannes* (ein Kantor), der im Jahre 1646 sein Amt bekleidete und der Kantor *Jonas*, 1603. Es überwiegen FN deutscher Herkunft, die nicht abgeleitet worden sind. Die FN mit zwei und mehreren Motivationsmöglichkeiten sind selten. Die polnischen Elemente im angeführten Forschungsmaterial sind wenig präsent.

² Vgl. Bach (1952: 165)

ABKÜRZUNGEN

dt.	– deutsch	mlat.	– mittellateinisch
FN	– Familienname	mnd.	– mittelniederdeutsch
fnhd	– frühneuhochdeutsch	nd.	– niederdeutsch
gest.	– gestorben	nsorb.	– niedersorbisch
gr.	– griechisch	osorb.	– obersorbisch
hebr.	– hebräisch	pol.	– polnisch
ital.	– italienisch	pruß.	– preußisch
lat.	– lateinisch	Suf.	– Suffix
md.	– mitteldeutsch	viell.	– vielleicht
mhd.	– mittelhochdeutsch	wend.	– wendisch

LITERATURVERZEICHNIS

- Bach Adolf, 1952, *Deutsche Namenkunde I*, Heidelberg.
- Bahl = Bahlow Hans, 1976, *Deutsches Namenlexikon*, Baden-Baden.
- Brech I = Brechenmacher Josef Karlmann, 1957–1960, *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen. A-J*, Limburg a.d. Lahn.
- Brech II = Brechenmacher Josef Karlmann, 1960–1963, *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen. K-Z*, Limburg a.d. Lahn.
- Duchl = Naruszewicz-Duchlińska Alina, 2007, *Nazwiska mieszkańców komornictwa lidzbarskiego (1500–1772)*, Olsztyn.
- Dud = Duden. *Familiennamen. Herkunft und Bedeutung*, 2005, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich.
- Go = Gottschald Max, 1954, *Deutsche Namenkunde. Unsere Familiennamen nach ihrer Entstehung und Bedeutung*, Berlin.
- Hochleitner Janusz, 2000, *Religijność potrydencka na Warmii (1551–1655)*, Olsztyn.
- Hochleitner Janusz, 2007, *Szkoły parafialne w epoce staropolskiej na przykładzie Warmii i Kujaw*, in: *Studia Elbląskie VIII*, S. 33–46.
- Kopiczko Andrzej, 1998, *Szkołnictwo parafialne na Warmii w XVII i XVIII wieku*, in: *Komunikaty Mazursko-Warmińskie 3*, S. 351–362.
- ŁO = Łacińskie odapelatywne nazwy osobowe. *Próba objaśnienia*, opracowała Janina Szymowa, 2002, in: Cieślíkowa A. (red.), *Słownik etymologiczno-motyacyjny staropolskich nazw osobowych. Część 7. Suplement. Rozwiązanie licznych zagadek staropolskiej antroponimii*, Kraków, S. 43–82.
- Matern Georg, 1935, *Geschichte der Pfarrgemeinde SS. Petri und Pauli in Rößel, Königsberg*.
- Mojzych-Rudowska Sława, 1969, *Reszel*, in: Korycka W. (red.), *Biskupiec: z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn, S. 102–123.
- Nau = Naumann Horst (red.), 1989, *Familiennamenbuch*, Leipzig.

- Rym 1 = Rymut Kazimierz, 1999, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. I. Kraków.
- S2 = Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Część 2. Nazwy osobowe pochodzenia chrześcijańskiego. Opracowała Maria Malec, 1995, Kraków.
- S3 = Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Część 3. Odmiejscowe nazwy osobowe. Opracowała Zofia Kaleta przy współudziale Elżbiety Supranowicz i Janiny Szymowej, 1997, Kraków.
- S5 = Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Część 5. Nazwy osobowe pochodzenia niemieckiego. Opracował Zygmunt Klimek, 1997, Kraków.
- S7 = Cieślak Aleksandra (red.), 2002, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Część 7. Suplement. Rozwiązanie licznych zagadek staropolskiej antroponimii*, Kraków
- SLP = Słownik łańcisko-polski. Opracował Kazimierz Kumaniecki, 2001, Warszawa.
- Wald = Wald Samuel Gottlieb, 1799, *Topographische Übersicht des Verwaltungsbezirks der Königlichen Preußischen Regierung zu Königsberg in Preußen*, Hamburg.
- Wass = Wasserzieher Ernst, 1967, Hans und Grete. 2500 Vornamen erklärt, Hannover/München.
- Weit = Weitershaus Friedrich Wilhelm, 1986, *Christliche Taufnamen*, Aschaffenburg.
- Żur = Kowalik-Kaleta Zofia / Dacewicz Leonarda / Raszevska-Żurek Beata, 2007, *Słownik najstarszych nazwisk polskich – pochodzenie językowe nazwisk omówionych w Historii nazwisk polskich*, tom 1, Warszawa.

BENENNUNGEN DER REKTOREN, KANTOREN UND ORGANISTEN DER PFARRSCHULE IN RÖßEL (1420–1931)

Zusammenfassung

Dieser Beitrag beschäftigt sich mit den Benennungen der Rektoren, Kantoren und Organisten der Pfarrschule in Rößel (Ermland) in den Jahren 1420–1931. Die zu erforschende Liste der Namen stammt aus der „Geschichte der Pfarrgemeinde SS. Petri und Pauli in Rößel“ von Georg Matern aus dem Jahre 1935. Die Absicht dieses Beitrags ist die Benennungen der Rektoren, Kantoren und Organisten darzustellen, ihre Familiennamen etymologisch und in Hinsicht auf ihre Wortbildungsstruktur zu erläutern.

Schlüsselwörter: Familiennamen, Etymologie, Wortbildungsstruktur, Ermland, Rößel

NAZWANIA REKTORÓW, KANTORÓW I ORGANISTÓW SZKOŁY PARAFIALNEJ W RESZLU (1420–1931)

Streszczenie

Przedmiotem analizy w niniejszym artykule są nazwania rektorów, kantorów oraz organistów szkoły parafialnej w Reszlu (na Warmii) w latach 1420–1931. Lista poddana badaniu pochodzi z publikacji pt. „Geschichte der Pfarrgemeinde SS. Petri und Pauli in Rößel” Georga Materna z roku 1935. Celem tego artykułu jest zaprezentowanie nazwań osób wymienionych w tytule i zbadanie ich nazwisk pod względem etymologicznym oraz słowotwórczym.

Słowa kluczowe: nazwiska, etymologia, słowotwórstwo, Warmia, Reszel

NAMES OF RECTORS, CANTORS AND ORGANISTS OF A PARISH SCHOOL IN RESZEL (1420–1931)

Summary

The subject of the analysis carried out in this article are names of rectors, cantors and organists of a parish school in Reszel (Warmia) in 1420–1931. The analyzed and researched list comes from the publication „Geschichte der Pfarrgemeinde SS. Petri und Pauli in Rößel” by George Matern of 1935. The purpose of the article is to present names of individuals listed in the title and research their surnames with regard to their etymology and word formation.

Key words: surnames, etymology, word formation, Warmia, Reszel

Zuzanna KRÓTKI

Uniwersytet Śląski w Katowicach

zuzanna_krotki@interia.pl

NAZWY DEMONÓW POWIETRZNYCH W HISTORII JĘZYKA POLSKIEGO

Wierzenia prasłowiańskie to zagadnienie natury interdyscyplinarnej, w które zaangażowane są różne gałęzie humanistyki począwszy od historii po archeologię, etnografię, religioznawstwo, także językoznawstwo. Nie ulega bowiem wątpliwości, że w budowaniu obrazu prasłowiańskich wierzeń niezwykle istotną rolę odgrywają konstatacje lingwistyczne (Kleszczowa 2009: 121, Bylina 1999: 34). Mimo że literatura przedmiotu jest bardzo obszerna, wymienić przecież można długą i bogatą listę jednostek leksykalnych, które odnosiły się do sfery kultu naszych przodków, ciągle odczuwalna jest niepewność oraz niedosyt danych. Niełatwo również wypowiedzieć się na temat wiary ludzi żyjących w odległych czasach, którzy w dodatku nie pozostawili miarodajnych świadectw swojej mentalnej egzystencji. Każdy opis przedstawiony jest bowiem z punktu widzenia osoby funkcjonującej w zupełnie odmiennym świecie pojęć, wiedzy i wartości.

Mając na uwadze problemy rodzące się w momencie podejmowania badań nad zachowanymi w dawnych¹, polskich tekstach relikdami prasłowiańskiej mitologii, analizie poddane zostaną słowiańskie nazwy duchów powietrznych. Wybrałam zasygnalizowane zagadnienie, gdyż w pracach polskich lingwistów niewiele poświęcono mu uwagi (Dźwi- goł 2004, Urbańczyk 1991, Brückner 1980).

¹ Poprzez dawne teksty rozumiem piśmiennictwo polskie XV–XVIII wieku. Zdecydowałam, że analizy kończyły się będą u progu doby nowopolskiej, gdyż kolejne etapy rozwoju polszczyzny opracowane zostały przez Renatę Dźwi- goł w publikacji: *Polskie lu- dowe słownictwo mitologiczne* (1991).

I. DUCHY POWIETRZNE W SŁOWIAŃSZCZYŹNIE

Duchy powietrzne w całej słowiańskiej demonologii wiązane były ze zjawiskami atmosferycznymi, które zadziwiały, a jednocześnie przerażały ówczesnego człowieka. Potężny huragan wyrrywający drzewa wraz z korzeniami lub niszczący domostwa utożsamiano z gniewem bóstwa albo demona kierującego wiatrem i chmurami. Groźne, ołowiane obłoki, pojawiające się na krańcach horyzontu, zwiastujące koniec suszy lub niszczycielski żywioł gradu, w wierzeniach ludów słowiańskich oznaczały niezadowolenie bóstw rządzących wiatrem, a spadające z nieba na ziemię pioruny – zemstę demonów, mieszkających w chmurach. Wierzono również, że na decyzję tych irracjonalnych postaci można wpłynąć poprzez odpowiednie ofiary, modlitwy albo zaklęcia.

W Słowiańszczyźnie południowej demony powietrzne przybierały postaci smoków i na ogół zamieszkiwały jeziora lub czarne obłoki. Złowrogie dusze powietrzne nazywano na Rusi *změjami*, a na Bałkanach *aždachami*, *ałami* lub *chalami* (Gieysztor 1985: 232–233). Nie wszystkie jednak słowiańskie demony egzystowały po to, aby skrzywdzić człowieka, niektóre z nich uznawano za istoty sprzyjające ludziom. Były to na ogół żywe, mądre i dobre osoby, wciągnięte na krótko przed burzą (w czasie snu) w chmury. Zwano je w Bośni, Serbii oraz Czarnogórze *stuhami*, *zduhami* lub *zduhaćami*. Jednostki te powstały na skutek kontaminacji serbsko-chorwackiego *duhami* ‘dmuchać’ (Budziszewska 1985: 114) i greckiego *stoicheiôn* ‘ciało niebieskie’. Ponadto na pograniczu serbsko-macedońskim stosowano takie nazwy duchów powietrza, jak: *vjetrononja*, *jedogonja* oraz *zmaj* (Gieysztor 1985: 232).

Niezwykle silnie na wyobraźnię dawnych Słowian oddziaływały wichry. W mniemaniu naszych przodków z jednorodnej masy przejrzystego powietrza wyłania się żywa postać, która „tańczy na miejscu, by o moment później przepaść bez śladu lub najgłębszy na człowieka rzucić czar albo rzucić mu w twarz śmiecie lub oślepić go” (Moszyński 1934: 473). Najpowszechniejszą ogólnosłowiańską nazwą takiej istoty była prastara forma **vichъrъ* (Moszyński 1934: 479). Zdaniem polskich etymologów urobiona ona została od psł. czasownika **vijъ, viti* ‘wić’ (SBor, SBr), który nawiązuje do obrotowego ruchu powietrznego wiru.

Poza demonem o nazwie **vichъrъ*, w Słowiańszczyźnie funkcjonowały również takie jednostki, jak: wschodniochorwackie *krutuch*, *krutech*, *kruteń* oraz małoruskie *burewij* i *vertyporch* (Moszyński 1934: 479). Wszyst-

kie wymienione formacje konotowały wijący się ruch ciężkiej masy powietrza.

Referowane informacje wskazują na to, że u dawnych Słowian istniała szeroko rozpowszechniona wiara w bóstwa i demony rządzące powietrzem. Zastanawia zatem, które z omawianych wyobrażeń przeniesione i zachowane zostały na ziemiach polskich.

II. WIARA W DUCHY POWIETRZNE ZA ZIEMIACH POLSKICH

W świetle dawnych, polskich poglądów ludowych wszystkimi zjawiskami atmosferycznymi rządzą upersonifikowane istoty demoniczne lub półdemoniczne. Postaci te można podzielić na dwie grupy wyobrażeń: (1.) demony wiatru i wirów powietrznych, (2.) demony i półdemony chmur burzowych.

II.1. DEMONY WIATRU I WIRÓW POWIETRZNYCH

W literaturze XV i XVI wieku natrafić można na drobne wzmianki świadczące o procesach mito- i demonologizacji zjawiska wiatru. Wierzenia te miały bez wątpienia proveniencje prasłowiańskie, niemniej w XVII i XVIII wieku wzbogacono je o wątki diaboliczne przejęte od religii chrześcijańskiej.

II.1.1. LATAWIEC I LATAWICA

Leksem *latawiec* poświadczony został już w staropolszczyźnie w znaczeniu 'zmora, ciężki duszący sen', także 'złośliwy duch', np. *Latawiec Efialtas* 1472 Rost. nr 798 (SSłp). Przywołane treści były wtórne, bowiem w prasłowiańszczyźnie urzeczownikowiony przymiotnik **lētavъcъ* charakteryzował po prostu 'wszystko to, co może latać' (SSław). Podobne (równie konkretne) sensory zawierały, dziedziczone od tej formacji, obecne w innych językach słowiańskich, wyrazy typu: staroczeski **lētavec* 'ptak' oraz słowacki **lietavec* 'nietoperz' (SSław). Zaskakujące wydaje się więc to, że znaczenie bliskie staropolskiemu 'złośliwy duch' posiadał górnołużycki rzeczownik **lētawc* 'latający ptak; latająca ryba; latający smok; wietrznik' oraz ukraiński **litávecъ* 'nieczysty duch, atakujący ogień' (SSław).

Zebrane informacje pozwalają wnioskować o praindoeuropejskich źródłach wiary w latające, złośliwe demony wiatru. W piśmiennictwie polskim bardziej precyzyjne wzmianki o tych istotach odnotowano w XVI wieku. Na charakter tych wierzeń znaczący wpływ wywarła literatura fachowa z czasów kontrreformacji. Doprowadziła ona do zespolenia wyobrażeń dawnych bóstw przyrody (dobrze znanych jeszcze w XVI–XVII wieku) z obrazem istot o piekielnym rodowodzie. W rezultacie w *Wykładzie katechizmu Kościoła krześcijańskiego z Pism świętych Pawła Gilowskiego gorne jędze, powietrzne duchy, latawce* (Gilowski 1579: 193) zaliczone zostały do katalogu istot diabelskich, np.:

Tak też wiadomość jest o latawcach, ktore *incubos* mężczyńską obłudę, *sucubos* niewieścia nazwa. Co to zacz są ci latawcy, dobrze wiedzieć. Szatan ma moc rozmaite osoby wziąć a w nich się okazować, jako któremu gdzie abo czego jest potrzeba. (...) Tak też może inszych ludzi rozmaite formy sobie stworzyć, albo okazować przed oczyma ludzkimi, jako teżby okazał Saulowi Samuela proroka, nie iżby proroka prawego, ale szatańskiego okazał w jego osobie (...). Przetoż okazuje się między obłudnikami młodzieńcem, który się zalecił jakowej białejgłowie, zwłaszcza do nierządu chciwej, która siebie zbłąźni (...). I przychodzi to, iż białogłowy niektore od takowych latawcow płodem jakoby zapadały i dzieci rodziły (190–191).

Cytowany fragment pozwala przypuszczać, że w XVI wieku *latawce* oznaczały 'inkuby' (łac. *incubus* od *incubare* 'leżeć na czymś') lub (rzadziej) 'sukuby'² (łac. *succubus*, od łac. *succubare* 'leżeć pod'). Demony te, przynależne skądinąd do grupy „demonów nocy”, przybierały postaci uwodzicielskich mężczyzn lub ponętnych kobiet. W nocy nawiedzały skłonnych do rozpusty ludzi, aby podczas snu odbyć z nimi stosunek seksualny.

Na podstawie zebranych, wydobytych z katechizmu Pawła Gilowskiego, informacji nie można co prawda wnioskować o przynależności latawców do grupy demonów powietrza. Przekonanie o tym, że siedzibą wspomnianej świty czartowskiej jest wiatr obecne było jednak w szesnastowiecznej polszczyźnie. Na przykład w anonimowym *Postępku prawa czartowskiego przeciw narodowi ludzkiemu* czytamy, iż *latawiec też jest z narodu czartowskiego, na ziemi, na powietrzu się chowa, z tym że wygnali czarci od siebie latawca na powietrze (...). Ten latawiec tuła się po świecie między ludźmi, chciałby mieć towarzystwo z ludźmi, ale mu Bog tego nie dał, aby*

² Funkcję tę częściej przypisywano *latwicom*.

mogł wziąć prawdziwe ciało, ale obłudne bierze, w którym nic nie może począć (1570: 20).

Identyczną historię latawców przedstawił Stanisław Poklatecki. Na początku piątej księgi swojego dzieła zatytułowanego *Pogrom czarnoksiężskie błędy latawców zdrady i alchemiczne fałsze jako rozpląsa* teolog napisał, że:

latawcy są duchowie źli, z rodzaju czartowskiego pośledniejszy i mniejszych darow a bieglności a niż przedniejsi czarci, ktorzy nie prawdziwe ciała, lecz zmyślone z powietrza na się biorąc – w postaci męskiej albo białogłowskiej z ludźmi w cielesność nieczysto obcują” (Polkatecki 1595: 138).

W epoce odrodzenia sądzono również, że latawce mają zdolność odwodzenia prostych ludzi od drogi cnoty i wiary (np. *Owi diabłowicie, co je latawcami zowiemy, ktorzy tu proste ludzi obłudnościami swemi a chytróściami swemi od wiary zwodzją* Rej. Ap. 148, SXVI).

Niezmiernie trudno jednak stwierdzić czy *latawiec* był demonem ludu słowiańskiego, któremu następnie przypisane zostały cechy szatańskie, czy też stanowił echo jakiejś zachodnioeuropejskiej postaci demonicznej, wchłoniętej przez chrześcijaństwo, a następnie importowanej do Polski jako jedno z wyobrażeń diabła. Pomimo (jak sądzę) ograniczonej poczytności dzieł Pawła Gilowskiego, Stanisława Poklateckiego czy nawet Mikołaja Reja (prosty chłop z pewnością nie czytał cytowanych pism), wierzenia, łączące demony powietrzne z siłami piekielnymi, upowszechniły się. Docierały one do najniższych warstw społecznych dzięki kazaniom, które obfitowały w wyczytane z literatury „fachowej” poglądy.

Przekonania, o których mowa, utrzymywały się jeszcze w XVII wieku. Co prawda, w *Tezaurusie* Grzegorza Knapiusza *latawiec* zdefiniowany został zdawkowo, jako ‘czart i latawica [...] *incubus, et succubus* [...]’. Kn. 351 (SXVII), jednak zarówno Stanisław Ząbkowic – autor siedemnastowiecznego tłumaczenia *Młota na czarownice*, jak i twórca *Peregrynacji dziadowskiej* uznają tego demona za przykład ducha powietrznego (np. *mam i z latawcem swe porozumienie, bo też on swe odmienia własne przyrodzenie. Choć jest duchem powietrznym, bierze na się ciało obłudne, czego mu przyrodzenie nie dało*. PerDziadGGrzesz 418, SXVII).

Pewnej modyfikacji w obrazowaniu *latawca* możemy się jedynie doszukać we fragmencie *Officiny ferraria* Walentego Roździeńskiego.

Tym wietrunkom podobny jest ów latający ogień, co się więc w lesiach ukazuje w nocy, który czasem wędrowne i podróżne ludzi, z drogi wielkie błądzenie (zmamiwszy) zawodzi. Niemcy te latające ognie nazywają,

(pospolicie Irwischem) co w nocy latają. Wszakóż się to diabeł tak w powietrzu kręci, aby ludźmi kuglował w ognistej postaci. Polacy je z latania zowią latawcami, których baby chowają, więc co się czarami bawią: dla tego iż im pieniądze a zboży noszą: bo są złodzieje mistrzowni w kradzieży. RożOff H₃V (SXVII).

Przywołany wyimek daje podstawy do tego, by przypuszczać, że już w połowie XVII wieku zrodziły się załączki późniejszej konceptualizacji (oraz znaczenia) *latawców*. Z zebranych tekstów wynika bowiem, że w XVIII i XIX wieku demony te przedstawiano bardzo często jako nocne potwory rodzaju męskiego przyjmujące kształt ognistych smoków (np. *Będą się sobie odzywać straszne potwory na pałacach ich a latawcy, ogniści smocy na zamkach rozkosznych* Radz. Jes. 13, 22, SL), wędrujących gwiazd, komet lub meteorów³. Podobnie jak we wcześniejszych wyobrażeniach, istoty te nawiedzały młode i samotne kobiety w celu użycia z nimi rozkoszy ziemskich, np. *Spadające gwiazda jest podług ludu wiejskiego mniemania latawiec (rodzaj powietrznego ducha). O jego miłostkach z kobietami często powiedzieć można* (Goszczyński 1828: 114–115).

Nie znaczy to jednak, że w dawnej Polsce *latawce* oznaczały wyłącznie 'inkuby' lub 'sukuby'. Na jednej z kart cytowanego już katechizmu Pawła Gilowskiego czytamy bowiem, że *demony te mieli wychodzić z działek z grobow, które w żywocie z matkami umierają i pochowane bywają* (Gilowski 1579: 192). Przywołana treść, wiążąca *latawce* z duszami dzieci nienarodzonych, była co prawda w dobie średniopolskiej bardzo rzadka, wręcz incydentalna, niemniej w kolejnych stuleciach sytuacja znacząco się zmieniła. Na podstawie dziewiętnastowiecznych tekstów sądzić bowiem można, że w tym czasie postaci latawców najczęściej wywodzono od duchów zmarłych bez chrztu niemowląt. Dobrym przykładem wydaje się fragment dzieła Oskara Kolberga:

Latawce niekiedy wraz z burzą i wichrem skazani pędzić po bagnach, trzęsawiskach, wertepach itp. robią przeraźliwe wrzaski, które grom zagłusza. Czasem też w miejscu, gdzie skończyły, bardzo żalonym głosem wołają: chrztu! (Pełka 1987: 50).

Zastanawiające jest więc to, które z analizowanych wyobrażeń przetrwały i utrzymywały się jeszcze w dwudziestowiecznych gwarach. Z ana-

³ Na marginesie, warto również dodać, że staropolskie znaczenie 'ciężki, duszący sen' utrzymywało się jeszcze w XVIII *Latawiec duszenie nocne* (SL); *Latawiec, mora, kiedy kto mniema, żeby go kto dusił we śnie* Volck. 202, Sorab. (SL).

liz przeprowadzonych przez Renatę Dźwigoł wynika, że w ubiegłym stuleciu *latawce* oznaczały przede wszystkim 'duchy domowe, pomnażające dobytek wyobrażane jako latające, ogniste słupy, smugi, kule z ogonami, ogniste ptaki, smoki' (2004: 17). Jedynie w Małopolsce nazwę tę wiązano z pokutującą duszą nieochrzczonego dziecka. Całkowicie wyparte zostało zatem dominujące jeszcze XVIII wieku znaczenie 'inkub'. Jak podaje Aleksander Brückner, sens ten u progu XIX wieku wchłonął leksem *skrzat* (1980: 303).

Obok wyrazu *latawiec* funkcjonował w dawnej polszczyźnie jego żeński odpowiednik – *latawica*. Fakt ten nie budzi większego zaskoczenia, wszak właściwością polskiej demonologii było tworzenie demonologicznych par, tj. np. *strzyga* i *strzygoń*, *wiła* i *wił* (Brückner 1980: 303). Na uwagę zasługuje jednak inna kwestia, mianowicie to że leksem *latawica* był niezwykle rzadki w tekstach XV–XVI wieku. O jego obecności w języku tego okresu świadczą glosy, ujęte w łacińskojęzycznych tekstach.

O wiele więcej poświadczeń badanej jednostki zarejestrowano w następnym stuleciu. Z fragmentów siedemnastowiecznych wynika, że *latawica* charakteryzowała sukuba, który przed przybraniem postaci ducha powietrza, był dziewicą. Istota ta nie zaznała ziemskich rozkoszy, dlatego nawiedzała śpiących mężczyzn, by odbyć z nimi stosunek seksualny prowadzący do poczęcia, np.:

Jako twierdzą o niejkiej Meluzynie latawicy, która z jednym Grosem obcowała, i wiele mu synów porodziła. Z których każdy miał, co w członkach cudownego, bo jeden miał trzy oka, drugi kły wieprzowe jako powiedają. SpInZąbMłot 416 (SXVII);

Czart nie raz się czyni *incubum*, albo *succubum*, alias (jak tu zowią na Rusi) latawcem albo latawicą, do takiej przywodząc ludzi lubieżnych, niepowściągliwych amatorów niecnoty, że albo białogłową uformuje z powietrza dla nich urodziwą, miłosną, a czasem ścirw skąd porwawszy przy nim kładą, pokrywszy pięknej amazji postacią: albo też dla białogłowy naturalnej uwikłanej amoram lub cielesności apetycznej reprezentują mężczyznę [...]. Chmiel Ateny III 208. (SXVII).

Przypuszczać również można, iż w polskiej demonologii zdarzało się, że *latawice* przybierały postaci hermafrodytów, np. *Latawce i latawice nie dla żądze rozkoszy cielesnej, niekiedy z ludźmi się łączą obojej płci, ale z złości wrodzonej, żeby je tak ohydzoną brzydkością zmazali*. SpInZąbMłot 372 (SXVII). Brakuje jednak innych, równie sugestywnych przykładów, by potwierdzić zasygnalizowaną hipotezę.

II.1.2. POCHWIST, POGWIZD, POŚWIST, POCHWIŚCIEL

Zdaniem polskich etymologów (SBor, SBr) leksemy *pogwizd*, *pochwist*, *poświst* oraz *pochwiściel* wywodzą się od wspólnego etymonu – psł. czasownika **zvizdati*, spokrewnionego z psł. *verbum* **svistati* (SBor). Obie jednostki zawierały u swych podstaw pie. pierwiastek, pochodzenia dźwiękonaśladowczego: *sųej-*: *sųi-* ‘syczeć, świstać, gwizdać’ (SBor). Nie ulega zatem wątpliwości, że przywołane polskie nazwy mają genezę onomatopieczną, nawiązującą do odgłosów, wydawanych przez wiatr.

Zastanawiająca jest jednak inna kwestia, mianowicie to, czy wymienione słowoformy pełniły w dawnej polszczyźnie funkcję nazw duchów powietrza. Mimo że już w kronice Macieja z Miechowa pojawia się wzmianka, że *Polacy czcili powiew delikatny powietrza, na kłosach zboża i liściach drzew pochodzącymi z sykiem, nazywali bostwo jego pochwistem* (Pałka 1987: 46), Aleksander Brückner uznaje obecność demona *pochwista* w dawnych wierzeniach za co najmniej wątpliwą. Zdaniem etymologa formy *pochwist*, *pochwiściel*, *poświst*, *pogwizd* wymyślone zostały przez Jana Długosza, natomiast kolejni twórcy, tj. Maciej Strykowski, Marcin Bielski powtarzali je w swoich dziełach (1980: 231, 38):

Chwalili też drugi wiatr pochwist, kory jako Miechowisus pisze, jeszcze i dziś Mazurowie pochwistem zową. Pochwist bog mazowiecki. Stryj. Kron. 147 (SXVI);

chwalili za boga i żywot pogodę, niepogodę, którą zwali pochwistem: a dziś w Mazowszu zową jeszcze pochwiściel. Biel. Kron. 1597 52 (SXVI);

Kryste tyś Mieszka ślepoporodzonego oświecił, Polskęś przywiódł do krztu swego, Tobie ustąpił Grom, Ladon, Marzanna, Pogwizd, Ziewanna. Stryj. Goniec K3 (SXVI).

Rzeczywiście, cytowane fragmenty bardzo wyraźnie nawiązują do twórczości Miechowity oraz Długosza. Obecnie jednak odchodzi się od tak dosadnej krytyki dokonań autora *Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, jakiej dokonał Aleksander Brückner (Bylina 1999: 36). Coraz częściej stawia się hipotezy dotyczące prasłowiańskiego rodowodu duchów powietrznych, natomiast zdaniem Leonarda Pałki owe niegroźne dla ludzi *pochwisty*, *poświsty* czy *pogwizdy* nadal obecne są w niektórych gwarach (1987: 47). Niestety nie zachowały się szersze konteksty wyrazowe, umożliwiające wnioskowanie o znaczeniach tych nazw.

II.1.3. *POŁUDNICA*

Nie jest również pewna i oczywista obecność (w badanej grupie leksykalnej) demona o nazwie *południca*. Słowianie umieścili jego siedzibę w miedzach, rozdzielających pola, stąd naruszenie miedzy podczas orki powodowało gniew południc. Według przekonań ludowych południce lubiły również wylegiwać się wśród łąnów zbóż, a ponieważ tego typu siedlisk pozbawiał je okres żniw, w tym czasie południce były szczególnie niebezpieczne dla ludzi. Sprowadzały poparzenia słoneczne, utrudniały pracę żeńcom, wiały im w oczy pyłem i kurzem, natomiast wieczorami porywały dziewczęta do lasu i tam pozostawiały na pastwę duchów leśnych (Pełka 1960: 124).

Nazwa *południca*, obecna w leksyce począwszy od staropolszczyzny (np. *Południca dusi efilates*. 1472 Rost. nr 709, SStp), występowała również w wierzeniach Czechów, Słowaków i Łużyczan, z tym że ludy te przedstawiały ją nieco inaczej niż dawni Polacy (Moszyński 1934: 697–698). W Słowiańszczyźnie *południca* to po prostu ‘straszliwa, wysoka baba, porywająca dzieci, aby nie wałęsały się po zmierzchu’ (Bystroń 1916: 7–17). Przywołane informacje nie budzą większego zaskoczenia, w wielu religiach pierwotnych duchy wiązane z rolą („tzw. duchy polne”) przedstawiane były jako stare, brzydkie kobiety ubrane w białą strój (Baranowski 1981: 103). Istotne jest jednak to, że we wspomnianych wyobrażeniach brakuje odniesień do sensu ‘demon powietrza’.

W jaki sposób obrazowane były w takim razie *południce* w dawnych polskich podaniach? Niełatwo odpowiedzieć na to pytanie ze względu na pewne luki materiałowe (w XVI wieku nie odnotowano żadnych użyc tej nazwy, natomiast SL nie podaje przykładów użycia). W licznych dziewiętnastowiecznych tekstach gwarowych postać *południcy* obrazowana jednak była jako ‘duch pokazujący się w południe w postaci wiru powietrza’ (SGWŚI) lub jako ‘istota latająca ponad polami, kręcąca powietrzne młynki niczym wrzeciona, w które to zagarnia wszystko to, co znajduje się na jej drodze’ (Kotula 1974: 54). Wysuniętą hipotezę o takim właśnie rozumieniu nazwy *południca* (również we wcześniejszej polszczyźnie) potwierdza Kazimierz Moszyński, który wyraźnie zaznacza, że „ten demon zdaje się wywodzić swój ród od antropomorficznego wiru powietrznego, który (...) odgrywa doniosłą rolę w mitologii Słowian” (Moszyński 1934: 693).

Bez arbitralnych decyzji nie sposób jednak określić czy znaczenia te rzeczywiście obecne były w XV, XVI, XVII i XVIII wieku.

II.2. DEMONY CHMUR BURZOWYCH I WIATROWYCH

Wśród wyobrażeń z kręgu demonologii atmosferycznej za szczególnie niebezpieczne uznawano demony chmur burzowych i gradowych. Duchom tym przypisywano sprowadzanie ulewnych deszczy, burze, a także długotrwałe powstrzymywanie opadów przyczyniające się do kłębki suszy. Sądzono, że od kaprysów tych istot uzależnione są zbiory pól rolnych oraz bezpieczeństwo domostw. Nie dziwi zatem to, że użytkownicy polszczyzny epok minionych wiele uwagi poświęcili walce z tymi demonami oraz poszukiwaniu najskuteczniejszych sposobów i technik samoobrony przed skutkami ich groźnej działalności (Pełka 1987: 56–57).

II.2.1. OBŁOCZNIK

Jedną z najstarszych nazw duchów powietrznych, przynależnych do badanej kategorii, stanowi, notowany od XVI wieku, leksem *obłocznik*. Etymonem tego wyrazu jest psł. rzeczownik **oblokъ* ‘chmura’, wywodzący się od psł. czasownika **ob-velkti* ‘oblec’ (SBor). *Obłok* prymarnie oznaczał ‘to, co obleka niebo’, z kolei powstały od niego *obłocznik* charakteryzował tego ‘ducha, który mieszka w obłoku’.

Z zachowanych ułamków tekstowych wywnioskować również można, że badany wyraz odnosiło do niezwykle złośliwego demona, sprowadzającego na ludzi nieszczęście, np.: *Jestem z koru obłocznikow, jeden z pańskich miłośników. Farel moje imię własne, wszystkim bratom dobrze znane (marg). Demonum meridianum. Biel. Kom. D 2 (SXVI).*

Nie sposób jednak dokładniej sprecyzować znaczenia analizowanej jednostki ze względu na ograniczone dane materiałowe. Według Stanisława Urbańczyka synonimem *obłocznika* był leksem *chmurnik* (1991: 51). Nie poświadczono go jednak w żadnym tekście badanego okresu rozwoju polszczyzny.

II.2.2. ŻMIJ

Dziedziczony z prasłowiańszczyzny leksem *żmij* (*psł. *zmbjъ* ‘mityczny stwór w postaci skrzydlatego węża, smok’, SBor) wywodzi się

od pie. rdzenia **d^hég^hōm* ('ziemia', SBor), tego samego pierwiastka co wyraz *ziemia*. Jednostka ta znana jest wszystkim ludom słowiańskim. Na ogół plemiona te uznają *žmija* za 'latającą ognistą istotę', nieraz utożsamiają go z błyskawicami lub z innymi ognistymi zjawiskami obserwowanymi na nieboskłonie (tj. komety, meteory). Przypisują mu także władanie piorunami oraz opiekę nad płodnością, urodzajem, dobrobytem (Tomiccy 1975: 39–41).

W dawnej, piętnastowiecznej polszczyźnie *žmij* oznaczał 'gatunek jadowitego węża, żmiję lub smoka', np. *Na žmiju i bazyliŝzku będziesz chodźić* Puł. 90, 30 (SS^t), z kolei w użyciu przenośnym wyraz ten odnosił się do szatana, np. *Nullus immundus est ovis Cristi, sed diaboli qui dicitur žmija* XV p. post. Gl. Kaz. B. IV 166 (SS^t).

Na podstawie przywołanych przykładów użycia nie sposób wiązać *žmija* z istotą mitologiczną. Przypuszczać jednak można, że sugerowana, dziedziczona z prasłowiańszczyzny treść była obecna w znaczeniu jej jednostki, bowiem jeszcze w osiemnastowiecznej polszczyźnie zdarzały się użycia, w których *žmij* oznaczał ducha powietrznego, np.:

Muzyka będzie, pieśni też dostanie, a k' temu płacić nie potrzeba za nie. Bo się tu ten žmij rodzi tak okwito lepiej daleko niż jęczmień, niż żyto. J. Koch. Fr. 6 (SL).

Powyższy wyimek pozwala przypuszczać, że *žmij* stanowił męski odpowiedniki *południcy*. Mimo że brakuje w przywołanym fragmencie treści wiążących badaną nazwę z panteonem bóstw piorunowładnych, mamy podstawy, by wysunąć konstatację, że leksem *žmij* oznaczał 'ognistego demona burzy'. W wydanym w Krakowie w 1746 roku *Kalendarzu* figuruje bowiem wzmianka o widzianym na niebie *žmiju ognistym, co mięcze dziwne i straszydła z siebie wypuszczającym, który potem niby na ziemię spadł*⁴ (Tomiccy 1975: 46).

Zastanawia jednak inna kwestia – mianowicie waloryzacja i ocena tego demona. Z zebranych, dawnych ułamków tekstowych wynika wszak, że analizowana nazwa posiadała negatywne konotacje. Tymczasem w większości mitologii Słowian traktowano *žmija* – jako opiekuna ogniska domowego, który zsyła pożary na ludzi niegospodarnych (Gieysztor 1985: 232). Niewykluczone jest również to, że psł. *žmij* stanowił

⁴ Bardzo podobne znaczenie zawierał w XVII wieku *latawiec*, por. cytowany fr. Roździeńskiego.

pierwovzór późniejszych, dziewiętnasto-/dwudziestowiecznych świętych piorunowładnych, tj. Eliasza i Michała (Tomicy 1975: 43). Nie mamy jednak podstaw by zrewidować którąkolwiek z wysuniętych hipotez.

ZAKOŃCZENIE

Nazwy duchów powietrznych budowane były w oparciu o trzy obrazy: 1. 'to co lata', 2. 'to, co gwiżdże', 3. 'ogień na niebie'. Nadrzędną postacią wśród tych istot był *latawiec*, uznawany za pomocnika szatana, nawiedzający śpiących w celu użycia z nimi uciech cielesnych. Inne demony traktowano jako istoty sprowadzające na człowieka trudną aurę meteorologiczną, niektóre mściły się za zakłócenie ich spokoju (por. np. *południca*), inne uznawano za istoty pokutujące, jeszcze inne egzystowały po to, by nauczyć człowieka gospodarności. Nie sposób jednak (od)tworzyć pełnych wachlarzy znaczeń tych nazw ze względu na brak pełnego materiału badawczego.

Próby rekonstrukcji słowiańskich wierzeń przypominają bowiem układanie zniszczonej, wyblakłej w ciągu wieków mozaiki, do której bądź co bądź brakuje rozsypanych lub zagubionych cząsteczek. Mimo że odtwarzanie tej układanki jest karkołomne – nie mamy wszak ani właściwych narzędzi, ani kompetencji językowej użytkowników epok minionych, nawet kompletnego danych leksykograficznego – elementy tej mozaiki, które się zachowały bez wątplenia stanowią ogromną wartość.

BIBLIOGRAFIA

- Baranowski B., 1981, *W kręgu upiorów i wilkołaków*, Łódź.
- Brückner A., 1980, *Mitologia słowiańska i polska*, Warszawa.
- Budziszewska W., 1985, *Z etymologii słowiańskich związanych z prastarymi wątkami folkloru*, „*Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*”, s. 111–120.
- Bylina S., 1999, *Kultura ludowa Polski i Słowiańszczyzny średniowiecznej*, Warszawa.
- Bystroń J., 1916, *Zwyczaje żniwiarskie w Polsce*, Kraków.
- Dźwigoł R., 2004, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Kraków.

- Gilowski P., 1579, Wykład Katechizmu Kościoła Krześcijańskiego o Pism Świętych dla wiary prawdziwej utwierdzenia i fałszywej się ustrzeżenia napisany a teraz znowu z poprawą i przyczynkiem wypuszczony, Kraków.
- Gieysztor A., 1985, Mitologia Słowian, Warszawa.
- Goszczyński S., 1828, Zamek kaniowski, Warszawa.
- Kleszczowa K., 2009, Echa wierzeń przedchrześcijańskich w słownictwie staropolskim, w: Średniowieczna wizja świata. Jedność czy różnorodność (idee i teksty), red. T. Wolińska i M. J. Leszka, s. 121–131.
- Kotula F., 1974, Po Rzeszowskim Pogórzu błędząc. Reportaż historyczny.
- Moszyński K., 1934, Kultura ludowa Słowian, część II: Kultura duchowa, Kraków.
- Pełka L. P., 1960, U stóp Słowiańskiego Parnasu, Warszawa.
- Pełka L.P., 1987, Polska demonologia ludowa, Warszawa.
- Poklatecki S., 1595, Pogrom czarnoksiężskie błędy latawców zdrady i alchemiczne fałsze jako rozpląsa, Kraków, w: Poklatecki, S. 1595. *O snach i czarach*. Przedruk i oprac. Korczak J., Madeyska, E. 2011, Wrocław.
- Postępek prawa czartowskiego przeciw narodowi ludzkemu 1570, Wydał dr Artur Benis, Kraków 1892.
- Tomiccy J. i R., 1975, Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka, Warszawa.
- Urbańczyk S., 1991, Dawni Słowianie wiara i kult, Wrocław–Warszawa–Kraków.

WYKAZ SKRÓTÓW

- SBor – Boryś W. (2005), Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków.
- SBr – Brückner A. (1927), Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa
- SGŚl Suszec – Cieśla M. (1999), Słownik gwary śląskiej. Okolice Suszca i Pawłowic w Ziemi Pszczyńskiej, Suszec.
- SL – Linde B. S. (1807–1814), Słownik języka polskiego, Warszawa.
- SStp – Urbańczyk S. red. (1966–2000), Słownik staropolski, Warszawa – Wrocław – Kraków.
- SWO – Kopaliński W. (2007), Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych, Łódź.
- SXVI – Mayenowa M.R. red. (1966), Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- SXVII – Bańko M., Bobrowski I., Karpiński A., Karpluk M., Puzynina J., Rzepka W. R., Siekarska K. red. (1999–2014), Elektroniczny słownik XVII i pierwszej połowy XVIII wieku, <http://sxvii.pl/> [dostęp:18.11.2015].

THE NAMES OF AIR SPIRITS IN THE HISTORY OF POLISH LANGUAGE

Summary

The analysis was undertaken concerning the ancient names of air ghosts and spirits in this article. The written material gathered from all available lexicographical sources registered the 'lexis' to the end of 18th century. The author used the old texts and literature for example: *Postępek prawa czartowskiego przeciwko narodowi ludzkiemu* and *Pogrom czartowskie błędy, latawców zdrady i alchemickie zdrady jako rozpląsza*.

As was evidenced the vintage names of air spirits were structured as a form of three 'pictures' such as: 1. 'given to fly', 2. 'given to whistle', 3. 'the fire in the sky' the key figure among these creatures was *latawiec* who was taken as a satan's helper other demons were treated as an entities who plagued the human kind with bad meteorological aura. Some of them took a revenge on the people for disturbance of their peace and quiet (for instance – *południca*). Others were the creatures who did a penance. Some characters existed to teach people how to do a husbandry. The author took a notice that there's no way to reconstruct the full measure of meanings because of the gaps in the written text.

Key words: nomination, lexicology, diachrony, history of Polish language, beliefs, air demons and half-demons of space

Beata KURYŁOWICZ

Uniwersytet w Białymstoku

beak@vp.pl

ZAPOMNIANY ŚWIAT OBRZĘDOWOŚCI WESELNEJ W DAWNEJ POLSCE (NA PODSTAWIE SŁOWNICZKA NAZWY WESELNE... ZYGMUNTA GLOGERA)

W *Encyklopedii staropolskiej* Zygmunt Gloger tak oto tłumaczy, dlaczego obrzędy i obyczaje weselne uczynił tematem licznych opracowań etnograficznych: „Niepospolita doniosłość przedmiotu a zarazem gruba i naganna u inteligencji polskiej nieświadomość jego piękna, jego przeszłości i znaczenia w obyczajach narodowym, a nadto idące w zapomnienie nawet wśród ludu pamiątkowe lechickich pradziadów obrzędy i pieśni, wszystko to skłoniło piszącego rzecz niniejszą, że od pierwszych lat swojej pracy naukowej sporo trudu i czasu poświęcił dla gromadzenia materiału etnograficznego w tym przedmiocie i dla sporytkowania tegoż bądź w kierunku naukowym, bądź dla podtrzymania w ludzkiej prastarej narodowej poezji i lechickiego obyczajach” (Gloger: 1903 IV, 422).

Owocem docieklivosti badawczej podlaskiego starożytnika, a nade wszystko potrzeby ocalenia od zapomnienia leksyki godowej oraz ukrytej za słowami części kultury polskiej i tradycji odchodzącej w przeszłość jest także słowniczek tematyczny *Nazwy weselne, wyrażenia i przedmioty używane przy godowych obrzędach ludu na przestrzeni byłej Rzplitej*, opublikowany w „Zbiorze wiadomości do antropologii krajowej” w 1877 roku. Leksykon ów zawiera obfity zbiór (ok. 240 ułożonych alfabetycznie haseł i znacznie więcej wyrazów, gdyż w jednym artykule hasłowym notowanych jest niekiedy kilka, a nawet kilkanaście jednostek leksykalnych) nieznanymi bądź zapomnianymi nazwami, związanymi z ludowymi obyczajami i obrzędami godowymi, pochodzącymi z różnych regionów Rzeczypospolitej. Taka konstrukcja słowniczka nie tylko umożliwia poznanie

leksyki, która trafiła do językowego lamusa, ale pozwala także dostrzec cechy podobne czy nawet stałe w obchodach weselnych, jak i pewne rozbieżności wynikające ze zróżnicowania terytorialnego i językowego dawnej Polski.

Przedstawiona w szkicu analiza słownictwa, pochodzącego z pracy Glogera¹, ma za zadanie z jednej strony przybliżyć dawną leksykę weselną, z drugiej natomiast – pomóc w odtworzeniu ukrytej za słowami bogatej obrzędowości godowej, żywej jeszcze w drugiej połowie XIX wieku, a dziś niemal całkowicie zapomnianej. Celem artykułu nie jest jednak drobiazgowy opis lingwistyczny słownictwa weselnego, na co nie pozwalają ograniczone ramy artykułu, lecz zasygnalizowanie możliwości, jakie stwarza analiza leksemów zanotowanych w słowniku. Bliższe przyjrzenie się leksyce weselnej z perspektyw dialektologicznej i diachronicznej, co stanie się przedmiotem dalszych dociekań naukowych, pozwoli z pewnością sformułować ważne i inspirujące wnioski. W tym szkicu chciałabym jednak zwrócić uwagę na aspekt kulturowy i pokazać słowniczek tematyczny jako wartościowe źródło do poznania dawnej tradycji. Skonfrontowanie materiału słownikowego z danymi etnograficznymi ma dowieść wiarygodności dzieła Glogera.

Zgromadzone przez Glogera wyrazy można podzielić na kilka grup znaczeniowych, niniejsze rozważania zaczniemy jednak od nazw ogólnych, do których należą określenia nazywające uroczystość weselną, pełniącą w kulturze ludowej niezwykle ważną funkcję społeczną: *akt weselny* / *acht weselny* (na Kujawach) ‘uroczystość a nawet zgromadzenie weselników (...)’², *biesiada* i *beseda* ‘często używana przez lud nazwa wesela. Gdy na Ukrainie weselnicy nazajutrz po ślubie obchodzą z hulanką chaty, to mówią, że chodzą *po besedzie*’, *wesele*, *weselisko*, *weselicko*, *wesile* ‘na Rusi południowej a *wiasiele* na białej; w Wielkopolsce wesela zowią w l.mn. *wesołami*’ oraz metaforyczne określenie ślubu: *kobierzec ślubny* ‘poprowadzić na kobierzec i od kobierca, iść na kobierzec i t. p. znaczy to samo co do ślubu i od ślubu’. Sfrazeologizowana konstrukcja *wyjść za mąż* to po litewsku *teku aż wira*, co dosłownie zna-

¹ W szkicu prezentuję wszystkie zgromadzone przez podlaskiego leksykografa wyrazy.

² Znaczenia prezentowanej leksyki, zaczerpnięte z definicji utworzonych przez Glogera, podaję w łapkach. Gdy definicja jest rozbudowana, informacje o charakterze encyklopedycznym wprowadzam, stosując cudzysłów. Takie rozwiązanie z jednej strony pomaga zachować oryginalny charakter słowniczków, z drugiej natomiast służy konfrontacji danych pozyskanych przez Glogera z faktami ustalonymi przez badaczy kultury polskiej.

czy „pociec za mężem” – zaznacza Gloger. Dzień ślubu z kolei nazywano *szlubowinami*. Wesela odbywały się w domu panny młodej, określanym jako *weselny dom* lub *stare miejsce, stare kukrzysko*. K. Kwaśniewicz zauważa, że: „ślub bez wesela był czymś, co nie mieściło się w mentalności chłopskiej. Związek małżeński nie poparty społecznym wymogiem wyprawienia wesela zasługiwał w opinii ogółu na kpiny i pogardę (...)” (Kwaśniewicz 1981: 91).

Liczną grupę wyrazów, wynotowanych ze słowniczka, stanowią nazwy uczestników wesela, w tym ogólne: *weselnik* (w l.mn. *weselniki*) oraz *drużyna weselna*, którą tworzą ‘wszyscy w ogóle weselnicy i goście, a mianowicie orszak pana młodego i panny młodej, zaproszeni gospodarze i gospodynie, druźbowie i druchny’ – pisze Gloger. Wybór gości, których zapraszano trzy razy i przeznaczano im określone role, odbywał się bardzo starannie. Obecność konkretnych osób mogła bowiem uświetnić ceremonię, ale mogła również ośmieszyć nie tylko ich samych, ale i obrzęd (Ciołek, Olędzki, Zadrożyńska 1976: 38). Ślub i wesele przyciągały tłumy gości, ponieważ postrzegano je jako okazję „do zademonstrowania solidarności i koligacji rodzinnych i sąsiedzkich”, poza tym jako okazałe, barwne widowisko, które przerywało monotonię dnia codziennego, dawało sposobność do nawiązania kontaktów towarzyskich, a w niższych sferach stanowiło „rzadką okazję najedzenia się do syta przysmakami z obficie zastawionych stołów”. Na wiejskie wesele, aby dodać ceremonii splendoru, „schodziła się cała gromada, a przy okazji zapraszano także urzędników dworskich, wójta czy sołtysa, karczmarza, kościelnego, bakałarza, plebana – słowem całą wiejską elitę” (Bogucka 1994: 50).

W uroczystościach weselnych, które trwały kilka dni, a mogły przeciągnąć się nawet do kilku tygodni (Ciołek, Olędzki, Zadrożyńska 1976: 34), najważniejszą rolę odgrywali oczywiście *państwo młodzi* (w Poznaniu *młodzieńcowie* lub *młodziankowie*), czyli – jak wyjaśnia autor słowniczka – panna młoda i pan młody od chwili ślubu. Na określenie panny młodej w dziewiętnastowiecznej polszczyźnie ludowej funkcjonowało wiele uwarunkowanych geograficznie nazw. Są to głównie sufiksalne formacje słowotwórcze z rdzeniem *młod-* (prśł. **mold-*) i ich warianty fonetyczne (najczęściej z pełnogłosem, wskazującym na ich wschodniosłowiański rodowód): *młoducha, mołoducha, młoda, mołoda, mołodzica, maładzica* (na Białejrusi), *mołodyca, mołodycia, młodzica, młoduszka* (u górali tatrzańskich), *młodzieńcowa* (w Poznaniu); zestawienia *młoda pani* (na

Kujawach), *pani młoda* (na Szlązku); a także *marti* (na Litwie), *domacha*, *kniahini*, *królowna*, *koroliwna*, *sużenaja*³.

Młody pan (na Kujawach), *kniaź*, *król*, *sokół*, *sużenyj* to z kolei nie-liczne określenia odnoszące się do pana młodego. Gloger odnotował także słowo *prymak* (*przyjmak*), używane nad Berezyną na określenie nowożeńca, „który nie mając chaty i własnej gospodarki, zamieszkuje w domu swój żony lub jej rodziców”.

W orszaku panny młodej znajdowały się niezamężne krewne i przyjaciółki, czyli *druhny*, *druchniczki*, *drużki*, *drużeczki*, *panny drużbiące* (w dawnej polszczyźnie), *balszanki* na Rusi *swaszki* i *swachny* w Galicji. Spośród druhen panna młoda wybierała *starszą druchnę* „jeżeli nie siostrę to najbliższą z przyjaciółek i najroztropniejszą, świadomą dobrze pieśni i obyczaju, która czuwa nad czystością w izbie i zwykle ubiera pannę młodą do ślubu, zwana ztąd *ubieracką* (u Kurpiów)”. Pozostałe drużki są „młodszymi, zwane także *swachnami* (nad Sanem i Wartą), *pod-drużkami* (*pid-drużka*) nad Dniestrem, *przydankami* w dawnej polszczyźnie (...), *prydankami* na Rusi”. Niezamężne siostry pana młodego były z kolei jego drużkami.

Słowniczek Glogera poświęca także leksemy *drużba*, *drużba*, *drużebka*, *drużko* odnoszące się do nieżonatych mężczyzn tworzących orszak pana młodego. Na Litwie drużbowie nazywali się *brołéj*, czyli bracia, na Rusi zaś – *bojarowie*. Gloger tłumaczy, że: „Nazwę tę spowodowała pewna cecha rycerskości i dostojęstwa drużbów weselnych, występujących w orszaku konno, niby rycerze, szlachta i istotni bojarowie”. W Zapuszczańskim (także na Litwie) *drużba* to *draugas*.

Starszy drużba, którego obowiązkiem było czuwanie nad całością obrzędów weselnych (Kwaśniewicz 1981: 93), nosił niekiedy nazwę *mar-szałka* lub *stanowniczego* (w Jasielskim⁴), *młodzi* natomiast zwani byli *przydankami*, *namiestnikami*, *młodzieńcami* i *poddrużkami* (na Rusi *pid-drużbyk*, *pid-drużko*, *pod-druży*). W Sandomierskim, Lubelskim i na Rusi *drużba* starszy i młodszy to *chorąży* i *podchorąży*.

³ *Sużenyj*, *Sużenaja* (sądzony, sądzona) ‘tak pieśni ukraińskie zowią nowożeńców (...), co przypomina przysłowie: „mąż i żona od Boga sądzona” tudzież nazywanie narzeczonych *bogdankami*’.

⁴ W Jasielskim stanowniczcy, trzymając białą chorągiewkę, przewodził konnemu orszakowi, jadącemu do ślubu.

W Sandomierskiem do orszaku weselnego należał także družba – *proszak*, *prosak*, którego zadaniem było zapraszać na wesele i „wzywać weselników o podarki dla młoduchy”. Gloger dodatkowo wyjaśnia: „Gdy panna młoda zaprasza na wesele, mówią, że poszła na *proszaki*”.

Ważnymi postaciami weselnymi byli tzw. urzędnicy, wśród których wyróżniał się *starosta* ‘najstarszy dostojeństwem urzędnik, gospodarz weselny, zwykle bywa nim swat. W Krakowskiem zowią go także *starym*: widzimy go na Kujawach, (...) w Jasielskiem (...); na Pińszczyźnie bywa i *podstarości*; nad Dniestrem dwóch: ze strony panny młodej *starosta dański*, czyli ten, który daje żonę panu młodemu i *starosta brański*, który dla niego bierze, zwany także *bojarskim*’.

Żona *starosty weselnego* była zazwyczaj *starościna*, czyli pełniła funkcję gospodyni weselnej i przewodniczyła niektórym obrzędom.

Do grona urzędników weselnych, według Glogera, należeli także *marszałek* (*marszałek*, *marszałok*) ‘jeden ze starszych urzędników weselnych, niby mistrz ceremonii, dozorca porządku obrzędowego. Tytuł marszałka nosi zwykle jeden z gospodarzy lub starosta weselny, a spotykamy go na Litwie, Żmudzi, Rusi i u ludu polskiego niektórych okolic. (...)’, *pysar* ‘wrzekomy urzędnik weselny niekiedy na Rusi czerwonej „kotryj przybywajucznych Bojaryw, ich koni, wozy tym podobny riczy spysuje”, (Ruskoje wesile)’, *sendzia* (sędzia) ‘wrzekomy na Rusi czerwonej urzędnik weselny, „kotryj wydarajuczysia sprawy i neshody sudyt” (...)’ oraz *miczala*, *konował* ‘urzędnik w niektórych okolicach, zwłaszcza na Rusi czerwonej, obierany w celu, a by przeprowadzał gości, gdy który z trunku i jadła zachoruje i układał w spokojnym miejscu takich, coby zamroczeni trunkiem przespać się pragnęli. Ztąd też jest i przysłowie, kiedy ktoś do niczego niezdatny: „daj go miczale”’.

W czasie uczyty weselnej w niektórych regionach dawnej Polski osobą odpowiedzialną za rozlewanie trunków był *czasznik* ‘podczaszy weselny w niektórych okolicach Rusi’.

Ważną postacią na weselu był *grajek*, *muzyka* ‘grajek na białej i litewskiej Rusi, zwykle przyjaciel lub krewny pana młodego’, *wesołek*, *wesołko*, *wesołka*, *wesołuch* u ludu polskiego, a *wiesiołek*, *wiesiołko* u rusińskiego ‘skrzypek, pierwszy grajek weselny, wysokie stanowisko i szacunek w hierarchii godowej posiadający. W Sandomierskiem powiada Kolberg: „wesołuchowi” cześć prawie oddają (...)’. Na standardowym weselu grała muzyka, ale zdarzały się także wesela ciche, bez muzyki. Na Pogórze Nadrabskim określano je jako *wesela we worku*, ponieważ „gości

na nich bardzo mało – stąd ta ich nazwa. Z ludzi bowiem na takie wesele zaproszonych wyśmiewają się, że jest ich tak szczupła liczba, iż można ich wszystkich do worka zebrać. Wesela te zdarzają się jedynie u ludzi biednych – komorników” (Świątek 1893: 163–164).

Na tradycyjnym weselu nie mogło zabraknąć oratora, w niektórych regionach nazywanego *mowistą* ‘tak mowców i oratorów weselnych nazywa pieśń obrzędowa z nad Prypeci (...)’ lub *rzeczakiem* ‘mówca weselny u górali tatrzańskich (ob. Mowista)’. Mówca weselny wygłaszał *orację*, czyli mowę prozą lub wierszem. Na weselach chłopskich oracją starosta weselny witał nowożeńców wracających z kościoła (zob. Kucho-wicz 1975: 194). Z zapisków Glogera wynika jednak, że oracje wygła-szano również w innych okolicznościach: *oracyja* „(...) Oracyją zaprasza starszy družba gości na gody w Wielkopolsce; przy oracyi otrzymuje panna młoda wieniec przed ślubem i *oracyją* ktoś z jęj strony podzięko-wać zań musi, jeżeli zaś zdarzy się, że nikt nie umie, to ten sam ora-tor, który od pana młodego wieniec ofiarował, przechodzi na jęj stronę i dziękuje mową zwaną ztąd *podziękowaniem*. W wielu okolicach po uczcie weselnęj jeden z gości dziękuje *oracyją*. Mowy takie bywają nieraz żarto-bliwe. Nad Narwią ofiarowanie wieńca przy stosownej *oracyi* zowie się *udaniem wieńca* (ob. *Mowista, Rzeczak*)”.

O pomyślny przebieg uroczystości dbał także woźnica weselny, któ-rego na Litwie nazywano: *keleweże, mart, weżys*. Z kolei na Rusi do osób zaangażowanych w przygotowanie uczty należeli *korowajnica* i *korowajnik* ‘przyrządzają na Rusi obrzędowe ciasto, a są i pieśni (np. na Wołyniu) do *starszjej korowajniczki* (...)’.

Na wesele zapraszano także *swata*, który pełnił istotną funkcję pod-czas wstępnych etapów wesela. Gloger tak opisuje jego rolę: „Zwykle, gdy ciche swatanie i zwiady zostaną dopełnione pomyślnie przez kobiety, wtedy młodzian wybiera statecznego gospodarza na swata, który idzie z nim prosić o rękę dziewczki, targować się z jęj rodzicami o wiano, uło-żyć czas wesela i plany do nowego stadła na przyszłość. Gdy nastąpią gody, swat zostaje piérwszym urzędnikiem t.j. starostą weselnym, któ-rego rozkazy w domu i obrzędach wszyscy ściśle wypełniają. Ta obrzę-dowa dostojność swata i starosty (wobec której niknie powaga rodziców państwa młodych), zdaje się być zabytkiem odległych czasów odziedzi-czonych wprost po weselnych kapłanach pogańskiej Słowiańszczyzny”. Zależnie od regionu swat różnie był nazywany: „*swak* (w Krakowskiém), po litewsku *pirszlis* – swat, *pirszle* – swacia (...), na Żmujdzi *swotas*, a *ponais*

swatoi – panowie swacia (...). Zdaje się, że *pirszlis* i *swotas* odziedziczyli swoje obowiązki po *szwałgonie*, który miał być weselnym kapłanem dawnych Litwinów i zamieniał nowożeńcom pierścienie na znak ślubu. W Augustowskim swat nazywany jest częściej *rajem*, a nad Narwią *rajkiem*, w innych stronach *dziewosłębem* (ob.)". Z materiałów Glogera wynika, że osobą kojarzącą małżeństwo mogła być także kobieta: *swatka* 'dziewosłębina, zastępuje często na Kujawach swata przy oświadczeniach (...)'

Źródła etnograficzne dowodzą, że udział swatów stanowił zwyczajową formę zawierania umowy małżeńskiej, aczkolwiek szczególną rolę przypisywano im w środowisku zamożnych rodzin gospodarskich, których majątek – wedle powszechnej opinii – nie powinien być narażony na straty z powodu nieodpowiedniego wyboru partnera (Kwaśniewicz 1981: 92).

Godne miejsce na weselu zajmowali *babka* 'Na Białej-Rusi do drużyny weselnej należy i *babka* panny młodej, czyli stara kobieta, starnica, która spełniała usługę przy jej narodzinach' oraz *woziło* 'ojciec chrzestny pana młodego u ludu nad Berezyną (że woził go do chrztu), ma przeznaczone przy uczcie weselnej starsze miejsce na końcu stołu, (...)'

Swoją obecnością ceremonię uświetniali również krewni państwa młodych. Gloger wymienia tu, niestety, zaledwie kilka nazw: *dziewierz* (u ludu polskiego), *dziewier* (u Rusinów) 'szwagier, brat pana młodego (...)', *mosza* (litew.), *świtylka*, *załwica*, 'szwagierka, siostra pana młodego i w ogóle mężowska (...)', *pani matka* 'matka panny młodej lub pana młodego', *snycka* 'synowa u Kurpiów (...)'

W dawnej polszczyźnie istniało wiele wyrazów określających mężatkę uczestniczącą w uroczystościach weselnych: *swacha*, *swaszka*, *swaczka*, *swachna*, *swachniczka* (w pieśni); *swańka*, *swaneńka* (na Rusi); *swoka* (na Litwie tudzież w Krakowskiem). Wyróżniano *swachy starsze* i *młodsze*, te ostatnie „wybrane do pewnych obrzędów i czynności zowią się w niektórych okolicach Rusi *prydankami*, do nich należy pieczenie ciasta obrzędowego". Z kolei lud galicyjski – dodaje Gloger – *swaszkami* i *swachnami* niekiedy nazywa druhnę. Do grupy nazw kobiet można zaliczyć także słowa *perezwanka* 'każda mężatka lub dziewczka zaproszona na wesela w Pińszczyźnie. (...)'

oraz *białka* 'skrótowiec wyrazu *białogłowa*. Tak Kurpie mazowieckie nazywają mężatki (...)'

Interesującym wyrazem, dającym wyobrażenie o dawnej etykietce weselnej w regionie mazowiecko-podlaskim, jest *zasadka* 'mała dziewczyna w niektórych okolicach Podlasia i Mazowsza posadzona przy

uczcie weselną na szarym końcu stołu, gdzie nikt z dorosłych bez ubliżenia swęj godności usiąść nie może, ani tęż miejsce puste przy stole godowym być powinno’.

Gloger notuje również inne ciekawe nazwy osób związanych z obyczajami godowymi: *maczucha* ‘u Rusinów galicyjskich baba lub chłopiec przebrany i zakryty, którego pokazują panu młodemu w miejsce jego narzeczonej, gdy ta wydali się na wieś spraszać gości (...) Podobny zwyczaj z pewnemi odmianami istnieje u nas prawie wszędzie’, *grabarze* ‘na Kujawach swawolni chłopcy, którzy z łyżkami na sznurkach u pasa zawieszonymi, wpadają do izby, gdzie się warzy *obiad weselny* i chwytają z garnków co mogą na łyżki, wetując sobie zawczasu ucztę, w której malcy nie biorą udziału (...)’ oraz *zaporoczy* ‘swawolni chłopcy na Wołyniu, którzy (jako dzieci) nieprzypuszczeni do stołu weselnego, kołaczą do drzwi izby godowej i dostają smaczne kąski (...)’.

W przedmiotowym słowniczku zostały poświędzone również leksemy nazywające dziewczynę gotową do zamążpójścia: *tatokas* ‘litew. dziewczka na wydaniu’ oraz młodego mężczyznę starającego się o rękę dziewczyny: *ženikas* ‘litewsk. zalotnik, kawaler, konkurent, młodzian proszący o rękę dziewczki’.

Nazwy osób ściśle wiążą się z leksyką nazywającą czynności i działania, układające się w cykl tradycyjnych zwyczajów weselnych, które w polszczyźnie ludowej określano mianem *obrzędków weselnych*. Model wiejskiego wesela z XIX wieku składał się z dwóch podstawowych członów: zmówin, obejmujących wstępne fazy wesela, czyli zwiady, swaty i zaręczyny, oraz zdawin, w których zawierały się zwyczaje stanowiące istotę aktu zaślubin (Kwaśniewicz 1981: 92). Gloger notuje bogaty zbiór nazw należących do tej kategorii semantycznej.

Wstępny etap zwyczajów weselnych rozpoczynały *zwiady*, *dowiedziny* (na Mazowszu) *acikłauść* (na Litwie), polegające na wysłaniu przez młodzieńca przychylnęj sobie, zręcznej i statecznej niewiasty – jak wyjaśnia Gloger, aby wybadała rodziców upatrzonęj dziewczyny. Gloger tłumaczy, że podczas *zwiadów* dokonywano także *ogłędzin*, zwanych tęż *ogłędami*, *opatrami*, *przeglądami* (w Poznańskim). Był to: „Zwyczaj oglądania gospodarki, mienia i domostwa, bądź wzajemnie dopełniany przez swatów lub rodziców, bądź z jednęj strony przed *deklaracyją*⁵ lub po *deklaracyi*, w miarę uznania potrzeby lub wymagań miejscowęj tradycyi”. Po

⁵ *Deklaracyja* (zmówiny, zapoiny) ‘przyrzeczenie dziewczki młodzianowi przy *swatach*’.

pomyślnych *zwiadach* następowały *swaty*, nazywane też *zalotami* (na Mazowszu), *zapytankami* (w Poznańskim), *zapoinami małymi* (na litewskiej Rusi), *zrainami* lub *oświadczynami*, które sprowadzały się do zawarcia umowy małżeńskiej przez pośredników – swatów wysłanych przez konkurenta. W słowniku Glogera poświadczono są nazwy czynności związane z obowiązkami swatów: *swadźba*, *swatanie*, *swatostwo*, *swactwo*, *rajenie* (autor nie eksplikuje znaczeń tych wyrazów), ponadto przywołane są dwa bezokoliczniki należące do tej kategorii semantycznej: *raić*, *wyraić* ‘swatać, wyswatać’. Interesujący wydaje się tu być termin *swadźba*, którego Gloger nie definiuje. W drugiej połowie XIX wieku miał on trzy znaczenia: ‘wesele, gody weselne’, ‘swaty, swatanie, swatostwo, rajenie’, a także ‘drużyna weselna’ (SW VI: 523–524). W. Abraham podaje, że słowo to jest najstarszym określeniem zawarcia małżeństwa, wspólnym wszystkim językom słowiańskim (1925: 57). Na podstawie odnotowanych wariantów słowotwórczych można jednak przypuszczać, że w zamyśle Glogera termin ten miał oznaczać w przedmiotowym słowniku ‘swaty’.

Aktem obrzędowym zatwierdzającym umowę małżeńską zawartą za pośrednictwem swatów były *zaręczyny*, stanowiące w przeszłości świecką formę zaślubin (Tymochowicz 2013: 194). Gloger definiuje je następująco: „Po pomyślnych *swatach* i *zmówinach* następują zaraz *zaręczyny*, czyli obrzęd zamiany pierścionków lub rąk wiązania. Swat przybywając z młodzianem przynosi z sobą wódkę (tak jak do oświadczyn), a ztąd: iść na *zaręczyny* zowie się po litewsku *su arielkom* (z gorzałką), lubo same *zaręczyny* mają nazwę *użgiarsztojes* (...). Wiązanie rąk narzeczonych na podgórzu karpackim zowie się *rękowaniem*”. Autor podaje także kilkanaście określeń *zaręczyn* pochodzących z różnych regionów dawnej Rzeczypospolitej: „*rękowiny* w Krakowskim i w ogóle na Podgórzu *zrękowiny*, na Kujawach *zdawiny*, *pierścionki* i *pierścianki*, w obw. Boreckim *zrędziny*, na Rusi *zapoiny* wielkie, *zaruczyny*, *zrukowyny*, *rukowyny*, *wielika horelka*, w pieśni białoruskiej *zaruczynki*”. K. Kwaśniewicz traktuje *zaręczyny* i *zmówiny* jako jeden obrzęd (1981: 93), z kolei z obserwacji Glogera, odzwierciedlonych w słowniczku, wynika, że w niektórych regionach *zmówiny* były odrębnym obyczajem: „*Zmówiny* na Kujawach, Białejrusi i niektórych stronach innych, oznaczają naradę nad losem i sprawami kojarzącego się stadła. Bywają zwykle po *zaręczynach* w domu rodziców dziewczki lub w gospodzie, jeżeli noszą tradycyjny charakter narady całego sioła”.

Po zaręczynach zaczynały się obrzędy zwane *zdawinami*⁶. Przygotowania do wesela trwały zwykle około czterech tygodni, a inicjowały je zapowiedzi (Kwaśniewicz 1981: 93), o których podlaski starożytnik nie wspomina. W Glogerowych zapiskach odnotowane są natomiast *sprosiny* ‘na Rusi *sprosiny*, na Pińszczyźnie także *perezwa*, zapraszanie gości na gody weselne, co uskutecznia w niektórych stronach panna młoda, w innych druźbowie przy stósownych oracyjach’. Gloger dodaje, że w Krakowskim panna młoda, zapraszając gości, rozdaje dzieciom malutkie kukiełki zwane *osutkami* lub *rozsutkami*.

W wielu regionach Polski przed weselem panna młoda odwiedzała sąsiadów, którzy obdarowywali ją różnymi prezentami na poczet przyszłego gospodarstwa. Zwyczaj ten nazywał się *wspomożenie panny młodej* ‘stare prawo zwyczajowe naszego ludu, wedle którego całe sioło i wszyscy krewni darzą czyli składają się na wiano i *nowe gospodarstwo* idącej za mąż dziewczki. Podarkami są różnolite przedmioty, jak: len, zboże, płótno, sukno, owce, cieleta, pieniądze i t.d. Panna młoda przed weselem odbywa rodzaj kwesty, czyli jak tu i owdzie nazywają „chodzi po wspomózeniu” (ob. *lnowalne*). Składanie darów stanowi także w wielu okolicach oddzielny obrzęd w czasie godów’ lub *lnowalne*, chodzić *po lnowalném* ‘na Podlasiu panna młoda obchodzi całą wieś kwestując len, a każda gospodyni darzy ją zwitkiem na *nowe gospodarstwo*, wedle bowiem starego prawa zwyczajowego, całe sioło ma obowiązek wianować każdą dziewczicę. (...)’.

W przeddzień ślubu odbywał się *dziewiczny wieczór* lub *dziewic wieczór*, czyli ‘ostatni wieczór przed ślubem t. j. ostatni wieczór dziewictwa panny młodej, uroczyście obchodzony przez jęj pokrewne dziewczęta i przyjaciółki, które tańczą i wiją wieńce przy śpiewaniu stosownych pieśni. Jest to początek wesela. Na Białejrusi *dziwicz wieczar* (...) na Ukrainie *dewicz weczor* i *diwycz weczor* (...); na Rusi podlaskiej *złubiny*; na Litwie *mergu makaras* (...)’. Wieczór przedślubny to zatem czas, który panna młoda spędzała w domu rodzinnym w towarzystwie druhen i rówieśniczek, wijących wieniec weselny i różgę weselną. Wieniec weselny nazywane w polszczyźnie ludowej *wieńcem*, *wiankiem*, *wianuskim*, *wianuseckiem* lub *wianeckiem* Gloger definiuje następująco: ‘godło dziewictwa a ztąd jako korona umieszczany na głowie dziewczicy idącej za mąż, przemienił się też w wielu okolicach na „koronę” ze świecideł. (...) Koło Krakowa pan

⁶ Gloger nie używa nazwy *zdawiny* w tym znaczeniu.

młody daje swój narzeczonej i druchnom „na wianki”, które (ze świecideł) kupuje się gotowe dla wszystkich dziewczek mających uczestniczyć w weselu'. Z kolei *różga weselna* to 'znak symboliczny, drzewo życia, w różnych stronach odmienną mający postać i rozmaicie nazywany: Na Kujawach *jabłonka* jest gałęzią cierniową w jabłka, pierniki, ciastka i orzechy przybraną (...). Na Podlasiu *wianek* lub *krzak* jest gałęzią jałowca lub jodły, na której starszy družba wiezie i wręcza pannie młodej od narzeczonego wieniec i chustkę w podarku. (...). Na Ukrainie *wilce* jest to młoda sosninka, do której gałązek parobcy bukiety z kaliny, owsa i barwinku, i którą zatykają w chleb weselny (...). W innych stronach Rusi *wileczko*, *derewece* i t.d. W Sandomierskiem *różga weselna* (...)'.

W niektórych regionach dawnej Polski w dzień przed ślubem miało miejsce *ogrywanie wieńców* lub *druchen*. Był to: 'zwyczaj w Krakowskiem chodzenia weselnej kapeli w przeddzień ślubu i grania po domach wszystkich druchen, które za to częstują muzykantów; ostatni bowiem dzień przed ślubem jest uroczystością dziewic (ob. *Dziewiczy wieczór*)'.

Z wieczorem dziewiczym wiązał się także stary, zanikający w drugiej połowie XIX wieku zwyczaj zwany *rozplecinami*, które uchodziły za jeden z najistotniejszych obrzędów przedślubnych (Kwaśniewicz 1981: 96). Uzmyslał on przejście do innego stanu społecznego, cywilnego, innej grupy wiekowej, a także podporządkowanie władzy męzowskiej (por. Potkański 1895: 348–349; Abraham 1925: 221–235). Gloger tak oto definiuje *rozplecinę*: 'uroczyste rozplecenie włosów pannie młodej przed wyjazdem do ślubu. W obrzędzie tym główną rolę gra starszy jej brat jako stróż przyrodzony cnoty siostrzanej, której symbolem jest kosa (warkocz). Mężatki bowiem nie nosiły warkocza, który obcinano im po ślubie, tak nad Wisłą jak nad Niemnem, gdzie obrzęd postrzyżyn weselnych zwał się *pa-kirptimas*, (...)'. W słowniku zostały umieszczone także wspomniane wyżej leksemy *kosa* 'warkocz dziewiczy, którego mężatki nie nosiły, a ztąd symbol dziewictwa i obrzęd uroczystych rozplecin przed ślubem, po którym ucinano kosę młodusze, zostawiając kędziory. W Krakowskiem dziewczęta splatają zwykle włosy w jedną kosę, a na Rusi i Mazowszu we dwie' oraz *kędry* (kędziory) 'tak lud sandomierski zowie włosy u mężatek przycięte na karku. Pannie młodej po ślubie obcinają *kosę*, (ob.) zostawiając *kędry* (...)'

W wigilię ślubu starsze gospodynie piekły ciasto weselne, które w Polsce zachodniej nazywano *kołaczem*, a we wschodniej *korowajem*. Gloger notuje obie nazwy: *kołacz* 'placek weselny, obrzędowe ciasto z mąki

białej, dziś u ludu (polskiego), a dawniej u wszystkich stanów. (...) Na Podlasiu, wschodniem Mazowszu i w Lubelskiem przechodzi nazwa *kołacza* w *korowaj*, (ob. *Korowaj, Pruzyk*); *korowaj* 'ciasto obrzędowe na Rusi, Litwie, tudzież u ludu polskiego na Podlasiu, w części Mazowsza i w Lubelskiem. W Łomżyńskiem częstkowa szlachta i chłopci piekli *korowaj*, również jak w Lubelskiem. Na Litwie właściwej *korowaj* zowią *karwòjus*, *karwòjaus*, *korowajus*. *Karwòjaus łupinieć*, znaczy *korowaj* rozrywać, łupić, co bywa przy podziale ciasta między weselników. Na Białejrusi pieką kilka *korowajów*, z których główny zowie się *pierapieczą*. (...) Ozdabianie tego ciasta jest wszędzie główną jego charakterystyką. W niektórych okolicach pan młody i panna młoda mają oddzielne *korowaje*'. W innym miejscu słowniczka autor rejestruje nazwy *gąska*, *huska*, *kaczka*, które objaśnia jako 'ptaszki z ciasta, któremi ozdabiają *korowaj*'. Wypiekanie ciasta weselnego miało uroczysty, obrzędowy charakter. *Korowaj* traktowany był bowiem jako dar Boga-Ojca, Jezusa Chrystusa, Najświętszej Panny. Symbolizował płodność i urodzaj (Bączkowska 1998: 79–80).

Z *korowajem* łączyły się inne zwyczaje, przykładowo pod hasłem *kroska* Gloger notuje: 'kukielka, piórozek, wyskróbką, którą u ludu nad Berezyną każdy mieć musi z biorących udział w pieczeniu *korowajów* (...)', i czynności rytualne: *mienianie korowajów* 'na Białejrusi obrzęd zamiany dwóch *korowajów* państwa młodych dokonywany przez ich ojców chrzestnych; (...)'. Ze względu na szczególne znaczenie symboliczne *korowaja* regionalne zwyczaje charakteryzowało bogactwo czynności i zachowań rytualnych, zwłaszcza podczas podziału i spożywania tego pieczywa, czemu towarzyszyło obowiązkowe uroczyste skupienie (Kwaśniewicz 1981: 102).

Wieczór przedślubny kończył się *śpiewem na dobranoc*. W artykule hasłowym *dobranoc* Gloger podaje: '„Śpiewać na dobranoc”. Są oddzielne pieśni „na dobranoc”, które weselnicy zawodzą opuszczając dom panny młodej wieczorem lub w nocy (...)’.

Dzień ślubu zaczynał się od *grania na dzień dobry*. Gloger w definicji wyrazu hasłowego *dzieńdobry*, *dzieńdobre* '„chodźć po dzieńdobrém”, znaczy na Mazowszu i Podlasiu gdy weselnicy z kapelą odwiedzają po kolei domy gospodarzy uczestniczących w uroczystości weselniej, co ma miejsce od rana przez kilka dni poślubnych (ob. *Biesiada*)' zaznacza, że był to zwyczaj mazowiecko-podlaski, z kolei K. Kwaśniewicz podaje, że *na dzień dobry grano* także w Krakowskiem (Kwaśniewicz 1981: 97).

Przed wyjazdem do ślubu miały miejsce *przeprosiny* 'gdy przy wyjeździe do ślubu panna młoda przeprasza rodziców swoich, rodzeństwo i pokrewnych, a ci ją błogosławią' oraz *udanie wieńca* 'w okolicach nadnarwiańskich ofiarowanie go uroczyste przy stósownej oracyi w imieniu pana młodego pannie młodej przed wyjazdem do ślubu'.

Młodą parę po zaślubinach witano w szczególny sposób. Gloger przywołuje tu określenie *kosmato witać*, czyli 'podawać rękę przez połę, sposób wieszowania nowego małżeństwa. Tak witają wszyscy nowożeńców po ślubie'.

Podczas uczt weselnej nowożeńcy zajmowali specjalnie dla nich przygotowane miejsce, które nazywano *posah*, *posad* 'prowadzić na *posad*, uroczyste miejsce zwykle na *pokuti* (pokąciu) w rogu izby za stołem, zaśłane kożuchem, gdzie lud na Rusi ceremonialnie sadowi nowożeńców do obrzędów i uczt'.

Najważniejszym momentem obrzędowym wesela były *oczepiny* 'czepiny w Poznańskim; *kapiny* i *okapiny* na Kujawach (...); *zaczepiny* w Krakowskiem; *czepczyyny* i *powjazany* na Rusi czerwonej (...) *skrywanie* lub *pokrycie namitką* i *oczepkiem*, na Ukrainie i innych Rusiach. Uroczyste przy stósownych pieśniach i obrzędach włożenie na głowę panny młody [sic!] po raz pierwszy ubioru męzatkki'. Gloger ponadto notuje *czepczyyny*, *czepiny*, *cepiny*, *cepienie*, ob. *Oczepiny*' oraz *powiwaty*, 'na Rusi znaczy powinać, obwinać głowę panny młodej namiotką czyli *oczepić* ubiorem męzatek (...)', a także bezokoliczniki *czepić*, *oczepić*, *cepić*, *ocepić*, rusińskie *powiwaty* 'dopełniać obrzęd *oczepin* (ob.)'.

Ponadto Gloger rejestruje leksemy *wianować* 'dawać wiano w czasie wesela' oraz *wiano* 'posag; wyprawa należy do wiana a zwała się dawniej u mniej zamożnej szlachty *ochędózką panieńską*, po litewsku *krajczys*', które także mówią o obyczajach weselnych dawnej Polski.

Po uczcie weselnej następowały *pokładziny*, 'uroczyste prowadzenie nowożeńców poraz pierwszy do ich łożnicy, przy tańcach, muzyce, śpiewach i stósownych obrzędach a niekiedy i oracyjach; (ob. Poduszkowy, Przepióreczka)'. W przeszłości, przed upowszechnieniem w Europie ślubów kościelnych, co nastąpiło po soborze trydenckim, czyli po roku 1563, *pokładziny* stanowiły bardzo istotny rytuał, ponieważ były jedynym koniecznym, a zarazem wystarczającym wymogiem potwierdzającym zawarcie małżeństwa. Z czasem przysięga małżeńska przed obliczem Boga wyparła tradycyjną formę zaślubin (Ciołek, Ołędzki, Zadrożyńska 1976: 38).

Z obrzędem pokładzin łączył się etap wesela nazywany przez Glogera *swojewola* '(nad Berezyną), chwila radosnego szału weselników, gdy po pokładzinach znajdują dowody dochowanego dziewictwa panny młodej'.

Fazę końcową uroczystości weselnych stanowiły *poprawiny* 'ostatnia biesiada weselna w kilka dni po ślubie, zwana niekiedy *potarzynami*⁷. Nad Berezyną poprawiny zowią *pierazów*⁸ (...) oraz *przenosiny* 'znane w Krakowskim *przebabinami* i *odwozinami* (...). Wyjazd młoduchoy i przewiezienie jej wiana do domu pana młodego z muzyką, pieśniami, obrzędami i ucztą na nowém gospodarstwie', które zależnie od tradycji regionalnych mogły być poprzedzone *oddawinami* 'uroczyste oddawanie wiana pannie młodej przez jej rodziców w Krakowskim, co ma miejsce przed *odwozinami* (*przenosinami*) (...)'.⁸

Podczas obrzędów weselnych używano różnych przedmiotów, o niektórych wspomina Gloger: *dzieża*, *dzieza* 'naczynie bednarskiej roboty do chleba, na którym sadowią pannę młodą do rozplecin i oczepin. Matka wita powracających od ślubu z chlebem na wieku od *dzieży*', *łożnica*, *łożnica*, *łożnica* 'łóże nowożeńców przy obrzędzie *pokładzin*, a w stariej polszczyźnie sypialnia państwa młodych. (...)', *ręcznik*, *ręcznik*, *rucznyk* 'biały podłużny kawał płótna z frendzlą na końcach, do niektórych obrzędów służący, w pieśniach weselnych wspominany i używany jako obrus'. Z krakowskim zwyczajem *przenosin* wiązał się z kolei przedmiot o nazwie *macherzyna* czyli 'nadęty pęcherz z kilkoma groszami wewnątrz, który w Krakowskim w czasie *przenosin* kwoli wesołości wiozą z wianem panny młodej do domu jej męża, a by dzwonić po drodze niby worem pieniędzy'.

Całkiem liczną grupę wyrazów, zanotowanych w opracowaniu Glogera, tworzą nazwy stroju i nakrycia głowy panny młodej. Desygnaty, do których odnoszą się te określenia, pełniły ważną funkcję symboliczną podczas obrzędu oczepin: *abglojme* 'w stariej litewszczyźnie *pewien* ubiór głowy mężatek (namiotka, zawój, rąbek) wkładany uroczystości pannie młodej, jako symbol zmiany jej dziewiczego stanu. Był to więc rodzaj *oczepin*', *czepiec*, *cepiec*, *cypiec*, *kornet*, na Rusi *czepiec* i *czypec* 'ubiór wyłącznie mężatek, grający główną rolę w obrzędzie *ocze-*

⁷ *Potarzyn* znaczy właściwie pojarmarcze, ostatni dzień po targu, jarmarku.

⁸ *Pieriazow*, *wki* (335). Zaprosiny poślubne; we Czwartek po ślubie *świekie*r (ojciec pana młodego zaprasza do siebie rodziców synowej i na odwrot (str. 310).

pin (ob.), *namitka*, *namiotka*, *sierpanek*, *zawojka* (nad Sanem) 'ubiór głowy mężatek na Rusi, którym dopełnia się obrzęd skrywania panny młodej czyli oczepin. (...) (ob. *Abglojme*)', *oczepiek* 'rodzaj czepca używanego wraz z *namitką* w wielu okolicach Rusi przy *skrywaniu* (oczepinach)'. Ponadto do tej grupy nazw należy *korona* 'strój głowy panny młodej ze świecideł, zastępujący w bardzo wielu okolicach zielony wieniec, do którego kształtem jest zbliżony i ma z nim jednakowe znaczenie godła dziewictwa (ob. *Wieniec*)', a także regionalnie uwarunkowane nazwy stroju głowy druchen: *lotek* 'strój głowy druchen pod Krakowem, składający się z trzech wstążek z tyłu upiętych; ob. *Motyl*', *motyl* 'strój głowy druchen pod Krakowem, składający się z sześciu wstążek kolorowych, upiętych nad czołem (...)'

W dawnej Polsce do ozdabiania włosów, stroju, a także wianków powszechnie używano kwiatów i ziół, których symboliczne znaczenie często było ważniejsze niż względy estetyczne. Gloger umieścił w słowniczku kilkanaście nazw, nierzadko uwzględniając preferencje lokalne przy wyborze i zastosowaniu konkretnych roślin, stąd warto je przywołać: *barwinek* (*Vinca*) 'ziele dziko w sadach rosnące używane przez druchny do wieńców i ubioru głowy, dla swój zieloności, którą pod śniegiem zachowuje. Na Ukrainie *bojarowie* weselni zatykają barwinek u swych czapek', *geranija* (*bodziszek*) 'z białym kwiatem używana (między innymi) do wieńców i ubiorów (...)', *jemiola* (*viscum album*) 'jagód jej używa lud piński do ozdoby różeczek zatykanych w *korowaj* pana młodego', *kalina* (*Viburnum opulus*) 'Jagody jej czerwone są uprzywilejowaną ozdobą przy weselach, niby symbolem dziewiczej kraszy. Na Podlasiu, w Pińszczyźnie i wielu innych stronach zatykają je w *korowaj* a dziewczęta w warkocze; pieśni Mazurów i Rusinów porównują pannę młodą z krasną kaliną', *lawenda* (*Lavendula spica*) 'używana jest do wieńców weselnych, np. na Kujawach', *mak* (czerwony) 'zatykają bojarowie weselni na Ukrainie u czapek', *nagietek* 'Kolberg powiada, że „Turki dawniej nagietki” używane są wraz z innymi kwiatami przy weselnym stroju na Kujawach (...)', *rozmaryn* (*Rosmarinus*) 'ziele do wieńców weselnych i ozdób używane', *ruta* (*Ruta*) 'w pieśniach: *rutka*, *ruteńka*, *drobna ruteńka*, ziele uprzywilejowane powszechnie do wieńców i bukietów weselnych, zachowujące w zimie zieloność jak barwinek, (ob. *Barwinek*, *Lawenda*, *Rozmaryn*, *Mak* i t.d.)', *stokrótką* (*Bellis perennis*) 'do wieńców i bukietów używana na Kujawach (...)', *turerek* ob. *Nagietek*, *wasilek* (*Centaurea cyanus*) 'chaber, bławatek, modrak, wołoszek, służy czasem do ubioru głowy panny młodej, gdy idzie za mąż

w lecie', *zimoziaj* 'roślina leśna, wiecznie zielona, przez lud nadnarwiański do ozdób weselnych używana'.

Potrawy i posiłki weselne stanowiły ważny element obyczajowości weselnej. Poza kołaczem, a zwłaszcza korowajem, z którym wiązały się liczne rytualne czynności i zachowania, obrzędowy charakter miały także: *wercz* 'razem z korowajem obrzędowe ciasto weselne na Ukrainie', *stuliny* 'weselne ciasto u Rusinów podlaskich dawane nowożeńcom nazajutrz po pokładzinach, czyli po pierwszej małżeńskiej nocy. Czy to nie ów chleb kładziony w wielu okolicach pod poduszki państwu młodemu? Na Mazowszu w Czerskiem, na trzeci dzień po ślubie, państwo młodzi nosili w podarku do dworu kołacz zwany stulinami lub stólinami (...)', *chleb weselny* 'okrągły bochen razowca, niekiedy ozdobiony wyciskami, który przy stosownych pieśniach i pokłonach całują państwo młodzi wyjeżdżając do ślubu (np. w okolicach Białegostoku). We wsi Złotoryi na Podlasiu (nad Narwią) widziałem cztery bochny *weselnego chleba* do tego obrzędu na tyłuż rogach stołu położone', a także *bażant* 'pieczony kapłon lub kogut na uczcie weselną. Rusini podlascy przyrządzają go ze szczególnym obrzędem'. W słowniczku zostały odnotowane również nazwy *byczek* 'mała kukielka, jakie wypiekają w niektórych okolicach na domowe uroczystości i wesela' oraz *na wozy* 'weselnicy na Podlasiu wyjeżdżający do ślubu dostają od matki panny młodej jadło „na wozy” czyli na drogę'.

Gloger wymienia dwa podstawowe posiłki weselne: *obiad* (weselny), 'główna uczta godowa zwana bywa *dużym obiadem*, *suchy obiad* (nad Narwią), t.j. z zimnych przekąsek złożony, ma miejsce po *pokładzinach* i *przenosinach*' oraz *śniadanie* 'w czasie wesel bywa: na wyjazd u pana młodego gdy z drużbami wyjeżdża przez ślubem domu panny młodej, *suche* czyli zimne i *kosmate*'.

Nieodłącznym elementem wesela były tańce, które towarzyszyły weselnikom między innymi podczas niektórych obrzędów. Gloger wspomina o *polonezie* 'taniec u ludu wyłącznie weselny, głównie przy oczepinach i śpiewie *chmiela* tańczony a rozmaicie w różnych okolicach nazywany, np. *polski*, *wolny*, *powolny*, *wielki*, *chodzony*, *pieszy* i *odbijany*', *poduszkowym* (taniec) czyli *chmielowy*, 'tańczony przez weselników po oczepinach przy śpiewie *chmiela*, gdy państwo młodzi mają iść do poduszki (ob. Pokładziny, Przepióreczka)', *przepióreczce* 'taniec ludu sandomierskiego płąsany w nocy po oczepinach (...). Jest to więc zapewne tak zwany w innych stronach *poduszkowy* lub *chmielowy* (ob. taniec)', a także o *kucharzu* 'ku-

charski taniec, tańczyć kucharza zwyczaj tańczenia z kucharką, która ucztę weselną przyrządzała, przyczem każdy z tańczących obdarza ją upominkiem pieniężnym’.

Spośród licznych pieśni, które śpiewano na weselu, w Glogerowych zapiskach zostały odnotowane następujące: *chmiel* ‘pieśń symboliczna chmielu; weselnicy (żonaci i mężatki) „śpiewają chmiela” przy *oczepinach* i *pokładzinach*, tak jak dawniej śpiewano go we dworach, przy cukrowej wieczerzy, w sypialni państwa młodych’, a także *żartowne pieśni* ‘czyli pieśni weselne żartobliwe, szydne, jakich kwoli wesołej uroczystości lud wiele posiada. Druchny wyśmiewają niemi swachy, družbów, swatów – i nawzajem, a nikt obrazić się nie może za *wolne żarty*’ oraz *ładkaty rusińskie* ‘śpiewać weselne pieśni (...)’.

Wśród zgromadzonych przez podlaskiego starożytnika wyrazów można odnaleźć takie, które nie mieszczą się w żadnej z wymienionych wyżej kategorii. Są to *kunica, swadebnica, mordka, kopa licerska* (rycerska) ‘opłata składana dziedzicom w czasach poddaństwa od dziewczek wychodzących za mąż. (...) Danina ta dała niektórym badaczom powód do błędnego mniemania, jakoby u nas znano już cunagii, tę ohydę lennictwa zachodniego’ oraz *pojazd* ‘w niektórych stronach znaczy orszak weselny w drodze’.

W Glogerowym słowniczku zostały pomieszczone także nazwy, które – według podlaskiego etnografa – znane są z pieśni weselnych: *Cisowy stół* ‘w pieśniach weselnych i innych nieraz wzmiankowany’, *Gronostaj* (*Mustella erminea*), *hornostaj* ‘w pieśniach Rusinów wspominany jest jako ubiór (szuba) panny młodéj’, *Najmilsy, najmilejsy, najmilsa, najmilejsa* ‘oblubieniec i oblubienica w pieśniach weselnych i miłosnych’, *Stulichna* ‘tak w jednej pieśni weselnej Mazurów zowie się kapusta (...)’.

Nazwy weselne... są interesującym, acz zapomnianym i niedocenionym zabytkiem polszczyzny XIX wieku, dokumentującym dawne, zróżnicowane regionalnie słownictwo weselne, stanowiące istotny wkład do dziejów polskiej leksykologii. Zbiór wyrazów zanotowanych przez Glogera to w dużej mierze archaizmy, ukazujące nie tylko fragment historycznej rzeczywistości językowej, ale także ukryty za słowami ważny wycinek życia rodzinnego i społecznego, nieistniejącego już w dawnym kształcie.

BIBLIOGRAFIA

- Abraham W., 1925, *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*, Lwów.
 Bączkowska G., 1998, *Korowaj*, „Etnolingwistyka”, t. 1, 79–99.

- Bogucka M., 1994, *Staropolskie obyczaje XVI–XVII wieku*, Warszawa.
- Ciołek T.M., Ołędzki J., Zadrożyńska A., 1976, *Wyrzeczysko. O świętowaniu w Polsce*, Warszawa.
- Kuchowicz Z., 1975, *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Łódź.
- Kwaśniewicz K., 1981, *Zwyczaj i obrzędy rodzinne*, w: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 2, red. M. Biernacka, M. Frankowska, W. Paprocka, Wrocław, s. 89–126.
- Potkański K., 1895, *Postrzyżyny u Słowian i Germanów*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, Seria 2, t. 7, Kraków, s. 330–422.
- Świętek J., 1893, *Lud Nadrański (od Gdowa po Bochnię)*, Kraków.
- Tymochowicz M., 2013(2014), *Rola tradycyjnych obrzędów przejścia w podtrzymywaniu więzi rodzinnych i społecznych (na przykładach z obszaru woj. lubelskiego)*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, t. 5, s. 188–211.

**THE FORGOTTEN WORLD OF WEDDING RITES IN OLD POLAND
(ON THE BASIS OF THE GLOSSARY NAZWY WESELNE...
BY ZYGMUNT GLOGER)**

Summary

The article depicts former, regionally diversified wedding lexis and helps to reconstruct rich nuptial rites hidden behind words, which were still very common in the second half of the 19th century and are now nearly completely forgotten. The resource material used as a basis of considerations herein is a nineteenth century glossary by Z. Gloger *Nazwy weselne, wyrażenia i przedmioty używane przy godowych obrzędach ludu na przestrzeni byleż Rzplitej*. The set of words recorded by Gloger mostly includes archaisms which not only show a fragment of a historical reality of the language but also reflect an important segment of a family and social life that does not exist anymore in the same old form.

Key words: dialect lexicography, 19th century, thematic vocabulary, wedding rites and customs, linguistic image of the world

IZABELA ŁUC

Uniwersytet Śląski w Katowicach

izabela.luc@op.pl

KONOTACJE WARTOŚCIUJĄCE W ODAPELATYWNYCH NAZWISKACH MIESZKAŃCÓW ŚLĄSKA CIESZYŃSKIEGO (XIX WIEK)

WPROWADZENIE

Śląsk Cieszyński jako obszar pogranicza historyczno-geograficznego i kulturowego obrazuje specyficzny dla tego subregionu system wartości. Aksjologiczny wymiar tego terytorium ukształtowały: naturalne położenie (topografia), historyczne uwarunkowania, związane ze zmianami przynależności państwowej, oraz nasilające się w XIX wieku ruchy migracyjne ludności z różnych regionów. Czynniki te, tworzące sieć wzajemnych powiązań, ukształtowały w dziejowym procesie swoisty dla Ziemi Cieszyńskiej¹ zasób onimiczny. Regionalna odmienność zasobu nazwisk mieszkańców Śląska Cieszyńskiego, wyróżniającego się odrębną specyfiką językową spośród subregionalnych wspólnot komunikacyjnych na Śląsku (por. Wyderka 2005: 64–65), wyraża się w niejednorodnych pod względem językowego pochodzenia podstawach apelatywnych translokowanych do sfery onimicznej. Owo zróżnicowanie odnosi się do sposobów tworzenia nazwisk równych apelatywom (bez wykładników formalnych) oraz do formacji derywowanych, pomnażanych w postaci motywacyjno-strukturalnych modeli nazewniczych. Immanentność w zakresie użycia substratu gwarowego jako komponentu nazwisk opisywanego typu ukazuje istotę procesu asymilacji rdzennej ludności Śląska Cieszyń-

¹ Używając terminu *Ziemia Cieszyńska*, ma się na myśli „ziemie, które zawsze należały do Śląska, czyli nie były nigdy przecinane żadnymi granicami” (Pysiewicz-Jędrusik, Pustelnik, Konopska 1998: 47–48).

skiego z ludnością napływową, jak również obrazuje zjawisko przenikania się gwar jako wynik koegzystencji różnych odmian językowych oraz (sub)regionalnych kultur.

Uwzględniając przywołane determinanty, można stwierdzić, że właściwości wartościujące zawarte w apelatywach nazwisk badanego obszaru odsłaniają schematy myślowe człowieka² oraz pewien typ schematów kulturowych ludzi żyjących w południowo-wschodniej części Śląska w epoce nowopolskiej i w wiekach poprzednich. Wychodząc zaś z założenia, że analiza nazwisk pozwala wskazać na model wartościowania właściwy danej mikrowspólnocie regionu (por. Kaleta 2003: 21–48, Dacewicz 2003: 11–19; Rzetelska-Feleszko 2006: 591–599; Matusiak-Kempna 2010: 355–363; Bogdanowicz 2010: 115–125) i odwołując się do twierdzeń Ryszarda Tokarskiego, por. „Językowy obraz świata powstaje nie tylko w relacji rzeczywistość pozajęzykowa – język, lecz także jako następstwo przynależności człowieka, twórcy języka do określonego kręgu kulturowego oraz obowiązujących w tej kulturze ideałów dobra i piękna” (Tokarski 2001a: 369), w niniejszym artykule uwagę poświęca się wybranym typom rodzimych odapelatywnych (niederywowanych) nazwisk mieszkańców Śląska Cieszyńskiego, wyekscerpowanych z dziewiętnastowiecznych materiałów źródłowych³. Owe nazwiska stały się źródłem poszukiwań regionalnych znaczeń⁴ i regionalnego systemu wartości⁵, konotującego swoisty typ oceny ludzi i ich postaw.

² Teoria językowego obrazu świata E. Sapira oraz B.L. Whorfa dotyczy wzajemnej relacji, jaka istnieje pomiędzy językiem oraz myśleniem a rzeczywistością (Worf 1982).

³ Podstawę materiałową stanowią księgi metrykalne przechowywane w Parafii Rzymskokatolickiej św. Marii Magdaleny w Cieszynie oraz w Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie, jak również rozmaite dokumenty gromadzone w Archiwum Państwowym w Katowicach Oddział w Cieszynie. Zbiór ten liczy kilkadziesiąt ksiąg oraz innych rękopiśmiennych materiałów historycznych, mających tytuły łacińskie.

⁴ Zaproponowany podział nazwisk stanowiących przedmiot opisu, który uwzględni kryterium znaczeniowe, stworzono ze świadomością leksykalnej polimotywyjności nazw pospolitych motywujących nazwiska, biorąc tym samym pod uwagę możliwości różnej ich interpretacji oraz klasyfikacji. Najbardziej prawdopodobne etymologie nazwisk, wyodrębniono na podstawie kilkunastu dostępnych słowników. Ich wykaz podano na końcu tekstu. W analizie nazwisk kierowano się zmodyfikowaną klasyfikacją zaproponowaną przez Stanisława Rosponda (Rospond 1967: 15–17).

⁵ Za J. Puzyniną termin *wartościowanie* interpretuję jako: „czynność psychiczną człowieka, polegającą na stwierdzeniu, jakie (i w jakim stopniu) wartości pozytywne lub negatywne właściwe są – zdaniem osoby wartościującej – danym cechom, zachowaniom, a pośrednio przedmiotom” (Puzynina 1992: 83).

Biorąc pod uwagę, że nazwiska odapelatywne są uznane za asemanacyjne, odniesiono się do możliwości opisu motywujących je podstaw wskazujących m.in. na ważne dla mikrowspólnoty desygnaty. J. Apresjan podkreśla, że zawarte w desygnatach elementy wartościujące są odbiciem wyobrażeń kulturowych i tradycji związanych z daną jednostką wyrazową. Poszczególne elementy wartościujące uaktywniają się w określonych sytuacjach komunikacyjnych – uzupełniają i wzbogacają znaczenie podstawowych jednostek wyrazowych, które mogą wywoływać u odbiorców swoiste asocjacje kulturowe (Apresjan 2000: 76). Konotacje⁶ uznawane za elementy pragmatyki, wpisane w semantykę nazw pospolitych realizujących swe funkcje w obrębie określonego typu i charakteru sytuacji komunikacyjnych, sprawiają, że nazwiska odapelatywne nabierają dla użytkowników języka (ich twórców) treści wartościujących, co wynika ze skojarzeń z motywującym je wyrazem pospolitym (Bogdanowicz 2010: 124)⁷.

Podjmując się próby analizy zebranego materiału antroponimicznego, odniesiono się do semantyki aksjologicznej rozwijającej się w ramach nurtu kognitywnego. Opisując typy motywacyjne nazwisk oraz proces ich tworzenia się (por. m.in.: Górny 2003: 231–239; Rutkowski 2005: 99–110), odwołano się do metody pól znaczeniowych. Interpretując zebrany zasób nazwisk odapelatywnych, uwzględniono też socjolingwistyczny aspekt nazewnictwa oraz odwołano się do badań statystycznych.

Analizowany tu materiał obejmuje 761 rodzimych nazwisk odapelatywnych, które nie zawierają formalnych wykładników nazwiskotwórczych. Nazwiska powstałe od przezwisk charakteryzujących stanowią 6,7% całości zgromadzonych nazwisk cieszyńskich⁸ (zawierających również nazwiska o obcej genezie); substrat gwarowy, pochodzący z różnych polskich dialektów reprezentuje 47,6% analizowanych tu nazwisk (362 jednostki leksykalne); geneza pozostałych 399 nazwisk genetycznie wywodzi się od apelatywów funkcjonujących w języku ogólnonarodowym; 75 nazwisk motywowanych było słownictwem staropolskim.

⁶ Terminy *konotacja*, *asocjacja* i *skojarzenie* traktowane są tutaj jako określenia synonimiczne.

⁷ Por. „Użytkownik języka dostrzega w nazwie własnej na zasadzie silnie odczuwanych zależności motywacyjnych między wyrazami fundującymi a nazwami pewną treść pojęciową i sądzi, że częściowo lub w całości przechodzi ona na denotat nazwy” (Bogdanowicz 2000: 118–119).

⁸ Zebrany zasób nazwisk mieszkańców Cieszyna i okolic zawiera 11231 jednostki, z których 4491 zaklasyfikowano jako odapelatywne.

Uwzględniając przypisane analizie cele interpretacyjne⁹, jak również nawarstwiający się determinanty współuczestniczące w kreacji onimicznej, zgromadzony materiał zaklasyfikowano do nadrzędnej kategorii semantycznej *Nazwiska odapelatywne charakteryzujące wygląd zewnętrzny i charakter człowieka*. W obrębie tego nadrzędnego pola znaczeniowego rozróżniono cztery szczegółowe grupy (klasy) nazwisk należących do skonkretyzowanych podgrup danego pola znaczeniowego, ewokujących kulturowy typ konotacji semantycznych¹⁰ o szerokiej gamie cech fakultatywnych, por.: a) *Nazwiska pochodzące od określeń człowieka, od nazw części ciała i ubioru*; b) *Nazwiska pochodzące od nazw roślin i zwierząt*; c) *Nazwiska pochodzące od nazw zjawisk przyrodniczych, atmosferycznych i nazw temporalnych*; d) *Nazwiska od nazw dźwiękonaśladowczych*. Nazwiska opisywanej kategorii wraz z wymienionymi podgrupami obejmują 761 form (to jest 45,7% całości zgromadzonych nazwisk odapelatywnych bez wykładników formalnych).

Najliczniejszą grupę opisywanych nazwisk reprezentują te, które indywidualizowały człowieka bezpośrednio za pomocą znaczenia leksykalnego wyrazu pospolitego, przywołującego określony sposób wartościowania (zwłaszcza o nacechowaniu pejoratywnym). Większość z nich opisywała cechy psychiczne człowieka – jego charakter, osobowość, przyzwyczajenia i nawyki, oraz wygląd zewnętrzny, a zwłaszcza – ułomności.

⁹ Do nadrzędnych celów zalicza się m.in.: możliwość odkrycia zakodowanych w nazwiskach wartości konotowanych przez podłoże apelatywne, zilustrowanie zjawiska oddziaływania na siebie gwar, ujawnianego przez synonimię w gwarach, i odwrotnie – różnicowania się w obrębie jednej gwary znaczenia leksykalnego identycznej formalnie jednostki leksykalnej, ukazanie typów nominacji (bezpośredniej i pośredniej) nazw odapelatywnych w procesie kreacji nazw o charakterze wartościującym oraz prezentację mechanizmów tworzenia i funkcjonowania tych nazwisk w społecznym obiegu.

¹⁰ Por. R. Tokarski: „Konotacje semantyczne [...] pokazują subiektywizm myślenia człowieka, wykorzystują kryteria wartościowania świata” (Tokarski 1998: 52); też: „Konotacja semantyczna jest składnikiem treściowym bardzo płynnym, warunkowanym kontekstowo, związanym z niektórymi tylko użyciami słowa czy aktualizowanym w niektórych tylko użyciach” (Tokarski 1998: 51). Silne osadzenie jednostek językowych (nazw pospolitych) w kulturze powoduje, że są one podstawą wykształcenia konotacji. Wykscerpowany materiał w postaci nazwisk odapelatywnych umożliwił wykrycie zawartych w ich podstawach konotacji oceniających (utrwalonych w społecznym obiegu), a zwłaszcza tych ekspresywnych (depresjonujących człowieka), oraz konotacji okazjonalnie wartościujących, powstałych wskutek konotacji indywidualnych i zbiorowych o różnym stopniu utrwalenia i uszczegółowienia.

ANALIZA NAZWISK ODAPELATYWNYCH

NAZWISKA POCHODZĄCE OD OKREŚLEŃ CZŁOWIEKA,
OD NAZW CZĘŚCI CIAŁA I UBIORU

Nazwiska zaklasyfikowane do grupy (a) reprezentuje 360 form obejmujących 21,4% całości niederywowanych nazwisk o podłożu apelatywnym; 232 z nich określa stany psychiczne człowieka, zaś 132 opisuje jego wygląd zewnętrzny. Ta grupa nazwisk jednoznacznie obrazuje akt wartościowania człowieka – spostrzeganie go w rozmaitych (kon)sytuacjach, oraz jego ocenę (z dominacją konotacji ujemnych).

W grupie nazwisk motywowanych nazwami pospolitymi wywodzącymi się z polszczyzny staropolskiej (21 form) lub z gwary (158 form) przeważają nazwiska o zabarwieniu negatywnym¹¹. Znaczenia apelatywów motywujących nazwiska umożliwiły przyporządkowanie ich do kilku pól tematycznych, związanych z takimi wybranymi cechami ludzimi, jak: impulsywność i konfliktowość (por.: *Burda* (30)¹² < stp. *burda* ‘awanturник, zawiadziak’, *Kręcioch* (6) < gw. śl. *kręcioch* ‘człowiek afektowany’, *Warzecha* (9) < gw. ciesz. *warzecha* przen. ‘człowiek wszczynający zwadę, plotkarz, krętacz’, też ‘warząchew’, *Rykała* (8) < gw. młp. *rykała* ‘awanturник’), ograniczoność umysłową (por.: *Dubiel* (1) < stp. *dubiel* ‘głupiec’, też ‘gatunek ryby’, *Hanak* (21) < gw. śl. *hanak* ‘człowiek tępy, głupi’), pychę i zarozumiałość (por.: *Herny* (3) < gw. śl. i gw. młp. < stp. *herny* ‘pyszny, duszny’, *Mędroch* (9) < gw. ciesz. *mędroch* ‘mędrak, mądrała’), stręczycielstwo i dokuczliwość (por.: *Koczot* (1) < stp. *koczot* ‘stręczyciel’, też < gw. młp. ‘kogut’, *Bździuch* (1) < gw. młp. *bździuch* ‘plotkarz, głupiec’),

¹¹ Od wyrazów używanych w polszczyźnie ogólnej wywodzą się 54 nazwiska opisujące stany psychiczne człowieka. Większość z nich, przybierając charakter metaforyczny, konotuje cenione społecznie wartości typu: skromność, dobrodusność, łagodność, pracowitość, mądrość, niepodatność na wpływy, zdyscyplinowanie i odwagę (por. nazwiska z tej grupy o najwyższej frekwencji: *Cichy* (194) < *cichy*, *Prymus* (29) < *prymus* i *Twardy* (59) < *twardy* ‘nieugięty; niepodatny na wpływy’). Obok nich istnieje także zestaw nazwisk motywowanych określeniami pejoratywnymi (o niskiej frekwencji), wskazującymi na temperament, głupotę, nieporadność oraz obżarstwo człowieka (por.: *Chytry* (1) < *chytry*, *Duraj* (8) < *duraj* ‘głupiec’, *Dziki* (1) < *dziki*, *Gamoń* (2) < *gamoń*, *Mruk* (3) < *mruk*, *Szalony* (1) < *szalony*, *Żartok* (31) < *żartok*).

¹² Nazwiska przywoływane jako materiał egzemplifikacyjny wprowadza się do tekstu wedle schematu: nazwisko (zapisane kursywą), w okrągłym nawiasie podano jego frekwencję, następnie (kursywą) wskazano wyraz (apelatyw) motywujący nazwisko, w łapkach zaś – znaczenie motywującej nazwisko nazwy, por.: *Merchel* (1) < gw. kasz. *marchel* pogardl. ‘za młody do roboty’. Kwantyfikator < oznacza pochodzenie.

niezdarność i nieporadność życiową (por.: *Cielepa* (1) < gw. ciesz. i gw. śl. *cielepa* 'niedołęga, ciemiega, fajtlapa, gapa', *Macek* (1) < gw. ciesz. *macek* 'niezdara, niedołęga, człowiek niezaradny', też 'palec', 'ciemność', *Pita* (1) < gw. śl. *pita* przen. 'nieudacznik', też 'vulva', a w gw. kasz. 'pijak')¹³.

Z analizy nazwisk charakteryzujących bezpośrednio wynika również, że krytycznie podchodzą do nawyków ludzkich – pijaństwa i obżarstwa, por.: *Koterba* (3) < gw. śl. *koterba* 'człowiek, który coś wypił', < gw. ciesz. i gw. śl.: *Jedzok* (64) < *jedzok* 'lubiący jeść' i *Żyrok* (1) < *żyrok* 'żarłok'.

Wśród nazwisk z grupy (a) na uwagę zasługują te, w których potępiano negatywny stosunek ludzi do pracy, uzewnętrzniany poprzez takie cechy, jak: próżność, lenistwo i partactwo, uniemożliwiające efektywne zaangażowanie się w wykonywanie obowiązków, por.: *Kojan* (1) < stp. *kojan* 'nicpoń', < gw. ciesz.: *Bisaga* (2) < *bisaga* 'leń, nicpoń', *Lump* (6) < *lump* 'gałgan, nicpoń, łajdak, łobuz', *Skrymba* (1) < *skrymba* 'leń', *Mader* (4) < gw. śl. *mader* 'partacz wiejski', *Tyroń* (1) < gw. młp. *tyroń* 'marnotrawca'.

Do nielicznych przykładów nazwisk, które pochodzą od określeń człowieka i ukazują nazywaną nimi osobę w pozytywnym świetle, można zaliczyć formy urabiane wyrazami używanymi już w staropolszczyźnie (por.: *Jonak* (1) 'zuch', *Pokorny* (15) 'uległy', *Szczęśny* (6) 'szczęśliwy') oraz wyrazami żywotnymi w gwarach śląskich (por.: *Hojny* (1) < *hojny* 'szczodry', *Promny* (1) < *promny* 'wyborny, przedni'), zwłaszcza zaś w ich cieszyńskiej odmianie (por.: *Lepszy* (2) < *lepszy* 'stopień wyżej od dobry', *Milaczek* (16) < *milaczek* 'ulubieniec', *Posłuszny* (9) < stp. 'uległy', *Prawy* (1) < stp. *prawy* 'prawdziwy', też 'sprawiedliwy', *Prochny* (2) < *prochny* 'pracochłonny, żmudny', *Wiesioły* (9) < stp. *wiesioły* 'wesoły').

Troskę o drugiego człowieka – chorego, słabego oraz nieporadnego ujawnia kilkanaście odapelatywnych nazwisk, por.: *Nieborak* (1) < *nieborak*, *Słaby* (2) < *słaby*, *Smutny* (17) < *smutny*, *Golec* (33) < *golec* 'nagus', też 'biedak', 'łysy', 'cymbał, drałgal', *Sagoń* (19) < gw. ciesz. i gw. śl.

¹³ Krytykowano też: oszustwo, kłamstwo i kręctwo (por.: *Szybała* (1) < stp. *szybała* 'oszust', *Wywijas* (1) < gw. wlkp. i gw. Pom. Pd. 'krętacz, kłamca, łgarz'), gadulstwo i zrzedliwość (por.: *Rajca* (1) < gw. śl. i gw. młp. *rajca* 'gadula', też < gw. maz., gw. kasz. i gw. Pom. Pd. 'swat', *Molenda* (10) < gw. ciesz. *molynda* [pochylenie samogłoski e] 'człowiek zanudzający mówieniem, dążący do swojego ukrytego celu'), dewocję (por. *Bożek* (3) < stp. 'nabożniś'), flegmatyczność (por. *Depta* (1) < gw. śl. *depta* 'guzdrała'), uległość (por. *Hatlapa* (2) < gw. śl. *hatlapa* 'człowiek uległy') oraz pochlebstwo i samochwalstwo (por. *Ligęza* (3) < stp. 'człowiek lubiący się przymilać', *Hubek* (1) < gw. śl. *hubek* 'samochwała').

sagoń 'nagus, golas', *Boroczek* (1) < gw. ciesz. *boroczek* 'biedaczek', *Chudzioczek* (5) < gw. ciesz. *chudzioczek* i *Chudziok* (1) < gw. ciesz. *chudziok* 'biedactwo, biedaczek', *Bździna* (1) < gw. młp. *bździna* 'człowiek bezsilny, słaby', *Żmuda* (8) < gw. młp. *żmuda* 'mitręga, człowiek słaby, mizerny', też < stp. 'nudziarz', < gw. śl. 'trud, strata czasu'.

Niektóre wyrazy nabywają konotacji poprzez aluzję do realiów kulturowych (Monteiro-Platin 2011: 249–275), inne zaś odnoszą się do conceptów kulturowych. Te tendencje poświadczą m.in. zbiór nazwisk nacechowanych ekspresywnie, do tworzenia których użyto nazw wyrażających stosunek do „swoich” i „obcych”, por.: *Stela* (1) < gw. ciesz. *stela* 'stać' – określenie autochtoniczne oraz *Owen* (1) < gw. maz. *owen* 'tamten' w znac. 'obcy', *Nowak* (359) < *nowak* 'człowiek nowy w zawodzie, miejscowości, religii', *Nowotny* (5) < gw. młp. < stp. *nowotny* 'człowiek nowy w danym środowisku', też 'człowiek, który przyjął nową wiarę', zaś w gw. młp. i gw. kasz. 'nowoczesny', *Przybyła* (2) < gw. ciesz. *przybyła* 'przybysz', *Świeży* (1) < *świeży* 'nowy'.

Rejestr nazw motywujących nazwiska z grupy znaczeniowej (a) dopełniają formy opisujące wygląd zewnętrzny człowieka (są to 142 jednostki). Szczegółowy ogląd tych nazwisk odsłania mechanizmy kreacyjne. Ich analiza pozwala wskazać wielokrotnie przywoływane pola semantyczne, konotujące określony typ wartości. Dominują wśród nich określenia pochodzące od przezwisk utworzonych za pomocą metafory lub metonimii, znaczeniowo odnoszące się do człowieka wysokiego, do człowieka o rudych włosach bądź do człowieka ułomnego. Określenia te można zestawić ze sobą na zasadzie opozycji: niski/wysoki, szczupły/otyły, atrakcyjny fizycznie/ułomny, człowiek o ciemnym/jasnym kolorze skóry. Nazwiska, które wywodzą się od nazw powiązanych z oceną człowieka i odnoszących się do wzrostu lub tężyzny fizycznej, są najczęściej reprezentowane, por.: *Wielkus* (20) < gw. ciesz. *wielkus* 'człowiek wysokiego wzrostu', *Bizoń* (11) < gw. młp. *bizoń* 'chłop wielki, niezgrabny'. Można je zestawić antonimicznie z nazwiskami: *Mały* (2) < *mały*, *Guzy* (1) < stp. *guzy* 'karłowaty', *Mężyk* (1) < stp. *mężyk* 'karzeł', *Malik* (74) < gw. ciesz. *malik* 'ktoś mały, niedorośli', też < gw. młp. 'choroba koni i wołów', *Kluk* (1) < gw. ciesz. i gw. śl. pogardl. 'mały chłopiec' (2), *Chudziec* (1) < *chudziec* 'chudy', *Suchy* (11) < *suchy* 'szczupły, chudy, wychudzony', *Masny* (1) < gw. ciesz. *masny* 'tłusty, mięsisty', *Kalemba* (3) < gw. śl. *kalemba* 'ociężała kobieta'. Równie często w nazwiskach odapelatywnych utrwalono nazwy eksponujące mankamenty urody oraz ułomności czło-

wieka, por.: *Bałon* (2) < *bałoń* [alternacja *n : ń*] 'ktoś o wyłupiastych oczach', *Halacz* (6) < gw. śl. *halacz* 'na Śląsku – człowiek z wybałuszonymi oczyma', *Zębaty* (3) < gw. młp. *zębaty* 'człowiek mający duże zęby', *Chromy* (24) < stp. *chromy* 'kulawy', *Halama* (70) < gw. śl. *halama* 'człowiek niezgrabny', też 'prostak', *Kulas* (2) < gw. śl. *kulas* 'kulawy', *Kulfa* (5) < gw. góral. *kulfa* 'osoba krzywa', też 'prostak'. Część z nazwisk asocjacyjnie odnosi się do powtarzalnych czynności o charakterze nawykowym, por.: *Rojda* (2) < *rojda* 'brzydko chodzić', *Mrugała* (114) < gw. śl. *mrugała* 'ten, kto często mruga', też < stp. 'oszust porozumiewający się przez mruganie; dający mruganiem znaki'. Nieliczne w tej grupie są nazwiska podkreślające urodę człowieka (por.: stp. *Krasny* (2), *Piekny* (4) < gw. ciesz. i gw. młp. < stp. *piekny* 'piękny', *Szwarny* (1) < *szwarny* 'piękny') oraz opisujące zalety człowieka (por.: *Jawien* (1) < stp. 'okazały, wydatny', *Strojny* (1) < stp. 'składny, proporcjonalny'). Bezpośrednie odwołanie się do konkretnych cech wyglądu ujawniało się też przy pomocy kreacji metonimicznych, por.: *Kędzior* (9) < *kędzior* 'lok kędzierzawy', *Chlupaty* (3) < gw. ciesz. *chlupaty* 'człowiek kosmaty, włochaty, mający długie włosy' < czes. *chlupatý* 'człowiek kudłaty', *Fusek* (26) < gw. ciesz. *fusek* 'wąsik', *Ryży* (1) < *ryży* 'rudy', *Rudek* (1) < stp. *rudek* 'człowiek o rudych włosach', *Rydzy* (2) < stp. *rydzy* 'rudy', *Ryszawy* (2) < gw. ciesz. *ryszawy* < czes. *ryšavý* 'rudy', *Szafraniec* (1) < stp. *szafraniec* 'człowiek o rudych włosach'¹⁴, *Burek* (4) < *burek* 'szary', *Siwy* (100) < *siwy*, *Szary* (6) < *szary*. Do opisu koloru ciała człowieka użyto kilku określeń (warto zwrócić uwagę na ich frekwencję), jak: *Branny* (162) < gw. ciesz. *branny* 'opalony, ogorzały', też 'o maści konia – gniady', *Brudny* (246) < *brudny* 'człowiek o ciemnej karnacji', *Oczadły* (11) 'okopciały, oczadziały, opalony'.

W nazwiskach pochodzących od określeń człowieka, przyporządkowanych do grupy znaczeniowej (a), w deprecjonujący sposób oceniano niechlujstwo człowieka, por.: *Ciompka* (64) < gw. ciesz. *ciompka* 'nieodpowiednio, niechlujnie ubrana kobieta', *Mazok* (4) < gw. ciesz. *mazok* 'brudas', też < gw. śl. 'beksa', *Mazula* (2) < gw. śl. *mazula* 'brudna kobieta', *Kidoń* (9) < gw. śl. *kidoń* 'człowiek niechlujny, niezaradny'.

¹⁴ W kulturze istnieje stereotyp, że człowiek o rudych włosach jest dwulicowy, złośliwy i przebiegły, lubi manipulować innymi; również przynosi pecha. Stereotyp ten można również skojarzyć z powiedzeniem: *chytry jak lis*, mającym prawdopodobnie związek z lisią fizjonomią. W wypadku tego i innych stereotypów powierzchowna obserwacja prowadzi do nieprawdziwych, często krzywdzących wniosków, przyczyniając się do negatywnego wartościowania nosiciela nazwy. Por. Matusiak 2007: 379–389.

Tworząc kolejny typ nazwisk bezpośrednio charakteryzujących wygląd zewnętrzny człowieka (konotujących pejoratywne skojarzenia), odwoływano się do *nazw części ciała*¹⁵, por.: *Haręza* (1) < stp. *haręza* 'żołądek', *Kika* (1) < stp. *kika* 'kikut', *Kotyrb*a (2) < stp. *kotyrb*a i czes. *kotrba* pejor. 'łeb', *Liczko* (3) < stp. *liczko* 'twarzyczka', *Spina* (4) < stp. *spina* 'plecy', *Strum* (1) < stp. *strum* 'wole u gardła', *Śladek* (3) < stp. *śladek* 'tylna część ciała człowieka; pośladek', *Czepanek* (1) < gw. ciesz. *czepanek* 'pogardliwie o głowie', *Mańdok* (10) < gw. ciesz. *mańdok* 'człowiek leworęczny', *Nochol* (1) < gw. ciesz. *nochal* 'wydatny nos', *Połykacz* (4) < gw. ciesz. *połykacz* 'przełyk', *Wańtuch* (1) < gw. ciesz. *wańtuch* 'wydatny brzuch', *Kulsza* (2) < gw. maz. i gw. młp. *kulsza* 'biodro', *Pitak* (2) < gw. młp. *pitak* 'grdyka'.

Do bezpośredniej charakterystyki człowieka posłużyły też *nazwy ubrań* (w tym nazwy: okryć głowy, obuwia i dodatków do ubrań; wynotowano 48 nazwisk tego typu) i *nazwy ozdób* (jedno nazwisko). Spora część tych nazwisk zawiera w swych podstawach wyrazy znane już w staropolszczyźnie, por.: *Bura* (21) < *bura* 'opończa', *Janczyk* (1) < *janczyk* 'rodzaj czapra', *Stula* (2) < *stula* 'chusta, rańtuch', *Kreza* (1) < *kreza* 'marszczony, fałdowany kołnierz', *Kordon* (3) < *kordon* 'sznurek przy ubraniu wojskowym' lub określenia wywodzące się z różnych odmian gwarowych języka, por.: *Brunclik* (4) < gw. ciesz. *brunclik* 'część stroju góralskiego', *Janczary* (2) < gw. ciesz. *janczary* 'zużyte buty robocze', *Żurek* (26) < gw. śl. *żurek* 'chustka związana w specjalny sposób na głowie mężatki', *Kabat* (78) < gw. ciesz. i gw. śl. < stp. *kabat* 'stary płaszcz', *Mantel* (7) < gw. śl. i gw. ciesz. < stp. *mantel* 'płaszcz', *Ryszka* (6) < gw. śl. i gw. młp. *ryszka* 'falbana', też 'krowa pstrokata', *Misiura* (6) < gw. młp. < stp. *misiura* 'czapka bez daszka' oraz *Paciorek* (9) < *paciorek* 'koralik'¹⁶. Nazwiska te mogły informować o pochodzeniu osoby nazywanej (por. *Brunclik* 'Góral'), mogły też charakteryzować człowieka modnie ubranego (por.: *Koralik*, *Kreza*, *Ryszka*) bądź określać stan cywilny kobiety (por. *Żurek*).

¹⁵ Typ wartościowania dobry – zły w języku potocznym odzwierciedla się w schematach orientacji przestrzennej odnoszonej do ciała człowieka. Por. pogląd J. Bartmińskiego: „[...] dobre jest to, co w górze, z przodu i z prawej strony, złe to, co na dole, z tyłu, z lewej strony – odpowiednio do potrzeb i odczuć normalnego człowieka, który porusza się do przodu, chodzi z głową do góry i posługuje się prawą ręką” (Bartmiński 2001: 125).

¹⁶ Por. np. Rzaszewska-Klimas 2015: 173–189.

NAZWISKA POCHODZĄCE OD NAZW ROŚLIN I ZWIERZĄT

W obrębie różnorodnych pól znaczeniowych grupujących wyrazy jako źródła leksykalnych przezwisk, przybierających z czasem postać nazwisk, szczególne miejsce zajmują dwie klasy – *nazwy roślin* i *nazwy zwierząt*¹⁷.

Człowieka identyfikowano ze światem roślin i zwierząt, porównując cechy i zachowania ludzkie i zwierzęce, wartościując w ten sposób wygląd lub charakter identyfikowanej osoby. W zebranym materiale wynotowano 365 jednostek tego typu (21,5% całości nazwisk odapelatywnych, które nie zawierają wykładników formalnych); nazwy z pola znaczeniowego *rośliny i ich części* genetycznie motywujące nazwiska obejmują 151 jednostek; z pola *zwierzęta i ich części ciała* wywodzi się 214 jednostek.

W semantycznym polu *nazwy roślin* (a w ich obrębie nazwy: drzew, krzewów, chwastów i owoców) szczególnie interesująca jest fascynacja człowieka drzewami oraz ich częściami (ponad 60 nazwisk motywowano tymi nazwami). Upodobanie to wynikać mogło z ludowej wiary człowieka, że drzewa mają duszę i rozumieją ludzi¹⁸ (Simonides 1991: 185; por. też Lech 2004: 35), a ponadto – jak dodaje Danuta Lech-Kirstein: „drzewa zajmowały w świadomości miejscowej ludności szczególne miejsce, a przez swoje znaczenie poznawcze, użytkowe i magiczne były przez śląską ludność wyjątkowo pozytywnie wartościowane” (Lech-Kirstein 2015: 237). Ową fascynację drzewami potwierdzają nazwiska: *Lipa* (96) < *lipa*, *Płonka* (25) < *płonka* ‘drzewo nieszczepione’ oraz wiele form wywodzących się z gwar cieszyńskich, jak: *Brzimek* (2) < *brzimek* ‘modrzew’, *Chojka* (1) < *chojka* ‘choinka’, *Jedliczka* (6) < *jedliczka* ‘jodełka’, *Lyska* (4) < *lyska* < stp. *leska* ‘leszczyna pospolita’, *Trześnia* (2) < *trześnia* ‘czereśnia’ oraz z gwar śląskich, por.: *Grabiec* (18) < *grabiec* ‘grab’, *Kalina* (4) < *kalina* ‘krzew i jego owoc’, *Tłotka* (34) < *tłałka* ‘spróchniałe,

¹⁷ Problematyka wartości ukrytych w nazwiskach odapelatywnych i wywodzących się z pola semantycznego *rośliny i zwierzęta*, była wielokrotnie podejmowana w wycinkowych ujęciach analitycznych (por. np.: Magda-Czekaj 2003; Sojka-Masztalerz 2010; Łobodzińska 2012; Pelcowa 2012; Lech-Kirstein 2015).

¹⁸ Przywoływane w dalszych częściach tekstu symbole nazw pochodzą ze *Słownika symboli* autorstwa W. Kopalińskiego (Kopaliński 1990). W słowniku tym *drzewa* symbolizują: wzrost, drabinę do nieba, jedność, wielkość, stałość, schronienie, zdrowie, płodność, wielowiekowość (Kopaliński 1990: 73–75).

zbutwiałe drzewo'¹⁹. Przeniesienie tych apelatywów do przestrzeni onimicznej najczęściej konotuje skojarzenia związane ze wzrostem, tężyzną fizyczną oraz z istotnymi dla kultury regionu wartościami (por. znaczenie nazwy pospolitej *sosna*, która mogła symbolizować długowieczność, wytrzymałość, zwycięstwo, zdrowie).

Podobnie wyrazy mieszczące się w polu nazwy grzybów mogły określać metaforycznie osoby wysokie i/lub otyłe, osoby niskie i/lub szczupłe, por.: *Biela* (72) < *biela* 'grzyb bedłkowaty', *Kozok* (22) < gw. ciesz. *kozok* 'koźlarz grabowy', *Szwam* (1) < gw. śl. *szwam* 'grzyb modrzewiowy', *Słonka* (4) < gw. młp. *słonka* 'żółty grzybek jesienny', też 'ptak z bekasów'. Wyzyskując charakter metonimicznych przeniesień, przywołano też znaczenia roślin z innych pól znaczeniowych, por.: *Cebula* (22) < *cebula* – ma oczy jak cebula; wyłupiaste, bardzo wypukłe, okrągłe; *Groch* (13) < *groch* i *Cieczotka* (1) < stp. *cieczorka* 'groch' – to osoba niska, krępa; *Knol* (3) < śl. 'ziemniak' < niem. *knolle* – osoba otyła lub ograniczona umysłowo; *Wika* (2) < gw. Pom. Pd. 'bób' – niska, puszysta; *Kalmus* (1) < gw. gw. kasz. i gw. Pom. Pd. i *kalamus* 'tatarak' – wysoka i szczupła²⁰. Wykorzystując ów mechanizm kreacyjny, eksponowano również cechy psychiczne nosicieli, por.: *Kapusta* (18) < *kapusta* i *Chwastek* (104) < gw. wlkp. *chwastek* 'kapusta niedorodna' mogły charakteryzować osobę ograniczoną, zaś *Pokszziwa* (1) < gw. ciesz. *pokszziwa* – osobę dokuczliwą.

Zawarte w podstawach nazwisk nazwy kwiatów mogły symbolizować: tajemnicę, harmonię, narodziny, szczęście i bezpieczeństwo. Pole znaczeniowe kwiaty w większości reprezentują gatunki ogrodowe, por.:

¹⁹ W identyczny sposób dokonano przeniesień nazw części drzew i krzewów do płaszczyzny onimicznej, por.: *Stark* (8) < stp. *stark* 'gałąź', też 'krzak', *Chrostek* (27) < gw. ciesz. *chrostek* 'niski krzak, krzewinka', też 'źle zwinięta w główkę kapusta', *Habina* (2) < gw. śl. *habina* 'gałązka', *Kotula* (192) < gw. ciesz. *kotula* 'witka z cienkich gałązek świerkowych lub korzeni do umocowania krząseł pomiędzy wbitymi kołami w sądaszu, też mosiężna spinka', *Karkoszka* (49) < gw. ciesz. *karkoszka* 'odrabana, niezbyt gruba sucha gałąź', *Kłoda* (117) < stp. *kłoda* 'kloc drewniany, pień, duża i gruba belka; słup'.

²⁰ Opisowi wyglądu zewnętrznego człowieka oraz ujawnieniu jego cech posłużyły też nazwy części roślin, por.: *Korzonek* (17) < *korzonek* – człowiek niski, zgarbiony; *Głęb* (7) < *głęb* 'zgrubiała łodyga' i *Głębik* (2) 'pień kapusty' – konotują ograniczoność umysłową, niezdarność, zaś *Peczka* (2) < stp. *pecka* 'pestka', też 'twarde jądro w owocu' – stałość, silny charakter. Nazwy owoców, symbolizujące dostatek, posłużyły określeniu postury człowieka (por. *Dynia* (12) < *dynia* i *Korbas* (31) < stp. *korbas* 'dynia', *Gruszka* (73) < *gruszka*), zaś nazwy wybranych gatunków – mogły konotować zestaw innych kulturowo utrwalonych wartości, por.: *Figa* (1) – mogła symbolizować obfitość, płodność, dorodność, plon, długowieczność, prawdę, *Śliwka* (145) < *śliwka* i *Szwetka* (1) < gw. śl. *szwetka* 'odmiana śliwki', oraz *Gogółka* (23) < gw. ciesz. i gw. śl. < stp. *gogółka* 'owoc na drzewie świeżo zawiązany' – dorodność i dostatek.

Cyprys (16) < *cyprys*, < gw. ciesz.: *Georginia* (1) 'dalia', *Lilija* (1) < stp. *lilija* 'lilia'. Nazwy te, mogły konotować inne cechy człowieka, np.: *lilia* – chwałę, wyborność, majestat i smutek, zaś *cyprys* – troskę i trwałość.

Nazwy *chwastów* (traw) i *roślin trujących* jako genetyczne podłoże nazwisk w szczególny sposób posłużyły wyrażaniu negatywnych właściwości człowieka i w sposób metaforyczny oceniały ludzi jako gorszych od osoby ich nazywającej, por.: *Stokłosa* (54) < *stokłosa* 'roślina trawiasta', *Kostrzewa* (1) < stp. *kostrzewa* 'chwast zbożowy', *Supik* (133) < stp. *supik* 'szalej jadowity, trująca roślina z rodziny sekułowatych', *Szustek* (2) < gw. ciesz. *szustek* 'chwast zbożowy', *Opiotł* (5) < gw. śl. i gw. ciesz. *opioł* 'chwast wyrwany przy paleniu'.

Motywuując zbiór 224 nazwisk *nazwy zwierząt*, w podobny sposób jak *nazwy roślin*, stały się punktem wyjścia porównań cech i zachowań ludzkich do zwierząt oraz do ich części ciała.

Najliczniejszą grupę nazw konotujących troskę rodzicielską i wolność, na podstawie których stworzono porównania ludzi do świata zwierząt, stanowią *nazwy ptaków*²¹ (por. *Ptoszek* (80) < gw. śl. *ptoszek* 'ptaszek'). Nazwy wybranych gatunków ptaków użyte jako podstawy apelatywne nazwisk ze względu na ich kulturowo-regionalne asocjacje, mogły być kojarzone z konkretnymi cechami człowieka. Nazwiska te, tworzące zbiór synonimów dialektalnych, których cechy konotacyjne reprezentują określoną jakość semantyczną, ilustrują następujące przykłady: *Czap* (8) < gw. ciesz. *czap* (bohem.) < czes. *čap* 'bocian'; *Bocek* (86) < gw. młp. *bocek* 'bocian'; *Czapla* (28) < *czapla* – czujna, ciekawa, ostrożna, *Gołąb* (1) < *gołąb*, *Stawioł* (1) < gw. śl. < *stawioł* 'rasa gołębia' – pokorny, mądry, łagodny, spokojny, też pobożny; *Jaskółka* (10) < *jaskółka*, *Lasztuwka* (1) < gw. ciesz. *lasztuwka* < czes. *vlastovka* 'jaskółka' – wolna, pracowita; *Kukuczka* (9) < gw. ciesz. *kukuczka* 'kukułka' – podstępna, egoistyczna, tchórzliwa, samotna; *Łabędź* (7) < *łabędź* – piękny, szlachetny, samotny, wierny; *Pelikan* (3) < *pelikan* – towarzyski, butny, żarłoczny; *Sowa* (1) < *sowa* i *Lelek* (1) < gw. maz. *lelek* – samotna, czujna, mądra; *Słowik* (94) < *słowik* – wolny, czujny, smutny, tęskniący; *Sroka* (1) < *sroka* – gadatliwa, uparta, naiwna; *Sikora* (848) < *sikora* i *Bargiel* (1) < gw. śl. i gw. młp. *bargiel* 'gatunek sikory' – wesoła; *Sojka* (108) < *sojka* 'ptak wróblowaty', *Wróbel* (30) < *wróbel*, *Czczotka* (65) < gw. młp. *zczotka* 'ptak z rodziny wróblowatych' i *Wró-*

²¹ Część z nich charakteryzuje wysoka frekwencja, por.: *Czyż* (156), *Drózd* (49), *Gawron* (68), *Kania* (126), *Pustówka* (281), *Raszka* (349).

blik (1) < gw. śl. *wróblik* 'wróbel' – czujność, płochliwość, lekkomyślność oraz skromność.

W obrębie nazwisk odapelatywnych z semantycznego pola *ptaki* warte uwagi są te, w podstawy których wpisano gwarowe określenia ptaków udomowionych z rodziny kurowatych. Formy te generują ekspresywne znaczenia charakteryzujące ludzi, por.: *Kura* (1) < *kura* – lekko-myślna, gospodarna, rodzinna, *Kogut* (3) < *kogut* – porywczy, waleczny, pracowity, apodyktyczny oraz warianty gwarowe nazywające koguta: *Kohutek* (56) < gw. ciesz. *kohótek*, *Kokotek* (202) < gw. ciesz. *kokotek* – 'młody kogut', *Kurdziel* (16) < gw. ciesz. *kurdziel* 'kogut, który nie przejawia popędu seksualnego' oraz *Kurzel* (1) < gw. śl. *kurzel* i *Kokot* (9) < gw. ciesz. i gw. śl. < stp. *kokot*²² 'kogut'.

Źródłem leksykalnych przezwisk z grupy znaczeniowej *zwierzęta* mogły też być nazwy zawierające się w podrzędnym polu *ryby*. W polu tym znalazły się nazwy określające ryby pochodzące z rodziny karpiowatych, por.: *Bazgier* (1), *Bazgierz* (1) < *bazgier* 'jazgarz, nieduża ryba z rodziny okoniowatych', *Karaś* (1) < gw. śl. *karaś* i *Karas* (48) < gw. śl. *karas* 'ryba z rodziny karpiowatych', *Parma* (3) < gw. ciesz. *parma* 'brzana, ryba z rodziny karpiowatych', *Śliz* (54) < *śliż* 'mała rybka z rodziny karpiowatych', symbolizujące w kulturze życie, wiarę oraz niezdarność i chciwość.

W polu semantycznym *zwierzęta*, będącym bazą wyjściową metafor animalistycznych, dominują nazwy konotujące cechy o wysokim stopniu utrwalenia, por.: *koń* – wytrzymały, silny, pracowity, *pies* – wierny, przyjazny, odważny, *owca* – łękliwa, łagodna, bierna, uparta, naiwna. Nazwiska te mogły też przywoływać liczne związki i zależności między ludnością wiejską a zwierzętami²³, por.: *Woźniak* (5) < *woźniak* 'koń pociągowy', *Siwek* (1) < *siwek* 'koń siwy', *Wilczek* (128) < *wilczek* 'koń maści wilczastej', *Fuks* (3) < gw. ciesz., gw. śl., gw. maz. i gw. Pom. Pd. *fuks* 'koń

²² Por. też nazwy innych gatunków ptaków udomowionych, które wpisano w podstawy nazwisk omawianego typu (por.: *Putą* (2) < gw. śl., gw. maz., gw. kasz. i gw. Pom. Pd. *puta* 'indykczka', *Trusiok* (1) < gw. ciesz. i gw. śl. *trusiok* 'indyk') określające takie cechy ludzkie, jak: energiczność i impulsywność, zaś *Kosiel* (2) < gw. śl. *kosiel* 'gęś' – gadatliwość, lekkomyślność, ograniczoność, tchórzliwość.

²³ H. Pelcowa pisze, że „[...] w wypadku najstarszych mieszkańców wsi – użytkowników polszczyzny gwarowej – obraz konia jest pełniejszy niż w świetle danych leksykograficznych, ale nie jest jednoznaczny, bo na zbiorową językową konceptualizację nakładają się oceny i odczucia osobiste, a każdy z interlokutorów przekazuje swój sposób postrzegania i wartościowania konia jako nie tylko obiektu pracy, lecz cząstki otaczającej przyrody, a nawet uczestnika życia rodzinnego, w tym jego sfery ekonomicznej” (Pelcowa 2012: 469).

maści kasztanowatej z jasną grzywą i ogonem', *Krak* (1) < gw. Pom. Pd. *krak* 'szkapa', *Mera* (1) < gw. kasz. *mera* 'stary, lichy koń', *Chlebus* (44) < gw. śl. *chlebus* 'o psie łagodnym, potulnym, który nie szczeka na obcych', też 'nierób, obibok', *Kondys* (14) < *kondys* 'pies nierasowy, kundel', *Łabaj* (33) < stp. *łabaj* 'wielki pies', *Muras* (49) < gw. młp. *muras* 'pies czarny', też 'murarz', *Jarka* (6) < gw. ciesz. *jarka* 'roczna owieczka', *Murys* (14) < gw. ciesz. *murys* 'owca mająca ciemne plamki na pysku', też < gw. ciesz. i gw. śl. 'roczna owieczka', *Korn* (3) < gw. śl. *korn* 'żytniówka, owca rogata'.

Innymi cechami, jakie wytykali członkom mikrowspólnoty mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego, były: głupota i naiwność (por.: *Cielok* (1) < gw. ciesz. *cielok* 'cielę', *Rojek* (9) < gw. śl., gw. maz., gw. młp. i gw. wlkp. *rojek* 'wół mały rasy góralskiej'), obżarstwo i skąpstwo (por.: *Babuciek* (2) < gw. ciesz. *buciek* 'mały prosiaczek', *Jeż* (18) < *jeż*, *Pruszek* (1) < gw. kasz. *pruszek* 'prosię, warchlak'), niedojrzałość (por.: *Habel* (2) < nowe dialekty mieszane *habel* 'cielę odsadzone od krowy'), nieokrzesanie, impulsywność i wybuchowość (por.: *Dzik* (19) < *dzik*, *Goryl* (45) < *goryl*), przebiegłość, pochlebstwo i obłudę (por.: *Lis* (1) < *lis*, *Liszka* (61) < *liszka* 'lis samica', *Żmijka* (1) < *żmijka* 'gatunek lisa'), flegmatyczność (por. *Ślimak* (2) < *ślimak*); pasożytnictwo (por. *Pilch* (81) < *pilch* 'zwierzę należące do gryzoni'), strachliwość (por. *Zajac* (50) < *zajac*), chytrość, fałszywość i lenistwo (por. *Kot* (4) < *kot*, *Kocur* (140) < gw. ciesz. i gw. śl. *kocur* 'kot').

Negatywne skojarzenia ewokują też zawarte w nazwiskach podstawy wywodzące się z pola semantycznego nazwy *ślazów*, *gadów* i *owadów* (por.: *Chrząszcz* (2) < *chrząszcz*, *Ćmiel* (4) < gw. śl. *ćmiel* 'trzmieł', *Kijanka* (1) < *kijanka*, *Mucha* (8) < *mucha*, *Pajak* (8) < *pajak*, *Skoczek* (1) < gw. ciesz. *skoczek* 'drobny, skaczący owad (szkodnik roślin)', *Szczypka* (15) < gw. ciesz. *szczypka* 'szczypawka; skorek (owad)', *Klyszcz* (25) < gw. śl. *klyszcz* 'kleszcz' czy *Żmija* (190) < *żmija*, charakteryzujące ludzi nadętych, próżnych, uszczypliwych, dokuczliwych i podstępnych.

Ekspresywne konotacje deprecjonujące człowieka niosą też zawarte w nazwiskach nazwy eksponujące niedołęstwo lub brzydotę²⁴, do kreacji których wyzyskano wyrazy używane już w staropolszczyźnie, por.:

²⁴ Brzydotę ludzką wytykano też przy pomocy nazw części ciała zwierząt (zwłaszcza tych o szczególnym ładunku ekspresywnym), por.: *Boch* (1) < stp. *boch* 'tułów obtupionego ze skóry bydłęcia', *Puzon* (1) < *puzon* 'brzuch zwierzęcy', *Ryj* (1) < *ryj* i odpowiedniki gwarowe tego określenia: *Hachula* (2) < gw. młp. *chachula* 'pysk, morda', *Tutka* (1) < gw. młp. *tutka* 'pysk krowy', *Kruszka* (1) < gw. ciesz. *kruszka* 'cielęce żołądki i jelita', też < gw. śl. 'grusza', *Strzałka* (9) < gw. młp. *strzałka* 'część nogi końskiej tuż przy kopycie'.

Gomola (29) < *gomola* 'krowa bez rogów', *Gomuła* (1) 'sarna bez rogów', *Zuber* (2) < *zuber* 'stara krowa nie nadająca się do hodowli'.

Niedomagania ludzi symbolizują zapisane w podstawach nazwisk nazwy chorób zwierzęcych, por.: *Czerwionka* (2) < gw. ciesz. *czerwiönka* 'choroba świń', w gw. kasz. i gw. Pom. Pd. *czerwionka* 'krowa czerwona', *Koler* (6) < gw. śl. (z niem. *koller*) 'choroba mózgu', *Krop* (52) < gw. śl. *krop* 'choroba krowy, świni, powstała wskutek jedzenia tłustej paszy', też 'kropla'.

Opisywaną grupę (b) *Nazwisk pochodzących od nazw roślin i zwierząt* motywowały nazwy animalistyczne konotujące pozytywne skojarzenia człowieka z światem zwierząt (warto zwrócić uwagę na wysoką frekwencję większości z nich), por.: *Mrowiec* (16) < gw. ciesz. i gw. śl. *mrowiec* 'mrówka' oraz *Pszczółka* (192) < *pszczółka*, które mogły określać człowieka pracowitego, gospodarnego, bezinteresownego, troskliwego i porządkowego²⁵.

Zamykając interpretację nazwisk charakteryzujących człowieka przy użyciu metafor animalistycznych, warto zwrócić uwagę na to, że zawarte w ich podstawach nazwy pospolite mogły przywoływać podobne skojarzenia jak te zawarte w nazwiskach charakteryzujących człowieka w sposób bezpośredni z grupy (a) – prymarnie sprowadzające się do aktu negatywnej oceny nazywanej osoby – wytykania mu różnych wad, i tylko okazjonalnie – eksponowania jego zalet.

NAZWISKA POCHODZĄCE OD NAZW ZJAWISK PRZYRODNICZYCH, ATMOSFERYCZNYCH I NAZW TEMPORALNYCH

Immanentną funkcję wśród zebranego zbioru odgrywają 32 nazwiska powstałe od *nazw zjawisk przyrodniczych, atmosferycznych i temporalnych*. W kulturze ludowej nazwy te mogły dookreślać czasoprzestrzeń, porządkować wiedzę człowieka o świecie, a w wypadku zjawisk atmosferycznych – uzasadniać współzależność człowieka od przyrody. Przeniesienia nazw mieszczących się w tym zakresie znaczeniowym z apelatywnej do proprialnej sfery języka przybierały postać metafor.

²⁵ Por. też inne przykłady: *Jeleń* (110) < *jeleń*, podobnie jak *Sarna* (1) i *Wiewiórka* (21) – mogły określać człowieka szybkiego, ruchliwego, zwinnego; inne: *Bujok* (46) < gw. ciesz. *bujok* 'byk', *Joniec* (1) < gw. młp. *joniec* 'byczek' – charakteryzować osoby waleczne.

Określenia czasowe wyzyskane jako podłoże nazwisk najczęściej odwoływały się do wieku osób, por.: nazwisko *Rok* (1), które mogło symbolizować młodość, zaś *Wiek* (1) – starość i doświadczenie.

Zawarte w podstawach nazwisk *nazwy pór dnia* i *pór roku* oraz określenia temperatury kojarzono z temperamentem, charakterem i usposobieniem człowieka. Nazwiska motywowane wyrazami wywodzącymi się z gwar cieszyńskich, por.: *Hyc* (1) < *hyc* 'ciepło, żar', *Parota* (1) < *parota* 'parność' czy *Skwara* (3) < *skwara* 'upał' mogły nazywać człowieka energicznego, nadpobudliwego i zmiennego²⁶. Skojarzenia z porą dnia, jak: *Rosa* (3) < *rosa*, a w gw. młp. 'pot', *Zora* (1) < gw. kasz. *zora* 'zorza', mogły symbolizować urodzaj, smutek i przemijanie. Synonimiczne określenia dialektalne wiatru jako komponentu podstawy nazwisk mogły posłużyć do opisu człowieka gwałtownego, porywczego, srogiego, silnego, twardego oraz niezdecydowanego i nieprzewidywalnego, por.: *Halny* (1) < *halny*, *Wieja* (13) < gw. śl., gw. wlkp. i gw. kasz. *wieja* 'wichura, zawierucha, zadymka', *Wicher* (4) < *wicher* 'silny, gwałtowny wiatr', *Wichura* (1) < *wichura*, *Wija* (3) < gw. kasz. i gw. Pom. Pd. *wija* 'ostrzy wiatr, często ze śniegiem; zawieja, zadymka' oraz *Szturm* (3) < gw. śl., gw. maz., gw. Pom. Pd. 'sztorm, burza'.

Nazwy *pór roku*, *miesiący*, *dni tygodnia* oraz *nazwy liczb* jako nieliczne podstawy nazwisk (por.: *Jary* (1) < stp. *jary* 'urodzony wiosną' i *Maj* (20) < *maj* oraz *Piątek* (5) < *piątek* i *Sobota* (1) < *sobota*) mogły konotować pozytywne wartości, jak: pogoda ducha i szczęście, zaś nazwisko *Szosty* (1) < *szósty* [alternacja ó : o] < *szósty* – stałość, harmonię, wolność i równowagę.

NAZWISKA OD NAZW DŹWIĘKONAŚLADOWCZYCH

Użyte w trakcie onimicznych przeniesień wyrazy dźwiękonaśladowcze motywowwały kilka nazwisk, por.: *Hopsa* (1) < *hopsa!* (wykrzyknik), *Hosa* (2) < gw. śl. *hosa* (wykrzyknik), *Puk* (1) < *puk* (dźwiękonaśladowcze),

²⁶ Podobne asocjacje uzyskano, używając *nazw zjawisk atmosferycznych* oraz ich rezultatów (por.: *Mroczek* (1) < gw. śl. i gw. młp. *mroczek* 'chmura' – mogły służyć do charakterystyki człowieka groźnego, gniewnego, pochmurnego), pozostałe zaś, jak: *Kałuża* (203) < *kałuża* 'błoto', *Pluta* (1) < stp. *pluta* 'długotrwały deszcz, ślota', też < gw. wlkp., gw. kasz. i gw. Pom Pd. 'kałuża, bajoro', *Smusz* (2) < gw. śl. *smurz* 'mgła', *Psota* (3) < gw. śl. i gw. młp. *psota* 'niepogoda, ślota', też < stp. 'figiel' – wyzyskano do określeń człowieka podstępnego, zmiennego, nieprzyjemnego).

Puff (5) < *puf* (wykrzyknik naśladujący sapanie parowozu), też ‘tapicerski taboret’ czy *Bzyk* (1) (dźwięk wydawany przez owady). Zawarte w nazwiskach określenia prymarnie ekspresywne mogły nie tylko charakteryzować temperament nazywanych nimi ludzi, ale również przywoływać nadużywane przez człowieka wyrazy czy powiedzenia.

WNIOSKI

Podjęta w artykule problematyka wartości konotowanych przez podstawy apelatywne nazwisk mieszkańców południowego Śląska potwierdza wyniki innych regionalnych badań, na podstawie których stwierdzono, że „dezaprobata w nazwie pojawiała się o wiele częściej niż pochwała, zawarta w określeniach melioratywnych” (Naruszewicz-Duchlińska 2008: 317; por. też: Abramowicz 2006: 26; Lech 2004: 29).

Zgromadzony zasób nazwisk odapelatywnych obrazuje kulturę ludności żyjącej na Śląsku – sposób postrzegania i wartościowania rzeczywistości za pomocą cech konotacyjnych, które reprezentują określoną jakość semantyczną i są ewokowane przez nazwy pospolite (por.: Lech 2003: 217–230; Lech 2004: 30).

W obrębie ujawnianych mechanizmów nazewniczych warty uwagi jest fakt współistnienia obok siebie nazw synonimicznych (kalk) pochodzących z różnych odmian gwarowych języka, por. np. nazwiska z pola znaczeniowego *wiatr* (grupa c) oraz z pola semantycznego *nazwy ptaków* (grupa b). Owe zjawiska „wskazują na rozbudowanie pojęcia, a przez to na jego wysoką rangę w systemie pojęciowym” (Kaleta 2003: 22) oraz obrazują regionalne i ogólnopolskie tendencje do tworzenia określonych modeli nazewniczych.

Będąca przedmiotem artykułu analiza nazwisk odapelatywnych mieszkańców południowego Śląska nie wyczerpuje całokształtu zagadnienia. Jej wycinkowość skłania do kontynuacji badań nazwisk cieszyńskich opisywanego typu, a w rezultacie – rekonstrukcji językowo-kulturowego obrazu świata przez nie utrwalonego.

WYKAZ SKRÓTÓW

bohem.	– bohemizacja	gw. ciesz.	– gwary cieszyńskie
bułg.	– bułgarski	gw. góral.	– gwary góralskie
czes.	– czeski	gw. kasz.	– gwary kaszubskie

gw. maz.	– gwary mazowieckie	niem.	– niemiecki
gw. młp.	– gwary małopolskie	pejor.	– pejoratywnie
gw. Pom. Pd.	– gwary Pomorza Południowego	pogardl.	– pogardliwie
gw. śl.	– gwary śląskie	przen.	– przenośnie
gw. wlkp.	– gwary wielkopolskie	stp.	– staropolski
		<	– pochodzenie

BIBLIOGRAFIA

SŁOWNIKI

- Brückner A., 1985, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Czajkowski A., Czajkowska I., Klukowski A., Klukowska D. (red.), 1996, *Słownik gwary śląskiej*, wyd. 2, Katowice.
- Cząstka-Szymon B., Ludwig J., Synowiec H. (red.), 2000, *Mały słownik gwary Górnego Śląska*, cz. 1, wyd. 2, Katowice.
- Golec J., 1991, *Cieszyński słownik gwarowy*, Cieszyn.
- Gruchmanowa M., Walczak B. (red.), 1999, *Słownik gwary miejskiej Poznania*, Poznań.
- Karłowicz J. (red.), 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (red.), 1900–1927, *Słownik warszawski (Słownik języka polskiego)*, t. 1–8, Warszawa.
- Kopaliński W., 1990, *Słownik symboli*, Warszawa.
- Kowalik-Kaleta Z., Dacewicz L., Raszewska-Żurek B. (red.), 2007, *Słownik najstarszych nazwisk polskich. Pochodzenie językowe (XII–XV wiek)*, t. 1, Warszawa.
- Krasnowolski A. (oprac.), 1914, *Słownik staropolski*, t. 1, Warszawa.
- Linde, S. B., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów.
- Milerski W., 2009, *Zachodniocieszyński słownik gwarowy*, Czeski Cieszyn.
- Milerski W., 1996, *Nazwiska cieszyńskie*, Warszawa.
- Perzowa H., Kołodziejczykowa D. (red.), 2000, *Słownik gwar Ostródzkiego Warmii i Mazur*, t. 4: L–N, Warszawa–Kraków.
- Perzowa H., Kołodziejczykowa D. (red.), 2006, *Słownik gwar Ostródzkiego Warmii i Mazur*, t. 5: O–Ó, Warszawa–Kraków.
- Rospond S., 1967, *Słownik nazwisk śląskich*, cz. 1: A–F, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rospond S., 1973, *Słownik nazwisk śląskich*, cz. 2: G–K, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Rymut K., 1991, *Nazwiska Polaków*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rymut K., 1992–1994, *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, t. 1–10, Kraków.

- Sarnowska-Giefing I. (red.), 2011, *Słownik nazwisk mieszkańców Poznania XVI–XVIII wieku*, t. 1: A–F, Poznań.
- Sławski F., 1952–1975, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków.
- Stamirowska Z., Perzowa H. (red.), 1993, *Słownik gwar Ostródzkiego Warmii i Mazur*, t. 3: H–K, Warszawa–Kraków.
- Tomczak L., 2003, *Słownik odapelatywnych nazwisk Polaków*, Wrocław.
- Urbańczyk S. (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski PAN*, t. 1–11, Kraków.
- Wietrzyk A. (red.), 2011, *Słownik gwary Pogórzeń (z okolicy Gorlic)*, Gorlice.
- Wronicz J. (red.), 2010, *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, wyd. 2, Ustroń.
- Wronicz J., 2010, *Mały słownik gwar polskich*, Kraków.
- Zborowski J. (red.), 2009, *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, Zakopane–Kraków.

WYKAZ WYKORZYSTANEJ LITERATURY PRZEDMIOTOWEJ

- Abramowicz Z., 2006, *Kulturowy aspekt onimizacji*, w: *Onimizacja i apelatywizacja*, red. Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz, Białystok, s. 23–29.
- Apresjan J. D., 2000, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki językowe*, przeł. Z. Kozłowska A. Markowski, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Bartmiński J., 2001, *Styl potoczny*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin.
- Bogdanowicz E., 2010, *Konotacje wartościujące nazw własnych*, w: *Nazwy własne a społeczeństwo*, t. 1: *Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne. Antroponimia*, red. R. Łobodzińska, Łask, s. 115–125.
- Borek H., Szumska W., 1976, *Nazwiska mieszkańców Bytomia od końca XVI wieku do roku 1740. Studium nazewnicze i społeczno-narodowościowe*, Warszawa–Wrocław.
- Dacewicz L., 2003, *Z historii nazwisk na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu kulturowym (wiek XVI–XVIII)*, w: *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*, red. Z. Kaleta, Warszawa, s. 11–19.
- Górny H., 2003, *Badania apelatywów antroponimicznych metodą pól semantycznych*, w: *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn, s. 231–239.
- Kaleta Z., 2003, *Świat wartości w staropolskich odapelatywnych nazwach osób*, w: *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*, red. Z. Kaleta, Warszawa, s. 21–48.
- Lech D., 2003, *Nazwiska apelatywne a kultura regionu (na przykładzie Śląska Opolskiego)*, w: *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn, s. 217–230.
- Lech D., 2004, *Nazwy osobowe dziewiętnastowiecznych mieszkańców Opola (ze słownikiem etymologicznym nazwisk)*, Opole.
- Lech-Kirstein D., 2015, *Nazwy drzew w śląskiej toponimii*, „Onomastica” LIX, s. 223–239.

- Lobodzińska R., 2012, *Średniopolskie nazwiska śląskie motywowane nazwami roślin*, w: *W komunikacyjnej przestrzeni nazw własnych i pospolitych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Robertowi Mrózkowi*, red. I. Łuc, M. Pogłódek, Katowice, s. 237–242.
- Magda-Czekaj M., 2003, *Imiona a nazwy roślin. Onimizacja i apelatyzacja*, „*Onomastica*” XLVIII, s. 209–223.
- Matusiak I., 2007, *Rudy jest fałszywy – o kilku stereotypach utrwalonych w nazwiskach (na przykładzie nazwisk mieszkańców komornictwa jeziorańskiego na Warmii w XVI–XVIII w.)*, w: *Studia poświęcone Profesorowi Bohdanowi Głuszcza-kowi*, red. I. Grzesiak, A. Naruszewicz-Duchlińska, A. Staniszewski, Olsztyn, s. 379–389.
- Matusiak-Kempa I., 2010, *Wartościowanie estetyczne utrwalone w nazwiskach polskich i niemieckich na Warmii. Rekonesans*, w: *Mnohotvárnost a specifičnost onomastyki. IV česká onomastická konference 15.–17. září 2009. Sborník příspěvků*, red. J. David, M. Čornejová, M. Harvalík, Ostrava–Praha, s. 355–364.
- Monteiro-Plantin R. S., 2011, *Gastronomismos lingüísticos: um olhar sobre fraseologia e cultura*, w: *Uma (re)visão da teoria e da pesquisa fraseológicas*, red. M. L. Ortiz Alvarez, E. Huelva Unternbäumen, Campinas, s. 249–275.
- Naruszewicz-Duchlińska A., 2008, *Nazwiska mieszkańców komornictwa lidzbarskiego (1500–1772 r., Olsztyn)*.
- Pelcowa H., 2012, *Koń w wiejskiej rzeczywistości językowej*, w: *W komunikacyjnej przestrzeni nazw własnych i pospolitych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Robertowi Mrózkowi*, red. I. Łuc, M. Pogłódek, Katowice, s. 463–470.
- Puzynina J., 1992, *Język wartości*, Warszawa.
- Pysiewicz-Jędrusik R., Pustelnik A., Konopska B., 1998, *Granica Śląska w czasie i przestrzeni. Śląsk na dawnej mapie. Obraz Sudetów w dawnej kartografii*, Wrocław.
- Raszewska-Klimas A., 2015, *Elementy mody i ubioru w historycznych odapelatywnych nazwiskach Polaków. Wykaz antroponimów*, w: *Kulturowy obraz mód społecznych*, red. J. Bujak-Lechowicz, Szczecin, s. 173–189.
- Rutkowski M., 2005, *Kilka uwag o konwencjach opisu wartości semantycznej nazw własnych*, „*Onomastica*” L, s. 99–110.
- Rzetelska-Feleszko E., 2006, *Czy nazwy własne mają wartość?*, w: *Onimizacja i apelatyzacja*, red. Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz, Białystok, s. 591–599.
- Simonides D., 1991, *Ludowa wizja świata*, w: *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej*, red. D. Simonides, Wrocław–Warszawa, s. 7–27.
- Sojka-Maształercz H., 2010, *Współczesne nazwiska mieszkańców Wrocławia i Lwowa mające w swych podstawach nazwy gatunkowe ptaków*, w: *Nazwy własne a społeczeństwo*, t. 1: *Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne. Antroponimia*, red. R. Lobodzińska, Łask, s. 377–394.
- Tokarski R., 2001a, *Językowy obraz świata – przybliżenia*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 364–369.

- Tokarski R., 1998, *Konotacja jako składnik treści słowa*, w: *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 35–54.
- Tokarski R., 2001b, *Słownictwo jako interpretacja świata*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 343–370.
- Whorf B. L., 1982, *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. T. Hołówka, Warszawa.
- Wyderka B., 2005, *Odmiany regionalne czy regiony językowe?*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. LXI, Kraków, s. 57–66.

EVALUATIVE CONNOTATIONS IN APPELLATIVE FORM SURNAMES OF THE INHABITANTS OF ŚLĄSK CIESZYŃSKI IN 19th CENTURY

Summary

In the article native appellative form surnames of the inhabitants of Śląsk Cieszyński taken from 19th century archives were described. Those surnames without derivative indicators were the basis for the search for semantic connotations (cultural and regional) present in appellative roots. While analysing the collected data the author referred to axiological semantics and considered the sociolinguistic aspects of name-giving. Moreover, references to statistical research were made.

Key words: appellative form surname, value, connotation, Śląsk Cieszyński

Paulina MICHALSKA-GÓRECKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

p.michal@amu.edu.pl

OD EWANGELIKA DO PROTESTANTA. DZIEJE LEKSEMÓW W POLSzczyŹNIE

Celem artykułu jest ukazanie dziejów dwóch leksemów w polszczyźnie: *ewangelik* i *protestant* – na tle rozwoju polskiej myśli słownikarskiej. Uwzględnienie szerszego tła, jakim w tym przypadku uczyniono rozwój sztuki słownikarskiej, wynika z tego, że „Opis słownictwa od strony znaczeniowej jest niejako też opisem kultury, ponieważ słownictwo można traktować jako zbiór znaków odnoszących się do tych aspektów kultury, które dana społeczność traktuje jako stabilne i ważne dla jej funkcjonowania”¹. Ponadto „Słowniki – skarbnice językowe – są także zwierciadłem świata i ludzi w ich historycznym rozwoju”². Krystyna Siekierska zwraca uwagę na to, że nie każdy słownik odbija rzeczywistość w ten sam sposób. Oczywiście jest, że im słownik dotyczy późniejszego okresu, tym większym materiałem dysponuje jego twórca i z tym mniejszymi boryka się problemami przy odczytywaniu tego materiału. Według badaczki „najwierniejszym odbiciem rzeczywistości są słowniki jednego autora”, bowiem uwzględniony w nich materiał jest „podporządkowany osobowości twórcy, jego świadomości językowej i zasobowi jego leksyki”³.

¹ T. Piotrowski, *Słowniki języka polskiego*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2012, wyd. 4, s. 602.

² K. Siekierska, *Rzeczywistość w słownikach Knapiusza i Troca*, „Prace Filologiczne” XXXVII, 1992, s. 259.

³ K. Siekierska, *Rzeczywistość w słownikach Knapiusza i Troca*, op. cit., s. 259–260.

Obydwa analizowane leksemy pojawiły się w polszczyźnie w wieku XVI w związku z ruchem reformacyjnym⁴. Ferment w Kościele katolickim spowodowany wystąpieniem w 1517 roku Marcina Lutra widać w zachodniej i północno-zachodniej Polsce już kilka lat później – na początku lat 20. XVI wieku⁵. Nowa sytuacja religijna znalazła odzwierciedlenie w języku⁶, zaistniała bowiem realna potrzeba nazwania wyznawców nowo powstałych konfesji. Z jednej więc strony tworzyły się nazwy potrzebne do określenia własnej tożsamości samym wyznawcom, np. nazwa *ewangelik*. Z drugiej zaś strony nazwy pokazujące negatywny lub nawet wrogi stosunek do nich ze strony katolików, a także nowe znaczenia nazw znanych już polszczyźnie, np. *kacierz* czy *odszczepieniec*⁷. W miarę upływu czasu obydwie grupy nazw powiększały się. W wyniku rozłamu wśród zwolenników reformacji powstawały kolejne konfesje, a wraz nimi nazwy takie, jak np. *kalwinista* czy *kalwin*. Mimo zaś tolerancji wyznaniowej, albo właśnie ze względu na nią, druga połowa XVI wieku obfitowała w polemiki religijne, które przyniosły kolejne nazwy pokazujące stosunek katolików do nowinek religijnych i ich wyznawców.

Żaden z dwóch omawianych leksemów nie występuje w trzech dużych słownikach powstałych w dobie średniopolskiej, na którą przypada ruch reformacyjny, kontrreformacyjny oraz ostateczny kres słynnej w całej Europie tolerancji religijnej. Mowa oczywiście o dziełach Mączyńskiego, Knapiusza i Troca.

Brak owych nazw w *Leksykonie* Jana Mączyńskiego może zaskakiwać, zważywszy na fakt, iż był Mączyński gorliwym protestantem⁸. Wyraził

⁴ W dobie staropolskiej znany był tylko leksem *ewanjelista* (*ewangelista*) rozumiany jako 'autor Ewangelii', zob. *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk i in., t. 2, Wrocław-Kraków-Warszawa 1956–1959, s. 348–349.

⁵ J.A. Gierowski, *Historia Polski 1505–1764*, Warszawa 1988, s. 55.

⁶ Teresa Smólkowa pisze: „Wśród czynników powodujących zwiększenie się liczby nowych wyrazów i nowych znaczeń wyrazowych najważniejsze są dwa: konieczność nazwania nowych przedmiotów, zjawisk, zawodów, pojęć itp. oraz chęć wyrażenia stosunku człowieka do różnych obiektów rzeczywistości, często mających już wcześniej ustalone nazwy (ten sam wyraz może jednocześnie nazywać jakiś obiekt i przekazywać stosunek mówiącego do tego obiektu). Potrzeby nominatywne wynikają więc z przyczyn obiektywnych, z potrzeb komunikacji językowej, i z przyczyn subiektywnych, psychologicznych” (T. Smólkowa, *Nowe słownictwo polskie, w: Współczesny język polski*, op. cit., s. 397).

⁷ Obydwa notowane od XV wieku (zob. B. Walczak, *Mały słownik etymologiczno-histeryczny kacerstwa polskiego*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” III (XXIII), 1996, s. 12–15).

⁸ Zob.: H. Barycz, *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, „Reformacja w Polsce” III, 1924, s. 224–226; Z. Klemensiewicz, *O Janie Mączyńskim w czterechsetlecie jego dzieła*, „Język Polski” XLIV, 1964, nr 2, s. 65.

to zarówno w dedykacji do króla – w postaci pochwały reformacji, jak i w treści słownika⁹, a samo przedsięwzięcie miało poparcie króla Zygmunta Augusta sprzyjającego reformacji¹⁰. Mączyński wiele lat spędził na podróżach po zachodniej Europie, w trakcie których miał okazję przebywać z najważniejszymi osobistościami epoki, ludźmi, którzy rzeczywiście mieli wpływ na kierunek reformacji, np. z Filipem Melanctonem, i studiować w tak znaczących miejscach jak Wittenberga czy Zurych¹¹. Ponadto słownik ukazał się w Królewcu – swoistym centrum protestantyzmu, oddziałującym na północną Polskę i Litwę¹². Z drugiej jednak strony słownik ukazał się w roku 1564, czyli w czasie, gdy nowy leksem *ewangelik* dopiero wchodzi do tekstów w związku z rozwojem polemik religijnych (co pokazuje materiał *Słownika polszczyzny XVI wieku*), a ukończony zaś został kilkanaście lat wcześniej, już w roku 1546¹³. Nazwy tej mógł zatem Mączyński nie odnotować, gdyż w polszczyźnie była jeszcze zbyt świeża.

W przypadku XVII-wiecznego *Thesaurusa* Grzegorza Knapiusza, który niejako zastąpił leksykon Mączyńskiego, gdy ten trafił na indeks książek zakazanych właśnie za wspomniane aluzje protestanckie¹⁴, powód wydaje się zgoła odmienny. Być może leksykograf – będący jezuitą i na potrzeby kolegiów jezuickich tworzący słownik¹⁵ – uznał, że owe nazwy „heretyków” nie są w nim potrzebne. *Nowy dykcjonarz* Michała Abrahama Trotza natomiast ukazał się w 1764 roku. XVIII stulecie to czas ostatecznego ograniczenia praw innowierców (1717) i rozwój szkolnictwa pijarskiego (od roku 1740 funkcjonuje warszawskie Collegium Nobilium), w czym można upatrywać jednej z przyczyn nieodnotowania leksemów. W trzech średniopolskich leksykonach nie odnotowano także nazw po-

⁹ H. Barycz, *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, op. cit., s. 240–241; *Leksykon łacińsko-polski Jana Mączyńskiego: wybór tekstów – opracowanie*, oprac. H. Barycz, W. Kuraszkiewicz, I. Lewandowski, Lublin 1996, tu zwłaszcza rozdział I. Lewandowskiego, *Leksykograficzne założenia i wzory*, s. 91.

¹⁰ H. Barycz, *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, op. cit., s. 226; J.A. Gierowski, *Historia Polski...*, op. cit., 57.

¹¹ Z. Klemensiewicz, *O Janie Mączyńskim w czterechsetlecie jego dzieła*, op. cit., s. 65; H. Barycz, *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, op. cit., passim.

¹² J.A. Gierowski, *Historia Polski...*, op. cit., 56.

¹³ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 2002, wyd. 8, s. 353.

¹⁴ Z. Klemensiewicz, *O Janie Mączyńskim w czterechsetlecie jego dzieła*, op. cit., s. 74.

¹⁵ Zob. J. Puzynina, *„Thesaurus” Grzegorza Knapiusza. Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 8.

kazujących wewnętrzne rozbitcie ewangelików, jak *luteranin* czy *kalwin*. Nie oznacza to jednak, że ich autorzy całkowicie odcięli się od kwestii religijnych, co pokazuje chociażby uwzględnienie w każdym z nich nazw takich jak *heretyk* i *kacierz*.

Nieobecność *ewangelika* i *protestanta* w postaci odrębnych haseł w leksykonach powstałych w XVI, XVII i XVIII wieku, dokumentujących słownictwo współczesne ich twórcom, nie jest równoznaczne z nieobecnością tych nazw w obrębie powiązanych tematycznie haseł, a także w polszczyźnie tego okresu¹⁶. Odsłania raczej osobowość twórcy, o czym była już mowa we wstępie artykułu.

XVI-wiecznych przykładów omawianych leksemów dostarcza *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Leksem *ewangelik*, w postaci *ewanjelik*, odnotowano w nim 441 razy¹⁷. W znaczeniu pierwszym, poświadczonym 22 razy, jest to 'wyznawca, szerzyciel ewangelii', np.

Przeto nie **Ewángelicy** są / ále ráczey nieprzyaáciele Ewángeliey / ktorzy z bezbożnym Aëriuszem powiaáaią / że zá vmárle nie ma býc ofiáraá czynioná. *WujJud 228v*

W znaczeniu drugim, które pojawiło się w związku z reformacją, *ewangelik* to 'zwolennik reformacji; luteranin, kalwin', poświadczony 419 razy, np.

áby się pokazaó iż wśzytko piśmo S. wśzędý ieýt zá Kátholikámi / przeciwo tym / ktorzy się rzkomo Jámeo piśmá trzymáaią / y przeto się **Ewángelikámi** názywáaią *WujNT przedm. 26*

Wyraz *ewangelik* pochodzi od łac. *evangelicus* i oznacza 'związany z Ewangelią' (od gr. *euangelikós*)¹⁸. Nazwanie wyznawców nowej doktryny *ewangelikami* nawiązywało do jednej z jej podstawowych zasad – zasady *sola Scriptura*, czyli *tylko Pismo*¹⁹. Zgodnie bowiem z ideą luteranizmu jedyną podstawą wiary jest Biblia. Luter nauczał, że należy wierzyć wyłącznie w to, co zawiera Pismo Święte i odrzucić wszystko to, co jest z nim

¹⁶ Za przykład niech posłuży późniejsza, bo XIX-wieczna, *Encyklopedia powszechna Orzelbranda*, w której nie odnotowano odrębnych haseł *ewangelik* i *protestant*, ale w hasłach *Ewangelicki Kościół* oraz *Ewangelicki Kościół w Polsce* obydwie leksemy są używane (t. 8, Warszawa 1861).

¹⁷ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa i in., t. 6, Wrocław 1972, s. 577–578.

¹⁸ *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Warszawa 1980, s. 205.

¹⁹ Zob. *Encyklopedia katolicka*, red. naukowa S. Wilk, t. 16, Lublin 2012, s. 527.

sprzeczne²⁰. Do pochodzenia nazwy *ewangelik* odwoływali się w owym czasie najważniejsi szermierze katolicyzmu, m.in. Jakub Wujek w *Nowym Testamencie*:

(... przeciwko tym) ktorzy Źię rzkomo Źámego piŹmá trzymáią / y przeto Źię **Ewángelikámi** nazywáią: gdyŹ poprawdźie nie Ewángeliey / ále mozgu i widzenia Źwego / ábo miŹtrzew Źwoich / Lutrá / Kálwiná / Serwetá ábo AriuŹzá mocno Źię trzymáią. *WujNT 26 (kartoteka)*

Wujek w *Nowym Testamencie* używał też nazwy *nowanjelik*, która z jednej strony pokazuje związek z Ewangelią, z drugiej podkreśla nowe użycie tej podstawy leksykalnej, np.

iŹ Luter y z vczniámi Źwemi [...] zgołá ten liŹt [Źw. *Jakuba*] odrzućić / [...] Kálwin lepak z Źwemi ma gi zá pewne piŹmo y zá Źłowo BoŹe. Tákci Źię zgdzáiá **Nowángelikowie** w ták powaŹney rzeczy. (*marg*) Zgodá odŹzczepieńcow *WujNT 790*

Według materiałów słownikowych najstarsze poświadczenia nazwy *ewangelik* pochodzą z początku lat 60. XVI wieku. Po raz pierwszy została użyta przez Stanisława Orzechowskiego w utworze *Rozmowa okołó egzekucyjej* z 1563 roku. W roku kolejnym leksemu użyto również w *Quincunx* Orzechowskiego, w anonimowym tekście *Proteus abo odmieniec* oraz w *Kronice wszystkiego Źwiata* Marcina Bielskiego. Wydawać by się mogłó, Źe tak znaczna liczba XVI-wiecznych poświadczeń (ponad 400) wskazuje na szybkie popularyzowanie się nowego leksemu w tym czasie. Okazuje się jednak, Źe zdecydowana wiékszóść przykłádów pochodzi z dwóch wspomnianych utworów Orzechowskiego i wynika z przyjętej przez autora formy dialogu (ewangelik jest jednym z rozmówców):

[...]
EWANGELIK CoŹ wŹdy myŹliŹ miły PapiŹto
PAPIEZNIK Nic dobrego omylni ku / chćiałem rzec Ewánieliku miły.
EWANGE.[lik] O nie nowináć wam o złyeh rzeczách myŹlić²¹.
[...]

²⁰ S. Markiewicz, *Protestantyzm*, Warszawa 1982, s. 55.

²¹ S. Orzechowski, *Rozmowa albo Dyalóg okołó Exequucyjej Polskiej Korony*, [brak miejsca wyd.] 1563, s. 13 (wg numeracji skanu), on-line: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doc/content?id=3485> (dostęp: 2.06.2016).

Wcześniej niż nazwa *ewangelik*, bowiem już na początku lat 50. XVI wieku, widoczne są w tekstach nazwy odnoszące się do zwolenników Lutra, takie jak: *luteran* (130 poświadczeń), *luteryjan* (70), *luter* (47) i *luterysta* (2). Używał ich w pierwszym wydaniu *Kroniki* Marcin Bielski (1551), Marcin Kromer w trzech rozmowach dworzanina z mnichem (1551–1553) oraz Stanisław Murzynowski w utworze *Historyja żaloszna ... o Franciszku Spierze* (1551).

XVI stulecie to również czas, gdy w polszczyźnie pojawiła się nazwa *protestant*, wywodząca się od łac. słowa *protestans* – ‘oświadczający’²². W materiałach *Słownika polszczyzny XVI wieku* leksem ten odnotowano zaledwie 2 razy, w dwóch podznaczeniach²³:

a. *Przed sądem* (1):

PROTESTATIAE téż do Aktu świadectw należą: Iuż teraz **Proteftántom** takim nie záuwfze dowodu przykázuią *SarnStat 1288*

b. ‘Określenie wyznawców luteranizmu (w związku z ich protestem na sejmie w Spirze 1529 r.)’ (1):

V Pikártow / Huřow / Nowokrzczeńcow / Sákrámentarzow / Lutheranow **Proteftántow** / y wřfzech inych / ktorzy řy od nas odłóczáya / wřřyřtko řy odmyeniło? *KromRozm III 14v*

Marcin Kromer w utworze pt. *Mnicha z dworzaninem rozmowa trzecia* z roku 1553, pisząc o heretykach, wymienia m.in. *luteranów protestantów*, nawiązując tym samym do bardzo istotnego w dziejach tej doktryny wydarzenia. Podczas sejmu w niemieckim Spirze 19 kwietnia 1529 roku książęta i przedstawiciele mieszczaństwa zaprotestowali przeciwko ograniczeniu wolności wyznania²⁴. Pierwotnie więc *protestantami* byli tylko ci zwolennicy doktryny Lutra, którzy wyrazili protest w Spirze. Zostali w ten sposób nazwani przez swoich przeciwników, sami siebie określali jako *virii boni*²⁵. Utworzenie tej nazwy było ściśle związane z sytuacją religijną w Niemczech, w których zwolennicy reformacji to głównie zwolennicy samego Marcina Lutra (por. niem. *der Protestant*). Według histo-

²² *Słownik wyrazów obcych*, op. cit., s. 608.

²³ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, op. cit., t. 30, Warszawa 2002, s. 457.

²⁴ Z. Wójcik, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, Warszawa 2012, wyd. 12, s. 188.

²⁵ *Encyklopedia katolicka*, op. cit., s. 526–527.

ryków „od tego momentu zwolenników reformacji nazwano protestantami”²⁶. Materiał zgromadzony w słowniku pokazuje, że w odniesieniu do polszczyzny proces upowszechniania się leksemu *protestant* i semantycznego utożsamiania obydwu analizowanych leksemów trwał znacznie dłużej.

Mimo że nazwa *protestant* pojawiła się w tekstach 10 lat wcześniej niż nazwa *ewangelik*, nie przyjęła się w piśmiennictwie drugiej połowy XVI wieku. Leksemem regularnie używanym od początku lat 60. był *ewangelik*, używany m.in. przez Orzechowskiego, Wujka, Skargę, Reja czy Bielskiego. Bielski, poświęcając wiele stron swojej *Kroniki* (1564) Lutrowi, jego zwolenników w kontekście protestu na sejmie w Spirze nie nazwał jeszcze *protestantami*, lecz użył łac. formy *protestantes*:

[...] á tu ſie poczęło thowárzyſtwo oſwiáczone Luterow ktore zowiemy **proteſtántes** / iż ſie przed Senatem oſwiadczyli Ewángeliey nieodſtępować / a nie iedno w Niemcech / ale i po inych kráinach. Ferdinandus Krol wyjedł był z rady niżli ſie oſwiadczaſi / potym oni proteſtántes położyli ápelá-cją ſpiſaną / iż nieprzyimuią żadneo Dekretu ani uchwały ktora ſie ſtáła w Spirze [...]²⁷.

Kolejną obok *ewangelika* nazwą odnoszącą się do wszystkich zwolenników reformacji była nazwa *konfesyjonista*. Tak jak Orzechowski upodobał sobie w dialogach nazwę *ewangelik*, tak w Wujkowym *Iudicium* z roku 1570 ponad 900 razy użyto nazwy *konfesyjonista* w znaczeniu ‘wyznawca religii ewangelicko-augsburskiej lub którejś z jej odmian, protestant’ (tak duża liczba użyć również wynika przede wszystkim z przyjętej formy dialogu). Tym sposobem, podobnie jak w przypadku *ewangelika*, większość XVI-wiecznych poświadczeń tej nazwy pochodzi z jednego tekstu.

Obok nazw ogólnych, jak *ewangelik* i *konfesyjonista*, ówczesna polszczyzna obfitowała też w nazwy odzwierciedlające stopniowy rozłam wśród zwolenników reformacji. W latach 60. tworzyły się odrębne leksemy nazywające wyznawców doktryny stworzonej przez Jana Kalwina: *kalwinista* (63 notacje), *kalwinita* (5), *kalwin* (4) lub *kalwinijan* (2). Najwcześniejsze poświadczenia pochodzą z *Quincunx* Orzechowskiego

²⁶ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, op. cit., s. 188.

²⁷ M. Bielski, *Kronika...*, wyd. 3, Kraków 1564, drukarnia M. Siebenaichera, s. 209; on-line: <http://bc.dominikanie.pl/dlibra/doccontent?id=99> (dostęp: 2.06.2016).

z roku 1564. Tworzono także nazwy nawiązujące do konkretnych wydarzeń związanych z reformacją, np. *auszpurczanin*. W pierwszym znaczeniu *auszpurczanin* to 'mieszkaniec Augsburga będącego w okresie Reformacji ośrodkiem ideologicznym jednego z odłamów luteranizmu' (4 poświadczenia), w drugim 'twórca i wyznawca augsburskiego odłamu luteranizmu' (3 poświadczenia), np.

vpominaiąc Książęta y inne / áby [...] ſpołeczności ktore w Norymberku czynili odſtąpili / z właſzcza z Auſzpurcány. *BielKron* 216

Obydwa znaczenia odnoszą się do sejmu w Augsburgu z roku 1530, na którym zwolennicy Lutra przedstawili tzw. *Confessio Augustana* stanowiące wyznanie wiary²⁸.

Przykłady XVII-wiecznych użyć leksemu *ewangelik* przynosi *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*²⁹ oraz kartoteka słownika, łącznie leksem ten udokumentowano kilkunastoma poświadczeniami, m.in. z *Kazań na niedziele* Fabiana Birkowskiego (1623), z *Przewagi elearów...* Wojciecha Dembołęckiego (1623) oraz *Kazań i homilii...* Tomasza Młodzianowskiego (1681), np.

Zowią się tedy ci nowi Apostołowie **Ewángelikámi** / y ták vdawáią się zá dobre ziárná: á ktorež lepsze iáko te ktore święta ma Ewángelia? proszę / z ktorey miary zowiecie się **Ewángelikámi**? podobno dla tego iż ná sámey Ewángeliey przestáiecie? Dla tego / odpowiedzą. Jáko; ná samey Ewángeliey przestáiecie wy? to odrzucacie Dzieie Apostolskie / Liſty Páwła ś. Obiáwienie Janá Ewángelisty ś. Proroki / y ostátek Bibliey? Nie odrzucamy tego. Nie odrzucacie; czemuż się tedy nie zowiecie Apostolikámi / Epistolarzámi / Apokálipsikámi / Prophetykámi / Bibliakámi? Lacno odpowiedzą. Chcą zgoła iáko nadáley rozroźnić się od Kátholikow. *BirkNiedz I*, 131

Jedynym późniejszym poświadczeniem, pochodzącym z przełomu wieku XVII i XVIII, jest to z pamiętnika Krzysztofa Zawiszy:

Ludzi zacnych gromada była a najwięcej **ewangelików**³⁰.

²⁸ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, op. cit., s. 188. Od tego dokumentu wyznanie luteranckie nazwano augsburskim (ibidem).

²⁹ <http://sxvii.pl/>.

³⁰ K. Zawisza, *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721) wydane z oryginalnego rękopismu i opatrzone przypiskami...*, Warszawa 1862, s. 70; on-line: http://www.wbc.poznan.pl/Content/7409/zawisza_k_pamietniki-228923.djvu (dostęp: 2.06.2016).

Leksem *protestant*, w obydwu funkcjonujących od XVI wieku znaczeniach w materiałach słownika odnotowano 22 razy. Z oglądu nieopracowanego jeszcze materiału wynika, że leksem ten częściej używany jest w znaczeniu pierwszym, tzn. jako synonim opozycjonisty, np.

Zjechali się wszyscy, jak dawny zwyczaj, do biskupa wileńskiego dla umofikowania kontradykcji i protestacji deputatom, gdzie najprzód przeciwko Massalskiemu, wojewodzie mściłowskiemu, przysłemu marszałkowi trybunalskiemu, ułatwione grodzieńskie protestacje. Między innymi **protestantami** różnych sejmików odezwałem się i ja przeciwko brzeskim deputatom³¹.

W interesującym mnie znaczeniu drugim, religijnym, leksemu używa m.in. kaznodzieja Fabian Birkowski w tekście *O Exorbitancyach, KAZANIA DWOIE Przeciwko Niewiernym, Heretykom, Odszczepieńcom, y nowym Politykom, Wierze ś. Kátholickiey Rzymskiey, y Duchowieństwu nieprzyjaćiom*, wydany w Krakowie w roku 1632:

Skoro dopádlí miaft / onę wolność / dla ktorey woiováli ták wiele lat / ták wiele krwi wylali / zburzyli do szczętu / i siebie Jámych oney pozbawili: bo áni Jobie / áni innym dopuŹczáią wolności áadney Religiey obieránia / ále wŹytkim duŹnie roŹkázuią bydŹ **proteŹtántami** / lubo K'alwiniftami. *Birk.Exorb.1632, s. 16*

Zdaje się, że Birkowski nazwy *protestant* użył jako synonimu nazwy *luteranin*, odnosząc się do wciąż niedawnego protestu w Spirze. Jego kazania ukazują się już jednak w czasie, gdy polemiki religijne po zwycięstwie nurtu kontrreformacyjnego właściwie wygasają. Leksem *protestant* popularyzuje się w owym czasie, ale w znaczeniu opozycjonisty, dlatego utożsamienie się semantyczne dwóch omawianych leksemów nie jest wtedy możliwe.

Pierwsze poświadczenia słownikowe analizowanych nazw przynosi dopiero słownictwo doby nowopolskiej, czyli słowniki opisowe języka polskiego. XIX-wieczny *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego notuje leksem *ewangelik*, opatrując go przykładem z XVI-wiecznej *Postylli* Marcina Białobrzeskiego oraz przykładem z XVIII-wiecznego dokumentu urzędowego³²:

³¹ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1, 1714–1757, oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986, s. 180. Takie znaczenie leksemu *protestant* – *opozycjonista* – podaje autor diariusza, zob. s. 179.

³² S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1807, s. 620.

Od ewangelii Luteranie nazywają się **ewangelikami**. *Biał. Pst.* 135

Upoważnienie imienia **ewanielikow**. *Vol. Leg.* 573

Jeden przykład tego leksemu pojawia się również pod hasłem *omylnik*³³ (cf. *heretyk, kacierz*). Przykład pochodzi z *Quincunx* Orzechowskiego, jednak z wydania XVIII-wiecznego:

Sąsiad iego, omylnik, nie **ewanielik**, znak męki bożey [tracił] był z krzyża na gruncie iego; Tarnowjki pozwał tego omylnika *Orzech. Tar* 105

Leksykograf odnotował także hasło *protestant*³⁴ definiowane jako 'luter, wyznania Ewanielicko-Augsburskiego, od protestacyi na seymie w Spirze w 1529 R. zanesionej; po pokoju Westfalskim i Ewanielickoreformowanych pod tym nazwiskiem objęto'³⁵. Nie opatrzył go jednak przykładem. Linde w przytoczonej definicji odwołuje się do trzech ważnych wydażeń historycznych związanych z reformacją: do wspomnianych już sejmów w Spirze i Augsburgu, a także do znacznie późniejszego traktatu westfalskiego, z 1648 roku, który rozszerzył postanowienia pokoju augsburskiego (1555), przyznając wolność wyznania również kalwinom³⁶. Tym samym słownikarz zwrócił uwagę na historyczne rozszerzenie znaczenia leksemu *protestant* także na zwolenników Kalwina³⁷. Brak przykładu nie pozwala stwierdzić, czy rozszerzenie znaczenia nastąpiło także w języku. Co ciekawe, jako synonim leksemu *ewangelik* odnotował Linde leksem *luteranin*, synonimem *protestanta* zaś jest według słownikarza *luter*, co pokazuje wciąż istniejącą wariantywność leksemów pochodzących od nazwiska twórcy tej doktryny.

Zanim w Warszawie zaczął ukazywać się sześciotomowy słownik Lindego, w dwujęzycznym Wrocławiu wydano *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego...* Jerzego Samuela Bandtkiego, który w zamyśle, jak wskazywała dalsza część tytułu, miał być słownikiem o charakterze

³³ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1811, s. 517.

³⁴ *Ibidem*, s. 1051.

³⁵ Linde nie notuje leksemu *protestant* w znaczeniu pierwszym, ale uwzględnia czasownik *protestować, protestować się* (*ibidem*).

³⁶ Z. Wójcik, *Historia powszechna...*, op. cit., s. 377.

³⁷ Z czasem termin *protestant* jeszcze bardziej rozszerzył swoje znaczenie, obejmując członków wspólnot powstałych przed reformacją, np. braci czeskich, a także powstałych po reformacji, np. zielonoświątkowców. Zob. *Encyklopedia katolicka*, op. cit., s. 527.

podręcznym. Wywodzący się z rodziny luterańskiej³⁸ Bandtkie odnotował w nim tylko hasło *ewangelik*³⁹ (w postaci *ewangielik*), opatrując je synonimem *dissydent*. Kilka dekad późniejszy *Słownik wileński*, również dokumentujący słownictwo XIX-wieczne, także mający charakter podręczny, leksem *ewangelik* (*ewanielik*) notuje w znaczeniu ‘protestant, należący do kościoła reformowanego’, dodając ‘w dawniej Polsce dyssydent’⁴⁰. Z definicji można wywnioskować, że w tym czasie *ewangelik* nie jest już postrzegany negatywnie jako *heretyk* bądź *kacarz*. *Dyssydenta*⁴¹ słownik ten bowiem definiuje jako ‘różniącego się w religii, różnowiercę; protestanta’. Pod hasłem *protestant*⁴² pojawia się w tym słowniku definicja z leksykonu Lindego⁴³.

Drugą dwujęzyczną peryferię, północną, zdominowały kolejne wersje wydawanych w Gdańsku i Królewcu słowników Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza. W *Dokładnym słowniku polsko-niemieckim...* autor – ewangelicki kaznodzieja⁴⁴ – odnotował zarówno hasło *ewangelik*⁴⁵, jak i *protestant*⁴⁶. Dwujęzyczne, polsko-niemieckie słowniki ewangelików Bandtkiego i Mrongowiusza powstają w czasie, gdy opozycja katolik – ewangelik przestaje być postrzegana wyłącznie w kontekście religijnym, a ujawnia się kontekst narodowościowy, bowiem wyznanie ewangelickie zaczęło utożsamiać z niemieckością⁴⁷.

Utożsamienie znaczeniowe leksemów ukazuje *Słownik warszawski* powstały w początkach XX wieku. *Ewangielik* (*ewanielik*)⁴⁸ definiowany jest

³⁸ *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński i in., t. 1, Kraków–Wrocław 1935, s. 260–261.

³⁹ J.S. Bandtkie, *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego do podręcznego używania dla Polaków i Niemców*, Wrocław 1806, t. 1, s. 224; on-line: <https://polona.pl/item/16943/2/> (dostęp: 2.06.2016).

⁴⁰ *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i in., Wilno 1861, s. 303.

⁴¹ *Ibidem*, s. 274.

⁴² *Ibidem*, s. 1208.

⁴³ Na temat wykorzystania słownika Lindego przez autorów *Słownika wileńskiego* zob. B. Walczak, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań 1991.

⁴⁴ *Polski słownik biograficzny*, op. cit., t. 22, Kraków–Wrocław 1977, s. 190–192.

⁴⁵ K.C. Mrongowiusz, *Dokładny słownik Polsko-Niemiecki krytycznie wypracowany*, Królewiec 1835, s. 111; on-line: <http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=4766> (dostęp: 3.06.2016).

⁴⁶ *Ibidem*, s. 386.

⁴⁷ Zob. np. O. Kiec, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015, *passim*.

⁴⁸ *Słownik języka polskiego*, red. W. Niedźwiedzki, A. Kryński, J. Karłowicz, t. 1, Warszawa 1900, s. 706.

w nim jako ‘człowiek, wyznający religię ewangelicką; protestant, luter, luteranin; kalwin, kalwinista, reformowany’. *Protestant*⁴⁹ zaś to w pierwotnym znaczeniu ‘ten, co protestuje, opozycjonista’; w znaczeniu drugim ‘wyznawca protestantyzmu, ewangelik, luteranin a. kalwin’⁵⁰. Słowniki powstałe w drugiej połowie XX wieku nie definiują już analizowanych leksemów tak szczegółowo, tym samym nie odwołują się do okoliczności pojawienia się leksemów, zwłaszcza leksemu *protestant*. W słowniku pod redakcją Witolda Doroszewskiego hasło *ewangelik*⁵¹ zostało zdefiniowane bardzo zwięźle – jako ‘człowiek wyznania ewangelickiego’. Definiując hasło *protestant*⁵², leksykograf dwa znaczenia tego leksemu podaje w odmiennej od dotychczasowej kolejności. W znaczeniu pierwszym jest to ‘wyznawca protestantyzmu’, w znaczeniu drugim, opatrzonym kwalifikatorem *dawny, dawniej*, ‘ten, kto zgłasza protest, protestujący’. Jest więc słownik Doroszewskiego ostatnim, w którym odnotowano pierwotne znaczenie leksemu *protestant*. Nie ma potrzeby wymieniać dalszych definicji słownikowych z tego czasu, gdyż są one bardzo podobne⁵³. Wydaje się, że do semantycznego utożsamienia się dwóch omawianych leksemów doprowadził sposób definiowania leksemu *protestant* pomijający okoliczności pojawienia się znaczenia religijnego tego leksemu. Wśród użytkowników języka polskiego zatarła się bowiem pierwotna różnica między nazwami *ewangelik* i *protestant*. Ponadto nie bez znaczenia było także wyjście z użycia pierwotnego, niereligijnego znaczenia tego leksemu.

W najnowszej polszczyźnie, jak notuje *Uniwersalny słownik języka polskiego*, przedstawiciel wyznania ewangelickiego nazywany jest *ewangelikiem*. Nazwa ta używana jest wymiennie z nazwą *protestant*⁵⁴. *Protestant* zaś to ‘wyznawca protestantyzmu’, bez wskazywania formy zamiennej⁵⁵.

⁴⁹ *Słownik języka polskiego*, red. W. Niedźwiedzki, A. Kryński, J. Karłowicz, t. 4, Warszawa 1908, s. 1030.

⁵⁰ Leksemy nie zostały poparte materiałem źródłowym.

⁵¹ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1, Warszawa 1960, s. 775.

⁵² *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 7, Warszawa 1965, s. 71.

⁵³ Por. *Mały słownik języka polskiego*, red. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Lempicka, Warszawa 1969, wyd. 5; *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1 i 2, Warszawa 1978–1979; *Imny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, Warszawa 2000, t. 1–2; *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.

⁵⁴ *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, red. S. Dubisz, Warszawa 2008, t. 1, wyd. 2, s. 864.

⁵⁵ *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, op. cit., t. 3, s. 592.

Dominację leksemu *protestant* nad leksemem *ewangelik* w najnowszej polszczyźnie ukazuje Narodowy Korpus Języka Polskiego⁵⁶. Korpus uwzględnia różne rejestry polszczyzny, bowiem ekscerpcki poddano m.in. literaturę piękną, prasę, Wikipedię, fora internetowe, blogi oraz sprawozdania stenograficzne z obrad Sejmu RP. Teksty pochodzą z przełomu XX i XXI wieku. Korpus można obecnie przeszukiwać za pomocą dwóch wyszukiwarek: Poliqarp i PELCRA. Druga z nich dostarcza więcej możliwości, według niej w Korpusie nazwę *protestant* odnotowano 8570 razy, nazwę *ewangelik* 2480 razy, m.in.

Katolicy z ewangelikami

Podczas uroczystości pogrzebowych w intencji Papieża Jana Pawła II ulice Kępna opustoszały. Piątek był dniem wolnym od pracy w urzędach samorządowych. Nie pracowały też prywatne firmy. Tłumy mieszkańców zgromadziły się w kościele pw. św. Marcina, gdzie na telebimie transmitowano liturgię z Watykanu. Wśród rzeszy katolików byli też **ewangelicy**. Dzień wcześniej kilka tysięcy osób uczestniczyło w apelu jasnogórskim na ul. Jana Pawła II w pobliskim Baranowie. Po modlitwie ludzie utworzyli gigantyczny łańcuch oświetlony płonącymi zniczami. „Gazeta Poznańska” 2005, 9 kwietnia

Rozgarty (powiat toruński)

Rozgarty – wieś w Polsce położona w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie toruńskim, w gminie Zławieś Wielka. W latach 1975–1998 miejscowość należała administracyjnie do województwa toruńskiego. Większość mieszkańców wsi stanowią wierni Kościoła Rzymskokatolickiego, należący do Parafii pod wezwaniem Matki Bożej Królowej Męczenników Polskich w Przysieku. **Protestanci** mieszkający w Rozgartach należą głównie do Zboru Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan w Toruniu. *Wikipedia.pl*, 8 grudnia 2008

Należy podkreślić, że większość przykładów odnotowanych w Korpusie pochodzi z Internetu, dlatego materiał w nim zgromadzony pokazuje przede wszystkim tendencje leksykalne tego obszaru polszczyzny.

Zebrany materiał pokazuje, że analizowane leksemy – *ewangelik* i *protestant* – pojawiły się w polszczyźnie w tym samym czasie, w połowie XVI wieku. Nazwa *ewangelik* po raz pierwszy została użyta przez Stanisława Orzechowskiego w utworze *Rozmowa około egzekucyjnej* z 1563 roku. Nazwę *protestant* utworzono w związku z protestem zwolenników Lutra na sejmie w Spirze (1529), a jej jedyne XVI-wieczne poświadczenie pochodzi z tekstu Marcina Kromera *Mnicha z dworzanimem rozmowa trzecia*

⁵⁶ <http://nkjp.pl/> (dostęp: 30.04.2016).

z roku 1553. Leksem ten funkcjonował również w znaczeniu nieodnoszącym się do kwestii religijnych, wynikającym z łacińskiej podstawy. Choć nazwa *protestant* pojawiła się w tekstach 10 lat wcześniej, nazwą ogólną stosowaną w odniesieniu do zwolenników reformacji był w piśmiennictwie XVI wieku leksem *ewangelik*, używał jej m.in. Bielski, Wujek czy Skarga. Oprócz *ewangelika* funkcjonowały w tym czasie nazwy z jednej strony odbijające wewnętrzne zróżnicowanie nurtu, jak m.in.: *luteran*, *luterjan*, *luter*, *kalwinista*, *kalwinita*, *kalwin* lub *auszpurczanin*, z drugiej nazwy o znaczeniu ogólniejszym takie jak *konfesyjonista*.

W kolejnych wiekach popularyzował się leksem *protestant*, jednakże przede wszystkim w pierwszym, niereligijnym znaczeniu, jako synonim opozycjonisty. Traktat westfalski (1648) spowodował, że w kontekście religijnym uprawnione stało się rozszerzenie jego znaczenia także na kalwinów. Materiał słownikowy XVII- i XVIII-wieczny dotyczący omawianych leksemów nie pozwala stwierdzić, czy stają się one synonimami już w dobie średniopolskiej. Proces semantycznego utożsamiania się leksemów kończy się w dobie nowopolskiej, co pokazują zarówno słowniki języka polskiego – m.in. przez uproszczenie definicji, jak i najnowsza polszczyzna, odnotowana w Narodowym Korpusie Języka Polskiego. Wydaje się, że owe utożsamienie jest wynikiem przedawnienia się pierwszego znaczenia leksemu *protestant*, po raz ostatni notowanego w słowniku Doroszewskiego, a także wynikiem sposobu definiowania tego leksemu, polegającego na odcięciu znaczenia religijnego od konkretnych wydarzeń historycznych. Ze względu na ograniczenia w budowie wykorzystywanych słowników, przez pryzmat frekwencji można spojrzeć tylko na pierwszy, XVI-wieczny, i ostatni, współczesny, okres funkcjonowania nazw w polszczyźnie. W momencie pojawienia się leksemów w wieku XVI dominującym był leksem *ewangelik*, współcześnie – jak pokazuje wyszukiwarka Korpusowa – popularniejszy jest leksem *protestant*.

BIBLIOGRAFIA

SŁOWNIKI

Bandtkie J.S., 1806, *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego do podręcznego używania dla Polaków i Niemców*, Wrocław, t. 1; on-line: <https://polona.pl/item/16943/2/> (dostęp: 2.06.2016).

- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <http://sxvii.pl/>; oraz kartoteka Słownika.
- Inny słownik języka polskiego*, 2000, red. M. Bańko, Warszawa, t. 1–2.
- Linde S.B., 1807, 1811, *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Mały słownik języka polskiego*, 1969, red. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Lempicka, Warszawa, wyd. 5.
- Mrongowiusz K.C., 1835, *Dokładny słownik Polsko-Niemiecki krytycznie wypracowany*, Królewiec; on-line: <http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=4766> (dostęp: 3.06.2016).
- Narodowy Korpus Języka Polskiego*, <http://nkjp.pl/> (dostęp: 30.04.2016).
- Polski słownik biograficzny*, 1935, 1977, red. W. Konopczyński i in., t. 1 i 22, Kraków–Wrocław.
- Słownik języka polskiego*, 1861, red. A. Zdanowicz i in., Wilno.
- Słownik języka polskiego*, 1900, 1908, red. W. Niedźwiedzki, A. Kryński, J. Karłowicz, t. 1 i 4, Warszawa.
- Słownik języka polskiego*, 1960, 1965, red. W. Doroszewski, t. 1 i 7, Warszawa.
- Słownik języka polskiego*, 1978, 1979, red. M. Szymczak, t. 1 i 2, Warszawa.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1972, 2002, red. M.R. Mayenowa i in., t. 6, Wrocław; t. 30, Warszawa; oraz kartoteka Słownika.
- Słownik staropolski*, 1956–1959, red. S. Urbańczyk i in., t. 2, Wrocław–Kraków–Warszawa.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, 1996, red. B. Dunaj, Warszawa.
- Słownik wyrazów obcych*, 1980, red. J. Tokarski, Warszawa.
- Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, 2008, red. S. Dubisz, Warszawa, t. 1 i 3, wyd. 2.

LITERATURA PRZEDMIOTU

- Barycz H., 1924, *Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku*, „Reformacja w Polsce” III, s. 218–255.
- Encyklopedia katolicka*, 2012, red. naukowa S. Wilk, t. 16, Lublin.
- Encyklopedia powszechna Orgelbranda*, 1861, t. 8, Warszawa.
- Gierowski J.A., 1988, *Historia Polski 1505–1764*, Warszawa.
- Kiec O., 2015, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań.
- Klemensiewicz Z., 2002, *Historia języka polskiego*, Warszawa, wyd. 8.
- Klemensiewicz Z., 1964, *O Janie Mączyńskim w czterechsetlecie jego dzieła*, „Język Polski” XLIV, nr 2, s. 65–75.
- Leksykon łacińsko-polski Jana Mączyńskiego: wybór tekstów – opracowanie*, 1996, oprac. H. Barycz, W. Kuraszkiewicz, I. Lewandowski, Lublin.
- Markiewicz S., 1982, *Protestantyzm*, Warszawa.

- Piotrowski T., 2012, *Słowniki języka polskiego*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, wyd. 4, s. 601–618.
- Puzynina J., 1961, „*Thesaurus*” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Siekierska K., 1992, *Rzeczywistość w słownikach Knapiusza i Troca*, „*Prace Filologiczne*” XXXVII, s. 259–268.
- Smólkowa T., 2012, *Nowe słownictwo polskie*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, wyd. 4, s. 397–404.
- Walczak B., 1991, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań.
- Walczak B., 1996, *Mały słownik etymologiczno-historyczny kacerstwa polskiego*, „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka*” III (XXIII), s. 11–29.
- Wójcik Z., 2012, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, Warszawa, wyd. 12.

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

- Bielski M., 1564, *Kronika...*, wyd. 3, Kraków, drukarnia M. Siebenaichera; on-line: <http://bc.dominikanie.pl/dlibra/doccontent?id=99> (dostęp: 2.06.2016).
- Matuszewicz M., 1986, *Diariusz życia mego*, t. 1, 1714–1757, oprac. B. Królikowski, Warszawa.
- Orzechowski S., 1563, *Rozmowa albo Dyalog około Exequucyey Polskiej Korony*, [brak miejsca wyd.]; on-line: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=3485> (dostęp: 2.06.2016).
- Zawisza K., 1862, *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721) wydane z oryginalnego rękopismu i opatrzone przypiskami...*, Warszawa; on-line: http://www.wbc.poznan.pl/Content/7409/zawisza_k_pamietniki-228923.djvu (dostęp: 2.06.2016).

FROM EVANGELIC TO PROTESTANT. THE HISTORY OF LEXEMES IN THE POLISH LANGUAGE

Summary

Lexemes *Evangelic* and *Protestant* appeared in the Polish language in the middle of the 16th century. The name *Evangelic* was first used by Stanisław Orzechowski in the work *Rozmowa około egzekucyjej* of 1563. The name *Protestant* was created in connection with the protest of Martin Luther's followers at the Diet of Speyer and its only 16th century attestation comes from Marcin Kromer's work *Mnicha z dworzanimem rozmowa trzecia* of 1553. This lexeme also functioned in the meaning not related to religious issues but resulting from the Latin basis. A general name applied in the 16th c. in relation to the Reformation's followers was the lexeme *Evangelic* used, among others, by Bielski, Wujek or Skarga. At that time, apart from *Evangelic*, names reflecting internal diversity

of the movement were in use such as, among others, *luteran*, *luteryjan*, *luter*, *kalwinista*, *kalwinita*, *kalwin* or *auszpurczanin* as well as general names such as *konfesyjonista*. In subsequent centuries the lexeme *Protestant* popularized in the first non-religious meaning as a synonym of an opponent. Dictionary resource material from the 17th and 18th centuries concerning the above mentioned lexemes does not allow to claim whether they became synonyms already in the Middle Polish period. The process of semantic identification of the lexemes finished in the Modern Polish period, which is confirmed by both the Polish language dictionaries and the most recent Polish language included in the National Corpus of Polish. It appears that such identification is a result of expiration of the first sub-meaning of the lexeme *Protestant* as well as an effect of the manner of defining this lexeme involving separation of a religious meaning from specified historical events. When the lexemes appeared in the 16th century, the lexeme *Evangelic* prevailed whereas currently the lexeme *Protestant* is more popular.

Key words: Reformation, Evangelic, Protestant, 16th century lexis

Małgorzata MIŁAWSKA-RATAJCZAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

mima1989@wp.pl

OPOZYCJA SWÓJ – OBCY W „POKŁOSIU” WŁADYSŁAWA PASIKOWSKIEGO

Władysław Pasikowski niejednokrotnie przyznawał w wywiadach, że jego nadrzędnym celem artystycznym – bo raczej niechętnie nazywa swoją działalność „misją” – jest „[...] opowiadanie ciekawych historii w zajmujący sposób i nic więcej”¹. Od fabularnego debiutu reżysera, czyli *Krolla* (1991), minęło już dwadzieścia pięć lat. W tym czasie powstały utwory docenione przez publiczność, które weszły do grupy produkcji obdarzanych mianem „kultowych”, a więc *Psy* (1992) i *Psy 2. Ostatnia krew* (1994)², jak i te o zdecydowanie słabszym oddźwięku społecznym, np. *Reich* (2001). Po trwającej niemal dekadę przerwie³ Pasikowski powrócił do kin z głośno komentowanym w mediach *Pokłosiem* (2012)⁴, natomiast w lutym 2014 roku odbyła się premiera jego naj-

¹ K.J. Zarebski, *Wyrośliśmy. Mówi Władysław Pasikowski* (wywiad), „Kino” 2001, nr 2, s. 27. Por. również: M. Pawlicki, *Jestem wkurzony* (wywiad), „Film” 1994, nr 4, s. 65–67; A. Serdiukow, *Ciągle w natarciu* (wywiad), „Film” 2012, nr 11, s. 20–27; P. Śmiałowski, *Pułkownik Kukliński nic nie musiał* (wywiad), „Kino” 2014, nr 2, s. 6–9.

² Pierwsze trzy filmy Pasikowskiego uznano za trzon popularnego w latach 90. nurtu, który krytyka nazwała *bandyckim*. Por. T. Lubelski, *Historia kina polskiego. Twórcy, filmy, konteksty*, Chorzów 2009, s. 566–570; M. Przyłipiak, J. Szyłak, *Nurt bandycki*, w: tychże, *Kino najnowsze*, Kraków 1999, s. 178–187.

³ Była to przerwa w produkcjach pełnometrażowych, w latach 2003–2008 bowiem Pasikowski zajmował się chociażby reżyserią serialu pt. *Glina*. Por. informacje na stronie: <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php?osoba=1114409> [dostęp: 2.05.2016 r.].

⁴ W tym miejscu warto polecić socjologiczny artykuł streszczający burzę medialną wywołaną premierą filmu: M. Nowicka, *Polskość jako przedmiot sporu. Przykład kontrowersji wokół filmu „Pokłosie” w reż. Władysława Pasikowskiego*, „Studia Socjologiczne” 2015, nr 1, s. 183–210.

nowszego dzieła pt. *Jack Strong* – opowieści o pułkowniku Ryszardzie Kuklińskim.

Recenzenci nie raz komentowali polszczyznę, jakiej używają bohaterowie tych filmów. W odniesieniu do *Psów* użyto wręcz określenia „kloczyny język dialogów”⁵, pisano o posługiwaniu się „językiem rynsztokowym”⁶ – ale ta szokująca na początku lat 90. wulgarność nie przeszkodziła w spontanicznej popularyzacji cytatów z kwestii Franza Maurera, o których żywotności w języku potocznym często wspomniano w późniejszym czasie⁷. Nie bez przyczyny o *Psach* traktują również dwa szkice językoznawcze⁸. W ocenach *Słodko-gorzkiego* wytykano reżyserowi przesadę w doborze językowych środków wyrazu i nieudolnie przeprowadzoną stylizację na polszczyznę najmłodszego pokolenia („[...] dialogi – przydługie, epatujące prymitywnym dowcipem i nienaturalne, są najsłabszą stroną tego filmu”⁹), a w przypadku *Jacka Stronga* – dla odmiany – chwalono „[...] autorski charakter pisma, widoczny zwłaszcza w oszczędnych ale sugestywnych dialogach [pisownia oryginalna – M.M.R.]”¹⁰. Warto byłoby w pewnym stopniu pogłębić tę lingwistyczną refleksję na temat twórczości Władysława Pasikowskiego: podjąć próbę rozwinięcia wątków zaledwie zasygnalizowanych w rozważaniach filmoznawczych i jednocześnie uzupełnić je o rewizję wniosków zawartych w artykułach językoznawców. Biorąc pod uwagę fakt zainteresowania publicystów i badaczy kształtem warstwy językowej w kinie Pasikowskiego, można uznać, że – obok innych elementów współkomponujących wielokodowy charakter dzieła audiowizualnego – wyróżniający się sposób indywidualizowania polszczyzny filmowych po-

⁵ K. Szczuka-Lipszyc, *Więzień męskości*, „Kino” 1994, nr 10, s. 12.

⁶ K. Arcimowicz, *Wzory męskości w kinie polskim po roku 1989 (na przykładzie filmów W. Pasikowskiego, J. Machulskiego i K. Krauzego)*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2001, nr 2, s. 105.

⁷ Por. fragment o Franzu Maurerze w: G. Stachówna, *Dawcy szczęścia. Charyzmatyczni bohaterowie filmowi*, „Dialog” 2005, nr 9, s. 84–92. Zob. też np.: B. Keff, „Psy” Władysława Pasikowskiego, czyli *Polską jest twardzielem*, w: *Kino polskie 1989–2009. Historia krytyczna*, red. A. Wiśniewska, P. Marecki, Warszawa 2010, s. 25–34; T. Lubelski, dz. cyt., s. 566–567.

⁸ P. Fliciński, *Co po „Psach” zostało? Refleksje frazeografa o niefilmowej przestrzeni współczesnej polszczyzny*, „Images” 2008, nr 11–12, s. 189–197; T. Lisowski, „Psy” czekają. O języku „Psów” Władysława Pasikowskiego, w: *Poloniści o filmie*, red. M. Hendrykowski, Poznań 1997, s. 231–239.

⁹ M. Werner, *Jak się daje „fun”*, „Kino” 1996, nr 5, s. 28.

¹⁰ Ł. Knap, *Jack Strong* (recenzja), „Kino” 2014, nr 2, s. 68.

staci stanowi kolejny wyznacznik przyjętej przez twórcę *Psów* strategii autorskiej¹¹, gdyż przy zdecydowanej większości utworów reżyser pełnił również funkcję scenarzysty. W konsekwencji widz podczas seansu filmu fabularnego ma do czynienia z grupą stylizowanych przez scenarzystę idiolektów¹². Ich zbiór – różne języki osobnicze różnych postaci we wszystkich filmach danego autora – składa się na filmowy idiostyl¹³ Władysława Pasikowskiego.

Celem niniejszego artykułu jest analiza płaszczyzny językowej z jednego z najnowszych filmów Pasikowskiego, *Pokłosia*, przez pryzmat opozycji SWÓJ – OBCY, której językowe przejawy intensyfikują zaprezentowany w filmie obraz podzielonej społeczności i są swoistym *leitmotivem* dialogów. Przed dokładniejszą lekturą cytatów z *Pokłosia* wypada jednak przedstawić kilka informacji dotyczących całokształtu twórczości Władysława Pasikowskiego oraz wskazać często poruszane przez krytykę tematy i motywy. Nakreślenie swoistych dominant interpretacyjnych pozwoli bowiem na umiejscowienie stosowanych przez autora zabiegów stylistyczno-językowych w ramach spójnej tendencji – strategii prowokatora, wspólnej dla wszystkich filmów, choć ewoluującej i zmiennej pod względem akcentów tematycznych¹⁴.

¹¹ Postać „autora” w kinematografii rozumiem za André Bazinem jako „[...] człowieka, który ukrywa się za stylem” (A. Bazin, *Polityka autorska*, w: tegoż, *Film i rzeczywistość*, tłum. i oprac. B. Michałek, Warszawa 1963, s. 188). Upraszczając, można stwierdzić, że o kinie autorskim mowa jest wówczas, gdy nad realizacją każdego kolejnego dzieła w każdym jego aspekcie – scenariusza, efektów wizualnych, montażu, rytmu opowiadania, muzyki, doboru współpracowników itd. – czuwa jeden twórca.

¹² Por. Z. Klemensiewicz, *Jak charakteryzować język osobniczy?*, w: *Problemy teorii literatury*, wybór prac: H. Markiewicz, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, s. 360–371. Zob. również: P. Fliciński, *Idiostyl pisarza jako problem badawczy stylistyki*, w: *Studia nad polszczyzną współczesną i historyczną. Prace dedykowane Profesorowi Stanisławowi Bąbie w 65-lecie urodzin*, red. J. Liberek, Poznań 2004, s. 95–108; A. Kozłowska, *Problemy z idiolektem*, w: *Język pisarzy jako problem lingwistyki*, red. T. Korpysz, A. Kozłowska, Warszawa 2009, s. 111–131.

¹³ Termin stosuję w rozumieniu Stanisława Gajdy: S. Gajda, *O pojęciu idiostylu*, w: *Język jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. J. Brzeziński, Zielona Góra 1988, s. 23–34. Por. P. Fliciński, *Idiostyl pisarza...*, dz. cyt.; T. Kostkiewiczowa, *Problemy całościowej charakterystyki stylu pisarza*, w: *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, red. H. Markiewicz, J. Sławiński, Kraków 1976, s. 274–294.

¹⁴ Kategorią strategii nawiązuję do rozprawy Tadeusza Lubelskiego i w odniesieniu do obserwowanej na płaszczyźnie filmowych dialogów stylizacji językowej także rozumiem ją jako „[...] dynamiczny układ nadawczo-odbiorczy, który trzeba opisywać zarówno na wewnątrztekstowym, jak i na zewnątrztekstowym poziomie filmu”. Według badacza pojęcie strategii jednocześnie „Sugeruje [...] powtarzalność, dłuższy dystans; a także – odwoływanie się do przewidywanych reakcji odbiorcy” (T. Lubelski, *Strategie autorskie w polskim filmie fabularnym lat 1945–1961*, Kraków 1992, s. 16). Należy dodać, że takie rozumie-

Autor *Psów*, po pierwsze, sprawnie porusza się po tradycji amerykańskiego kina gatunków – z rozmysłem sięga po znajome widzowi wzorce, takie jak film gangsterski, film policyjny czy thriller, wierząc w siłę ich oddziaływania. Co istotne, nie tylko nawiązuje do swoich ulubionych twórców, mistrzów tych gatunków (Martina Scorsesego, Sama Peckinpaha czy Jeana-Pierre'a Melville'a¹⁵), ale przede wszystkim umiejętnie dokonuje „przekładu” tych schematów na polską rzeczywistość – konstrukcja oparta jest na matrycach zachodnich, ale substancja okazuje się zwykle dobrze znana i „nasza”¹⁶.

Władysław Pasikowski nie zawahał się nawet przed odwołaniem do kina gatunków w *Pokłosiu* opowiadającym o odkrywaniu zbrodni dokonanej przez Polaków na Żydach podczas drugiej wojny światowej (mimo dostrzegalnych inspiracji w filmie nie pada nazwa „Jedwabne”), co zresztą zarzucało mu wielu krytyków. Na uwagi publicystów o nieprzystawalności powagi podejmowanego w *Pokłosiu* tematu do przyjętej konwencji thrillera reżyser odpowiadał:

Nie widzę żadnego rozjazdu. Od początku miało to tak wyglądać. [...] Proszę pamiętać – i chciałbym to wszystkim przypomnieć – że pierwszym wojennym filmem polskim, po sześćdziesięciu latach okupacji i najazdu nazistowskiego, był wojenny film zrealizowany w formie musicalu. I jak Boga kocham, nie czytałem żadnych recenzji, w których ktoś by się oburzał na jego formę. [...] Moim celem nie było odbrażawianie czy umniejszanie wagi tematu. Zdaję sobie sprawę, jak jest on poważny i ważny dla Polaków, dla wszystkich. Natomiast kino nie jest miejscem – wbrew temu, co niektórzy myślą – tworzenia rozpraw etycznych i filozoficznych¹⁷.

Ostatecznie realizacja tego zamysłu chyba opłaciła się reżyserowi – sam przyznał, iż odczuł szczególną satysfakcję, gdy Andrzej Wajda powiedział mu, że *Pokłosie* to „ostatni film szkoły polskiej”¹⁸. Do wizerunku

nie strategii Lubelski zapożyczył z książki Edwarda Balcerzana pt. *Poezja polska w latach 1939–1965*, część 1: *Strategie liryczne* (Warszawa, 1982). Do obydwu wymienionych badaczy odwołuje się w swoim opracowaniu także Wojciech Otto – W. Otto, *Obrazy niepełnosprawności w polskim filmie*, Poznań 2012.

O Pasikowskim jako prowokatorze – zob. B. Janicka, *Ścinki. Psy i kret*, „Kino” 2013, nr 12, s. 97; Ł. Knap, dz. cyt.

¹⁵ Por. Ł. Knap, dz. cyt.

¹⁶ Por. B. Janicka, *Wujek Franz*, „Kino” 1994, nr 5, s. 12; G. Stachówna, dz. cyt.; M.R., *Zejść (się) na „Psy”? O tak!*, „Odra” 1993, nr 4, s. 86.

¹⁷ Cyt. za: A. Serdiukow, dz. cyt., s. 21–22.

¹⁸ Cyt. za: D. Subbotko, *Najpierw był scenariusz pt. „Policjanci z Warszawy”* (wywiad), „Gazeta Wyborcza” 30.05.2014 r., s. 25.

autora niepokornego dochodzi więc zgoła niespodziewana rysa, która buduje wielowymiarowość i niejednoznaczność wszelkich prowokacji, a o której aktor Marek Kondrat mówił w następujący sposób: „Pasikowski jest z samego środka romantycznego pojmowania świata. [...] to rycerz, Don Kichot, który może jako ostatni chodzi po tej ziemi”¹⁹.

Za kolejną, naturalnie wynikającą z ulubionych gatunków właściwość typową dla kina Władysława Pasikowskiego można uznać upodobanie do obserwacji męskich społeczności. Kategoria męskości wysuwa się na plan pierwszy – najważniejsze są męskie sojusze, przyjaźnie, lojalności. Niektórzy krytycy sugerowali nadto, że „w podświadomości tych filmów” występujący w nich „twardziele”, *supermeni*²⁰ i rodzime wersje *macho*²¹ „[...] wchodzą w różne związki podszyte homoerotycznym uczuciem”²². Prawdopodobnie z tego powodu słabszym punktem twórczości autora *Reichu* są wątki dotyczące płci pięknej – w recenzjach podkreślano, iż „Pasikowski, specjalista od męskiego kina, nie radzi sobie z językiem kobiet [...]”²³, a nawet – że „[...] to, co kiczowate, łączy się głównie z postaciami kobiet”²⁴, które podlegają wręcz reifikacji.

Bezpośrednim skutkiem omówionych wyborów jest sposób ukształtowania języka filmowych bohaterów, współgrający z całościowymi efektami estetycznymi utworów: szoku i prowokacji²⁵. Tomasz Lisowski w artykule poświęconym polszczyźnie drugiego filmu Pasikowskiego zaznaczał:

Szokuje [...] weryzm językowy *Psów*. Brutalizacja przekazu filmowego dokonuje się na płaszczyźnie języka dialogów, języka postaci, który za sprawą scenarzysty reżysera i aktorów daleki jest od ugrzecznionej drętwy języka opowiadki milicyjnej. Szczekanie psów to język ekspresywny, emocjonalny, sugestywny, ale brutalny i wulgarny²⁶.

¹⁹ Cyt. za: B. Janicka, *Ścinki*, dz. cyt., s. 97.

²⁰ B. Janicka, *Wujek Franz*, dz. cyt., s. 12.

²¹ K. Arcimowicz, dz. cyt., s. 106.

²² B. Keff, dz. cyt., s. 28.

²³ Ł. Knap, dz. cyt., s. 68.

²⁴ B. Janicka, *Gdzieś w Bośni*, „Kino” 1998, nr 5, s. 33.

²⁵ Por. T. Lisowski, dz. cyt.

²⁶ Tamże, s. 232.

Co ważne dla głównej tezy niniejszego artykułu, w konkluzji swego szkicu badacz jednoznacznie stwierdza: „Język ekranowych postaci stanowi w tym filmie równoprawny element kreacji artystycznej obok obrazu, muzyki, gry aktorskiej, a w ocenie całości dzieła jest najbardziej interesującym jego elementem”²⁷. Ta bezkompromisowa brutalizacja języka musiała spodobać się kinowej publice, skoro niektóre skrzydlate słowa wywodzące się z *Psów* uległy procesowi frazeologizacji²⁸.

W nowszym *Pokłosiu* zabiegi stylizacyjne nie opierają się – jak w pierwszych filmach Władysława Pasikowskiego – na wulgaryzacji czy na nagromadzeniu osobliwych, koszarowych form dowcipu językowego. W tym utworze prym wiedzie wspomniana opozycja *SWÓJ – OBCY*, która na różne sposoby ilustruje podziały istniejące w świadomości mieszkańców Gurówki. Niekiedy stanowi rodzaj agresji werbalnej, bywa wykorzystywana jako chwyt perswazyjny, w jeszcze innych aktualizacjach tekstowych jest raczej wyrażeniem przyjętego przez nadawcę porządku świata.

Opozycję *SWÓJ – OBCY* jako element dyskursu agresywnego Maria Peisert opisywała w następujących słowach:

Opozycja *swój-obcy* należy zapewne do najstarszego sposobu charakteryzowania człowieka, w którym *swój* znaczy: *jest lepszy, wartościowszy*, w przeciwieństwie do *obcego*, który stoi niżej w hierarchii konkretnej grupy i *jest mniej wartościowy, gorszy*. Wynika to z tego, że w subiektywno-emocjonalnym rejestrze języka istnieje założenie aksjologicznej wspólnoty świata nadawcy i odbiorcy. Wynikające z tego wartościowanie zakłada uproszczony, binarny rozkład wartości, z prostą aksjologią: *swój/nasz* = pozytywny; *obcy* = negatywny²⁹.

Również Paweł Nowak, w komentarzu dotyczącym innych nazw interesującej nas opozycji: *MY – ONI* oraz *SWÓJ – INNY*, trafnie zauważa, że – choć pierwszy z tych wariantów sugeruje „większy zakres i uniwersalizm kategorii”³⁰, a drugi wiąże się z modą na tzw. poprawność polityczną – podstawowa właściwość tej dychotomii pozostaje niezmienna. Jak twierdzi:

²⁷ Tamże, s. 239.

²⁸ Por. P. Flicieński, *Co po „Psach” zostało?*, dz. cyt.

²⁹ M. Peisert, *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii*, Wrocław 2004, s. 100.

³⁰ P. Nowak, *SWOI i OBCY w językowym obrazie świata. Język publicystyki polskiej z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych*, Lublin 2002, s. 61.

Jest ona jedną z podstawowych kategorii, która organizuje ten obraz [językowy obraz świata – M.M.R.] oraz wprowadza podział świata na „biały” (*MY*) i „czarny” (*ONI*) bez żadnych punktów stykowych czy elementów wspólnych między członami omawianego dualizmu. To biegunowe rozgraniczenie, charakterystyczne dla omawianej opozycji, pozwala na wyraźne i stereotypowe wartościowanie: grupa *MY* podlega w tekstach jednoznacznie pozytywnej ocenie, zaś grupa *ONI* zdecydowanie negatywnej³¹.

Wydaje się jednak, że aktualizacje tekstowe opozycji *SWÓJ – OBCY* mogą być bardziej zniuansowane: kontrast nie zawsze jest bezwarunkowy i niekoniecznie opiera się na uproszczonych antagonizmach. Podobnie zaznacza to Maria Peisert w dalszej części cytowanej już rozprawy, zwracając uwagę, że ocena *OBCEGO* jest uzależniona od wielu czynników – choćby od poczucia siły lub słabości nadawcy³². Różnorodność tych zależności można zaobserwować właśnie na przykładzie dialogów z *Pokłosia*. W przytaczanych fragmentach, wybranych ze względu na ich wagę dla rozwoju opowieści i jej tematu, zachowano kolejność zgodną z chronologią filmu, dzięki czemu uwidoczni się – umiejętnie zaprojektowana przez scenarzystę – zmienność zastosowań tej kategorii w jednostkowych wypowiedziach.

Film rozpoczyna się od przyjazdu jednego z głównych bohaterów do rodzinnej wsi. Franek Kalina wraca tam po raz pierwszy od emigracji, czyli po ponad dwudziestu latach, pragnąc wyjaśnić konfliktową sytuację rodzinną: bratowa wraz z dziećmi właśnie przeprowadziła się do jego mieszkania do Chicago z powodu dziwnego zachowania męża, Józka. W jednej z pierwszych scen, na drodze z przystanku autobusowego, Franek zostaje okradziony. Już po zachodzie słońca na skraju lasu spotyka go policjant, który proponuje mu podwiezienie do domu:

(1) **FRANEK** (w tej roli: Ireneusz Czop) Od przystanku szedłem sam, wydawało mi się, że coś widzę w lesie, to poszedłem sprawdzić.

SIERŻANT NOWAK (Zbigniew Zamachowski) Musi któryś z letników, bo nasi to nocą po lesie nie łążą, no bo i po co? A letnicy nie takie głupoty robią.

FRANEK A dużo letników we wsi?

SIERŻANT NOWAK Teraz każdy trzyma letników. Tak szczerze, to poza pańskim bratem i Malinowskimi wszyscy kwatery wypuszczają. [...]

³¹ Tamże, s. 61–62.

³² Por. M. Peisert, dz. cyt.

FRANEK Dorobić chcą ludzie, to jasne. A Malinowscy zawsze byli dzicy.

SIERŻANT NOWAK Malinowscy tak, ale pański brat nie był, dopóki była Jola...

Już w tym fragmencie można wskazać kilka sposobów werbalnej realizacji kategorii *SWÓJ – OBCY*. Sierżant rozpoczyna od podkreślenia różnic między *naszymi* a *letnikami*: obcymi spoza wsi, a co więcej – spoza porządku w niej panującego. W tym samym zdaniu (*nasi to nocą po lesie nie lażą, no bo i po co?*) wyraźna jest presupozycja o „obcości” Franka zachowującego się inaczej niż *SWÓJ*, którym kiedyś przecież musiał być. Zresztą, w filmie wielokrotnie padają w jego kierunku słowa „ten z Ameryki”, będące jednoznaczną etykietką mężczyzny spoza społeczności Gurówki.

Okazuje się także, że nawet pośród *SWOICH* można znaleźć *OBCYCH* lub *INNYCH* – jak mówi Nowak, *poza pańskim bratem i Malinowskimi to wszyscy kwatery wypuszczają*. Dodatkowo wykorzystuje nieco nieopatrzny komentarz Franka, przemycając aluzyjnie opinię o „zdziczeniu” Józka, która tylko jego odmienność uwypukla.

Akcja kolejnego dialogu toczy się na cmentarzu, przy grobie rodziców Franka i Józka Kalinów:

(2) **FRANEK** Jakbym wtedy przyjechał na pogrzeb, to by mnie już nie wypuścili. Zabraliby paszport, a może nawet do więzienia...

JÓZEK (Maciej Stuhr) No i co z tego? Nie byłeś na pogrzebie rodziców. Ani taty, ani mamy. Jak im to wytłumaczysz? Mnie – że paszport, a im?

FRANEK Oni nie żyją.

JÓZEK Może dla ciebie...

W początkowej wypowiedzi Franka podmiot domyślny *oni* wiąże się oczywiście z władzami PRL. Dokładne określenie wykonawcy czynności nie jest konieczne w odniesieniu do lat 80., gdyż funkcjonujące wtedy w Polsce antagonizmy (w tym kontekście: *ONI = wroga władza*, *MY = zwykli ludzie; działacze opozycji*) są odczytywane jednoznacznie przez zdecydowaną większość dorosłych użytkowników języka jako element wspólnej historii.

W dalszej części rozmowy pojawia się jeszcze inny, dość nietypowy odcień omawianej opozycji – *żyjący* a *nieżyjący*. Na pierwszy rzut oka wydaje się on może niedostatecznie zgodny z właściwościami kategorii *SWÓJ – OBCY*, warto jednak zaznaczyć jego obecność, ponieważ wątki

zmarłych, pochówku oraz nagrobków stanowią oś konstrukcyjną i tematyczną całego *Pokłosa*.

W następnym cytacie kategoria *SWÓJ – OBCY* została ukazana obok innych wykładników stereotypów etnicznych i narodowych:

(3) **JÓZEK** Widać, żeś w tej Ameryce za biurkiem nie siedział!

FRANEK Na azbeście robiłem. Tam wszyscy nasi na azbeście robią. Albo na demolition, znaczy przy rozbiórkach. Amerykanin ci takiej roboty nie weźmie, a zrobiona być musi, to się specjalnie nie czepiają...

JÓZEK A oni to czemu jej nie chcą?

FRANEK W construction, to znaczy w budownictwie, to tam same żydki. Oni się takiej roboty brzydzą, wolą się innymi wysługiwać. Do tego to niebezpieczne, to po co mosiek ma zdrowie tracić?

Franek ocenia Amerykanów pod kątem rzekomej pychy lub lenistwa, mimo że sam stał się w rodzinnej wsi *OBCYM*, co potwierdzają anglojęzyczne wtręty, zupełnie zresztą zbędne. Jeszcze bardziej negatywnie wartościuje Żydów: mówiąc o nich, zazwyczaj posługuje się obraźliwym zdrobnieniem *żydki*, ponadto powtarza antysemickie frazesy³³ jako prawdy oczywiste (*oni się takiej roboty brzydzą, wolą się innymi wysługiwać*). Intrygującym środkiem językowym jest także (zawarte w pełnym sarkazmu pytaniu retorycznym) pogardliwe *mosiek*, zazwyczaj odnoszące się do pojedynczego reprezentanta narodu żydowskiego, tu jednak funkcjonujące na zasadzie synekdochy.

Kolejny fragment przedstawia jeden z kluczowych momentów utworu, gdy Józek opowiada Frankowi o wydarzeniach, które leżały u podstaw jego troski o uszanowanie zapomnianych macew:

(4) **JÓZEK** [...] jak nasi po powodzi zaczęli myśleć, żeby starą drogę wylać asfaltem, to powiedziałem sobie, że tak nie może być. Wpierw było, że gmina się tym zajmie. A potem widzę, że nic, ludzie jeżdżą, jeszcze zadowoleni, że utwardzone mają...

FRANEK No to wszystko rozumiem. Ale dlaczego akurat ty? My z żydkami nigdy nic wspólnego nie mieliśmy.

JÓZEK Bo ja wiem, no przecież właśnie tłumaczę, że nie wiem. [...] Bo jakby pomnik naszego ojca i matki wyrwali i sobie położyli przed kościołem, żeby po błocie nie chodzić, byś się zgodził?!

³³ Książd Andrzej Luter określał je jako „[...] wyświechtane antysemickie komunały wyniesione być może z dzieciństwa, ale przede wszystkim z chicagowskiej Polonii” (*Pokłosisie* (recenzja), „Kino” 2012, nr 11, s. 66).

FRANEK Ale to obcy są! I to bardzo! A już nie mówię, że martwi od stu lat. A twoja rodzina żyje i ma cierpieć za żydostwo jakieś?

JÓZEK Nie wiem... To jest nie w porządku. Ale nie mogłem inaczej.

FRANEK Ja poznałem Żydów dobrze w Chicago... To jest taki naród, że gdyby... Dlaczego pod kościołem?

JÓZEK Ta wymurówka wokół studni też jest z żydowskich nagrobków. [...]

FRANEK Czemu akurat ty, durniu, o obcych zmarłych masz się upominać?!

Tu relacja *SWÓJ – OBCY* zostaje przywołana kilkakrotnie, najmocniej i najdosłowniej w wypowiedziach Franka. W wykrzyknieniach *Ale to obcy są! I to bardzo!* oraz w pełnym złości pytaniu *Czemu akurat ty, durniu, o obcych zmarłych masz się upominać?!* ponownie widać użycie omawianej opozycji w odniesieniu do zmarłych – tu już *explicite SWOICH* i *OBCYCH*, a więc ważnych i nieważnych. Wraca również kontrast między żyjącymi a nieżyjącymi: *A twoja rodzina żyje i ma cierpieć za żydostwo jakieś?* W tym przykładzie wyraźnie uwidacznia się, jak bardzo Franek przywiązany jest do myślenia o „tu i teraz”. Bliższe mu jest nastawienie na osiągalne i namacalne rozwiązania, które uznaje za potrzebne, czyli pogodzenie się Józka z żoną, niż działania brata w imieniu nieokreślonej Historii i *żydostwa jakiegoś*. Zrozumienie donkiszoterii Józka przychodzi mu z dużym trudem, szczególnie ze względu na mocno zakorzenione w jego myśleniu stereotypy o Żydach: urwane w połowie zdanie *To jest taki naród, że gdyby...* z pewnością nie zawierałoby chwalebного zakończenia.

Poniższy cytat wprowadza obraz kolejnego wewnętrznego podziału między mieszkańcami Gurówki:

(5) **KSIĄDZ JANUSZ** (Andrzej Mastalerz) Musimy zrobić wszystko, żeby to się odbyło w spokoju, a nie w skandalu medialnym... Pan wie, o czym mówię.

FRANEK Nie.

KSIĄDZ JANUSZ Niech się pan rozejrzy, porozmawia z moimi parafianami, to się pan dowie. Bo teraz to są już moi parafianie. Także ci z tartaku. Z Bogiem.

W tej rozmowie to ksiądz Janusz buduje różne bariery. Początek pozornie towarzyskiego dialogu poświęca tematowi rychłej emerytury starego proboszcza, by w końcu zasugerować, że jego poprzednik jest już wyrzutkiem, *OBCYM* – podobnie jak Józek. Sympatia księdza proboszcza okazywana młodszemu z braci Kalinów nie spotkała się z aprobatą mieszkańców wsi, co skrzętnie wykorzystał wikariusz, zwracając się ku *SWOIM*

już parafianom: *SWOIM* zarówno ze względów czysto urzędowych, jak i z uwagi na przekonania polityczno-społeczne. Wrażenie groźby potęguje wzmianka o pracownikach tartaku, którzy wcześniej dotkliwie pobili Józka z nieznanых powodów – ale według księdza to raczej nie oni szukali zaczepki.

Także wspomniany proboszcz potrafi sięgnąć po opozycję *SWÓJ* – *OBCY*. Stosuje ją jako chwyt retoryczny podczas interwencji w sprawie wywożonych z terenu kościoła macew:

(6) **PROBOSZCZ** (Jerzy Radziwiłowicz) Niech będzie pochwalony... O co chodzi, moi drodzy?

SUM (Ryszard Ronczewski) „O co chodzi”?! Chodzi o to, proszę proboszcza, że te dwa żydki rabują majątek kościelny, a my na to nie pozwolimy!

PROBOSZCZ Nikt tu niczego nie rabuje. Osobiście prosiłem ich, żeby wywieźli te płyty, bo będę remont robił tu na plebanii. A te płyty złożono tu za okupacji bezprawnie i pora, żeby wróciły na swoje miejsce. A Kaliny są tacy sami dobrzy Polacy jak wy czy ja. I chrześcijanie. A ty, Sum, do kościoła nie chodzisz, i będziesz się w piekle smażyć!

ANTEK (Wojciech Kamiński) A ksiądz Janusz mówił co innego!

GŁOS KOBIECY Przekabacić im się dał.

GRZELAK (Jan Jurewicz) Żydy Chrystusa zabili, a on ich broni!

PROBOSZCZ Na razie ja tu jestem proboszczem, a nie ksiądz Janusz. Teraz rozejdźcie mi się, bo przyczepa na godziny wynajęta, pieniądze kosztuje...

Jak widać, stary ksiądz musiał już dawno stracić autorytet u parafian – kowal Sum nie obawia się go nawet przedrzeźniać. Proboszcz broni braci Kalinów i próbuje włączyć ich do grupy *SWOICH*, podkreślając, że są Polakami i chrześcijanami, a więc ani przynależnością etniczną, ani wyznaniem nie kwalifikują się do inwektywy *żydki*. Co więcej, kapłan posuwa się do groźenia Sumowi – pod płaszczykiem zarzutu niechodzenia do kościoła kryje się jednak oskarżenie o ksenofobię.

Argumentów pozostałych zebranych (*A ksiądz Janusz mówił co innego!, Żydy Chrystusa zabili, a on ich broni!*) nie sposób uznać ani za zasadne, ani za wyrafinowane – opierają się na emocjach i na stereotypach wynikających z pobudek natury rasistowskiej, a więc są jednym z bardziej typowych przejawów opozycji *SWÓJ* – *OBCY*.

W następnym fragmencie można zaobserwować, że silnie nacechowana etykieta *OBCEGO* czy *TAMTYCH* w odniesieniu do narodowości dotyczy nie tylko Żydów i Amerykanów:

- (7) **FRANEK** To wszystko to żydowskie gospodarki. Od lasu aż po rzekę. Jak Niemcy wywieźli Żydów ze wsi, to nasi zabrali ich ziemie, domy... [...]

JÓZEK A ilu ich było?

FRANEK Żydków?

JÓZEK Żydów.

FRANEK Dwadzieścia sześć rodzin. Ponad sto narodu. Rozumiesz, ludzie się boją, że ktoś z tamtych wróci i o swoje się upomni. Za komuny toby ich psami pogonili, ale teraz? [...] I dobrze, że to nie Ameryka i żydki tu nie rzą... i Żydzi tu nie rządzą, boby dawno było po wszystkim.

Utrwalony w polskiej świadomości stereotyp Niemca – w tym wypadku hitlerowca i zbrodniarza³⁴ – początkowo nie pozwala braciom nawet na myśl o zaangażowaniu Polaków w zbrodnię dokonaną na żydowskich sąsiadach; przecież *SWOI* nie mogli mieć z tym nic wspólnego.

W tym miejscu warto też zauważyć, że pod wpływem młodszego brata Franek przestaje używać zautomatyzowanego określenia *żydki*, choć wciąż pokutuje w nim wynikające z bezmyślnie powtarzanych komunalów przekonanie, że „jeśli Żydzi gdzieś rządzą, to jest źle”. Ponadto wypada wspomnieć, że głównemu układowi *SWÓJ* – *OBCY* szczególnie subtelnych akcentów dodaje wprowadzenie kontrastów pobocznych: czasowego *TERAZ* – *KIEDYŚ* („za komuny”) oraz przestrzennego *TU* – *TAM* (*w Ameryce*).

Zestawienie całego grona *OBCYCH* uwikłanych w historię Gurówki pojawia się w filmie jeszcze kilkakrotnie, chociażby w tym cytacie:

- (8) **FRANEK** W Ameryce dużo się mówi, że Polacy Żydów Niemcom wydawali. Szczególnie Żydzi tak mówią... Co nie jest dziwne, bo co by nasi mieli mówić.

Nietrudno dostrzec przemianę zachodzącą w starszym z braci Kalinów. Choć nadal posługuje się dość niebezpiecznymi uogólnieniami (*dużo się mówi, Żydzi tak mówią*), potrafi już zrozumieć i usprawiedliwić zachowanie *OBCEGO*: *co by nasi mieli mówić*. Na płaszczyźnie języka zilustrowano, że głosy, których Franek dotąd nie traktował poważnie, tym razem zasiały w nim wątpliwości. Powoli zaczyna zastanawiać się, czy *OBCYCH* nie powinno się traktować na równi ze *SWOIMI*, a nadto: czy wszyscy dotychczas *SWOI* (przodkowie współczesnych mieszkańców Gurówki) nie stają się *OBCYMI* ze względu na tajemnicze działania podczas wojny.

³⁴ J. Bartmiński, *Zmiany stereotypu Niemca w Polsce. Profile i ich historyczne uwarunkowania*, w: *Profilowanie w języku i w tekście*, red. J. Tokarski, Lublin 1998, s. 225–237.

Po trzyetapowym procesie ujawniania brutalnej prawdy – od znalezienia szczątków ludzkich w ruinach dawnego domostwa starego Kaliny, przez opowieść zielarki, do wyznania starego sołtysa, „dzikiego” Malinowskiego – bracia, dotychczas wspólnie zaangażowani w imię słusznej sprawy, zaczynają się kłócić:

(9) **FRANEK** Ja myślę, że świat to jedno wielkie kurestwo. I my tego nie naprawimy. Ale wiesz co? Nie dołożymy do tego ręki. I to jest już dużo. Dostyc świnstwa w naszej rodzinie do końca świata, amen.

JÓZEK Uciekłeś od tego dwadzieścia lat temu. Wracaj do Ameryki, a nasze sprawy zostaw mnie!

Opozycja *SWÓJ – OBCY* znów przyjmuje tutaj niejednoznaczny formę: według Franka *OBCY* stał się dotychczas znany świat, a rodzina przestała kojarzyć się z tym, co wyłącznie pozytywne i *SWOJE*. Natomiast Józek, nie godząc się na ujawnienie prawdy światu, czyli *OBCYM*, decyduje się (jak wiadomo, nie po raz pierwszy) wypomnieć bratu wyjazd do Ameryki, który na zawsze nazначył go jako *OBCEGO*, i zachować *SWOJĄ* – jego, całej rodziny Kalinów i wszystkich mieszkańców Gurówki – tajemnicę.

*
* *

Jak wykazała przedstawiona analiza, kategoria *SWÓJ – OBCY*, twórczo wykorzystana w dziele artystycznym, może stać się przeciwstawieniem nie tyle kontrastowym, co wręcz „polichromatycznym”. Nagromadzenie różnych form tej opozycji (*my – oni, teraz – kiedyś, żyjący – nieżyjący* itd.) kreuje na płaszczyźnie języka wielowarstwowy układ współgrający z ambiwalentnymi uczuciami wywołanymi przez traumatyczną opowieść i (mimo wszystko) kontrowersyjną tematykę filmu. Władysław Pasikowski, dzięki umiejętnemu komponowaniu dialogów, osiągnął w *Pokłosiu* intrygujący efekt estetyczny: wplecione w rozmowy bohaterów różnorodne opozycje intensyfikują w widzu odbiorczy niepokój i potęgują charakterystyczne dla thrillerów napięcie odczuwane w oczekiwaniu na najgorsze.

BIBLIOGRAFIA

Arcimowicz K., 2001, *Wzory męskości w kinie polskim po roku 1989 (na przykładzie filmów W. Pasikowskiego, J. Machulskiego i K. Krauzego)*, „Kwartalnik Pedagogiczny” nr 2, s. 101–120.

- Balcerzan E., 1982, *Poezja polska w latach 1939–1965*, część 1: *Strategie liryczne*, Warszawa.
- Bartmiński J., 1998, *Zmiany stereotypu Niemca w Polsce. Profile i ich historyczne uwarunkowania*, w: *Profilowanie w języku i w tekście*, red. J. Tokarski, Lublin, s. 225–237.
- Bazin A., 1963, *Film i rzeczywistość*, tłum. i oprac. B. Michałek, Warszawa.
- Fliciński P., 2004, *Idiostyl pisarza jako problem badawczy stylistyki*, w: *Studia nad polszczyzną współczesną i historyczną. Prace dedykowane Profesorowi Stanisławowi Bąbie w 65-lecie urodzin*, red. J. Liberek, Poznań, s. 95–108.
- Fliciński P., 2008, *Co po „Psach” zostało? Refleksje frazeografa o niefilmowej przestrzeni współczesnej polszczyzny*, „*Images*” nr 11–12, s. 189–197.
- Gajda S., 1988, *O pojęciu idiostylu*, w: *Język jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. J. Brzeziński, Zielona Góra, s. 23–34.
- Janicka B., 1994, *Wujek Franz*, „*Kino*” nr 5, s. 12.
- Janicka B., 1998, *Gdzieś w Bośni*, „*Kino*” nr 5, s. 33.
- Janicka B., 2013, *Ścinki. Psy i kret*, „*Kino*” nr 12, s. 97.
- Keff B., 2010, *„Psy” Władysława Pasikowskiego, czyli Polska jest twardzielem*, w: *Kino polskie 1989–2009. Historia krytyczna*, red. A. Wiśniewska, P. Marecki, Warszawa, s. 25–34.
- Klemensiewicz Z., 1967, *Jak charakteryzować język osobniczy?*, w: *Problemy teorii literatury*, wybór prac: H. Markiewicz, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 360–371.
- Knap Ł., 2014, *Jack Strong* (recenzja), „*Kino*” nr 2, s. 68.
- Kostkiewiczowa T., 1976, *Problemy całościowej charakterystyki stylu pisarza*, w: *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, red. H. Markiewicz, J. Sławiński, Kraków, s. 274–294.
- Kozłowska A., 2009, *Problemy z idiolektem*, w: *Język pisarzy jako problem lingwistyki*, red. T. Korpysz, A. Kozłowska, Warszawa, s. 111–131.
- Lisowski T., 1997, *„Psy” szczekają. O języku „Psów” Władysława Pasikowskiego*, w: *Poloniści o filmie*, red. M. Hendrykowski, Poznań, s. 231–239.
- Lubelski T., 1992, *Strategie autorskie w polskim filmie fabularnym lat 1945–1961*, Kraków.
- Lubelski T., 2009, *Historia kina polskiego. Twórcy, filmy, konteksty*, Chorzów.
- Luter A., 2012, *Pokłosie* (recenzja), „*Kino*”, nr 11, s. 66–67.
- M.R., 1993, *Zejść (się) na „Psy”?* O tak!, „*Odra*” nr 4, s. 86.
- Nowak P., 2002, *SWOJ i OBCY w językowym obrazie świata. Język publicystyki polskiej z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych*, Lublin.
- Nowicka M., 2015, *Polskość jako przedmiot sporu. Przykład kontrowersji wokół filmu „Pokłosie” w reż. Władysława Pasikowskiego*, „*Studia Socjologiczne*” nr 1, s. 183–210.
- Otto W., 2012, *Obrazy niepełnosprawności w polskim filmie*, Poznań.

- Pawlicki M., 1994, *Jestem wkurzony* (wywiad), „Film” nr 4, s. 65–67.
- Peisert M., 2004, *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii*, Wrocław.
- Przylipiak M., Szyłak J., 1999, *Kino najnowsze*, Kraków.
- Serdiukow A., 2012, *Ciągle w natarciu* (wywiad), „Film” nr 11, s. 20–27.
- Stachówna G., 2005, *Dawcy szczęścia. Charyzmatyczni bohaterowie filmowi*, „Dialog” nr 9, s. 84–92.
- Subbotko D., 2014, *Najpierw był scenariusz pt. „Policjanci z Warszawy”* (wywiad), „Gazeta Wyborcza” 30.05, s. 24–25.
- Szczuka-Lipszyc K., 1994, *Więzień męskości*, „Kino” nr 10, s. 12.
- Śmiałowski P., 2014, *Pułkownik Kukliński nic nie musiał* (wywiad), „Kino” nr 2, s. 6–9.
- Werner M., 1996, *Jak się daje „fun”*, „Kino” nr 5, s. 27–28.
- Zarębski K.J., 2001, *Wyrośliśmy. Mówi Władysław Pasikowski* (wywiad), „Kino” nr 2, s. 27–30.
- <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php?osoba=1114409> [dostęp: 2.05.2016 r.]

THE OPPOSITION US/THE OTHERS IN “POKŁOSIE” (AFTERMATH) BY WŁADYSŁAW PASIKOWSKI

Summary

The purpose of the article is the analysis of a linguistic level of one of the most recent films by Władysław Pasikowski – *Pokłosie* [*Aftermath*] (2012) through the prism US/THE OTHERS. Its linguistic manifestations harmonize with other elements an audiovisual work is made of. As a leitmotif functioning on a dialogue level, they intensify the picture of a divided community of the village shown in the film. The analysis of the quotes from *Pokłosie* revealed that the category US/THE OTHERS creatively used in a work of art does not have to be based on a simple contrast or unconditional black and white combination; it may be a system of variable shades and nuances. The use of the opposition US/THE OTHERS by the screenwriter in a different way – from the form of verbal aggression through a rhetorical trick to the assumptions about conceptualization of the world – underlines the aesthetic effect of shock and provocation typical of all Pasikowski’s films.

Key words: opposition US/THE OTHERS, auteur cinema, *Aftermath*, Władysław Pasikowski

Beata PIECYCHNA

Uniwersytet w Białymstoku

beatapieचना@tlen.pl

INTEGRATED PROBLEM AND DECISION REPORTING IN TRANSLATION TEACHING – ADVANTAGES AND DRAWBACKS FROM TRANSLATION STUDENTS' POINT OF VIEW

1. INTRODUCTION

In the eighties, translation didactics, generally speaking, focused on a product-oriented approach.¹ It can be stated – as D. Kelly² rightly suggests – that the whole procedure of translation teaching was simply apedagogical. It is worth citing J. House who described what a typical translation class then looked like:

The teacher of the course, a native speaker of the target language, passes out a text (the reason for the selection of this text is usually not explained, because it is often a literary essay that the teacher has just “found” by accident). The text is full of traps, which means that the teachers do not set out to train students in the complex and difficult art of translation, but to ensnare them and lead them into error. The text is then prepared, either orally or in written form, for the following sessions and then the whole group goes through the text sentence by sentence, with each sentence being read by a different student. The instructor asks for alternative translation solutions, corrects the suggested versions and finally presents the sentence in its final, “correct” form ... This procedure is naturally very frustrating for the students.³

¹ D. Kiraly, *Pathways to Translation. Pedagogy and Process*, Kent, Ohio 1995, p. 7.

² D. Kelly, *Translation didactics*, in: L. van Doorslaer and Y. Gambier (eds.), *Handbook of Translation Studies*, Amsterdam–Philadelphia 2010, p. 389.

³ J. House, *Übersetzen im Fremdsprachenunterricht*, in: S. O. Poulsen and W. Wills, *Ange wandte Übersetzungswissenschaft*, Århus 1980, p. 7–8, cited in D. Kiraly, *Pathways...*, *op. cit.*, p. 7.

Being labelled by Ladmiral as ‘performance magistrale,’⁴ it left much to be desired.⁵ However, the development of translation process methodology opened up other teaching methods for investigation, which concentrated not on the translation products as such, but on the translation process. It is worth noting that the research on translation process has developed since the 1980s, and it has been initiated by such scholars as H. Krings,⁶ W. Lörcher,⁷ and S. Tirkkonen-Condit,⁸ among others. The researchers, building on recent achievements in cognitive studies, used think-aloud protocols as a research method of the analysis of verbal comments to study the translation process stages. (Cognitive psychologists have applied verbal report data in order to study how people solve problems and make decisions.⁹)

In the field of translation teaching, the application of process-oriented didactic techniques,¹⁰ for instance translation diaries or translation trainees’ comments, were initiated mainly by O. Fox,¹¹ D. Gile¹² or G. Hansen,¹³ among others. The new cognitive approaches in the

⁴ See J. R. Ladmiral, *La traduction dans le cadre de l’institution pédagogique*, “Die Neueren Sprachen” 1977, 76, p. 489–516.

⁵ K-K. Sin, *Myths and Misconceptions in Translation Teaching*, in: E. Hung (ed.), *Teaching Translation and Interpreting 4: Building Bridges*, Amsterdam–Philadelphia 2002, p. 41.

⁶ See H. P. Krings, *Was in den Köpfen von Übersetzern vorgeht*, Tübingen 1986.

⁷ See W. Lörcher, *Linguistic Aspects of Translation Processes: Towards an Analysis of Translation Performance*, in: J. House and S. Blum-Kulka (eds.), *Interlingual and Intercultural Communication, Discourse and Cognition in Translation and Second Language Acquisition Studies*, Tübingen 1986, p. 277–292.

⁸ See S. Tirkkonen-Condit, *Think-Aloud Protocols in the Study of the Translation Process*, in: H. Nyyssönen, R. Kataja and V. Komulainen (eds.), *CDEF 86. Papers from the Conference of Departments of English in Finland*, Publications of the Department of English 7, Oulu 1987, p. 39–49.

⁹ For more information see K. A. Ericson, H. A. Simon, *Protocol Analysis. Verbal Reports as Data*, Cambridge 1984.

¹⁰ A process-oriented approach to translation teaching should be understood as learner-centered and needs-based, consisting in the collaboration of teachers and students and applying problem-solving methods and techniques.

¹¹ See O. Fox, *The Use of Translation Diaries in a Process-Oriented Translation Teaching Methodology*, in: C. Schaffner and B. Adab (eds.), *Developing Translation Competence*, Amsterdam–Philadelphia 2000, p. 115–130.

¹² See D. Gile, *Integrated Problem and Decision Reporting as a Translator Training Tool*, “The Journal of Specialised Translation” 2004, 2, www.jostrans.org. Accessed 27 September 2016.

¹³ See G. Hansen, *Retrospection Methods in Translator Training and Translation Research*, “The Journal of Specialised Translation” 2006, 5, www.jostrans.org. Accessed 27 September 2016.

process-oriented translation training were also recommended by Lee-Jahnke¹⁴ who is of the opinion that with the use of such tools, trainers can help to improve translation quality, collecting data from their students and following the pathways that they used to solve translation problems.

However, a survey of current translation teaching studies shows that research on the effectiveness of the particular teaching methods in translation studies, including cognitive approaches in the process-oriented training, still remains an open field. More issues, particularly relations between the usability of a given method and the translation competence acquisition process, or the perception of teaching tools by translation trainees, have to be tackled.

Therefore, the aim of the study is to provide a contribution to the process-oriented research on translation didactics. Integrated Problem and Decision Reporting (abbreviated to IPDR) is a translation tool designed by French scholar Daniel Gile in 1979. He has used the tool in his teaching practice for more than twenty years now. As D. Gile¹⁵ says, the technique might be defined as a report of translation problems encountered, strategies used to solve them, and the rationale for the translation decisions made. The report is usually in the form of comments provided by translation trainees, and it constitutes an integral part of translation assignments. The comments might be written in the form of footnotes or simply as a set of shorter or longer explanations of the translation process.

Nevertheless, it can be stated that currently, few researchers tackle the problem of comments provided by translation trainees through IPDR. With this relative lack of research on the use of the technique, the author of the paper conducted semi-structured interviews with students participating in translation classes during which IPDR was used. The main goal of the paper is to present the results of the study. The first part of the paper will focus on the presentation of IPDR background, a short literature review, and potential benefits from its use during translation classes. The second part of the paper will concentrate on the presentation of the methodology used and the research structure and procedure. The third

¹⁴ H. Lee-Jahnke, *New Cognitive Approaches in Process-Oriented Translation Training*, "Meta: Translators' Journal" 2005, 50 (2), p. 361.

¹⁵ D. Gile, *Integrated Problem and Decision Reporting as a Translator Training Tool*, *op. cit.*

part of the paper will be devoted to the presentation of results, and the fourth part will focus on discussion and on the research implications for translation teaching.

2. INTEGRATED PROBLEM AND DECISION REPORTING – STATE OF THE ART

As mentioned, IPDR was initiated and developed by the French scholar Daniel Gile who has used the technique for more than twenty years now. In 2004, in the article entitled *Integrated Problem and Decision Reporting as a Translator Training Tool*¹⁶ the researcher described how a translation trainer may use the method effectively in order to find out what typical problems translation trainees encounter during the translation process. As Gile claims, the technique, both in a pedagogical and experimental dimension, has not been thoroughly evaluated so far. Therefore, more research is needed to enhance our understanding of the possible advantages of IPDR, particularly from the perspective of translation didactics.

IPDR as an experimental method is mentioned in Hansen¹⁷ who in her study compared the following research techniques: IPDR, retrospection with replay and with Translog, and retrospection with replay combined with cognitive clarification via an immediate dialogue between the subject and the observer. According to the author, all those techniques raise awareness of the translation process in translation trainees; however, they are the most effective when combined with each other.

IPDR as a didactic tool in translation teaching is also recommended by Dam-Jensen and Heine.¹⁸ In their opinion, data gathered through the technique might be extremely helpful for a translation trainer to reflect upon main translation problems encountered by translation trainees as well as identify key aspects of the process of translation teaching. A simi-

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ G. Hansen, *Retrospection Methods in Translator Training and Translation Research*, "JoS-Trans" 2006, 5, <http://www.jostrans.org/issue05/art.hansen.php>. Accessed 27 September 2016.

¹⁸ H. Dam-Jensen, C. Heine, *Process Research Methods and Their Application in the Didactics of Text Production and Translation*, "trans-kom" 2009, 2 (1), <http://www.trans-kom.eu>. Accessed 27 September 2016.

lar view is expressed by S. Göpferich and R. Jääskeläinen¹⁹ who consider IPDR as an effective teaching tool.

From a didactic perspective, it is also worth mentioning Fox²⁰ who describe translation diaries as a translation teaching technique which in many ways resembles Gile's tool. Similar to Gile's proposal, translation trainees' task is to write down all translation problems that they encounter, translation strategies they use, and the rationale behind the decisions made. According to Fix, the technique enables a trainer to gather information concerning the level of students' translation competence acquisition. In addition, Fox argues that translation diaries make it possible for translation trainees to develop their abilities to analyse a source text as well as create a target text which is understandable for the target readers.

It should be stressed, however, that there has been no empirical study of the effectiveness of translation teaching methods, including IPDR, as seen from translation trainees' point of view. There is, therefore, still a great deal to be done in terms of empirical studies in translation teaching, particularly in the area of a process-oriented approach to translation didactics. It seems, then, that besides developing new teaching techniques, researchers need to put more effort into verifying the adequacy of the tools they currently use.

3. THE DESIGN OF THE STUDY

According to the author's best knowledge, so far, there has been no attempt to empirically verify the effectiveness of IPDR as a teaching tool. Thus, the main aim of the present study is to examine translation trainees' opinions of IPDR usability, with a particular focus on the advantages and drawbacks of the teaching technique as seen from the perspective of the subjects. By means of semi-structured interviews conducted with the students, it is possible to gain some insights into those dimensions of translation teaching that have not been put to deeper analyses. The first

¹⁹ S. Göpferich, R. Jääskeläinen, *Process Research into the Development of Translation Competence: Where Are We, And Where Do We Need to Go?*, "Across Languages and Cultures" 2009, 10 (2), p. 172.

²⁰ O. Fox, *The Use of Translation Diaries in a Process-Oriented Translation Teaching Methodology*, *op. cit.*

purpose of this paper, then, was to identify and analyse those aspects of IPDR technique which, in the students' opinions, were of a positive nature and those which could be categorised as drawbacks. Secondly, the goal was to verify whether the IPDR technique could be successfully used in translation pedagogy. The author of the paper intended to check whether the implementation of the IPDR technique during translation classes might have led to an increase of the translation process awareness in the trainees, as well as verify whether the method might have motivated students to work individually on their translation competence acquisition.

The data was collected by means of semi-structured interviews with 5 students of applied linguistics from the Stanislaw Staszic College of Public Administration in Białystok (Poland). Earlier, for about two months, they had participated in translation classes conducted with the use of IPDR. As to the practical implementation of the tool, each class proceeded in three phases. The first phase, during which the students reported on translation problems encountered as well as translation strategies and translation aids used, is called the reporting phase. The participants most often reported at home, while doing their translation assignments. The second phase consisted in analysing the reports by the translation trainer. The translation instructor's response phase was the final stage which took place in the classroom. The trainer then discussed with the students, either individually or with the whole group, translation errors, made comments regarding the nature of reports, or explained to the trainees the possible ways of solving translation problems that they encountered.

The translation trainees were interviewed in June of 2014. During the briefing stage, the students were informed by the author of the paper that their replies would be recorded. At this stage, it was also possible for the participants to ask questions concerning those aspects of the study which caused some doubts. Interviews lasted about 20–30 minutes each. Due to the fact that it was decided to use semi-structured interviews, the interviewer had the possibility of asking the study participants additional questions and resigning from some of them, depending on the course of a particular interview. Each subject was also presented with the aim of the whole procedure. They were allowed to ask questions if necessary.

All the interviews were conducted in such a way as to reduce stress factors. Due to the fact that interviews are one of the most challenging

forms of measurement in methodology, the interviewer tried to motivate respondents to engage in the study, clarified some concerns, and judged the quality of the information being received. At the very beginning of each interview, the interviewer tried to establish a good rapport with students, explaining the nature of the study to them. Even though initially the students were a bit anxious, with the course of the interview, they were becoming more and more relaxed, expressing their interest in the questions being asked. Following their general remarks about the act of translation, the questions included aspects referring to the participants' reactions to the task of writing comments in translation assignments, the trainees' opinions concerning the advantages and drawbacks of IPDR, as well as how they usually wrote their comments and what their reflections were about. All conversations were recorded by means of a Sony IC Recorder. After having finished each interview, there was a debriefing phase. The interviewer asked the participants whether they would like to add anything as well summarised the key aspects of the conversation. All the subjects participated in the study voluntarily; none of them received remuneration for their participation in the study.

All the interviews were transcribed, and then the data gathered were coded and categorised. During the analysis, the author of the paper ensured that the particular categories related to the participants' opinions concerning the advantages and drawbacks of the method used. It was decided to use IPA (interpretive phenomenological analysis) as a method of data interpretation.

4. RESULTS

The results are discussed in the following way: starting with the trainees' positive opinions about IPDR, the focus then is shifted to the short description of the drawbacks of the tool and to the students' first reactions to the task of writing comments.²¹ The data gathered has allowed to demonstrate that IPDR might be to the benefit of translation

²¹ There were much fewer comments regarding the drawbacks of IPDR. More significantly, the comments were less detailed than those which related to the advantages of the technique, and they were mostly concerned with the initial process of IPDR implementation. Therefore, it was decided to put only a short description of the disadvantages of IPDR in the article.

trainees, irrespective of the language pair in which translations are done, and to show how the tool should be implemented during translation classes.

4.1. ADVANTAGES OF IPDR USE

4.1.1. IPDR AS A MEANS OF RAISING AWARENESS OF THE TRANSLATION PROCESS

The participants of the study often commented that IPDR helped them to raise their awareness of the translation process. The tool very often motivated the trainees to search for various translation strategies and techniques. One of the respondents said:

*Sometimes, when you finish the text ... I like returning to my comments in order to check what other options I took into consideration and, maybe, also some others which I should have considered, but I had not done that.*²²

IPDR also helped the students to approach the process of the target text creation in a more conscious way. For instance, it made it possible for the trainees to reflect more deeply on their reasons for translating in a specific way. Let us focus on one of the comments:

Earlier, when I was not writing comments, I was just simply sitting at my desk and translating, as if in an unimaginative way. And then, when you made us write everything down, I noticed that when I translated something in a given way and then I added a comment to it, I almost instantly got an idea that there was something which needed my correction.

Furthermore, a regular use of IPDR during translation classes caused the students to discern more translation problems than they used to. While at the very beginning, the trainees mostly commented on the lexical problems, later they started discussing much more complex difficulties, not only concerned with the use of particular words and expressions, but also those which related to the use of a particular translation strategy or the way of the translation process analysis. The participants also emphasized that thanks to IPDR use, they started paying attention to a text's

²² It should be noted that the interviews were conducted in Polish. For the purpose of this paper, all answers were translated into English.

details, which had not been so obvious before. Moreover, it often made them reflect more on the fact that during the translation process almost everything, every element of the text, was crucial:

Earlier I had not been thinking of such things, but then, thanks to writing comments, I started taking all details into consideration: from the title of a text to spelling and punctuation.

Greater awareness of the translation process was also observed in the trainees' comments referring to the importance of the cultural and historical context of the text, the source text interpretation, and the key aspects of linguistic features of both the source and the target texts. Also, some students made interesting remarks about their own shortcomings as novice translators.

4.1.2. IPDR AS A MEANS OF INCREASING INSTRUMENTAL COMPETENCE

The tool, as it is seen in the students' narrations, helped them to develop instrumental competence which is one of the subcompetencies of the concept of translation competence. The trainees often indicated that thanks to the tool, they became more conscious of their use of translation aids and of the process of equivalents selection:

It broadened my point my view as far as the use of equivalents in a given text is concerned, because now I see that there are many possibilities in dictionaries, and it is not always reasonable to use the most popular expression. Sometimes it is worth choosing the one which is not so popular but is much better in a particular context.

The analysis of the translation trainees' replies clearly demonstrates that the use of IPDR motivated them to apply more complex translation aids, not only the Internet or bilingual dictionaries (mostly English-Polish). It also made the students search for the material in justification of their actions, in order to explain why they chose to translate something in a given way. Let us focus on one of the answers:

Yes, I assume that the most important thing for me is that when I started writing those comments, I also started using more translation aids, and not only Google ... This way I wanted sometimes to prove that I had been right.

As the students said, it was the IPDR which motivated them to perform a search on all the facts related to the source text. The additional material served to illustrate the students' way of dealing with translation problems and of analysing the source message.

4.1.3. IPDR AS A MEANS OF IMPROVING THE QUALITY OF TRANSLATION PRODUCTS

During the interviews, the trainees repeatedly emphasized that thanks to the tool use, they felt the need for improving the quality of the target texts more often. One of the students accentuated her attempts to translate perfectly:

It was a very interesting experience, because earlier I had just wanted to finish a translation, without paying attention to details, but then, when I started jotting down the comments, I wanted the task to be done perfectly.

The trainees were also clearly aware of the fact that with IPDR they assumed their responsibilities towards potential readers. A conscious process of improving the text in Polish is evidenced:

I simply knew that something was wrong in a translation. It was a bit strange, though, because when I was translating, I did not notice any mistakes, but after having written a comment, I was just telling myself: 'What are you doing? It is not correct, etc.'

Greater awareness is observed in the participants of the importance of applying themselves to the process of translation, which was obviously also connected with the acquisition of instrumental competence. More importantly, the trainees attempted to make themselves clear when creating their target texts. Progress can also be seen to have been made in the students' ability to use the norms and regulations specific to the use of Polish language. It should be noted that the participants of the study emphasized the fact that they accustomed themselves to revising their translations:

There are many advantages of IPDR, but the tool, above all, enables to return to a translation after a while and to make some corrections. I do not like it when I have to hand in my assignment straight after having translated a particular text; therefore, I am of the opinion that after a few days it is possible to improve its quality so that it will be eminently readable.

4.1.4. IPDR AS A MEANS OF IMPROVING THE WELL-BEING AND SELF-CONCEPT OF TRANSLATION TRAINEES

Progress can also be observed to have been made in the trainees' improvement of the so called self-concept as novice translators. The writing of comments by students may be said to encourage them to take greater responsibility for the task being done as well as to increase their self-confidence as future professional translators. It has to be emphasized that the improvement in the well-being of the trainees occurred mainly as a result of the possibility to discuss potential translation problems with a translation trainer:

I felt better when I added some comments to my translation assignment, because in this way, I explained to my teacher why exactly I wrote something. I simply knew that when I explained something, the teacher would treat a translation more favourably.

Finally, it should be added that translation classes conducted with the use of IPDR gave the trainees a feeling of safety as far as the choice of certain translation strategies and techniques was concerned. Obviously, it had to do with the psychological approach: the students felt better with the opportunity to explain their decisions to the trainer.

4.1.5. IPDR AS A TOOL WHICH MAKES THE TRANSLATION PROCESS A MORE INTERESTING AND ENJOYABLE EXPERIENCE

The results show that IPDR as a teaching technique makes the task of translation a more enjoyable experience for translation trainees. One of the subjects even mentioned that writing comments was great fun:

... for me it was really good fun ... and as a group task it was ever so interesting.

Additionally, some of the trainees indicated that adding comments to translation assignments gave them immense satisfaction. The results also confirmed that IPDR made the trainees want to participate in more translation classes conducted with the use of IPDR. Finally, IPDR encouraged a feeling of confidence and security in the trainees:

At last I stopped feeling doubt in myself; I do not fear translation any more.

4.2. DRAWBACKS OF IPDR USE

In terms of the tool's drawbacks, it is fairly straightforward that in the majority of the interviews, the students reported on the initial difficulties of IPDR use; however, at the same time, they emphasized that the idea of writing comments became abundantly clear to them in due time. As far as the difficulties are concerned, it should be noted that they mostly related to the initial phase of the implementation of the tool. The following aspects were mentioned by the subjects: 1) lack of a sense of purpose for writing comments; 2) lack of ideas for what to write, which made the task more difficult and created a feeling of uncertainty; 3) laboriousness of the task. Let us now look at the fragments of the interviews, which exemplify the aforementioned aspects:

Yes, at first the process seemed to be quite difficult. Yes, quite difficult. But, I feel, it was only at the very beginning. After that it was much better.

Probably, I mean I was probably a bit surprised at first. It seems to me, at least, that I was a bit surprised, because I had no idea that the translational process can be commented on (laughing).

Basically, I just did not know what to write, what to comment on.

At first I thought that the process of commenting made my translating more difficult, because apart from translating, I had to comment on it. As it turned out, after having finished the assignment, I had problems with writing comments. I did not know what the comment must relate to, so at the very beginning it was very difficult until the moment when I had got used to that ... But now writing comments does not pose any problems to me.

I was trying not to forget about the things on which I wanted to comment which was the most difficult, but only at the beginning.

In addition, the subjects reported on their worries about the legibility and appropriateness of the commentaries which they provided alongside translation assignments. Let us look at the following example:

... I worried mostly about the readability of the comments.

The students clarified such statements by saying that they had wanted the class teacher to understand their writing in a proper way.

Also, in most cases, at the very beginning of the IPDR implementation, the subjects reported on the aspect of the prolongation of the translational process due to writing comments and on the negative effect of the additional task in the form of losing motivation to do homework, especially when texts to translate were quite long. Nevertheless, it is worth repeating that overall, seldom did the subjects mention that the use of IPDR presented serious problems to them.

5. DISCUSSION

The main aim of the study was to verify the translation trainees' reactions to IPDR implementation during translation classes. In order to check what advantages and disadvantages of the tool were identified by the trainees, the researcher carried out semi-structured interviews with five translation students who had been participating in the translation classes conducted with the use of IPDR for almost 2 months. The study provided evidence that the implementation of IPDR is of great benefit to translation students. Based on the findings of this research, the author of the paper distinguished the following advantages of the didactic tool: 1) raising awareness of the nature of the translation process; 2) increasing instrumental competence, being the component of the notion generally known as 'translation competence'; 3) improving the quality of the translation products; 4) improving the well-being and self-concept of the trainees; 5) making translation classes a more enjoyable and more interesting experience. It turned out that the majority of the drawbacks classified by the researcher related mainly to the initial stages of IPDR implementation, and, according to the subjects' opinions, all doubts and hesitations concerned with the process of writing comments alongside translation assignments were cleared. The students soon got used to the whole procedure.

The findings presented above seem to provide convincing evidence that Integrated Problem and Decision Reporting might be successfully used during translation classes. Also, the results are generally consistent with a whole host of studies in which the use of similar didactic techniques was investigated.²³ Comparable results were obtained

²³ IPDR usage, as a cognitive teaching tool applied during translation classes, might

by Fox²⁴ and Whyatt.²⁵ According to Fox, writing translation diaries encourages learners to reflect critically upon the task of translating a task, increases self-confidence and well-being, and improves the ability to evaluate the appropriateness of particular translation strategies. Furthermore, the tool provides a teacher with the means to verify and monitor trainees' progress accurately, gives the opportunity to take into consideration learners' needs, as well as provides the teacher with information concerning the rationale for the way trainees make translation decisions.²⁶ Likewise, Whyatt emphasizes that a cognitive tool (in this case it was Translog) used for didactic purposes reinforces self-reflection in learners, gives them the opportunity to participate in one's own process of learning, as well as critically reflect upon the translational decision that they make.²⁷

Another crucial observation in the context of the findings is that the data obtained by a translation trainer through IPDR may constitute valuable material for a great deal of analyses, for the benefit of both the trainer and his/her students. Collecting and interpreting the data should not pose any serious problems for a teacher, as long as novices are interested in such a task²⁸ (and the findings of the study clearly demonstrate that IPDR makes translation classes more interesting and a more enjoyable experience). More significantly, however, IPDR enables the observation of one's own translation performance, making it possible for trainees to reflect critically upon their own strengths and weaknesses. This is – as Tirkkonen-Condit rightly accentuates – 'a precondition for learning to monitor the performance in an expert manner.'²⁹ And reflection, accord-

be compared, for instance, to the usage of translation diaries, Translog, interim decisions analysis, or TAPs.

²⁴ O. Fox, *The Use of Translation Diaries in a Process-Oriented Translation Teaching Methodology*, op. cit., p. 127–8.

²⁵ B. Whyatt, *Wzmacnianie autorefleksji językowej wśród studentów neofilologii. Translog jako nowoczesna technologia pozwalająca na wgląd w proces tworzenia tekstu*, in: M. Pawlak and B. Wolski (eds.), *Wykorzystanie nowoczesnych technologii w dydaktyce języków obcych*, Poznań–Kalisz–Konin 2011, p. 75–90.

²⁶ O. Fox, *The Use of Translation Diaries in a Process-Oriented Translation Teaching Methodology*, op. cit., p. 128.

²⁷ B. Whyatt, *Wzmacnianie autorefleksji językowej wśród studentów neofilologii. Translog jako nowoczesna technologia pozwalająca na wgląd w proces tworzenia tekstu*, op. cit., p. 87.

²⁸ See also S. Tirkkonen-Condit, *The Monitor Model Revisited: Evidence from Process Research*, "Meta" 2005, 50 (2), p. 411.

²⁹ *Ibid.*, p. 412.

ing to Prieto and Linares,³⁰ is 'a key element in the learning process since without reflection no effective learning can take place.'

As Dick³¹ states, translation teachers can no longer apply those assessment methods which focus exclusively on the quality of the product; they should rather use techniques enabling them to focus on what a learner constructed on the basis of a given learning situation. This view clearly indicates the connection of cognitive techniques used to track the translational process with the ideas of constructivism, according to which the student is transformed from being a passive recipient of knowledge to an active participant in one's own process of learning³².

Summing up, taking into consideration that IPDR is an important didactic tool, it is worth regarding it as one of the translation teaching techniques towards which the attention of all translation trainers, irrespective of language pairs in which classes are conducted, should be paid.

6. CONCLUSION

This article has shown that the use of Integrated Problem and Decision Reporting during translation classes has many advantages. First of all, it enhances the ability of translation trainees to analyse their own competencies, level of translational knowledge as well as some shortcomings. Secondly, the technique, according to the participants, increases the efficiency of the translation process and the quality of translation products. Thirdly, it enables students to reflect more on the translation aids they usually use. Finally and above all, the tool helps to develop translation trainees' self-concept, raises their awareness of the translation process, and enables to establish a good rapport with a translation trainer.

³⁰ Ch.F. Prieto, F.S. Linares, *Shifting from translation competence to translator competence: can constructivism help?*, in: S. Wu, C. Griffiths, V. Pellatt (eds.), *Teaching and Testing Interpreting and Translating*, Oxford–Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Wien 2010, p. 143.

³¹ W. Dick, *An instructional designer's view of constructivism*, in: T.M. Duffy and D.H. Jonassen (eds.), *Constructivism and the Technology of Instruction: A Conversation*, Hove–London 1992, p. 93.

³² Educational Broadcasting Corporation, *Constructivism as a Paradigm for Teaching and Learning*, <http://www.thirteen.org/edonline/concept2class/constructivism/>. Accessed 27 September 2016.

Despite the fact that, as the study participants underlined during the interviews, at the very beginning of IPDR use, they often had no idea what the purpose of the tool was and what exactly they should do, it was not long before they realised IPDR's potential.

Summing up, IPDR may be said to motivate trainees to reflect critically upon what they actually do during the translation process and upon the effectiveness of the strategies and techniques they apply in order to solve translation problems and difficulties; to help them evaluate their own abilities as well as shortcomings; to help them to develop a sense of the target texts reader expectations; and finally to give such beginners the confidence to enjoy the mere act of translation. From the perspective of a translation teacher, comments in the form of IPDR provide explanations for the trainees' problems with the translation process, the decisions that they come to when translating as well as general strategies they use in order to produce an accurate translation. All facts considered, it may be objectively stated that the use of IPDR during translation classes, irrespective of the language pair in which the classes are conducted, is of great benefit to translation trainees. The study can be replicated in other settings, with the students participating both in specialist and in general translation classes.

INTEGRATED PROBLEM AND DECISION REPORTING IN TRANSLATION TEACHING – ADVANTAGES AND DRAWBACKS FROM TRANSLATION STUDENTS' POINT OF VIEW

Summary

Integrated Problem and Decision Reporting (IPDR) is a translation tool that has been used by Daniel Gile in his translation teaching practice for more than twenty years. However, there are neither experiments nor scientific articles tackling the problem of commentaries provided by translation students through IPDR. With this relative lack of research on the technique, the author of the paper conducted qualitative research in order to study translation students' reactions towards IPDR used systematically during translation classes.

In 2014, semi-structured interviews were conducted with the students who participated in the translation classes during which IPDR was used. Questions that were asked related mainly to the advantages and drawbacks of the technique, as seen from the students' perspective.

The aim of the paper is to present the results of the study. The first part of the paper focuses on the presentation of the background of IPDR, a short

literature review, and potential benefits from its use during translation classes or workshops. The second part of the paper concentrates on the presentation of the methodology used, the research structure and procedure, and the description of participants. The issues presented in the third part of the paper relate to the presentation of results, while the conclusion takes the theme discussed in the work to present the implications for both translation theory and translation teaching.

Key words: Integrated Problem and Decision Reporting, IPDR, Daniel Gile, translation teaching, semi-structured interview, translation teaching technique

ZINTEGROWANE RAPORTOWANIE PROBLEMÓW I DECYZJI TŁUMACZENIOWYCH (IPDR) – ZALETY I WADY Z PUNKTU WIDZENIA STUDENTÓW KURSU TŁUMACZENIOWEGO

Streszczenie

Integrated Problem and Decision Reporting (IPDR) to narzędzie tłumaczeniowe opracowane przez francuskiego badacza Daniela Gile'a. Autor ten stosował je przez ponad dwadzieścia lat, nauczając przekładu. Jednak pomimo że IPDR stało się już dosyć znane w literaturze przedmiotu, brakuje prac weryfikujących wpływ tej techniki na proces akwizycji tłumaczeniowej u studentów specjalności tłumaczeniowych. Mając powyższe na uwadze, autorka niniejszego artykułu przeprowadziła badanie jakościowe (wywiady częściowo ustrukturyzowane) mające na celu sprawdzenie, w jaki sposób IPDR jest postrzegane przez uczestników procesu dydaktycznego.

Praca stanowi raport z badania przeprowadzonego w 2014 r. w Wyższej Szkole Administracji Publicznej w Białymstoku na grupie 5 studentów lingwistyki stosowanej. Część pierwsza artykułu dotyczy stanu badań nad techniką IPDR (w aspekcie dydaktycznym oraz *stricte* badawczym), część druga zaś – metod badawczych oraz procedury badania. W kolejnych częściach artykułu przedstawiono wyniki oraz ich implikacje dla dydaktyki przekładu.

Słowa kluczowe: Integrated Problem and Decision Reporting, IPDR, Daniel Gile, dydaktyka przekładu, wywiady częściowo ustrukturyzowane, techniki nauczania przekładu

Magdalena SMOLEŃ-WAWRZUSISZYN

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

lumina@kul.lublin.pl

„NIEZNOŚNA LEKKOŚĆ BYTU” – SKRZYDLATE SŁOWA W RETORYCZNYCH INTERPRETACJACH

SKRZYDLATE SŁOWA W JĘZYKU I KULTURZE

Niniejszy artykuł jest propozycją spojrzenia na specyficzne jednostki języka, jakimi są skrzydlate słowa, z perspektywy retorycznej. Moim celem jest prezentacja zastosowania metodologicznego instrumentarium retoryki do analiz lingwistyczno-kulturowych.

Skrzydlate słowa mają wielowymiarowy potencjał funkcjonowania w kulturze, są bowiem tekstami kultury i świadectwem kultury oraz źródłami kulturowymi. Ich rola jako tekstów i świadectw kultury jest oczywista, natomiast pojmowanie skrzydlatych słów w kategorii źródeł kulturowych wiąże się z różnymi procesami ich reinterpretacji: zarówno w aspektach semantycznym, pragmatycznym, jak i aksjologicznym. Jak zauważa W. Chlebda, w tego typu procesach skrzydlate słowa stają się najczęściej środkiem prowadzenia gier międzytekstowych (Chlebda 2005: 183).

Interesujące mnie jednostki – należące do szerokiej grupy frazeologizmów w zasobach danego języka¹ – przez A. Markiewicza i H. Romanowskiego, autorów pierwszego tomu i współautorów tomu drugiego zbioru *Skrzydlate słowa*, zostały zdefiniowane jako „rozpowszechnione i często przytaczane wypowiedzenia, których autorstwo lub pochodze-

¹ „Skrzydlate słowa, będąc skrzydlatymi słowami, nie przestają być frazeologizmami. Co więcej: skrzydlate słowa po prostu są frazeologizmami – tyle że frazeologizmami o specyficznym statusie: frazeologizmami mającymi autorów.” (Chlebda 2005: 178–179).

nie można ustalić [...]. Pod względem treściowym są to [...] przysłowia, [...] sentencje, [...] aforyzmy, [...] celne sformułowania powtarzane w określonych okolicznościach, urywki ważne czy znamienne dla znanych utworów, z których pochodzą [...]. Mogą to być także sławne wypowiedzi ustne” (Markiewicz, Romanowski 1990: 5–6). W dokonanej przez W. Chlebde rewizji materiału włączonego do pierwszego tomu *Skrzydlatych słów* wiele z zamieszczonych tam jednostek zostało przez badacza odrzuconych jako niespełniających przyjęte przez niego kryteria formalne. Według W. Chlebdy bowiem „[...] nazwa [skrzydlate słowa] obejmuje swym zakresem dwa zasadnicze typy tworców werbalnych: leksemy (jednowyrazowce) i frazemy (wielowyrazowce) o cechach autorskości [...] i optymalnego rozpowszechnienia” (Chlebda 2005: 146). Nie mieszczą się zatem w tej grupie ani teksty anonimowe, ani wielowersowe cytaty z literatury pięknej.

Innym, poza terminologicznym, ważnym dla moich analiz ustaleniem jest to, że silne osadzenie kulturowe skrzydlatych słów jest podstawą do wykształcania się licznych konotacji (Szerszunowicz 2014: 263). Ponieważ termin *konotacja* jest używany w lingwistyce w kilku znaczeniach², należy zaznaczyć, że w odniesieniu do skrzydlatych słów i ich modyfikacji bierze się pod uwagę przede wszystkim konotację semantyczną. Jak stwierdza J. Puzynina, konotacja ta dotyczy niedefinicyjnych składników znaczeń wyrazów – składników mniej lub bardziej istotnych – ustabilizowanych społecznie lub nie, ale niekoniecznych dla zdefiniowania znaczeń wyrazów lub też wystarczających dla wyodrębnienia danego znaczenia na poziomie języka (Puzynina 1988: 83)³. Kiedy znaczenia, o których mowa, pojawiają się w szerszych kontekstach, gdzie zachodzą relacje intertekstualne lub/i intersemiotyczne, mamy już do czynienia z konotacją kulturową. Definiuje się ją m.in. „jako interpretacyjną relację między znakiem językowym i symbolami jakiegokolwiek innego kodu niewerbalnego (stereotypów, prototypów, mitów itp.)” (Szerszunowicz 2014: 263–264). I to właśnie konotacje kulturowe sprawiają, że skrzydlate słowa

² Zob. np. hasło *konotacja* w *Encyklopedii języka polskiego* (Urbańczyk 1994: 165–166).

³ R. Tokarski, pisząc o różnicy między desygnacyjnymi a konotacyjnymi właściwościami leksemów, również zwrócił uwagę na fakt indywidualizacji znaczeń konotowanych i subiektywizację znaczeń desygnowanych. Por.: „[...] Taksonomie desygnacyjne służą przede wszystkim do logicznego porządkowania świata poprzez język, do uchwycenia społecznie obiektywnych właściwości tego świata. Natomiast konotacje semantyczne w zdecydowanie wyraźniejszy sposób pokazują subiektywizm myślenia człowieka, wykorzystując kryteria wartościowania świata” (Tokarski 1988: 51).

mają naturalną „elastyczność” i podatność znaczenio- oraz tekstotwórczą. W związku z takimi właściwościami skrzydlatych słów ich stosowanie jest działaniem wyraziście znamionującym nadawcę i odbiorcę danego aktu komunikacji: sięgających po tego typu frazeologizmy dekoduje jako tych, których cechuje szeroka perspektywa kulturowa i umiejętne z niej korzystanie. Natomiast od odbiorców „uskrzydłonych” komunikatów wymaga znajomości właściwego kodu kulturowego, ponieważ bez tej wiedzy (kompetencji) nie jest możliwa dekonstrukcja koncepcji znaczeniowej wpisanej w kontekst przez autora⁴. Niezakłócona (fortunna – jeśli by użyć terminologii J. Austina) relacja między nadawcą a odbiorcą na tej płaszczyźnie jest z kolei gwarantem stosowności retorycznej, o której będzie mowa w kolejnej części artykułu.

SKRZYDLATE SŁOWA A RETORYKA – KATEGORIA STOSOWNOŚCI

Weryfikacja literatury przedmiotu pokazuje, że skrzydlate słowa były dotychczas przedmiotem zainteresowania przede wszystkim na gruncie badań literaturoznawczych (zarówno historyczno-, jak i teoretyczno-literackich) oraz językoznawczych; jednostkami tymi zajmowali się także teoretycy i praktycy przekładu. Bogaty potencjał badawczy i interpretacyjny⁵ tych frazeologizmów oraz sposoby ich wykorzystania w komunikacji językowej nie zostały dotąd pokazane z perspektywy retoryki, do czego przyczynkiem jest niniejszy szkic.

Na poznawczą wartość sięgania do aparatu metodologicznego retoryki w badaniach filologicznych jeszcze w latach 70. ubiegłego wieku zwracała uwagę R. Lachmann, pisząc, że „retoryka wydaje się gwarantować istnienie instrumentarium opisu, które jest odpowiednikiem uniwersalnego systemu reguł, leżącego u podstaw procesów komunikacji

⁴ Zob. Szerszunowicz 2014: 271.

⁵ „Skrzydlate słowa są [...] – jak wszystkie zjawiska wyrosłe na pograniczach – z definicji i z najgłębszej swojej natury – obiektem interdyscyplinarnym. [...] są latoroślą pogranicza: pogranicza indywidualnej inwencji autorskiej i masowej reprodukcyjności; pogranicza niepowtarzalności tekstu i masowości słownika, obszaru wspólnego dla jednostkowego cytatu i powszechnej kliszy; egzystują na obszarach, gdzie głos jednostki [...] współtworzy siłę języka narodowego, gdzie przełamują się w sobie żywioł mówienia i spokój kodu, idiolekt i system, a dialektyka twórczości i odtwórczości, zmienności i stałości, wolności i ograniczeń jest szczególnie plenna” (Chlebda 2005: 39).

i produkcji tekstu” (Lachmann 1977: 259). Z kolei P.H. Lewiński, uzasadniając wybór retoryki jako narzędzia interpretacji i opisu komunikacji reklamowej, stwierdził, że jedną z cech retoryki (jako metody), które predysponuje ją do bycia godnym uwagi środkiem analiz badawczych, jest jej interdyscyplinarność: „Opis retoryczny jest pełniejszy niż spotykany w konwencjonalnej lingwistyce, obejmuje bowiem wpisaną w kontekst kulturowy tematykę (*inventio*), włączającą w zakres zainteresowania również badania tworzących obraz świata stereotypów i wpływających z niego toposów, kompozycję (*dispositio*), zajmującą się m.in. także strukturą i spójnością tekstu oraz stylistykę (*elocutio*), obejmującą opis środków, które każdorazowo konstruują płaszczyznę tekstu” (Lewiński 2008: 11).

We współczesnych badaniach filologicznych i komunikacyjnych nie ma wątpliwości co do tego, że retoryka jest określonym stylem komunikacji z jednej strony oraz metodologią badania tejże komunikacji z drugiej. Sięgając do zasobów jej narzędzi, należy nie tylko dookreślić, co z retorycznego instrumentarium zostało wybrane do zamierzonych analiz, ale również ocenić wartość badawczą obranej metody z perspektywy czasowej badanych tekstów (konieczność uwzględnienia kontekstu historyczno-kulturowego).

Dla prowadzonych tutaj rozważań punktem odniesienia wyznaczającym kierunek interpretacji jest jedna z fundamentalnych zasad retoryki – zasada stosowności. Jak pisze M. Korolko w *Sztuce retoryki*, zasada ta, „zwana potocznie taktem retorycznym, decyduje o właściwym i celowym doborze i użyciu środków retorycznych. Fundamentem tej zasady jest osobiste wyczucie (stąd „takt”) mówcy (pisarza) [...]. Stosowność retoryczna obejmuje zarówno kwestie estetyczne (piękno celowe), etyczne (sposób mówienia zgodny z etosem mówcy) i stylistyczne (odpowiednie użycie figur właściwe dla określonego celu wypowiedzi perswazyjnej)” (Korolko 1998: 54–55). Nawet tak syntetyczna definicja wskazuje wyraźnie na wieloaspektowy charakter zasady stosowności – z jej perspektywy każde zdarzenie komunikacyjne⁶ jest postrzegane holistycznie, czego nie gwarantuje żadna metoda badań filologicznych. Warto jeszcze dodać, że zdefiniowana encyklopedycznie przez Korolkę kategoria wymaga pewnego uściślenia. Otóż antyczni teoretycy retoryki rozróżniali dwa poziomy ówczesnego funkcjonowania stosowności: 1) w pierw-

⁶ Pojęcie *zdarzenie komunikacyjne* jest w niniejszym artykule stosowane przeze mnie zamiennie wobec terminu *akt komunikacji*.

szym obszarze pojmowano ją jako uniwersalną zasadę określającą postawę mówcy przede wszystkim wobec słuchaczy, ale też wobec sytuacji komunikacyjnej, 2) na drugim poziomie traktowano ją jako zbiór szczegółowych wskazówek regulujących postępowanie się językiem, dobór tematu, formy, technik perswazyjnych, konstruowanie tekstu i zachowania osoby publicznie zabierającej głos⁷. W klasycznej teorii retorycznej wskazanym poziomom przypisywano również odpowiednie określenia: stosowność i *prépton* – *aptum* (*decorum*). Badacze tematu podkreślają jednak, że rozróżnienie to miało charakter bardziej opisowy niż praktyczny⁸.

Współcześnie, w potocznym rozumieniu *stosowność* jest pojmowana jako zgodność z przyjętą normą, przede wszystkim obyczajową⁹, i jak zwraca uwagę M. Worsowicz (2013: 12–13), „kształtuje się w toku interakcji społecznych, ale pozostaje także wyrazem indywidualnej wrażliwości, w obu przypadkach ulegając stopniowej ewolucji”. Znaczenia notowane w najnowszych słownikach ogólnych języka polskiego¹⁰ pokazują, że *stosowny* to ‘taki, który najlepiej pasuje do czegoś, odpowiada czemuś’¹¹ oraz ‘taki, jaki powinien być w danej sytuacji’¹², natomiast *niestosowny* to ‘niedostosowany do okoliczności’¹³ czy też ‘nie taki, jaki powinien być w danej sytuacji’¹⁴. W znaczeniach tych dominuje więc aspekt normatywny, *stosowność* sprowadza się przede wszystkim do pewnych zasad relacji społecznych. Pomijane są kwestie estetyczne, a odpowiedzialność za wymiar etyczny przesuwana się z nadawcy na odbiorcę. Taka potoczna perspektywa rozumienia *stosowności* pozostaje jednak poza kręgiem moich obserwacji.

⁷ Zob. Worsowicz 2013: 12–13.

⁸ Tamże.

⁹ W *Wielkim słowniku języka polskiego* przymiotnik *stosowny* został zakwalifikowany do kategorii tematycznej „zasady współżycia społecznego” w podkategorii „zwroty grzecznościowe i zachowania akceptowane społecznie”, http://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=5763&ind=0&w_szukaj=stosowny [dostęp 29.04.2016].

¹⁰ Biorę pod uwagę *Słownik języka polskiego PWN* oraz *Wielki słownik języka polskiego*, oba w wersji elektronicznej.

¹¹ <http://sjp.pwn.pl/szukaj/stosowny.html> [dostęp 29.04.2016].

¹² http://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=5763&ind=0&w_szukaj=stosowny%26%23039%3B [dostęp 29.04.2016].

¹³ <http://sjp.pwn.pl/szukaj/niestosowny.html> [dostęp 29.04.2016].

¹⁴ http://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=33775&ind=0&w_szukaj=niestosowny [dostęp 29.04.2016].

Klucz retorycznej kategorii stosowności otwiera następujące kierunki w badaniach nad skrzydlatymi słowami: po pierwsze, pozwala na głębszą interpretację gier intertekstualnych prowadzonych z ich udziałem; po drugie – stwarza możliwość estetycznej weryfikacji ich przekształceń, zarówno pod kątem ich „gustownego” potencjału, jak i odpowiedniości stylistycznej; po trzecie wreszcie – pozwala na ocenę spójności aktu komunikacji opartego na nawiązaniu do skrzydlatych słów w relacji nadawca – odbiorca. Ponieważ we wszelkich działaniach retorycznych kluczowym elementem jest odbiorca, to właśnie ostatni z wymienionych wyżej obszarów jest w moich analizach podstawowym kryterium odniesienia. W związku z tym pytanie o stosowność użycia skrzydlatych słów i ich modyfikacji rozumiem jako pytanie o harmonię (odpowiedniość) w relacji nadawczo-odbiorczej w zaistniałym kontekście komunikacyjnym. Za warunek tejże harmonii uznaję tożsamość doświadczeń odbiorcy i nadawcy w sferze użycia skrzydlatych słów. Należy bowiem pamiętać, że wszelkie modyfikacje tych frazeologizmów są przejawem kreatywności językowo-kulturowej. Ale kreatywność ta odnajduje swoją pełną realizację dopiero wtedy, gdy obie strony aktu komunikacji czerpią z niej poznawczą (intelektualną lub/i estetyczną) satysfakcję¹⁵ – można powiedzieć, że w takiej sytuacji kreatywność jest retorycznie stosowna. Konsekwencją takiego kierunku analiz jest również próba oceny tego, kiedy (i dlaczego) dochodzi do naruszenia stosowności komunikacyjnej w użyciu skrzydlatych słów i jakie ma to skutki dla zrozumiałości oraz skuteczności komunikatów.

NIEZNOŚNA LEKKOŚĆ BYTU – OD TYTUŁU POWIEŚCI DO SKRZYDLATEGO SŁOWA

Nieznośna lekkość bytu to tytuł powieści Milana Kundery, której czas narracji został usytuowany w okresie Praskiej Wiosny 1968 roku. Grupą społeczną obraną przez autora do przedstawienia realiów tamtego okresu jest środowisko czeskich intelektualistów. Powieść przedstawiająca ich powikłane losy traktuje o tym, że życie pozbawione zmagañ i trudnych do-

¹⁵ Zawsze jednak odpowiedzialność za to porozumienie leży po stronie nadawcy, zgodnie z założeniem, że „fundamentem zasady stosowności jest osobiste wyczucie (takt) mówcy (pisarza)” – zob. definicję stosowności przytoczoną za Korolką na s. 4 niniejszego artykułu.

świadczeń jest tylko namiastką prawdziwej ludzkiej egzystencji. Dlatego tak często pożądana przez ludzi bezproblemowość, czyli lekkość bytu, jest w swej istocie nieznośna. Przekaz pisarza dotyczy również tego, że „lekka waga” decyzji pojedynczych jednostek jest czynnikiem nadającym pojedynczym osobom nikłe znaczenie na tle globalnych zdarzeń czy gremialnych decyzji, co może prowadzić człowieka do poczucia egzystencjalnego bezsensu. Tytuł powieści jest więc gorzką metaforą egzystencjalnej antynomii, zobrazowaniem schizofrenicznej, sprzecznej w swej istocie, kondycji ludzkiej.

Fakt, iż tytuł literacki może się stać skrzydlatym słowem, nie jest sytuacją wyjątkową. Na zjawisko to zwrócił uwagę m.in. W. Chlebda, który w swojej obszernej monografii poświęcił nieco miejsca również „uskrzydłonym” tytułom. Opierając się na wynikach interpretacji różnego typu nawiązań do tytułu powieści J. D. Salinger’a *Buszujący w zbożu*, badacz wskazał trzy sfery funkcjonowania w polszczyźnie tworzącej ów tytuł grupy wyrazowej:

- 1) pierwszą jest sfera mówienia o danym dziele; należąca do niej konteksty Chlebda nazwał kontekstami prymarnymi, ponieważ prymarna jest w tej sferze funkcja grupy wyrazowej *buszujący w zbożu*: identyfikowanie dzieła literackiego;
- 2) drugi obszar to sfera mówienia nie o danym dziele, ale o zespole zjawisk (ludzi, działań etc.), które ze światem przedstawionym w danej powieści łączy jednorodność odniesień, wspólnota cech; należąca tu konteksty badacz nazwał kontekstami wtórnymi, jako że wtórna (wobec identyfikacyjnej) jest także funkcja nominowania ustabilizowanego już i zautonomizowanego pojęcia (wyrosłego z przesłania dzieła): ‘człowiek spustoszony psychicznie, szamoczący się w poszukiwaniu swojej tożsamości’;
- 3) i wreszcie trzecia sfera to sfera mówienia nie o dziele i nie o zjawiskach z jego treścią jednorodnych, lecz o zjawiskach pozostających poza ich obszarem; dla takich kontekstów Chlebda zaproponował określenie „wtórne konteksty autonomiczne”. Funkcją grupy wyrazowej *buszujący w zbożu* jest tu nominowanie pojęć doraźnie przez nadawcę danej wypowiedzi kształtowanych¹⁶.

Jak dodaje Chlebda, „o ile w sferach pierwszej i drugiej odbiorca dokonywał bezpośrednich bądź pośrednich nawiązań intertekstualnych, o tyle

¹⁶ Zob. Chlebda 2005: 123–124.

w sferze trzeciej dokonuje tylko nawiązania metafizycznego: nawiązania do systemu frazeologicznego języka polskiego; znajomość podstawy odniesienia (powieści J. D. Salinger), obligatoryjnej dla sfery pierwszej i fakultatywnej dla sfery drugiej, nie jest w sferze trzeciej w ogóle potrzebna” (Chlebda 2005: 123–124).

Przytoczoną wyżej typologię relacji międzytekstowych można, według mnie, ująć nieco bardziej syntetycznie, jeśli za punkt odniesienia zostanie przyjęte kryterium nawiązań semantycznych. W takim ujęciu skrzydlate słowa niosą dwa poziomy znaczeń: jeden poziom to znaczenia powiązane ze źródłem frazeologizmu, drugi zaś to znaczenia bez semantycznych związków ze źródłem, aktualizowane jedynie w kontekście wypowiedzi, w której dany frazeologizm (lub jego modyfikacja) się znajduje.

Różne doświadczenia czytelnicze i kulturowe zwróciły moją uwagę na częste odniesienia do tytułu powieści Kundery we współczesnym dyskursie publicznym, co pozwala na stwierdzenie, iż tytuł ten funkcjonuje w świadomości językowo-kulturowej użytkowników polszczyzny jako skrzydlate słowo. Korzysta się z niego chętnie jako z tworzywa słownego, które – poddane różnym przekształceniom – wydaje się obiecujące (tzn. skuteczne) z podstawowej perspektywy działań retorycznych: wpływu nadawcy na odbiorcę. Myślę, że szczególnie znamionym tego dowodem jest polskojęzyczna wersja tytułu świeżo wydanego na rynku polskim poradnika dla osób z problemami trawiennymi *Zdrowa lekkość brzucha*¹⁷. W oryginalnym brzmieniu tytuł ten ma następującą postać: *Gutbliss: A 10-Day Plan to Ban Bloat, Flush Toxines, and Dump Your Digestive Baggage*¹⁸. Nawet osobie nieznającej języka angielskiego nietrudno jest zauważyć, że obie wersje językowe znacznie odbiegają od siebie, a wariant polskojęzyczny jest efektem inwencji tłumacza, który sięgnął po frazeologizm o intertekstualnym potencjale.

Nieznośna lekkość bytu to formalnie – odwołując się do terminologii Chlebdy – frazem wielowyrazowy¹⁹. Jego znaczenie opiera się na antytetycznym zestawieniu aksjologicznie pozytywnej *lekkości* i pejoratywnej

¹⁷ Ch. Robynne, *Zdrowa lekkość brzucha*, tłum. D. Rossowski, Wydawnictwo Feeria, Łódź 2016.

¹⁸ Informacja z okładki książki.

¹⁹ Ponieważ mamy do czynienia z tłumaczeniem, należy zaznaczyć, że tytuł polskojęzyczny pochodzi od tłumaczki (warto dodać, że była nią Agnieszka Holland), ale jest to wersja bardzo wierna oryginałowi: *Nesnesitelná lehkost bytt*.

wartości przymiotnika *nieznośny* – ‘bardzo przykry i trudny do wytrzymania’²⁰. Prawdopodobnie to właśnie figuratywna atrakcyjność takiego zestawienia, bardzo dobrze oddającego Kunderowską filozofię antynomii egzystencjalnych doświadczeń, wpłynęła na utrwalenie się tytułu powieści w zasobach polszczyzny i czerpanie z jego semantycznej nośności. W nawiązaniach tych zaobserwowałam dwa dominujące zastosowania: marketingowe i dziennikarskie. Oba te obszary należą do tych przestrzeni dyskursu publicznego, w których zmetaforyzowana jakość słów i ich połączeń jest pożądanym i cenionym źródłem lingwistycznej kreacji²¹. W komunikacji marketingowej dotyczy to przede wszystkim reklamy, która jest jednym z podstawowych „kanałów” dotarcia do klienta i pozyskania jego uwagi. W prasie taką rolę spełniają tytuły, nagłówki i lidy, czyli te komponenty metatekstowe, które odgrywają kluczową rolę w pierwszym kontakcie odbiorcy z artykułem. Rolę tę dość dosadnie określa obowiązująca w kodeksie dziennikarskim następująca zasada działania: „Zadbaj o tytuł i główkę, a czytelnik będzie jadł ci z ręki”²². Medioznawcy zwracają dziś uwagę na to, że w tandemie funkcji podstawowych dla wymienionych wyżej komponentów tekstu – informacyjnej i perswazyjnej – we współczesnym dziennikarstwie ta druga funkcja zdecydowanie zaczyna dominować²³. Zarówno więc specjalistów od marketingu, jak i autorów tekstów medialnych cechuje ta sama dążność do przyciągania uwagi odbiorcy. Jednym ze sposobów na jej pozyskanie jest nieszablonowość połączeń słownych (czy też słowno-ikonicznych), która niesie powiew nowości i stwarza większe szanse na pozostanie w pamięci odbiorców. Stąd poszukiwanie form nietuzinkowych, zaskakujących, co nie jest działaniem łatwym, ponieważ czyha tu wiele pułapek, a jedną z nich jest ryzyko przekraczania norm retorycznej stosowności.

Spośród zebranych przykładów odniesień do tytułu powieści Kundery wydzieliłam trzy kategorie. Kryterium tego uporządkowania było prymarnie formalne, wtórnie zaś – semantyczne. Muszę jednak zaznaczyć, że aspekt formalny (lingwistyczny) jest tutaj traktowany bardziej

²⁰ <http://sjp.pwn.pl/szukaj/niezno%C5%9Bny.html> [dostęp 29.04.2016].

²¹ Już w 1995 r. J. Tarsa zauważyła, że popularnymi nagłówkami w walce o przyciągnięcie uwagi czytelników są skrzydlate słowa (Tarsa 1995: 102).

²² Cytat za Worsowicz 2013: 217.

²³ Badacze tego zjawiska piszą wprost o wszechobecnej w dziennikarstwie komercjalizacji przekazów informacyjnych – „informacja staje się towarem, któremu trzeba nadać ciekawy, atrakcyjny tytuł” (Śląska 2008: 122).

marginalnie ze względu na obraną perspektywę retoryczną, dlatego uwagi i komentarze językoznawcze wprowadzam jedynie w niezbędnym wymiarze. To samo zastrzeżenie dotyczy również stosowanej w artykule nomenklatury nazewniczej.

Zaobserwowane przeze mnie nawiązania do *nieznośnej lekkości bytu* są przekształceniami, które we frazeologii zalicza się do tzw. innowacji modyfikujących – cechują się one tym, że dochodzi w nich do naruszenia ustabilizowanej struktury wyjściowej związku frazeologicznego²⁴. Charakterystyczne dla przykładów w moim materiale jest to, że wszystkie frazeologizmy zachowują stałość schematu składniowego tytułu powieści (nie spotkałam redukcji lub dodania komponentów), przekształcenia dotyczą wyłącznie zasobu leksykalnego.

Najobszerniejszą kategorię parafraz *nieznośnej lekkości bytu* tworzą frazemy, w których został wymieniony jeden komponent²⁵. Zazwyczaj są to konstrukcje z substytucją ostatniego członu, np. *nieznośna lekkość smaku, nieznośna lekkość wirtuozerii, nieznośna lekkość wygłaszania opinii, nienośna lekkość sztuki, nieznośna lekkość kitu, nieznośna lekkość oskarżania*. Wśród zebranych jednostek odnotowałam tylko jeden przykład ilustrujący wymianę członu pierwszego: *nowa lekkość bytu*. Frazem ten jest nazwą gabinetu dietetycznego, oferującego kompleksowy program walki z nadwagą i otyłością²⁶. Należy przyznać, że mamy tu do czynienia z bardzo udaną komunikacyjnie (marketingowo) modyfikacją. Poczynione przekształcenie skrzydlatego słowa zaowocowało powstaniem wyrażenia pozbawionego metaforycznej warstwy, dzięki czemu dosłowne znaczenie przekazuje odbiorcy czytelną obietnicę adekwatną do oferowanych usług. Nie mamy co prawda pewności, jaki procent odbiorców odczyta intertekstualne uwarunkowanie tej nieco filozoficznej obietnicy²⁷, ale moim zdaniem

²⁴ Więcej na ten temat zob. Bąba 1989.

²⁵ Część analityczną artykułu ograniczam do interpretacji jedynie kilku wybranych – jako reprezentatywne dla danej kategorii – przykładów z zebranego materiału; rozszerzone analizy całego zbioru są zagadnieniem do odrębnego opracowania.

²⁶ <http://www.pulsdrowia.pl/firmy/gabinet-dietetyczny-dietetyk/lubelskie/nowa-lek-kosc-bytu> [dostęp: 8.04.2016]. Moja kwerenda potwierdziła też obserwacje J. Tarsy, że nawiązywanie do skrzydlatych słów może mieć charakter cykliczny dla określonych tytułów prasowych. Na podstawie analizy nagłówków tygodnika „Wprost” z lat 1981–1993 badaczka stwierdziła, że „określone źródła stają się nie tylko swoistymi leitmotivami, ale jakby znakami wywoławczymi danego tygodnika” (Tarsa 1995: 103).

²⁷ Określam tę obietnicę mianem *filozoficznej*, ponieważ mowa o lekkości *bytu*, a nie lekkości wynikającej z mniejszej *wagi ciała*.

broni jej skuteczności (i stosowności) elokucyjna prostota, za którą stoi wyrafinowana inwencja.

Wracając do głównego nurtu wywodu – źródłem występowania większości frazeologizmów zakwalifikowanych do pierwszej kategorii, o której mowa, są testy publicystyczne pochodzące z prasy opiniotwórczej: dzienników i tygodników, takich jak *Gazeta Wyborcza*, *Polityka*, *Newsweek*, *Do Rzeczy*²⁸. Pojawiające się w nich frazeologizmy (najczęściej jako tytuły) modyfikujące literacką *nieznośną lekkość bytu* można uporządkować w dwóch podgrupach warunkowanych intencją użycia tych frazemów: jedną z nich tworzą te przekształcenia tytułu powieści Kundery, które wyrażają oceny pozytywne, natomiast drugą – jednostki wyrażające krytyczną postawę autora wobec komentowanych zjawisk.

Do wariantu pierwszego zalicza się *nieznośna lekkość wirtuozerii* – tytuł recenzji koncertu muzyki barokowej (w pełnej wersji: *Nieznośna lekkość wirtuozerii. Figlarnie i dramatycznie*), w której czytamy m.in.: „Pewne jest, że w niewielkiej sali teatralnej Teatru Sztuk miały miejsce wydarzenia rozszarpiące ramy epok i oprawę przedsięwzięcia. Poczucie nierzeczywistości wynikające z obcowania z doskonałością powodującą nienasycenie, może być wywołane tylko prawdziwym artyzmem, nigdy sztucznymi środkami”²⁹. Zmodyfikowane wykorzystanie skrzydlatych słów służy tu bez wątplenia wyrażeniu pochlebnej opinii zjawiska – *nieznośna lekkość wirtuozerii* jest równoznaczna ocenom takim, jak *prawdziwy artyzm* czy *prawdziwa doskonałość*, które jednak – jako tytuły prasowe – byłyby mało atrakcyjne, bo nieoryginalne stylistycznie. Ten sam rodzaj zabiegu zastosowano w modyfikacji *nieznośna lekkość przeciwieństw*, której dziennikarz użył jako tytułu recenzji twórczości Toby’ego Dye’a³⁰. Lektura tego artykułu nie pozostawia wątpliwości, że tytuł mówi o geniuszu opisywanego artysty,

²⁸ Materiał pozyskiwałam w dwojaki sposób: z samodzielnej kwerendy oraz korzystając z wyszukiwarek Narodowego Korpusu Języka Polskiego.

²⁹ <http://www.archetti.pl/pl/o-archetti/21-polish/aktualnosci/56-nieznośna-lekkosc-wirtuozerii-figlarnie-i-dramatycznie> [dostęp: 8.04.2016].

³⁰ We fragmencie recenzji czytamy m.in. Toby Dye to niepokorny twórca dokumentów, reklam i teledysków. Jego realizacje są niezwykle różnorodne i za każdym razem wzbudzają wiele kontrowersji. Artysta z wyrafinowaną lekkością rejestruje najbardziej newralgiczne fragmenty rzeczywistości, o których chciałoby się zapomnieć, by później, jak za dotknięciem magicznej różdżki, swobodnie snuć narrację o zanurzeniu w błogiej, szczęśliwej codzienności.” <http://magazyn.o.pl/2012/zuzanna-sokolowska-nieznośna-lekkosc-przeciwieństw-toby-dye/#/> [dostęp: 8.04.2016].

tak więc kontekst aksjologiczny zmodyfikowanego skrzydlatego słowa jest również kontekstem *in plus*.

Niežnośna lekkość smaku to z kolei tytuł bloga kulinarnego³¹. Zarówno forma słowna tego frazemu, jak i materiał ikoniczny towarzyszący wpisom na blogu, budzą bardzo pozytywne skojarzenia estetyczne. W przeciwieństwie do wcześniejszych przykładów sedno znaczenia skupia się tutaj w synestezyjnym wyrażeniu *lekkość smaku*, które rodzi pozytywne skojarzenia. Natomiast wpisanie owej frazy w schemat składniowy źródłowego skrzydlatego słowa, z zachowanym jego pierwszym komponentem słownym, nadaje całej konstrukcji nieco kokieteryjnego (ale też odbieranego *in plus*) nacechowania. Nawet więc jeśli korzystający z bloga internauci niekoniecznie rozpoznają w autorze bloga czytelnika (miłośnika?) prozy Kundery, to mimo tego uważam, że powstały frazeologizm spełnia warunek retorycznej stosowności ze względu na swój walor stylistyczno-estetyczny. Intencją nadawcy jest tutaj bowiem nie wikłanie czytającego w sieć wieloznacznych interpretacji oraz skłonienie go do roztrząsania społecznych, kulturowych czy też jakichkolwiek innych egzystencjalnych dylematów. Rzecz dotyczy bardziej prozaicznego, aczkolwiek istotnego aspektu ludzkiego istnienia, jakim jest sztuka kulinarna. I do poznania jej tajników – dzięki tytułowi – autor bloga zaprasza czytelnika z finezyjnie *niežnośną lekkością*.

Na drugą podgrupę frazeologizmów z jednym wymienionym komponentem leksykalnym składają się takie frazemy, dla których można utworzyć pewien wspólny model prototypowy (inwariant składniowo-semantyczny): *niežnośna lekkość [zjawisk niepożądanych]*. Pochodzą one wyłącznie z prasy i są to m.in. wyrażenia takie, jak: *niežnośna lekkość osądzania*, *niežnośna lekkość kitu*, *niežnośna lekkość wygłaszania opinii*, *niežnośna lekkość szaleństwa*, *niežnośna lekkość niepamięci*. Wszystkie te sformułowania są wyrazem krytycznej oceny różnych zjawisk i zachowań społecznych, zasługujących – zdaniem dziennikarzy – na publiczną krytykę. Semantycznie i aksjologicznie są one zatem bliskie sensowi źródłowego skrzydlatego słowa – mówią o tym, co w ludzkich doświadczeniach może „uwierać” i co trudno jest zaakceptować, mimo że stanowi to element codziennej rzeczywistości.

Po tej krótkiej formalno-semantyczno-aksjologicznej charakterystyce pierwszej kategorii nawiązań do *niežnośnej lekkości bytu* czas na ocenę

³¹ <http://pomodoro-secco.blogspot.com/> [dostęp: 8.04.2016].

tych frazemów z perspektywy retorycznej stosowności³². Dominujące tutaj konteksty przynależne prasie opiniotwórczej zakładają określony typ odbiorcy: czytane go, o szerszej niż przeciętna kompetencji kulturowej, z której wynika także umiejętność dekodowania zmetaforyzowanych znaczeń i ocen. Jak stwierdza J. Guz, stawianie przed odbiorcą wyzwania, jakim jest rozszyfrowanie gry międzytekstowej, wymaga od niego postawy aktywnej – potrzeby i chęci odkrywania nowych sensów³³. Czytelnik sięgający do prasy opiniotwórczej jest, w mojej opinii, odbiorcą oczekującym takich wyzwań. W związku z tym zaproponowanie mu w lekturze tekstów zanurzenia w kulturową przestrzeń skrzydlatych słów jest strategią respektującą retoryczną stosowność – dziennikarz (nadawca) stosuje określony szyfr kulturowy z słusznym przekonaniem, że odbiorca, który się z nim zetknie, nie tylko będzie w stanie ten szyfr odczytać (zna źródło jego odniesienia), ale również doświadczy poznawczej satysfakcji odpowiadającej jego intelektualnym potrzebom.

Kolejną wydzieloną przeze mnie kategorię modyfikacji tytułu Kundrowskiej powieści – znacznie rzadziej niż poprzednia spotykana w obserwowanych dyskursach – tworzą przekształcenia polegające na wymianie dwóch elementów źródłowego frazeologizmu: *nieznośna taniość chwytów*, *nieznośna lepkość znaczeń*, *nieznośna trwałość przemijania* oraz *zdrowa lekkość brzucha*. Pierwsze trzy łączy jeszcze dodatkowa wspólna cecha formalna: środkowe leksemy tych frazemów powielają schemat słowotwórczy wzorca (*taniość*, *lepkość*, *trwałość* vs. *lekkość*), co w konsekwencji daje również efekt bliskości brzmieniowej między tymi jednostkami.

Nieznośna taniość chwytów to tytuł krytycznej recenzji sztuki *Utalentowany pan Ripley* wystawionej przez teatr Studio w Warszawie, w której czytamy m.in. „Ze sceny teatru Studio przez ponad dwie godziny płynnie nieprzerwany potok słów i wystylizowanych kadrów. Niestety, szybko staje się jasne, że twórcy spektaklu nie oferują widzowi niczego prócz ładnie opakowanych banałów. [...] Zamiast fascynującego studium zła otrzymujemy mieszczańska fantazję o przekraczaniu granic”³⁴. Leksem *taniość* we współczesnej polszczyźnie konotuje ocenę wartościującą, która w za-

³² Pomijam tutaj frazeologizmy z dyskursu marketingowego, które skomentowałam w odniesieniu do kategorii stosowności przy okazji ich krótkiej analizy formalno-znaczeniowej.

³³ Zob. Guz 2001.

³⁴ <http://www.dziennikteatralny.pl/artykuly/nieznosna-taniosc-chwytow.html> [dostęp: 8.04.2016].

ležności od kontekstu może mieć różny kierunek polaryzacji³⁵. Słowo to użyte w powyższym tytule, w połączeniu z przymiotnikiem *nieznośny*, wprowadza silnie pejoratywny ładunek emocjonalny, co wpływa na jednoznacznie negatywną wymowę tego frazemu: *nieznośna taniość chwyków* to po prostu tandeta.

Nieznośna lepkość znaczeń to z kolei pierwsza część tytułu internetowego wpisu³⁶ poświęconego pułapkom znaczeniowym w polszczyźnie. Pełna wersja tego tytułu: *Nieznośna lepkość znaczeń. Czy jesteś pewien lub pewna, że używasz słów zgodnie z ich sensem?*³⁷ dekoduje sens ukryty w początkowym (intrygującym) frazemie, w związku z tym nie wymaga się już od odbiorcy aktywności „deszyfrującej” sens nagłówka. Ta semantyczna wykładnia jest następnie kontynuowana w lidzie, w którym czytamy: „Prawdziwe znaczenia słów są czasem inne, niż nam się wydaje. Niektórych z nich powszechnie używa się w fałszywym znaczeniu od tak dawna, że niewielu już pamięta, co znaczyły pierwotnie. A bywa, że taka zakorzeniona już zmiana powstała w efekcie zwykłej pomyłki czy niedbałości.” Moim zdaniem, mimo szybkiego odsłonięcia reguły gry słownej zastosowanej w tytule, nawiązanie do *nieznośnej lekkości bytu* wydaje się tutaj bronić zarówno jako koncepcja intelektualna (taki wpis przeczyta z pewnością odbiorca zainteresowany tematem), jak i estetyczna – a więc sumarycznie jako koncepcja retorycznie stosowna.

Szczególną podgrupę w omawianej kategorii nawiązań tworzą frazemy, w których słowo *lekkość* zostało wymienione na leksem *ciężar*, np. *nieznośny ciężar pustki*, *nieznośny ciężar winy*, *nieznośny ciężar historii*, *nieznośny ciężar kaca*, *nieznośny ciężar klasy rządzącej*, *nieznośny ciężar diagnoz*. Są to specyficzne wyrażenia z tego względu, że substytucja *lekkości* na *ciężar* demetaforyzuje źródłową frazę i w efekcie mamy do czynienia z dosłownością znaczeń: ciężar oznacza ‘to, co komuś ciąży, jest trudne do zniesienia’³⁸, a więc jest *nieznośne*. Ten typ frazemów traci więc antyetyczną naturę źródłowego skrzydlatego słowa, niweluje się też jego potencjał aksjologicznej otwartości interpretacyjnej. Z drugiej strony jednak

³⁵ Słownik Doroszewskiego notuje go w znaczeniu ‘niska cena czegoś’ jeszcze z neutralną aksjologią <http://sjp.pwn.pl/doroszewski/taniosc;5506651.html> [dostęp: 8.04.2016].

³⁶ Pochodzi on z blogu Agaty Komosy mieszczącego się na portalu informacyjno-publicystycznym natemat.pl: <http://natemat.pl/u/2151,agata-komosa> [dostęp: 8.04.2016].

³⁷ <http://natemat.pl/152197,nieznośna-lepkosc-znaczen-czy-jestes-pewien-lub-pewna-ze-uzywasz-slow-zgodnie-z-ich-sensem> [dostęp: 8.04.2016].

³⁸ <http://sjp.pwn.pl/szukaj/ci%C4%99%C5%BCar.html> [dostęp: 8.04.2016].

zachodzi tutaj semantyczna hiperbolizacja: przymiotnik *nieznośny* wyrażnie wzmacnia znaczenie i aksjologię *ciężaru*. Zabieg ten staje się w ten sposób zgrabnym środkiem retorycznej amplifikacji, która służy atrakcyjności nagłówka prasowego, a więc sprzyja przyciąganiu uwagi potencjalnych czytelników³⁹. Ostatecznie więc i tak zmodyfikowane skrzydlate słowo zachowuje figuralną nośność.

Ostatnią, trzecią kategorię, którą wyróżniłam w zebranych materiale, reprezentuje tylko jeden przykład: *bezczelna sosistość makaronu*. Jest to frazem zachowujący – tak jak wszystkie inne modyfikacje w moim zbiorze – oryginalny schemat struktury źródłowego skrzydlatego słowa, ale niewykazujący z nim żadnego związku leksykalnego. Wyrażenie to ma dla prowadzonych tu analiz szczególne znaczenie, ponieważ to ono stało się inspiracją do podjęcia tematu niniejszego artykułu.

Przytoczony frazeologizm jest sloganem reklamowym, umieszczonym na billboardzie, który pojawił się w lubelskiej przestrzeni publicznej w 2015 r., ale w bardzo ograniczonej dystrybucji i na krótki czas. Billboard był reklamą makaronu pewnej firmy, został przeze mnie zauważony w słabo wyeksponowanym miejscu, a moją uwagę przykuł tylko i wyłącznie dzięki sloganowi⁴⁰. Ponieważ omawiane wyrażenie zachowuje trójelementową strukturę źródłowego skrzydlatego słowa i odwzorowana jest również postać słowotwórcza środkowego leksemu (neologizm *sosistość*), zostało ono dość szybko rozpoznane przeze mnie jako nawiązanie do tytułu powieści Kundery. Chcąc zweryfikować intertekstualny charakter tego sloganu oraz jego odbiór w szerszym kręgu, zaprezentowałam go grupie studentów polonistyki i retoryki stosowanej. Jediną informacją, którą podałam, było to, że mają do czynienia ze sloganem jakiejś reklamy. Nikt z tej testowej grupy nie skojarzył sloganu z tytułem powieścią Kun-

³⁹ Jak zauważa Lewiński, hiperbola jest jednym z podstawowych tropów reklamowych. Pojawia się niemal w każdym komunikacie reklamowym, ponieważ dobrze służy amplifikacji. Zob. Lewiński 2008: 219.

⁴⁰ Będąc przekonaną, że takie same reklamy zobaczę jeszcze w wielu innym miejscach, jak również bez problemu znajdę je w internecie, nie zrobiłam zdjęcia tego billboardu. Tymczasem okazało się, że nie tylko nie znalazłam tej reklamy na żadnym innym nośniku komunikacyjnym, ale też nie znalazłam jej śladów w sieci, a billboardu, który widziałam, już nie było, kiedy pojechałam z zamiarem jego sfotografowania. Jedinym poświadczaniem istnienia takiego frazemu, które udało mi się znaleźć, jest zapis w Biuletynie Urzędu Patentowego RP nr 18/2014, gdzie wyrażenie *bezczelna sosistość* jest zarejestrowane jako znak towarowy nr 428546 przez Wytwórnę Makaronu Domowego POL-MAK (dokument dostępny on-line na stronie: <http://portal.uprp.pl/wydawnictwa.html> [dostęp: 10.04.2016]).

dery. Powody mogły być dwa: 1) niezajomość tego tekstu literackiego, 2) zbyt odległa postać leksykalna frazemu od źródła. Nie wnikając, który z tych czynników był decydujący, brak odczytania nawiązań intertekstualnych w przedstawionym frazemie uznałam za wystarczający czynnik, aby uznać slogan za naruszający zasadę retorycznej stosowności. Nadawca popełnił podstawowy błąd – nie dostosował narzędzia komunikacji do odbiorcy. Każda reklama jest produktem kultury popularnej, aby więc była skuteczna, musi dostosować swój przekaz do „popularnego” potencjału kulturowego audytorium. Może jest to opinia krzywdząca, ale nie sądzę, aby wśród tzw. przeciętnego odbiorcy reklamy wykazano znaczący odsetek ludzi znających literaturę pokroju prozy Kundery. Pisałam już wcześniej o tym, że reklamodawcy – w zalewie coraz bardziej krzykliwych przekazów marketingowych – szukają form coraz bardziej niestandardowych, udziwnionych, zapominając, że nie jest to uniwersalny przepis na sukces w reklamie. Korzystanie z nawiązań intertekstualnych jest działaniem na delikatnej materii, powinno więc być nacechowane pewnym dla niej szacunkiem – analizowany tu slogan takiej postawy, niestety, nie ujawnia. Włączanie zasobów kultury wysokiej do sfery produktów kultury popularnej jest więc bez wątpienia wykroczeniem przeciwko retorycznej stosowności.

Wracając jeszcze do wyników mojego minieksperymentu – wybrana grupa testowa studentów nie tylko nie dostrzegła w sloganie językowej gry z Kunderowską *nieznośną lekkością bytu*, ale też uznała ten reklamowy frazem za niesmaczny estetycznie. Czynnikiem deprecjonującym jakość tego przekazu okazał się przymiotnik *bezczelna* pozostający w stylistycznym dysonansie wobec pozostałych elementów werbalnych sloganu.

Zaprezentowane powyżej efekty retorycznej weryfikacji nawiązującego do skrzydlatych słów sloganu dowodzą tego, jak łatwo jest przekroczyć granice retorycznej stosowności i to nawet w kilku wymiarach naraz: lekceważąc wspólnotę doświadczeń nadawcy i odbiorcy oraz naruszając harmonię spójności i estetyki komunikacji⁴¹.

⁴¹ Na podobne zjawisko, tyle że w przekazach medialnych, zwraca uwagę M. Worsowicz: „Obowiązujące w mediach reguły konstruowania przekazów, oparte na maksymalizacji emocjonalnego zaangażowania i pobudzania ciekawości odbiorców, stanowią standard, który wymusza na odbiorcy gotowość do kontaktu z nimi, również w sytuacji, gdy ich treści i/lub forma mogłyby naruszyć jego indywidualną wrażliwość. Jest to efektem zerwania w praktyce komunikacyjnej z tradycyjną zasadą przypisania odpowiedzialności za zachowanie stosowności przekazu jego nadawcy (twórcy)” (Worsowicz 2013: 16).

KONKLUZJE I UWAGI KOŃCOWE

Przedstawione w niniejszym szkicu modyfikacje skrzydlatego słowa są – z perspektywy retoryki – wyrazem połączenia działań inwencyjnych (poszukiwanie koncepcji i środków jej realizacji) oraz elokucyjnych (zmaterializowanie owej koncepcji w słowach). Tak samo jak w retorycznym porządku, tak i tutaj prymat ma inwencja i najpierw z uwagi na nią rozstrzygają się losy nowo powstałego frazemu w zakresie jego stosowności lub nie.

W klasycznych zastosowaniach retoryczna zasada stosowności wymagała, aby styl tekstu był adekwatny do jego treści, do sytuacji mówcy, statusu społecznego odbiorcy, realizowanego gatunku mowy, do przekonań etycznych oraz określonego standardu estetycznego. Odnosząc ten kanon wymogów do zastosowań w dyskursach, w których analizowałam użycie skrzydlatych słów, można wobec tych obszarów współczesnej komunikacji publicznej sformułować następujące konkluzje:

- 1) stosowny⁴² tytuł prasowy nawiązujący do skrzydlatych słów to taki, który po pierwsze – jest czytelny dla odbiorcy (wspólnota kompetencji kulturowej nadawcy i odbiorcy), po drugie – jest adekwatny treściowo do tematyki artykułu, po trzecie wreszcie – nie wzbudza estetycznej dezaprobaty;
- 2) stosowny komunikat marketingowy korzystający z odwołań intertekstualnych do skrzydlatych słów jest po pierwsze odpowiedni dla zakładanego odbiorcy, po drugie – czytelny nie tylko jako przekaz perswazyjny, ale i informacyjny, po trzecie – „smaczny” stylistycznie w każdym obszarze semiotycznym, z którego korzysta (słowo, obraz itd.).

Namysł nad analizowanym tu materiałem skierował moją uwagę na jeszcze jedną kwestię, o której chciałabym wspomnieć. Otóż pomimo tego, że w obu dyskursach, o których mowa, cel nawiązań intertekstualnych jest ten sam – zaintrygowanie odbiorcy, to zachowanie stosowności retorycznej ma w każdym z nich różną rangę aksjologiczną. W dyskursie dziennikarskim komunikat stosowny może być wartością autoteliczną jako pewien rodzaj wartości poznawczej (intelektualnej). Natomiast w dyskursie marketingowym skupienie uwagi odbiorcy zawsze prowadzi do przekonanie go do czegoś (np. do kupienia określonego modelu telefonu), czyli

⁴² Przymiotnika *stosowny* używam oczywiście w znaczeniu retorycznym.

musi być skuteczne pragmatycznie. Priorytetem jest więc tutaj komercyjna użyteczność, co sprawia, że stosowność retoryczna staje się w tym kontekście wartością instrumentalną.

Sądzę, że przedstawione wyżej konkluzje podjętych analiz wyjaśniają, na czym polega holistyczna wartość wybranego przeze mnie retorycznego narzędzia badawczego. Jako językoznawca jestem w pełni świadoma, że z perspektywy lingwistycznej wyczerpujące analizy podjętego tu zagadnienia wymagałyby interdyscyplinarnego podejścia metodologicznego. Nie kwestionując i takich procedur badawczych, chciałam pokazać, że w instrumentarium klasycznej retoryki znajdują się takie narzędzia, dzięki którym można i uzyskać satysfakcjonujące efekty poznawcze, i uniknąć pułapek eklektyzmu metodologicznego, które mogą czyhać na badaczy stosujących podejścia interdyscyplinarne⁴³.

BIBLIOGRAFIA

- Bąba S., 1989, *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań.
- Chlebda W., 2005, *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Opole.
- Chlebda W., 2010, *Skrzydlate słowa a frazeologia*, [w:] S. Bąba, K. Skibski, M. Szyzsek (red.), *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Teoria. Zagadnienia ogólne*, Poznań, s. 9–20.
- Grochala B., 2002, *Intertekstualność w nagłówkach „Gazety Wyborczej”*, [w:] K. Michalewski (red.), *Tekst w mediach*, Łódź, s. 222–229.
- Guz B., 2001, *Język wchodzi w grę – o grach językowych na przykładzie sloganów reklamowych, nagłówków prasowych i tekstów graffiti*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 9–21.
- Korolko M., 1998, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa.
- Lachmann R., 1977, *Retoryka a kontekst kulturowy*, „Pamiętnik Literacki”, z. 2, s. 257–273.
- Lewiński P.H., 2008, *Retoryka reklamy*, Wrocław.
- Markiewicz H., Romanowski A., 1990, *Skrzydlate słowa*, Warszawa.
- Matuszczyk B., Smoleń-Wawrzusiszyn M., 2007, *Synkretyzm a eklektyzm metodologiczny*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. LII, s. 135–142.
- Puzynina J., (1988), *Konotacje leksykalne w interpretacji tekstu literackiego*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Konotacja*, Lublin, s. 83–96.

⁴³ Na temat tego typu pułapek w postępowaniu badawczym zob. Matuszczyk, Smoleń-Wawrzusiszyn 2007.

- Szerszunowicz J., 2014, *Konotacje intrakulturowych skrzydlatych słów w przekładzie*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 14, s. 261–279.
- Ślawska M., 2008, *Tytuł – najmniejszy tekst prasowy*, „Rocznik Prasoznawczy”, R. II, s. 117–126.
- Tarsa J., 1995, *Dyskretny urok nagłówka, czyli skrzydlate słowa na łamach dzisiejszej prasy*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Filologia rosyjska”, z. 34, s. 101–107.
- Tokarski R., 1988, *Konotacje jako składnik treści słowa*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Konotacja*, Lublin, s. 35–53.
- Urbańczyk S. (red.), 1994, *Encyklopedia języka polskiego*, Ossolineum.
- Worsowicz M., 2013, *O duchu stosowności. Teoria retoryczna a współczesna praktyka medialna*, Łódź.

“THE UNBEARABLE LIGHTNESS OF BEING” – WINGED WORDS IN RHETORICAL INTERPRETATIONS

Summary

The subject of the article is to present a rhetorical approach in linguistic analysis of functioning of culture idioms (winged words) in the contemporary public discourse. The chosen example of the winged words is the Milan Kundera’s novel title *The Unbearable Lightness of Being* which turned out to be often rephrased/paraphrased and used idiom in Polish media (press titles) and commercials (slogans). The main directions of analysis was based on one of the fundamental rhetorical rules – the principle of appropriateness. The principle was recognized as a useful scientific tool in linguistic research because 1) it allows to deeply interpret intertextual games, 2) enables esthetic verification of idioms modifications in public discourse and, 3) lets to assess a communication act based on idioms as coherent or not in context of sender-recipient relations. Paraphrases and rephrases of analyzed winged words showed that they include both rhetorical *inventio* and *dispositio* techniques but the *inventio* strategy is crucial here for appropriateness. The main conclusions of the presented research for the analyzed texts of public discourse are as following: 1) *appropriate* press title based on winged words is clear for recipient, and coherent with the article subject; 2) *appropriate* slogan based on winged words is adequate to target recipient, and understood not only as persuasive but also informational text; 3) intertextual games in both types of public discourse are focused on intriguing the recipient but keeping the principle of appropriateness has different axiological rank in each of them: in press discourse appropriateness is an autotelic value as a kind of cognitive value, in marketing discourse commercial utility is a priority so appropriateness becomes instrumental value there.

Key words: winged words, public discourse, rhetorical methodology, the principle of appropriateness, *The Unbearable Lightness of Being*

Anetta Bogusława STRAWIŃSKA

Uniwersytet w Białymstoku

anetta.strawinska@tlen.pl

GLAMOUR, CHARYZMA, CELEBRITY, ILUZJA – SEMANTYCZNE UWIKŁANIA

„Jesteś jednością ze wszystkim co istnieje.
Stanowisz część wszystkiego.
Masz dostęp do wszystkich wymiarów rzeczywistości.
Możesz podróżować między światami.
Jeśli tylko zechcesz”

[Pawlikowska 2016: 365]

Wyraz *glamour* niewątpliwie należy do grupy leksemów semantycznie niejednoznacznych; tajemniczych² [Postrel: 2013]. Zdaniem Marii Poprzęckiej, jest to słowo „niejasne, ale przywołujące korowód obrazów: kaskada loków i sięgające namiętnych ramion rękawiczki Rity Hayworth, magnetyzujące spojrzenie Grety Garbo, satynowe suknie opinające ciało Ginger Rogers. Modelki prezentujące *new look* Diora, lodowate blondynki z filmów Hitchcocka [...]. Ale także twarz i trenz Humphreya Bogarta z »Casablanki«, kpiarski błysk w oku Clarka Gable’a, Gary Cooper stający do samotnego pojedynku w westernie »W samo południe«” [2014: 33]. Bezspornie (i w moim odczuciu bezpodstawnie) jest we współczesnej polszczyźnie określeniem kulturowo napiętnowanym³. Na podstawie prze-

¹ Artykuł jest poszerzoną wersją referatu zatytułowanego: *Glamour, charyzma, celebrity, (romansowa) iluzja rzeczywistości – semantyczne uwikłania* wygłoszonego 27 marca 2014 roku w Rzeszowie podczas ogólnopolskiej interdyscyplinarnej konferencji nt. *Dokąd prowadzą nas słowa* (zorganizowanej przez Zakład Socjologii Kultury i Antropologii Kulturowej).

² Wymawianych nawet w amerykańskiej angielszczyźnie z egzotycznym *u* [Postrel 2013].

³ Na przykład Rafał Ziemkiewicz, pisząc o literaturze *glamour* – w kontekście powieści Janusza Głowackiego zatytułowanej *Good night Dżerzi* (opartej na wątkach biografii Jerzego Kosińskiego; tytułowego Dżerzego; Warszawa 2010) – rozumianej jako nieelitarniej, spauperyzowanej, „drugiej kategorii” używa synonimów: „fuszerka, która wchodzi gładko

prowadzonych przeze mnie analiz jednoznacznie wynika, że na rodzimym gruncie w przeciągu zaledwie kilku ostatnich lat nastąpiła, niepokojąca z mojej perspektywy, pejoratywizacja analizowanego słowa z natury swojej neutralnego. Pod względem formalnym okazjonalizm⁴ *glamour* jest zapożyczeniem o pierwotnej grecko-łacińskiej proveniencji przejętym przez dwudziestowieczną polszczyznę poprzez medium angielskie i oznacza – zgodnie ze źródłosłowem – enigmatycznie rzecz ujmując ‘czar’, ‘magię’, ‘urok’, ‘blask’, ‘seksapil’, ‘bycie intrygującym(a)’⁵. Obecnie wyraz *glamour* utożsamiany jest najczęściej z kiczem⁶, tandetą, podróbką, „przerysowaniem w złym stylu”, bezguściem, sztucznością w sensie metaforycznym i dosłownym. Tego rodzaju przesunięcia semantyczne utwierdzają badacza w przekonaniu o słuszności umieszczenia omawianej jednostki leksykalnej w kategorii współczesnych neosemantyzmów⁷ nieobojętnych aksjologicznie. *Glamour* niesie bowiem oprócz semu wskazującego na emocje również sem oceniający stanowiący element objaśniający [Ruta, Wrześniak-Pietras 2013: 73–74]. Oznacza to, że jego definicja zawiera czytelne wskazanie, które ująć można w postaci zdania: „uważam, że X jest złe/(dobre?)”⁸. Przypuszczalnie z tych powodów ciągle jeszcze pozostaje on poza zasięgiem zainteresowań badawczych autorów dwudziestowiecznych źródeł leksykograficznych. Poza *Dobrym słownikiem* zamieszczonym w Internecie⁹, który rejestruje frazeologizm styl *galmour* (tj. ‘styl życia, ubierania się, wystroju wewnątrz itd. cechujący się bogactwem, dbałością o szczegóły oraz wyszukaną lekko staroświecką elegancją’), analizowany leksem nie jest potwierdzony przez współczesne lek-

jak danie z fast foodu i w takim samym stopniu organizm wzbogaca”, „grafomaństwo infekujące inne dziedziny kultury”, literatura „stargetowana na czytelnika »Gali«, »Vivy« i temu podobnych wydawnictw”, [w:] www.rp.pl/artukul/611242-Rafal-Ziemkiewicz-Good-night-Dzierzi-Janusza-Glowackiego.html#op-3; data dostępu: 21.05.2015.

⁴ Za okazjonalizm uznaję wyraz nieustabilizowany, nieobecny w słownikach języka polskiego [Jabczuga 2011: 93].

⁵ Zob. Strawińska 2014: 167–169.

⁶ Standardowo: kicz jako miejski i wiejski *glamour*. Por. Gundorowa 2010: 173–177; Fa-tyga, Michalski 2014. Dodatkowo: Moles 1979, Broch 1998, Mikeska 2008: 29–41.

⁷ Za nowoznacznik uznaję wyraz, który został użyty w nowym znaczeniu na gruncie języka polskiego [NSPP: 1704–1705, Wesołowska 1978: 49, Pisarek 1992: 222, Sokólska 2002: 132] „ustabilizowany w normie leksykalnej całkowicie, częściowo lub zupełnie nieustabilizowany” [Smótkowa 2001: 14].

⁸ Analizowany leksem pełni zatem w dzisiejszej polszczyźnie zarówno funkcję nominatywną, jak i ekspresywną [Jabczuga 2011: 93].

⁹ <https://dobryslownik.pl/slowo/glamour/218719/4/>; data dostępu: 21.05.2016.

sykony języka polskiego¹⁰. Inaczej niż inne modne wyrazy obce przejęte przez polszczyznę na przełomie XX XXI wieku, typu: *cool*, *yuppie*, *jazzy* czy *super*, które zostały odnotowane w źródłach o charakterze poprawnościowym¹¹. Dlatego, że krajowi leksykografowie do tej pory nie zwerbalizowali jednoznacznej całościowej słownikowej definicji słowa *glamour* – z żalem – zmuszona jestem przywołać sądy objaśniające stworzone przez badaczy zachodnich [zob.: Friedmann 2005: 216–253, Gundle 2008, Brown 2009, Isenstadt 2011, Postrel 2013]. „*Glamour* nie istnieje sam w sobie – ani jako styl, ani przymioty określonej osoby, ani nawet wartość estetyczna. Jego trudno uchwytność właściwości są zaledwie impulsem wywołującym uczuciowy rezonans. To ów rezonans, owo doznanie tworzy glam. *Glamour* polega na oddziaływaniu, jest pochodną interakcji, subiektywnych odczuć” [Poprzęcka 2014: 35]. Według Virginii Postrel, *glamour* podobnie jak mit czy legenda obiecuje nie tyle doświadczenie ideału, ile ewokuje inną rzeczywistość; poprzez obietnicę metamorfozy umożliwia ucieczkę od pospolitości. Jest podnietą dla marzeń. I jak piękne baśnie jest kreowany po to, by uwodzić, pociągać, kusić, urzekać, ale też i koić” [Poprzęcka 2014: 34].

W społecznej świadomości językowej¹² analizowany leksem zwierający nowe odcienie znaczeniowe, poprzez coraz częstsze użycie zadomo-

¹⁰ Także najnowsze źródła, tzn. *Internetowy słownik języka polskiego PWN* [www.sjp.pwn.pl; data dostępu: 20.05.2016] oraz *Wielki słownik języka polskiego* w wersji elektronicznej [www.wsjp.pl; data dostępu 18.05.2016] omawianego słowa nie notują. Słownik synonimów w wersji *online* zestawia go z bliskoznacznikami takimi jak: *blichtr*, *elegancja*, *przepych*, *wykwint* [www.synonimiczny.pl/sownik-synonimow/gl/glamour; data dostępu: 21.05.2016]. Zob. Strawińska 2014: 119–129; 2015: 207–219; 2016: 269–285.

¹¹ Dodatkowo leksemom *cool*, *yuppie* czy *super* naukowcy poświęcają uwagę w licznych specjalistycznych opracowaniach poświęconych chociażby zjawisku mody językowej [Markowski 1992, Miodek 1996, Czarnecka 2000, Ożóg 2001, Kołodziejek 2006: 219–231, Miodek 2015] a autorzy opracowań o charakterze glottodydaktycznym coraz częściej umieszczają je nawet w tytułach swoich prac. Zob. *Polski jest „cool”*. *Zeszyt ćwiczeń do nauki języka polskiego* [Piotrowska-Rola, Porębska 2013].

¹² Przywołuję termin Danuty Bartol-Jarosińskiej na określenie wspólnych określonej grupie ludzi przekonań i celów, dokładniej „całości żywotnych w społeczeństwie – lub grupie społecznej – sądów i wyobrażeń związanych z językiem w ogóle, czyli z różnymi zjawiskami języka oraz jego funkcjonowaniem” [1986: 27]. Badania Mirosławy Sagan-Bielawy potwierdzają, że istotnym składnikiem szeroko rozumianej kategorii świadomości społecznej decydującej o sposobach postrzegania nas jako społeczeństwa (tj. i tego, co nas konsoliduje, i tego czym odróżniamy się od innych) jest potoczna (nienaukowa) świadomość językowa. Ten rodzaj świadomości – zdaniem badaczki – tworzony poprzez wspólne, podzielane przez innych członków grupy obrazy, oceny czy opinie w znacznym stopniu opiera się na stereotypowym postrzeganiu zarówno zjawisk językowych, jak i grup społecznych posługujących się określonym językiem lub jego odmianami [2014].

wił się w języku, uległ generalizacji i stał się polisemem, wyrazem wieloznacznym, którego wszystkie znaczenia pochodzą od jednego źródła [Jabczuga 2011: 94], to znaczy inadekwatnie funkcjonuje albo jako synonim charyzmy, albo *celebrity*¹³, albo iluzji¹⁴. Modyfikacja omawianego słowa uzależniona jest od kontekstu. To właśnie kontekst każdorazowo determinuje jego znaczenie [Smółkowa 2001: 40]; sprawia, że jego definicja ma charakter otwarty [Langacker 1987: 405¹⁵]. Tezę tę potwierdzają badania ankietowe¹⁶ przeprowadzone przeze mnie 6–7 października 2014 roku. W próbie wzięło udział 78 studentów Uniwersytetu w Białymstoku. Kobiety stanowiły 85,9% ankietowanych, zaś mężczyźni 14,1%. Respondentami byli głównie studenci filologii polskiej, tj. 65,4% opiniodawców. Mniejszą grupę stanowiły osoby kształcące się na kierunkach: kulturoznawstwo (24,3%) oraz informacja naukowa i bibliotekoznawstwo (10,3%).

Badani – wbrew słoworodowi oraz teoretycznym założeniom sformułowanym przez zachodnich eksploratorów przywoływanego zjawiska – wśród konstytutywnych cech osobowości *glamour* najwyżej umieścili: ‘bycie modnym(a)’; ‘bycie nieosiągalnym(a), o magicznej aurze’; ‘postępowanie zgodnie z zasadami wyznaczonymi przez poradniki instruujące w jaki sposób stać się *glamour*’; ‘wzbudzanie podziwu, ideał’; ‘stylizacja na operową *divę*, hollywoodzką gwiazdę filmową, trendsettera preferującego tzw. miejski *look*’; ‘ukrywanie samodoskonalenia; tworzenie iluzji, że absolutnie każdy może osiągnąć wszystko bez większego wysiłku’; ‘wzbudzanie w audytorium zachwyty i tęsknoty’; ‘niecenienie seksualnych

¹³ Szczegółowe dane statystyczne w oparciu o badania ankietowe przedstawiam w tekście *Pokolenie glamour w świadomości współczesnej młodzieży akademickiej (na materiale ankietowym)*, w druku. Ilustrację przykładową zawierają artykuły: *Metamorfoza w stylu glamour. Podstawowe metody i sposoby kreowania kobiecości prezentowane przez autorów internetowych poradników modowych i lifestylowych* [2015: 207–219] oraz *Mężczyzna w stylu glamour (na podstawie internetowych poradników modowych i lifestylowych)* [2016: 269–285].

¹⁴ W literaturze zachodniej przywoływane słowo zestawiane bywa dodatkowo z pięknem, humorem [por. Postrel 2013] oraz pragnieniem, głównie w kontekście współczesnej reklamy jako momentu „spotkania i konfrontacji z »ja« oczekiwanym [...] przenoszącego w świat modelowy, pożądany” i szeroko pojętego konsumpcjonizmu [Prucia 2012: 147].

¹⁵ Według Langackera, zmiana kontekstu oznacza modyfikację znaczenia wyrazu. Dododzi on, że „semantic accommodation occurs whenever on expression that originally violates a selectional restriction comes to be used conventionally with no sense of semantic anomaly and thus interpreted as being compositional” [„semantyczna akomodacja występuje zawsze wtedy, gdy wyrażenie, które z początku naruszało zasady stylistyczne, zaczyna być używane konwencjonalnie, nie będąc już semantyczną anomalią, i staje się powszechnie zrozumiałe”, 1987: 405].

¹⁶ Ankieta była wypełniana w wersji papierowej.

TABELA 1. Osobowość *glamour* w świadomości językowej współczesnego użytkownika polszczyzny

Cechy	Odpowiedź									
	<i>glamour</i>		<i>celebrity</i>		człowiek charyzmatyczny		każdy		nie mam zdania	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
fajny(a), aprobowany(a), godny(a) naśladownictwa, mający(a) klasę	19	24,3	5	6,4	39	50,0	8	10,3	7	9,0
nieosiągalny(a); idealny(a)	36	46,1	11	14,1	6	7,7	–	–	25	32,0
kultowy bohater	9	11,5	10	12,8	21	26,9	2	2,6	36	46,1
doskonały(a), nietykalny(a), o „mocy ikon” typu Greta Garbo (która w pozie lodowatej obojętności, wypowiedziała legendarne już słowa: „Chcę być sama”)	40	51,3	5	6,4	22	28,2	–	–	11	14,1
ukrywający(a) swoje samodoskonalenie (a co za tym idzie wywołujący(a) iluzję, że każdy może osiągnąć wszystko w sposób łatwy i bez wysiłku)	29	37,2	21	26,9	6	7,7	2	2,6	20	25,6
unikający(a) mówienia o sobie, zdradzając jedynie fragmenty, sceny, „migawki” z własnego życia	18	23,1	16	20,5	11	14,1	10	12,8	23	29,5
wywołujący(a) zachwyt i tęsknotę	28	35,9	8	10,3	19	24,3	5	6,4	18	23,1
postępujący(a) zgodnie z zasadami wyznaczonymi przez poradniki instruujące w jaki sposób stać się <i>glamour</i>	40	51,3	11	14,1	2	2,6	4	5,1	21	26,9
ktoś, kogo obraz powstaje niezależnie od niego	10	12,8	24	30,8	13	16,7	11	14,1	20	25,6
czyste pragnienie, pożądanie, życzenie, chęć	26	33,3	16	20,5	6	7,7	4	5,1	26	33,3
ktoś wzbudzający podziw, admirację; inspirujący do działania	16	20,5	1	1,3	55	70,5	3	3,8	3	3,8
ktoś wyglądający jak operowa <i>diva</i> , hollywoodzka gwiazda, <i>femme fatale</i> , <i>trendsetter</i> preferujący tzw. miejski <i>look</i>	45	57,7	19	24,3	6	7,7	3	3,8	5	6,4
modny(a)	47	60,3	15	19,2	1	1,3	8	10,3	7	9,0

Źródło: opracowanie własne. Badanie ankietowe, p. 2, N = 78.

fantazji, wzbudzanie pożądania’; ‘bycie fajnym(ą), aprobowanym(ą), godnym(ą) naśladownictwa; posiadanie klasy’; ‘unikanie mówienia o sobie’. Najniżej w rankingu atrybutów postawy *glamour* znalazły się: ‘tworzenie wizerunku/obrazu jednostki niezależnie od niej’ oraz ‘mitologizowanie’.

Paralelnie z etymologią przyzywanego zjawiska oraz teoretycznymi osiągnięciami eksploratorów analizowanego doświadczenia osoba *gla-*

TABELA 2. Konstytutywne wyróżniki postawy *glamour*

Cechy dystyngtywne	Odpowiedź									
	<i>glamour</i>		<i>celebrity</i>		człowiek charyzmatyczny		każdy		nie mam zdania	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
ciepły(a), serdeczny(a), „swojski(a)”, prawdziwy	4	5,1	2	2,6	30	38,5	25	32,0	17	21,8
samodzielnie kreujący(a) własny wizerunek	14	17,9	26	33,3	21	26,9	13	16,7	4	5,1
lojalny(a)	2	2,6	3	3,8	20	25,6	22	28,2	31	
wzbudzający(a) zobowiązanie, zaangażowanie	6	7,7	5	6,4	38	48,7	4	5,1	25	32,0
naturalny(a), autentyczny(a), wierny(a) swoim ideałom, konsekwentnie realizujący(a) własne marzenia	3	3,8	3	3,8	43	55,1	18	23,1	11	14,1
w spektakularny sposób dążący(a) do osiągnięcia sukcesu	9	11,5	38	48,7	13	16,7	6	7,7	12	15,4

Źródło: opracowanie własne. Badanie ankietowe, p. 2, N = 78.

mour odznacza się: tajemniczością, zdolnościami i słonościami wizjonerskimi, heroizmem, pracowitością, nieprzeciętną osobowością, nieodpartą chęcią osiągnięcia sukcesu, dystansem do siebie i otaczającego świata. Dodatkowo powinna inspirować innych do naśladownictwa (tzw. sprawstwo), epatować spokojem, konstytuować legendę, tzn. albo świadomie i konsekwentnie jednostkowo kreować własny mit albo niezależnie od siebie generować tzw. kult bohatera.

Leksy *glamour* i charyzma przez użytkowników polszczyzny XXI wieku objętych badaniem (i nie tylko, o czym świadczą wypowiedzi medialne przedstawicieli polskiego show-biznesu zamieszczane głównie w przestrzeni Internetu) błędnie (nie są to bynajmniej pojęcia równoważne) traktowane są wymiennie. Dane statystyczne obrazuje poniższe zestawienie:

Słowo charyzma – zapożyczone z języka greckiego (gr. *χαρασματικός* ‘dary’) – oznacza ‘dar pozyskiwania i zjednywania sobie ludzi dzięki posiadaniu szczególnych cech osobowości sprawiających, że ktoś cieszy się autorytetem i dużym poparciem’ [Markowski 2010: 117]; „wyróżnienie i predestynowanie do niezwykłych celów” [Enkelmann 2000: 21]. W koncepcji chrześcijańskiej (mam na myśli przede wszystkim Weberowską socjologię religii), charyzma to niezwykły boski dar; moc o cha-

rakterze nadprzyrodzonym (*mana* ‘w wierzeniach ludów Oceanii, bezosobowa, nadnaturalna siła przenikająca ludzi i przedmioty przejawiająca się poprzez duchy, warunkująca często ich poczynania, zachowania oraz podlegająca dziedziczeniu; synonim: energii, efektywności, potęgi, prestiżu’, *orenda* ‘u Irokezów bezosobowa siła działająca w przyrodzie’), „której obecność przejawia się w czarach i czynach heroicznych” [Weber 2000: 37–38]; cecha magiczna, „podobnie jak siły »magiczne« w ściślejszym tego słowa znaczeniu: zaklinanie deszczu i chorób oraz nadzwyczajne [*aufieralltaglichen*] umiejętności techniczne” [Weber 1934: 310]. Charyzma z jednej strony może być zatem darem „przedmiotu [*Objekt*] lub osoby [*Person*], cechującym je z natury, którego nie sposób zyskać. Z drugiej zaś może i musi być sztucznie przydana przedmiotowi lub osobie za sprawą jakichś, oczywiście niepowszednich [*aufieralltaglichen*] środków [Weber 2002: 319; 1976: 246]. To „nie nagroda lub zapłata za coś” [Harper 1972: 63]. Z perspektywy niechrześcijańskiej natomiast jest emanującą i zniewalającą zarazem właściwością jednostki perfekcyjnie wykorzystującej sztukę oczarowania innych [Enkelmann 2000: 23]. Z rudymenarnych cech charyzmy, za Maxem Weberem, wymienić należy niewątpliwie: niestabilność i przejściowy charakter (rodzi się i upada w okresie gwałtownych przemian, tj. kryzysów czy rewolucji); nieograniczenie normami prawnymi władzy lidera (która opiera się na jego autorytecie); panowanie wodza wsparte wąską grupą ludzi osobiście przez niego wybranych (władza taka łatwo przeradza się w niedemokratyczną, z reguły kończy się wraz ze śmiercią lidera)¹⁷. Charyzma *sensu stricto* jest rodzajem przywództwa pobudzającego zwolenników danej osoby do organizowania się wokół niej; indywidualnym przymiotem jednostki (właściwością o randze takiej jak jej inteligencja). Jest więc „wariantem osobistego magnetyzmu inicjującym lojalność” [tłumaczenie własne za: Postrel 2013: 116]. Człowiek charyzmatyczny to ktoś, mający świadomość własnej wartości, tzn. odważnie i bez skrzepowania komentujący swoje osiągnięcia; osobistym przykładem potwierdzający przywództwo i przydatność do rządzenia oraz od swoich bezpośrednich współpracowników /popleczników/entuzjastów/fanatyków wymagający maksymalnego poświęcenia [Postrel 2013: 116].

¹⁷ Z upływem czasu może nastąpić zjawisko jej „spowszednienia” i przekształcenia się panowania charyzmatycznego w panowanie tradycyjne lub legalne, zob. Weber 2002: 185–192.

Jako urzeczywistnienie typu przywódcy charyzmatycznego w polskiej rzeczywistości politycznej¹⁸ niemal zawsze na pierwszym miejscu wymieniany jest (nie tylko przez swoich biografów lecz głównie politologów oraz dziennikarzy politycznych) laureat Pokojowej Nagrody Nobla – Lech Wałęsa [zob. Czyżewski 1990: 82–92; Zaborowski 1995; Brzeziecki, Brunetko, Skoczylas 2005; Sztafel 2005: 144–150, Wildstein 2005; Lipiński 2011: 107–120, Hartliński 2012]. Komitet Noblowski przyznając mu 5 października 1983 r. to wyróżnienie w uzasadnieniu wskazał m.in.: „Działania Lecha Wałęsy charakteryzowały się determinacją w dążeniu do rozwiązania problemów jego kraju poprzez negocjacje i współpracę, bez uciekania się do przemocy. Lech Wałęsa próbował zapoczątkować dialog między organizacją, którą reprezentuje – „Solidarnością” – a władzami. Komitet uznaje Wałęsę za wyraziciela tęsknoty za wolnością i pokojem, która – mimo nierównych warunków – istnieje niepokonana we wszystkich narodach świata. W czasach, w których odprężenie i pokojowe rozwiązywanie konfliktów są bardziej potrzebne niż kiedykolwiek wcześniej, wysiłek Wałęsy jest zarówno natchnieniem, jak i przykładem”¹⁹. Wałęsa miał (i ma) świadomość faktu, że w latach 80. XX wieku dawał ludziom poczucie misji²⁰; sprawił, że w rodakach zrodziło się poczucie więzi i przekonanie, że uczestniczą w czymś wielkim, wynikającym z moralnie słusznych przesłanek. Potwierdzeniem tej tezy jest wypowiedź byłego prezydenta RP z sierpnia 1980 roku: „Przemawiając do ludzi usłyszałem swój głos, zupełnie jakbym wydobywał się z ogarniającej mnie fali, która przedtem głużyła, to co mówiłem. Po raz pierwszy słowa, które wypowiadałem, uzyskały synchronizację z myślami, z wolą, z pla-

¹⁸ Postaci charyzmatyczne z innych płaszczyzn społeczno-kulturowych, to np.: Jurek Owsiak (osoba nieukrywająca swoich ograniczeń i wad, która w konkretnej sytuacji – *Wielkiej Orkiestrze Świątecznej Pomocy* – z powodzeniem odgrywa rolę lidera), polarnik Marek Kamiński (mający autorytet osiągnięć, czynów, zrealizowanych idei i marzeń), Marek Kotański (psycholog i terapeuta, twórca m.in. Monaru i Markotu oraz hospicjum dla osób dotkniętych chorobą Alzheimera w Wandzinie) czy aktorka Ewa Błaszczyk (założycielka, współfundator i prezes organizacji pożytku publicznego *Akogo?* mającej na celu pomoc dzieciom po ciężkich urazach mózgu, często przebywających w śpiączce. Fundacja wybudowała pierwszą w Polsce klinikę *BUDZIK*; oficjalne otwarcie miało miejsce 7 grudnia 2012 roku, a pierwsi pacjenci zostali przyjęci w lipcu 2013 roku).

¹⁹ [http://pl.wikipedia.org/wiki/Lech.Wa%C5%82%C4%99sa](http://pl.wikipedia.org/wiki/Lech_Wa%C5%82%C4%99sa); data dostępu: 28.02.2014.

²⁰ „Przed Sierpniem znany byłem jako prosty robotnik, jeden z wielu związkowców. W przeciągu dwóch tygodni, dzięki strajkowi, stałem się znanym na świecie. Mówi się, że byłem jednym z filarów wolnych związków, ale z pewnością nie pierwszym, ani najważniejszym. Prawdą jest, że od początku miałem wpływ na ludzi” [Zaborowski 1995: 10].

nem, który miałem ludziom do przekazania. Uzyskałem jakąś lekkość i pewność siebie [...]” [Brzeziecki, Brunetko, Skoczylas 2005: 53]. Komponenty charyzmy Lecha Wałęsy, to: 1. personifikacja, tj. symboliczny „skok przez płot” jako ucieleśnienie procesu zbiorowej „drogi do wolności”; „z Noblem, palcami uniesionymi w geście zwycięstwa, z Matką Boską w klapie, wielkim długopisem i charakterystycznymi wąsami Lech Wałęsa jest i będzie symbolem bezkrwawej rewolucji”²¹; 2. identyfikacja ruchu z przywódcą posunięta do mitologizacji (przesłonięcie zasług innych ludzi oraz ich wysiłków zbiorowych, a nawet przypisanie ich tylko Lechowi Wałęsie); 3. legenda czy wręcz mit o niezłomnym robotniku, który samotnie pokonał komunę wzorowana na żywotach bojowników, oparta na utartym schemacie hagiograficznym: biografia przedstawiana w taki sposób, aby wszystko to, co nastąpiło potem, wyglądało na wcześniej przewidziane; 4. sprawstwo – Lech Wałęsa („sierżant na barykadach”) – współtwórca „Solidarności”; świadomy, suwerenny i aktywny uczestnik gry²² (to nie figurant, maskotka; to ktoś, kto zaskoczył reżyserów własną grą), który „otworzył drzwi do wolności” nie tylko Polakom, ale i innym krajom dawnego obozu socjalistycznego/narodom uciskanym w systemach totalitarnych²³; 5. heroizm przejawiający się w jego niezłomności w dążeniu do celu²⁴, wierności zasadom²⁵ i gotowości poniesienia

²¹ Więcej na http://www.styl.pl/raporty/raport-show/ludzie/news-lech-walesa-jeden-czlowiek-wiele-legend,nId,1032835#utm_source=paste&utm_medium=paste&utm_campaign=firefox; data dostępu: 20.05.2015.

²² Oto jak Wałęsa w książce zatytułowanej *Droga nadziei* sam siebie postrzega: „jestem idealistą [wierzę w postęp ludzkości – uściślenie A.S.] w tym znaczeniu, że chciałbym, żebyśmy dążyli ku ideałom, w które wierzę. [...] Nie jestem filozofem, a jeżeli zdarza mi się kłaść nacisk na duchowy wymiar danego działania, to nie wynika to z żadnego fanatyzmu. Moje życie duchowe i religijne pozwala mi na właściwe ustawienie w mojej siatce wartości problemów, które napotykam. [...] Bez wewnętrznego ładunku nie może być mowy o trwałości przekonań ani o dobrej robocie” [1989: 382–383].

²³ „Naród [...] tkwiąc w samym środku skostniałego układu, będącego wynikiem przestarzałego politycznego podziału świata, zapowiedział w sierpniu 1980 roku nadejście nowej epoki, w której polityczne »tabu« przestaje być problemem. Dokonał tego na oczach świata w sposób bezkrwawy, nie zagrażając nikomu. W centrum uwagi postawił nie ideologię, system gospodarczy czy polityczny – ale człowieka. Program ten uznany został za rewolucyjny. Dla nas nie miało to nic wspólnego z rewolucją. Mieliśmy odczucie, że po wielu latach stania na głowie – wracamy do normalnej pozycji” [Wałęsa 1989: 6].

²⁴ „Łączy nas jedna i ta sama sprawa, wspólna dla całego naszego pokolenia: Solidarność” [Wałęsa 1989: 9].

²⁵ „Nauczyłem się w życiu wierzyć w przeznaczenie. [...] A potem, pod wpływem doświadczeń życia odkryłem jeszcze sens słowa zawierzenie. [...] Przeznaczenia nie pojmuję w sposób fatalistyczny czy bierny. Przeciwnie – zrozumienie sensu rozmaitych przeznaczeń

najdotkliwszych konsekwencji swoich patriotycznych wyborów²⁶ (kwestia „teczki Bolka”, czyli współpracy agenturalnej z SB).

Choć bycie *glamour* (podobnie jak w przypadku charyzmy) zależy od wewnętrznej pewności siebie, to osobowość *glamour* (w opozycji do charyzmy) cechuje przede wszystkim tajemniczość. Postawa *glamour* jest bowiem efektem umiejętnie nieujawnianej pracy nad sobą; ustawicznego przełamywania jednostkowych słabości, pokonywania lęków i ograniczeń (co w efekcie finalnym umożliwia/zapewnia bycie lepszym, doskonalszym; idealnym). „Nie jest to łatwe do osiągnięcia, ale możliwe” [Gundle 2008: 380]²⁷.

Osobowością *glamour* na gruncie rodzimym jest chociażby Roman Kluska – przedsiębiorca; twórca i były prezes giełdowej spółki Optimus S.A.; założyciel portalu internetowego Onet.pl. oraz spółki z amerykańskim koncernem zbrojeniowym Lockheed Martin²⁸, który w 2003 roku staje się dla Polaków symbolem-idolem gnębionych przedsiębiorców; laureat Nagrody Kisielea za „walkę z bezprawiem aparatu państwowego”²⁹ obecnie utrzymujący się z oszczędności. Zarobione pieniądze przeznacza głównie na działalność charytatywną (sponsoruje m.in. budowę domów spokojnej starości oraz na rozbudowę Sanktuarium Miłosierdzia

czeń wymaga niemałej odwagi i aktywnego stosunku do życia, ludzi, wydarzeń. [...] Do tego trzeba dodać bardzo prostą filozofię: zawsze starać się robić coś dobrze, maksymalnie uczciwie” [Wałęsa 1989: 5]. „Jednego jestem pewien – tego, że jak raz się coś zdobędzie, nie wraca się do punktu wyjściowego. To, co konieczne, ujrzy w końcu światło dzienne. Realizacja tego może być przyhamowana, ale nie zastopowana” [Wałęsa 1989: 382].

²⁶ „Dziś znalazłem się w punkcie, w którym nie mam wyboru: nie mogę nie wytrwać. Muszę przyjąć miejsce, na którym jestem, bo mnie wyśmieją, wyszydzą, bo moim wnukom nie dadzą spokoju; że pozwoliłem się zepchnąć, że nie rozwiązałem problemów, tak jak powinienem. W bilansie życiowych rozliczeń liczy się także głos mojej żony Danuty i może los nas ukarze za ten publiczny rozgłos, może to co zyskałem – stracę w dzieciach, dla których mam tak mało czasu pochłonięty stale publicznymi sprawami. [...] Jak oceni ten krok ktoś za pięćdziesiąt, za sto lat?” [Wałęsa 1989: 7–8].

²⁷ Według Stephena Gundle, chociaż potencjalnie moglibyśmy być gwiazdami, prawda jest taka, że większość z nas nie jest w stanie tego dokonać. W rezultacie jesteśmy zafascynowani tymi, którzy (pochodząc ze środowisk podobnych do naszych) należą do innego (w naszym mniemaniu lepszego) świata [2008: 380].

²⁸ „Przeszedł swoistą drogę przez mękę od bogactwa, sławy i chwały do więziennej celi. Ale ofiara nie poszła na marne. Ludzie w Polsce powiedzieli: dość!” – tak przedstawia Kluskę dziennikarka telewizyjna Elżbieta Jaworowicz, [w:] http://wyborcza.pl/duzyformat/1,133128,14128202,Roman_Kluska_Legenda_o_dobrym_pasterzu.html; data dostępu: 15.03.2014.

²⁹ Zob. http://pl.wikipedia.org/wiki/Roman_Kluska; data dostępu: 26.07.2015.

Bożego w Łagiewnikach) oraz pionierską produkcję ekologicznej żywności, zwłaszcza serów.

Glamour (w przeciwieństwie do charyzmy jako indywidualnej cechy lidera niewątpliwie zwiększającej przywództwo) jest wizją jednostki przewodzącej, jej obrazem kształtowanym przez otoczenie, czy raczej obserwatorów [Postrel 2013: 116]. W opozycji do *glamour*, charyzma działa natychmiast, głównie poprzez kontakt osobisty; przyciąga audytorium [Goban-Klas 2009: 207–235] do podzielenia preferencji charyzmatycznej postaci z zobowiązaniami względem niej; szukania pozytywnych uczuć od niej płynących.

Jednak najostrzej *glamour* i charyzmę różnicuje śmierć, tzn. ostateczna tajemnica. Osobowość *glamour* istnieje tyle, ile trwa przekazywana kulturowo pamięć audytorium. Może żyć w pamięci zbiorowej nieustannie, bez cezury czasowej. Charyzma natomiast ginie wraz z jej posiadaczem³⁰.

Konkludując wątek powyższych rozważań, różnice pomiędzy *glamour* a charyzmą dadzą się ująć w następujący sposób:

TABELA 3. *Glamour* a charyzma

<i>Glamour</i>	Charyzma
<i>cool</i> ‘aprobowany(a), akceptowany(a), mający(a) naśladowców’	<i>warm</i> ‘serdeczny(a)’
<i>distant</i> ‘zdystansowany(a), nieosiągalny(a)’	<i>personal</i> ‘indywidualny(a)’
<i>admiration</i> ‘wywołujący(a) podziw, admirację’	<i>loyalty</i> ‘lojalny(a)’
<i>audience defines meaning</i> ‘publiczność/widownia decyduje (tworzy) znaczenie jednostki; audytorium mitologizuje’	<i>charismatic person defines meaning</i> ‘sam(a) tworzy swój obraz; sam(a) siebie kreuje’
<i>desire</i> ‘pożądany(a), wywołujący(a) pragnienie, chuć’	<i>commitment</i> ‘wymagający(a) zobowiązania, zaangażowania’
<i>still photo</i> ‘epatujący(a) spokojem, cichy(a), o stałym(a), niezmiennym wizerunku’	<i>live performance</i> ‘spontanicznie siebie kreujący(a)’
<i>good for campaigning</i> ‘skuteczny(a) podczas prowadzenia kampanii’	<i>good for governing</i> ‘predystynowany(a) do kierowania/rządzenia’

Źródło: opracowanie na podstawie książki Postrel 2013: 116, tłum. M. Pędich.

Wyraz *glamour* jest, przez użytkowników współczesnej polszczyzny, równie często mylnie utożsamiany ze światem *celebrity*. Świadczy o tym

³⁰ Zdaniem badaczki, jako wyjątek traktować należy postać Joanny d’Arc, która po śmierci traci swoją charyzmę „a publiczność pragnie jej mitu; z prostej wiejskiej dziewczyny staje się symbolem wysłanniczki-wybranki Boga w celu upokorzenia wielkich i potężnych”, tj. przybiera kształt *glamour* [Postrel 2013: 118].

choćby nagroda Kobieta Roku Glamour 2010 przyznana Dorocie Rabczewskiej vel Dodzie³¹ piosenkarce popowej – niewiele mającej wspólnego z postawą *glamour*³² w rozumieniu Elizabeth Wilson³³. Artystka jako *celebrity* ustawicznie potrzebuje kontaktu; jest agresywnie konfrontacyjna, bezczelna, wulgarna niejako wbrew wymagającemu alienacji, dystansu, nietykalności *glamour'owi*. O czym świadczą następujące jej publikowane w mediach wypowiedzi: „Nie widzę się w sklepie, albo nie wiem, też być dentystką to jest po-pie*dolona sprawa”³⁴; „Ja pie*dole to już niedaleko. A ty wiesz, że ja w ogóle zaprosiłam rodziców Radka i w ogóle swoich na święta? Ale wiesz jak mam prze*ebane? Pasztet ku*wa, mięsiwa, wszystko muszę robić. Ale to jest nic. Wy się śmiejecie ku*wa, ale wiesz. No, jajecznicza, herbata, dobra, ale wiesz, jakieś żurki, srurki, z to-

³¹ Urodzona 15 lutego 1984 r. w Ciechanowie; polska piosenkarka wykonująca muzykę z pogranicza popu i rocka; autorka tekstów. W latach 1998–2000 aktorka musicalowa teatru Buffo (występowała w musicalach *Metro* i *Przeżyj to sam*). W latach 2000–2007 wokalistka zespołu Virgin (albumy: *Virgin*, *Bimbo*, *Ficca*). Karierę solową rozpoczęła w 2007 roku. Debiutancki album zatytułowany *Diamond Bitch* osiągnął status platynowej płyty (5 tygodni z rzędu utrzymywał się na pierwszym miejscu listy sprzedaży płyt OLiS osiągając sprzedaż 45 tysięcy zestawów). Drugi solowy album pt. *7 pokus głównych*, którego premiera odbyła się 30 maja 2011 r., sześć miesięcy później, również zyskał miano platynowego krążka. Doda była wielokrotnie nominowana oraz nagradzana w muzycznych konkursach i plebiscytach. W latach 2007 i 2009 otrzymała nagrodę *MTV Europe Music Awards* w kategorii „Najlepszy polski wykonawca” oraz zajęła drugie miejsce w rankingu „Najlepszy europejski wykonawca”. W 2010 r. otrzymała nagrody *VIVA Comet* w kategorii „Artysta 10-lecia” i „Przebój 10-lecia” (nominacja za utwór pt. *Szansa*). W cyklu reportaży telewizyjnej CNN poświęconym Polsce, Dorota Rabczewska znalazła się na liście dziesięciu najbardziej znanych Polaków. W 2010 r. czasopismo „Machine” uznało ją za jedną z pięćdziesięciu najlepszych polskich wokalistek. W 2011 r. tygodnik „Wprost” umieścił Doda na liście stu najbardziej wpływowych Polaków, zaś magazyn „Viva” uznał Rabczewską za jedną z dziesięciu najbardziej wpływowych kobiet w kraju, [w:] dodaqueen.com; data dostępu: 13.04.2015.

³² Zdaniem Postrel, współczesny kształt zjawiska *glamour* reprezentują m.in. *Kate Moss* (która stała się prawdziwą ikoną – wizualizacją pragnień) i *Angelina Jolie*, por. Kotowska 2012: 71. Na rodzimym gruncie postacią *glamour* jest chociażby Beata Pawlikowska – podróżniczka, pisarka, dziennikarka, fotografka, tłumaczka, ilustratorka książek czy ks. Jan Kaczkowski (zmarły na glejaka mózgu) – dyrektor Hospicjum pw. św. Ojca Pio w Pucku.

³³ Wilson jest badaczką, która jako pierwsza dokonała rozróżnienia analizowanych terminów [2001: 160].

³⁴ Autorka nie ponosi odpowiedzialności za formę (z zachowaniem oryginalnej pisowni) i treść cytowanych w artykule wypowiedzi celebrytki, które są ogólnodostępne w internetowej przestrzeni. Rejestrują (powielają i przetwarzają) je takie polskie portale plotkarskie jak: Efakt.pl, Papilot.pl, Plotek.pl, Pudelek.pl oraz Superekspress.pl (se.pl). Przywoływanie wulgaryzmów w niniejszym tekście nie jest wyrazem ich akceptacji ze strony autorki, ale wierności wobec zgromadzonego materiału i rzetelności badawczej. Cyt. za: http://www.plotek.pl/plotek/56,79592,9805353,Kim_bys_byla_gdybys_nie_spiewala_.,10; data dostępu: 28. 02.2014.

rebki je*ne”³⁵; „Byłam na jednym z bardziej wyluzowanych ślubów ever, było genialnie! Wzruszające i mądre nabożeństwo [...] na pewno »zapozyczyć« jedno – ksiądz, który będzie udzielał mi ślubu, będzie musiał mieć żonę [...] ciężko wziąć do serca rady wegetarianina jak usmażyć steka... c’mon a jak to się komuś nie podoba i właśnie obgaduje mnie za moimi plecami, niech ma pewność, że jego słowa spływają po nich i lądują właśnie tu” (pod spodem zamieściła zdjęcie damskich pośladków – przypis A.S.)³⁶; „Po co się kłócić albo tłumaczyć komuś, że nie jest się w ciąży, jak on to przecież PRZECZYTAŁ w mądrej gazecie! – grzmi w felietonie. Jestem w ciąży i jebana kropka! A jak nie urodzę, to znaczy, że na pewno usunęłam lub zjadłam i znowu przez trzy dni wszędzie afera, bo choć każdy ma »dystans«, łyka wszystko jak tania dziwka spermę. Szkoda czasu na procesy, wolę grać koncerty i uprawiać duuużo seksu”³⁷.

Powyżej zilustrowana kreacja medialna potwierdza obserwacje Ewy Wojciechowskiej, według której „w czasach międzywojennych [...] gwiazdy to były osobowości z wielkim dorobkiem, dziś wystarczy, że się kilka razy pokażesz by nazwali cię gwiazdą. [...] To [dop. A.S.] »nicobryci«, bo nie mają roli na koncie, ani w filmie, ani w serialu, nie nagrali płyty. Nie zrobili nic, a jest o nich głośno, ale to też sztuka! [...] mamy »sroł-biznes«, i [...] co najwyżej czerwoną wycieraczkę” [za: Kotowska 2012: 71]³⁸.

A tak oto omawiane pojęcia różnicują białostoccy studenci:

TABELA 4. Respondenci o *celebrity*

Cechy	Odpowiedź									
	<i>glamour</i>		<i>celebrity</i>		człowiek charyzmatyczny		każdy		nie mam zdania	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
osoba, która publicznie „się obnaża” ujawniając wszystkie informacje dotyczące swego prywatnego życia	3	3,8	68	87,2	–	–	1	1,3	6	7,7

³⁵ http://www.plotek.pl/plotek/56,79592,9805353,O_swietach_z_Radkiem,,12.html; data dostępu: 28.02.2014.

³⁶ http://www.pudelek.pl/artukul/41515/ksiazk.ktory.bedzie.udzielal.mi.slubu.musi_miec_zone/; data dostępu: 28.02.2014.

³⁷ http://www.pudelek.pl/artukul/36253/doda_atakuje_quotlykacie_to_jak_tania_dziwka_spermequot/; data dostępu: 28.02.2014.

³⁸ „Ja tę wycieraczkę szanuję. A gwiazdy, nawet te, które czasami robią głupie rzeczy, podziwiam za odwagę” [Kotowska 2012: 71].

Cechy	Odpowiedź									
	glamour		celebrity		człowiek charyzmatyczny		każdy		nie mam zdania	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
gwiazda desperacko zwracająca na siebie uwagę	4	5,1	68	87,2	1	1,3	–	–	5	6,4
osoba inwazyjnie kontaktowa	3	3,8	4	5,1	39	50,0	29	37,2	3	3,8
osoba „ukazująca w nadmiarze prawdziwe bolesne cierpienia”	6	7,7	63	80,8	–	–	–	–	9	11,5
osoba wystylizowana, przerysowana, nienaturalna	21	26,9	41	52,6	–	–	2	2,6	14	17,9
ktos atrakcyjny fizycznie, ponętny, seksowny, pełen seksapilu	32	41,0	18	23,1	6	7,7	7	9,0	15	19,2

Źródło: opracowanie własne. Badanie ankietowe, p. 2, N = 78.

Według autorów internetowej wersji *Słownika języka polskiego*³⁹, celebryta (z łac. *celebrare* poprzez medium ang. *celebrity*) to z jednej strony osoba popularna, często pojawiająca się w środkach masowego przekazu; sława, gwiazda, która obnosi się swoim gwiazdorstwem, „osoba znana z tego, że jest znana”⁴⁰; z drugiej zaś idol, gwiazda, fiu-bózdziu⁴¹.

*Wielki słownik wyrazów obcych*⁴² – obok formy celebryta – poświadcza jej męski odpowiednik, tj. celebryt⁴³, który definiuje jako osobę powszechnie znaną, często występującą zwłaszcza z telewizji i kolorowych magazynach oraz wzbudzającą ich zainteresowanie bez względu na pełnione przez nią zawód (najczęściej są to aktorzy, piosenkarki, uczestnicy *reality show*, sportowcy czy dziennikarze). Wikipedia⁴⁴ podaje, że do stycznia 2009 r. omawiany wyraz w zasobie słów polskiego internauty nie istniał. W polskojęzycznej przestrzeni komunikacyjnej długo był traktowany jako termin specjalistyczny z zakresu wiedzy o mediach; ogra-

³⁹ <http://sjp.pl/CELEBRYTA>; data dostępu: 4.03.2014.

⁴⁰ Cyt. za: Danielem Boorstinem (1961 r.), zob. <http://definicja.net/definicja/Celebryta>; data dostępu: 4.03.2014.

⁴¹ Przywołuję definicję za: *Darmowym słownikiem synonimów*, [online] <http://synonim.compele.com/celebryta/>; data dostępu: 4.03.2014.

⁴² *Wielki słownik wyrazów obcych*, red. A. Bańkowski [dalej: WSWO], Warszawa 2012.

⁴³ WSWO, jako osobne hasło, odnotowuje również zapożyczenie w postaci niezasymlowanej, tj. *celebrity/celebrities*.

⁴⁴ <http://pl.wikipedia.org/wiki/Celebryt>; data dostępu: 4.03.2014.

niczony do niewielkiej ilości publikacji fachowych z dziedziny medioznawstwa⁴⁵.

Z ustaleń autorów *Narodowego korpusu języka polskiego* wynika, że celebryci jako os skupiająca uwagę mniej więcej połowy Polaków obecnie „skutecznie zastąpili dawnych idoli czy jeszcze dawniejsze autorytety. Statystyczny oglądacz ma poczucie, że jest blisko związany z celebrytą, tyle że pan celebryta już tego poczucia nie ma”⁴⁶. Celebryta to zatem współczesna odmiana figuranta⁴⁷, gdyż – aby o nim mówiono – nie musi niczego dokonać; „wystarczy, że jest”, że zdoła sam zwrócić na siebie uwagę albo zdyskontować sytuację, gdy został wybrany na obiekt powszechnej uwagi. Rozróżniamy dwa rodzaje postawy celebryckiej: 1. autopasożytnictwo, czyli „odcinanie kuponów” od dawnych dokonań–zasług, wcześniej – za sprawą jakiś osiągnięć – zyskanej sławy; 2. pasożytowanie na związkach z innymi, dokładniej znajomymi i bliskimi sławnych ludzi (postawa taka obejmuje także kontakty z rywalami, krytykami, demaskatorami osób ważnych czy wpływowych; jest również przypisywana przeciwnikom gwiazd show biznesu, zyskującym na znaczeniu przez atak na nie.

Opozycję *glamour – celebrity* najogólniej można przedstawić w następujący sposób:

TABELA 5. *Glamour a celebrity*

<i>Glamour</i>	<i>Celebrity</i>
atrybut człowieka; jego wyjątkowość, magiczna aura	demonstruje publicznie „to co ma w środku, przez co całkowicie się obnaża”
posągowość/doskonałość, ikoniczność	desperacko dąży do publicznego zaistnienia; sprzedaje intymność
nietykalność	funkcjonuje w interakcji
cechy: tęsknota, podziw i aspiracje, by być lepszym, doskonalszym	cechy: zazdrość, złość, chciwość, radość z cudzego niepowodzenia

Źródło: opracowanie na podstawie książki Postrel 2013, tłum. M. Pędich.

⁴⁵ Lista publikacji znajduje się w obrębie podanego hasła.

⁴⁶ <http://nkjp.pl/poliqarp/nkjp-balanced/query/4/>; data dostępu: 4.03.2014.

⁴⁷ Z internetowych źródeł leksykograficznych wynika, że leksem figurant oznacza osobę medialnie eksponowaną, absorbującą swoją obecnością uwagę otoczenia lub odwracającą jego uwagę od istoty rzeczy, od działań zakulisowych, od faktycznych sprawców, inicjatorów lub właścicieli czegoś, względnie firmującą swoim splendorem coś, o czym sama nie decyduje.

Respondenci nierzadko *glamour* definiują także w kategoriach iluzji cechującej (niejako wpisanej w) klasyczny romans. Internetowy *Słownik języka polskiego PWN* leksem *iluzja* (łac. *illusio* ‘szyderstwo, ironia, złudzenie’) definiuje jako ‘1. wrażenie, że się widzi coś, czego w istocie nie ma; złudzenie; urojenie; fałszywe przekonanie; 2. wiarę w coś lub w kogoś albo przekonanie o czymś, niemające pokrycia w rzeczywistości; 3. zniekształcone widzenie⁴⁸ lub błędna interpretacja czegoś pod wpływem silnych emocji; przen. nierealne nadzieje lub plany’⁴⁹, także chorobliwe, nieuzasadnione przekonanie nieustępujące pod wpływem logicznej argumentacji⁵⁰.

Marzeniom właśnie zawdzięcza popularność, karmiący odbiorców iluzją⁵¹, Jerzy Zięba, neuroterapeuta od 20 lat zajmujący się metodami leczenia i zapobiegania chorobom przewlekłym i nowotworom bez stosowania środków sztucznie syntetyzowanych, hipnoterapeuta kliniczny pracujący w Austrii i USA, tłumacz, autor – zwalczanej przez lobby lekarskie i koncerny farmaceutyczne – książki *Ukryte terapie. Czego lekarz Ci nie powie*⁵². Poradnik Zięby z serii „jak żyć”, w zamierzeniu demaskatorski (co wyraźnie sugeruje podtytuł), opozycyjny w stosunku do „chemizacji współczesnej medycyny, gdzie skutki uboczne serwowanych leków syntetycznych są często groźniejsze od chorób, przeciwko którym zostały zastosowane” [Baron, za: Zięba 2015: 11] wprowadza czytelnika w magiczny świat „najistotniejszych mikro- i makroskładników pokarmowych, jakimi są m.in. witaminy [zwłaszcza C, D, także K, A, E – dopisek A.S.], minerały, tłuszcze” [Baron, za: Zięba 2015: 10] niezbędnych głównie w leczeniu złośliwych nowotworów. Zięba w gawędowy sposób tworzy wizję

⁴⁸ Tzw. iluzja percepcji, zob. <https://books.google.pl/books?isbn+8365170744>; data dostępu: 10.05.2016.

⁴⁹ <http://sjp.pwn.pl/sjp/iluzja;2561213.html>; data dostępu: 17.05.2016; www.impresaxl.pl/co-znaczy-iluzja; data dostępu: 10.05.2016.

⁵⁰ *Czym są iluzje*, [w:] *Rozwój i świadomość*, [online] <https://zesforest.word.press.com/2009/12/08czym-sa-iluzje>; data dostępu: 10.05.2016.

⁵¹ Mimo deklarowanej skuteczności proponowanych przez neuroterapeutę metod leczenia pacjentów, nie wszystkich zdecydowanych na poddanie się działania jego autorskich sposobów walki z nieuleczalnymi chorobami cywilizacyjnymi, udało się Ziębie uratować. Dlatego też tego typu praktyki nie mogą być traktowane jako substytut konwencjonalnych sposobów przywracania zdrowia.

⁵² Z wykształcenia jest magistrem inżynierem, który skończył Akademię Górniczo-Hutniczą w Krakowie, [w:] <http://baranowscy.eu/wordpress/jerzy-zieba-ukryte-terapije-recenzja/>; data dostępu: 21.05.2016.

świata bez chorób cywilizacyjnych, idyllicznej przestrzeni bez cierpienia i strachu przed bezsilnością (która zawsze towarzyszy pacjentom i ich rodzinom oraz najbliższym przegrywającym walkę z rakiem); biblijnego edenu, którego namiastkę możemy mieć już tu, na ziemi „wyzwalając się z medycznej niewiedzy i nieświadomości” [Baron, za: Zięba 2015: 12] i przejmując odpowiedzialność za własne życie i zdrowie. Zdaniem lekarza medycyny Rafała Barona, rekomendującego pracę Zięby, skuteczność proponowanych przez autora wskazówek „wynika z odbudowania systemu nowych komórek, poprzez to regeneracji organizmów, i »postawienia na nogi« układu odpornościowego, a zatem optymalizacji jego efektywności” [Baron, za: Zięba 2015: 11]. Praca Zięby daje nadzieję setkom a może tysiącom pacjentów na całym świecie, którym autorytety medyczne odmówiły dalszego leczenia. Wyzwała w czytelnikach przekonanie, że skoro są tacy, którym się udało pokonać ciężkie choroby niejako wbrew farmakologii (a Zięba takie przypadki kliniczne przywołuje), i tacy, którzy skutecznie jego metodę stosują(wali) w praktyce lekarskiej (dr n. med. Antoni Krasicki – dop. A.S.] to może są to metody prawdziwe i warto próbować?⁵³ Właśnie dlatego potrzebne są iluzje. Zmuszają nas one do poszukiwania prawdy. „Dają nam narzędzia potrzebne do myślenia, kwestionowania, zastanawiania się i odkrywania tego, co jest naprawdę wartościowe” [Pawlikowska 2016: 327]. Iluzje zawsze „bolą. Zawsze przynoszą żal, rozczarowanie, cierpienie” [Pawlikowska: 328], podobnie jak romans, który pozornie dostarcza spełnienia pragnień o idealnej miłości.

Według *Wielkiego słownika języka polskiego*⁵⁴ rzeczownik *romans* (fr. *romance*), jako termin wieloznaczny, rozumieć należy jako: ‘1. związek erotyczny dwojga ludzi, którzy nie są małżeństwem, mający charakter przelotny; synonim miłości; 2. powieść lub film przedstawiający historię miłosną, o miernej wartości artystycznej; 3. epicki utwór przygodowo-awanturniczy o bogatej i zawikłanej intrydze, będący formą poprzedzającą powieść; 4. nastrojowy utwór muzyczny; ballada; 5. zaangażowanie się w jakąś sprawę lub związek z kimś zakończone następnie rozstaniem; romans polityczny.

Romans jako fantazja o tym, czego nie można mieć staje się panaceum/remedium/antidotum na monotonię, nudę i jednobarwność co-

⁵³ Z czysto ludzkiej perspektywy, nikogo takiej nadziei nie powinno się pozbawiać.

⁵⁴ <http://www.wsjp.pl/>; data dostępu: 4.03.2014.

dziennego życia; niczym narkotyk daje chwilowe ukojenie egzystencjalnych cierpień i niedostatków⁵⁵.

Romans w świadomości przeciętnego użytkownika języka to „taki skok w bok od codzienności; przeżycie miłości zupełnie nieprawdziwej; fałszywe uczucie, którym się zachłystujemy tak, że jesteśmy gotowi(e) porzucić nasze dotychczasowe życie”⁵⁶. Zdaniem Dominika Wrześniewskiego, psychologa i psychoterapeuty, „życie nie znosi próżni i jeśli czegoś poważnie brakuje w naszej relacji, jest spora szansa, że dostrzeżemy to poza jej granicami. Jeśli spotykamy więc osobę, która robi, mówi, oferuje to, czego nie dostarcza nam nasz partner, możemy się taką ofertą poważniej zainteresować. Niestety łatwo wtedy ulec iluzji, że to rzeczywistość zewnętrzna, jest znacznie lepsza od tej, w której aktualnie jesteśmy. Iluzja polega na tym, że koncentrujemy uwagę na tych brakujących elementach, natomiast zupełnie nie myślimy o całym szerszym kontekście tego czym ta nowa osoba jest i czym nie jest. Zupełnie nieświadomie idealizujemy taką osobę, patrząc głównie przez pryzmat tego, że posiada ona to, czego nam brakowało. Z powodu takiego wycinkowego sposobu patrzenia, niejako milcząco przyjmujemy, że cała reszta jest również w porządku. Nie myślimy jednak o tym, że tak być nie musi i jak się okazuje, zazwyczaj nie jest. Większość romansów [...] przynosi rozczarowanie. Nasz wyidealizowany partner okazuje się osobą posiadającą całe mnóstwo innych cech i właściwości, których nie zamawialiśmy”⁵⁷.

Glamour pozornie przypomina iluzję zakłócającą prawidłową percepcję poprzez idealizację osoby, przedmiotu, zjawiska i hiperbolizowaniu wyłącznie cech pozytywnych przy jednoczesnej ignorancji właściwości negatywnych. W przeciwieństwie do iluzji, *glamour* dostarcza obrazy nie całkowicie fałszywe, ale złudne⁵⁸; ujawnia prawdę dotyczącą tego, czego

⁵⁵ Stąd zapewne niegasnąca popularność romansów produkowanych pod szyldem Harlequina.

⁵⁶ mamdu.pl/120879,zachlysnieci-miloscia-czy-potrachimy-odroznic-iluzje...; data dostępu: 10.05.2016.

⁵⁷ www.milostopasja.com/.../romans-czyli-u-sasiada-trawa-zawsze-jest-zielona...; data dostępu: 10.05.2016.

⁵⁸ Postrel tak oto tę kwestię rozstrzyga: „nonetheless, the history of the word *glamour* does highlight two important aspects of the phenomenon. First, *glamour* is an illusion, a »deceitful feeling« or »magic light« that distorts perceptions. The illusion usually begins with a stylized image – visual or mental – of a person, an object, an event, or a setting. The image is not entirely false, but it is deceptive. Its allure is created by obscuring or ignoring some details while heightening others” [„niemniej jednak, historia słowa *glamour*

rzeczywiście pragniemy i kim możemy się stać⁵⁹. *Glamour* może się urzeczywistnić dzięki naiwności audytorium⁶⁰, dostrzegającego wyłącznie pozytywy; bezrefleksyjnie wierzącego w projektowany nie do końca prawdziwy, niejednokrotnie oparty na fałszu czy kłamstwie obraz⁶¹.

We współczesnej kulturze masowej, za kreatorkę polskiego typu bohatera romansowego, dokładniej harlequinowego uznawana jest Anna Fi-

mour podkreśla dwa ważne aspekty zjawiska. Po pierwsze, *glamour* jest iluzją, 'podstępne uczucie' i 'magiczne światło', które wypacza postrzeganie. Złudzenie zaczyna się zwykle od ustylizowanego obrazu – wizualnego lub mentalnego – osoby, przedmiotu, zdarzenia, lub miejsca. Obraz ten nie jest całkowicie fałszywy, ale jest zwodniczy. Jego urok opiera się na ukrywaniu lub ignorowaniu pewnych szczegółów i podkreślaniu innych", 2013: 11, tłum. frag. M. Pędich].

⁵⁹ Dokładniej: „glamour versus realism, civilization versus directness, golden fables versus ordinary life, the pursuit of love versus contentment with less – which should we choose? That neither is obviously wrong only makes the question more difficult. Yet even in our wised-up age, we do not want a world bereft of glamour's magic. For all its dangers, glamour is a special art. We value not only its transient pleasures but also the inspiration and insight it provides. Glamour may be an illusion, but it reveals the truth about what we desire and, sometimes, what we can become" [„*glamour* czy realizm, cywilizacja czy bezpośredniość, bajka czy codzienność, pogoń za miłością czy zadowalaniu się czymś mniej – co wybrać? To, że odpowiedź nie jest oczywista czyni pytanie trudniejszym. Jednak nawet w naszej cynicznej epoce nie chcemy świata pozbawionego magii *glamour*. Mimo związanych z nim zagrożeń, *glamour* jest szczególną sztuką. Ceniemy nie tylko jego przejściowy urok, ale także inspirację i wnikliwość jakie daje. *Glamour* jest może złudzeniem, ale ujawnia prawdę o tym czego pragniemy i (niekiedy) czym możemy się stać", Postrel 2013: 13, tłum. frag. M. Pędich].

⁶⁰ Dla porównania przytaczam oryginalny cytat z pracy Postrel: „that selection may reflect deliberate craft. Or it may happen unconsciously, when an audience notices appealing characteristics and ignores discordant elements. In either case, glamour requires the audience's innocence or, more often, willing suspension of disbelief" [„taki wybór może wskazywać na celowy podstęp. Może też być dziełem przypadku, gdy widownia dostrzega atrakcyjne cechy a ignoruje te nie pasujące do tego atrakcyjnego obrazu. W każdym razie *glamour* wymaga od widowni nieświadomości lub (co bardziej prawdopodobne) świadomego zawieszenia niewiary", 2013: 12, tłum. frag. M. Pędich].

⁶¹ Według Postrel, „to glamorize is to fantasize. It is also, in some sense, to lie. »The best photographers are the best liars«, said the twentieth-century fashion photographer Norman Parkinson, who was known for the glamour of his work. Even when it arises unintentionally, glamour presents an edited version of reality. There are no bills on the new granite countertops, no blisters rubbed by the elegant shoes, no cumbersome cords on the stylish lamps, no bruises on the action hero, no traffic on the open road, no sacrifices in the path of progress" [„*glamour* jest fantazjowaniem. Jest też, w pewnym sensie, kłamstwem. Jak powiedział fotograf mody Norman Parkinson, znany z wykorzystywania efektu *glamour* w swojej pracy: »Najlepsi fotografowie są też najlepszymi kłamcami«. Nawet jeżeli nie jest celową manipulacją, *glamour* jest upiękkszöną wersją rzeczywistości. Za marmurowe blaty nie wystawia się rachunków, eleganckie buty nie powodują odcisków, stylowe lampy nie mają prostackich przewodów, komiksowi bohaterowie wychodzą z walk bez sińców, na pięknych drogach nie ma korków, a na ścieżce do postępu nie ma ofiar", 2013: 12, tłum. frag. M. Pędich].

cer-Ogonowska⁶², uszczypliwie określana jako „Naczelną Poczestycielką Kraju”⁶³. Jej powieści rekomendują przedstawiciele polskiego świata *celebrity*, zwłaszcza aktorzy, tacy jak na przykład Danuta Stenka, Magdalena Rózcicka, Marta Żmuda-Trzebiatowska, Katarzyna Bujakiewicz czy Artur Żmijewski. Autorka „oferuje zdezorientowanej kobiecie wyobraźni zarówno rozluźnienie patriarchalnego rygoru, jak i złudzenie bezpieczeństwa i prestiżu”; tworzy baśniowy „obraz bezpiecznej i pobożnej klasy średniej, której życie rodzinne polega na [...] kontemplowaniu życia rodzinnego [...] Rodzina na żywo, rodzina na zdjęciach, rodzina w słowach, myślach i czynach, rodzina w przeszłości i w przyszłości. Dostanie, długo i szczęśliwie” [Szybowicz 2014: 46]⁶⁴. Według Elizy Szybowicz, „popkultura i media bardzo ostrożnie wprowadzają nowe wzorce relacji międzyludzkich, więc pole do popisu mają te pisarki, które za wszelką cenę wciskają lekko unowocześnione treści [„kobiety ciągle nie mają równych praw, co kompensują sobie wizją domowego matriarchatu” – uściślenie A.S., za: Szybowicz 2014: 46], co czyni jak dotąd z powodzeniem Ficer-Ogonowska.

Relację *galmour* – romans ilustruje tabela 6.

Badania Postrel dowodzą, że omawianą opozycję najostrej wykażać można na przykładzie romansu politycznego. Romansowa iluzja to przede wszystkim niezrealizowane przedwyborcze obietnice⁶⁵ polityków, którzy cynicznie wykorzystują to, że „rządzenie jest wypadkową nie woli ludu, ale instytucjonalnych zależności wielkich organizacji oraz łańcuchów rynkowych zależności” [Śpiewak 2004: 166]. Zdaniem Kazimierza Ożoga, „większość obietnic wyborczych, nawet przy najlepszych chęciach składającego, nie jest możliwa do wykonania. Należy zatem postawić pytanie, dlaczego w każdej kampanii wyborczej składa się tak

⁶² Z wykształcenia polonistka, szczęśliwa i spełniona matka dwóch synów i żona. Mieszka i tworzy w Warszawie. Jest autorką takich powieści romansowych jak chociażby: *Alibi na szczęście*, *Krok do szczęścia*, *Zgoda na szczęście*, *Szczęście w cichą noc*. Książka zatytułowana *Czas pokaże* została nominowana w plebiscycie Książka Roku 2015 portalu internetowego *lubimy czytać.pl* w kategorii „Literatura obyczajowa i romans”, [w:] <http://lubimyczytac.pl/autor/65977/anna-ficer-ogonowska>; data dostępu: 21.05.2016.

⁶³ Metafora ukuta przez Elizę Szybowicz [2014: 46].

⁶⁴ Wersja elektroniczna: http://wyborcza.pl/1,75410,15519984,Anna_Ficer_Ogonowska._Tyle_szczescia_ze_az_mdli.html#ixzz49MaeqbjQ; data dostępu: 21.06.2016.

⁶⁵ John R. Searle rozumie jako taką wypowiedź, za pomocą której mówiący określa swoje zachowanie w przyszłości. Zobowiązuje się mianowicie wobec partnera do zrobienia lub zaniechania czegoś. Warunkiem koniecznym jest też to, że takiego właśnie postępowania oczekuje słuchacz [1987: 77].

TABELA 6. *Glamour* a romans

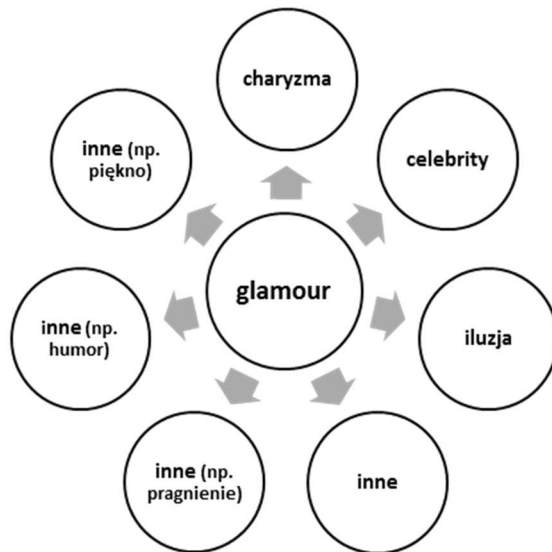
<i>Glamour</i>	Romans
ukrywa wysiłek; trudności są impulsem do pozytywnej zmiany (to dzięki nim dokonuje się metamorfoza)	mnoży trudności
ogranicza do minimum narrację; oddaje bowiem nie historię, lecz sceny; taniec, nie próby; zdjęcia – nie film	ilustruje walkę, która go tworzy
to skutek, efekt finalny, ostateczny produkt	to proces
prezentowany obraz wymaga tajemnicy i zdystansowania (w klasycznej jego wersji, wszechświata psychicznego nie zamieszkują tylko postaci typu James Bond; wcielamy się jedynie w jego talenty; on jest „fasadą wszystkiego”: nie odczuwamy tego, czego on doznaje, ale raczej doświadczamy tego, co jest efektem jego działań; co wywołują jego pomysły)	publiczność współodczuwa szereg emocji wraz z bohaterami, np.: podniecenie, strach, gniew, miłość, smutek, radość

Źródło: opracowanie na podstawie tekstu V. Postrel, *Glamour vs. Romance: What's the Difference?*, [w:] <http://vpostrel.com/blog/2013/10>; data dostępu: 13.12.2013, tłum. M. Pędich.

wiele nieszczerych obietnic. Działa tu [...] prosty mechanizm: im więcej się obiecuje, tym paradoksalnie, obietnice mają większą siłę agitacyjną. Wyrażają one bowiem podświadome tęsknoty wielu wyborców, którzy często nie zastanawiają się, czy dana obietnica może być spełniona. Efektowne obietnice, zwracające uwagę na korzyść, jaką może przynieść wybór X-a, mogą w danej chwili przysporzyć zwolenników, dzieje się tak zwłaszcza wtedy, gdy są bardzo często powtarzane. Obietnice włączają mechanizmy emocjonalnego odbioru komunikatu. [...] Wszystkie wymienione obietnice są bardzo populistyczne” [Oźóg 2005: 90–91; por. Strawińska 2015: 487–489]⁶⁶.

Polisem *glamour* obecnie jest stosowany jako słowo klucz umożliwiający opisywanie różnorodnych zjawisk społeczno-kulturowych. Relacje znaczeniowe *glamour* a inne elementy rzeczywistości, do których użytkownik współczesnej polszczyzny omawiane słowo odnosi (wykres 1) motywowane są cechami jakościowymi (*celebrity*) lub relacyjnymi (iluzja, charyzma) [por. Breza 2011: 450–541]. *Glamour* to przede wszystkim synonim kogoś czarującego, atrakcyjnego fizycznie, ponętnego, seksownego. Niejednokrotnie słowo to jest traktowane jako odpowiednik urzekającej

⁶⁶ K. Oźóg, *Język w wyborach do Parlamenty Europejskiego (na przykładzie wyborów w Polsce)*, „Polityka i Społeczeństwo” 2/2005, s. 90–91, [online] http://www.politologia.univ.rzeszow.pl/uploadUC/PiS/nr%202/artykuly/Kazimierz_Ozog.pdf; data dostępu: 12.12.2015.

WYKRES 1. Sieć radialna leksemu *glamour*

Źródło: opracowanie własne na podstawie pracy R. Longackera [1987].

architektury oraz barokowego wystroju wnętrz. Leksem wyzyskiwany jest także w odniesieniu do olśniewającej mody, luksusowych samochodów, a nawet czarujących gadżetów. Zdaniem Virginii Postrel, „kiedy słyszymy *glamour*, to widzimy piękne gwiazdy filmowe w markowych sukniach lub wyobrażamy sobie eleganckie sportowe samochody i ludzi, którzy nimi dziarsko kierują” [2013: 5–8]. Stąd też *glamour* jest często mylnie utożsamiany ze światem *celebrity*. Tymczasem *glamour* jest „czymś więcej niż zewnętrznym pięknem, wykreowanym stylem, sztuczną elegancją; luksusem, sławą, czy seksapilem” [2013: 5–8]. *Glamour* może być atrybutem człowieka; decydującym o jego nietuzinkowości, wręcz posągowości. *Glamour* po prostu się jest. „Niektórych ludzi natura obdarzyła *galamour’em*. Wielu go zwyczajnie w sobie tworzy. Kreacja, raczej stylizacja w efekcie sprawia wrażenie doskonałości, nietykalkości, ikonowości” [Wilson 2001: 106]. Ze względu na to, że przywoływane słowo oferuje „dorozumianą obietnicę życia pozbawionego przeciętności; przenosi nas z codziennego doświadczenia i sprawia, że nasze pragnienia wydają się osiągalne” [Postrel 2013: 5], stereotypowo *glamour* traktowany jest również jako rodzaj iluzji właściwej romansowi. Dodatkowo użytkownicy współczesnej polszczyzny często łączą ze sobą *glamour* i charyzmę, choć nie są to pojęcia równoważne. Bycie *glamour* zależy co prawda

od wewnętrznej pewności siebie, ale człowieka *glamour* cechuje przede wszystkim tajemnica; maskowanie „samo tworzenia”, kształtowania własnego „ja” [Gundle 2008: 380]. Charyzma jest indywidualną cechą przywódcy, która kończy się wraz z jego śmiercią. *Glamour* natomiast to wizja lidera [Postrel, 2013: 116] tworzona przez audytorium i trwająca dopóty, dopóki publiczność nie przestanie przywoływać wizerunku wodza/mistrza/autorytetu.

Glamour jest obrazem świadomości; zakłada, że jeśli tylko zmieni się sposób myślenia, tj. uwolni się od stereotypów, konwencji, podświadomych lęków i oczekiwań jakie wyznacza kultura, zmieni się jednocześnie otaczająca rzeczywistość. „Nie tylko ta dotykalna i istniejąca w jednym wymiarze określonym przez czas i miejsce. Zmieniają się też wszystkie inne równoległe rzeczywistości. Można w nich być, jeśli tylko się chce. Można podróżować między nimi i stawać się częścią wszystkiego. Wszystkiego, co było, co jest i co będzie” [Pawlikowska 2016: 336]. *Glamour* zachęca, nęci, kusi do próby zapomnienia o tym, co wypracowała w naszej społecznej świadomości cywilizacja zachodu, o strachu, śmierci czy ofiarach. „Budzi czystą duszę, która jest w stanie nawiązać łączność ze wszystkim co istnieje dookoła. Także z tym, co było kiedyś i co dopiero się zdarzy. [...] To zupełnie nowe życie” [„radość, rozwijanie się, poznawanie nowych światów” – dop. A.S., za: Pawlikowska 2016: 347].

Glamour ma w sobie moc demaskatorską i obnażającą. W szczególności unaocznia, że potrzeba „ujmowania wszystkiego w reguły, szablony” nie jest zupełnie istotna. Chodzi bowiem o to, żeby „być otwartym. [...] Zaufać, pozwolić się prowadzić. Odkrywać. Zdumiewać się i cieszyć” [Pawlikowska 2016: 355]. Wydostać się z „więzienia schematów, które powierchowicie porządkują rzeczywistość i dają złudzenie kontroli; [...] poczuć w sobie prawdziwą siłę. [...] Doświadczyć totalnej wolności [...] I móc jednocześnie w każdej chwili dotrzeć w dowolne miejsce czasu i przestrzeni” [Pawlikowska 2016: 365].

BIBLIOGRAFIA

- Bańkowski A. (red.), 2012, *Wielki słownik wyrazów obcych*, Warszawa.
- Bartol-Jarosińska D., 1986, *Świadomość językowa robotników warszawskich. Studium leksykalno-semantyczne*, Warszawa.
- Breza E., 2011, *Chrematonimy*, [w:] *Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin, s. 447–452.

- Broch H., 1998, *Kilka uwag o kiczu i inne eseje*, tłum. D. Borkowska, Warszawa.
- Brzeziecki A., Brunetko K., Skoczylas J., 2005, *Wałęsa. Ludzie. Epoka*, Warszawa.
- Brown J.C., 2009, *Glamour in Six Dimensions: Modernism and the Radiance of Form*, London.
- Czarnecka K., 2000, *Uczniowska odmiana współczesnej polszczyzny w świadomości jej użytkowników*, Poznań.
- Czyżewski M., Kowalski S., 1990, *Retoryka Wałęsy*, [w:] „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacje” nr 4, s. 82–92.
- Enkelmann N.B., 2000, *Charyzma*, tłum. H.E. Pawłowska, Warszawa.
- Fatyga B., Michalski R., 2014, *Kultura ludowa. Teorie. Praktyki. Polityki*, Warszawa.
- Fridman A.T., 2005, *Merchandising Miami Beach: Morris Laidus and the Architecture of Abundance*, [w:] „The Journal of Decorative and Propaganda Arts” vol. 25, s. 216–253.
- Goban-Klas T., 2009, *Media i komunikowanie masowe*, Warszawa.
- Gundle S., 2008, *Glamour: A History*, Oxford.
- Gundrowa T., 2010, *Kicz – nowy metafizyk kultury. O czym mówi współczesny ukraiński kicz w dobie globalizacji?*, [w:] „Porównania” nr 7, s. 165–176, tłum. A. Matusiak.
- Harper M., 1972, *Chodzenie w Duchu Świętym*, Londyn.
- Isenstadt S., 2011, *American Glamour and the Evolution of Modern Architecture Jan 20*, [online] <https://placesjournal.org/article/american-glamour/>; data dostępu 23.05.2016.
- Jabczuga M., *W morzu neosemantyzmów*, [online] www.ejournals.eu/pliki/art1266; data dostępu: 23.05.2016.
- Kołodziejek E., 2006, *Festiwal radosnych zakupów – moda językowa na tle współczesnych zmian kulturowych*, [w:] *W kręgu polszczyzny dawnej i współczesnej*, pod red. E. Kołodziejek, Szczecin, s. 219–231.
- Kotowska M., 2012, *Droga do gwiazd. Ewa Wojciechowska*, [w:] „Glamour” nr 06 (111).
- Langacker R., 1987, *Foundations of Cognitive*, Stanford.
- Lipiński A., 2011, *Dyskursywne (re)konstruowanie charyzmy. Przypadek Lecha Wałęsy*, [w:] „Przegląd Politologiczny” nr 1, s. 107–120.
- Miodek J., 1996, *O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny*, Wrocław.
- Miodek J., *Najważniejsze zjawiska współczesnej polszczyzny*, wykład z krakowskimi studentami w Auditorium Maximum Uniwersytetu Jagiellońskiego, [online] *Prof. Miodek: unikajmy jak ognia wyrazów modnych*, <http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,405186,prof-miodek-unikajmy-jak-ognia-wyrazow-modnych.html>; data dostępu: 25.05.2016.
- Markowski A. (red.), 1999, *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa (skrót: NSPP).

- Markowski A., 1992, *Polszczyzna końca XX wieku*, Warszawa.
- Markowski A. (red.), 2010, *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa.
- Mikeska D., 2008, *Kicz w filmie postmodernistycznym*, [w:] „Czasopismo Filozoficzne” nr 3, s. 29–41.
- Moles A., 1979, *Kicz czyli sztuka szczęścia. Studium psychologiczne kiczu*, tłum. A. Szczepańska, E. Wende, Warszawa.
- Ożóg K., 2005, *Język w wyborach do Parlamenty Europejskiego (na przykładzie wyborów w Polsce)*, „Polityka i Społeczeństwo” nr 2, s. 90–91, [online] http://www.politologia.univ.rzeszow.pl/uploadUC/PiS/nr%202/artykuly/Kazimierz_Ozog.pdf; data dostępu: 12.12.2015.
- Ożóg K., 2001, *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku*, Rzeszów.
- Pawlikowska B., 2016, *Między światami*, Kraków.
- Piotrowska-Rola E., Porębska M., 2013, *Polski jest „cool”*. Zeszyt ćwiczeń do nauki języka polskiego, Lublin.
- Pisarek W., 1992, *Neosemantyzm*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, pod red. S. Urbańczyka, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Poprzęcka M., 2014, *Glamour – uwodzi, kusi, urzeka, koi*, [w:] „Książki” nr 1(12), s. 32–35.
- Postrel V., 2013, *The Power of Glamour: Longing and the Art of Visual Persuasion*, New York.
- Prucia E.M., 2012, *Zbrodnia, romans, sacrum... Niektóre motywy literatury popularnej w reklamie telewizyjnej – od analizy tematu do refleksji filozoficznej nad kulturą*, [w:] *Związki i rozwiązania. Relacje literatury i kultury popularnej ze starymi i nowymi mediami*, pod red. A. Gemry i H. Kubickiej, Wrocław, s. 141–155.
- Ruta K., Wrześniewska-Pietrzak M., *Emocjonalizmy i emocje w języku studentów uczelni poznańskich*, [w:] „Socjolingwistyka” 2013, t. 1, nr 27, s. 69–83.
- Sagan-Bielawa M., 2014, *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Searle J.R., 1987, *Czynności mowy. Rozważania z filozofii języka*, tłum. B. Chwedończuk, Warszawa.
- Smółkowa T., 2001, *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków.
- Sokołska U., 2002, *Neologizmy słowotwórcze w „Zielu na kraterze i w „Szczenięcych latach” Melchiora Wańkowicza*, [w:] „Białostockie Archiwum Językowe” nr 2, s. 130–156.
- Strawińska A.B., 2014, *Glamour – magia czy mistyfikacja? Historia i definicja zjawiska w zarysie*, [w:] *Obszary polonistyki. Język – kultura – literatura*, pod red. J. Pasternskiej, M. Kułakowskiej, A. Antas, K. Krzysztoń, Rzeszów, s. 119–129 lub wersja anglojęzyczna: –, 2014, *Glamour – Magic or Manipulation? A Short History and Definition*, [w:] „Białostockie Archiwum Językowe” nr 14, s. 167–169.

- Strawińska A.B., 2015, *Metamorfoza w stylu glamour. Podstawowe metody i sposoby kreowania kobiecości prezentowane przez autorów internetowych poradników modowych i lifestylowych*, [w:] *Metamorfozy kobiecości w życiu i w literaturze*, pod red. W. Jakimiuk-Sawczyńskiej, Białystok, s. 207–219.
- Strawińska A.B., 2015, *Autopromocja współczesnych polityków – językowe i pozajęzykowe mechanizmy na wybranych przykładach*, [w:] *Odkrywanie słowa – historia i współczesność*, pod red. U. Sokólskiej, Białystok, s. 469–495.
- Strawińska A.B., 2016, *Mężczyzna w stylu glamour (na podstawie internetowych poradników modowych i lifestylowych)*, [w:] *Współczesny i dawny obraz mężczyzny w języku*, pod red. L. Mariak i J. Rychter, Szczecin, s. 269–285.
- Sztafel K., 2005, *Václav Havel i Lech Wałęsa. Charyzmatyczni przywódcy stają się prezydentami*, [w:] „Dialogi Polityczne” nr 5–6, s. 144–150.
- Szybowicz E., 2014, *Tyle szczęścia, że aż mdli*, [w:] „Książki” nr 1(12), s. 44–46.
- Śpiewak P., 2004, *Obietnice demokracji*, Warszawa.
- Wałęsa L., 1989, *Droga nadziei*, Kraków.
- Weber M., 1934, *Die Wirtschaftsethik der Weltereligionen*, [w:] *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, vol. 1–3, Tübingen.
- Weber M., 1976, *Wirtschaft und Gellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, Tübingen.
- Weber M., 2000, *Dzieła zebrane z socjologii religii. Etyka gospodarcza religii światowych*, t. 1: *Taoizm i konfucjonizm*, Kraków.
- Weber M., 2002, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. D. Lachowska, Warszawa.
- Wesołowska D.N., 1978, *Neosemantyzmy współczesnego języka polskiego*, 1978, Kraków.
- Wildstein B., *Wałęsa przeciw Wałęsie*, [online] <http://www.wprost.pl/77105/Walesa-przeciw-Walesie>; data dostępu 19.05.2016.
- Wilson E., 2001, *A Note on Glamour. Fashion Theory*, vol. 11, issue 1, [online] <http://smufashionmedia.com/culture/wp-content/uploads/2012/08/A-Note-On-Glamour-Elizabeth-Wilson7.pdf>; data dostępu: 30.11.2013.
- Zaborowski Z., 1995, *Osobowość Lecha Wałęsy*, Warszawa.
- Zięba J., 2015, *Ukryte terapie. Czego lekarz Ci nie powie*, Rzeszów.

GLAMOUR, CHARISMA, CELEBRITY, ILLUSION OF REALITY – SEMANTIC ENTANGLEMENTS

Summary

The lexeme *glamour* is currently used as a keyword to describe various socio-cultural phenomena. First and foremost, the term *glamorous* is used to describe someone who is charming, physically attractive, alluring, sexy. It is often

used to describe beautiful architecture and baroque interior design. The lexeme is also used in reference to dazzling fashion, luxurious cars, and even charming gadgets. Therefore, is often mistakenly associated with the world of celebrities. However, *glamour* is more than just external beauty, a created style, fake elegance, luxury, fame, or sex appeal. It may be the attribute of a person – making him or her exceptional, maybe even statuesque. It is something one is. Some people have the “gift” of *glamour*. Many simply create it for themselves. Because *glamour* offers the promise of life without mediocrity; it transports us away from everyday experience and makes our dreams seem accessible. Stereotypically *glamour* is treated as a kind of illusion typical of romance. *Glamour* and charisma often go together, but are not equivalent. The aim of the article is to revise the stereotypes connected with the lexeme *glamour* and charisma, celebrity and illusion of reality typical for romance.

Key words: glamour, charisma, celebrity, illusion of reality, semantic, polysemic, a stereotype, self-monitoring, manipulation

Konrad Kazimierz SZAMRYK

Uniwersytet w Białymstoku

konrad.szamryk@wp.pl

JĘZYKOWE REGIONALIZMY W ODNALEZIONYM RĘKOPISIE ROŚLIN POTRZEBNYCH KRZYSZTOFA KLUKA JAKO ELEMENT ATRYBUCJI TEKSTU

Przez wiele lat uważano, że nie zachowały się żadne rękopisy prac naukowych Jana Krzysztofa Kluka (1739–1796), przyrodnika, kaznodziei, współpracownika Komisji Edukacji Narodowej, autora popularnych w oświeceniu poradników gospodarskich z zakresu botaniki, zoologii, mineralogii oraz podręczników przeznaczonych dla uczniów szkół narodowych (Wójcik 2012: 33). Jednak kwerendy prowadzone przez badaczy w różnych archiwach i bibliotekach z czasem wykazały, że oprócz rękopiśmiennych kazań z lat 1782–1794, wygłaszanych przez księdza Kluka w Ciechanowcu, Kalinówce, Kobylinie, Tykocinie i Siemiatyczach (wszystkie miejscowości znajdują się na Podlasiu)¹, do naszych czasów przetrwało także kilka mniejszych dokumentów podlaskiego naukowca (Wójcik 2012: 215–247).

Niemałe zaskoczenie i poruszenie w środowisku badaczy i miłośników spuścizny ks. Kluka dokonało więc odkrycie w postaci zeskanowanego dokumentu elektronicznego rękopisu pierwszej i chyba najbardziej znanej pracy botanicznej Krzysztofa Kluka, skatalogowanej pod nieco zmienionym tytułem, *Roślin osobliwie krajowych... utrzymanie, rozmnażanie... z figurami. 1777. I kalendarz robót rocznych w ogrodach*, a której pełny tytuł – ciągle jednak nie taki sam, jak w pierwodruku² – brzmi

¹ Szczegółowe badania tekstu dowiodły, że kazania K. Kluka nie są autografem, czyli rękopisem autorskim, ale kopią wykonaną przez nieznaną osobę najprawdopodobniej około 1807 lub 1808 roku (Szamryk 2014b: 169–185).

² Pierwodruk pracy: K. Kluk, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*. T. 1 *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, Warszawa 1777.

następująco: *Roślin pożytecznych, potrzebnych, wygodnych, osobiłwie krajowych, albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie z figurami. O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*. Ręczony rękopis został zlokalizowany przeze mnie w *Katalogu elektronicznym zasobów cyfrowych* Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (<http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/index2.php>)³, gdzie znalazł się jako fragment zeskanowanego zbioru rękopisów Biblioteki Baworowskich⁴, obecnie przechowywanego we Lwowskiej Naukowej Bibliotece im. W. Stefanyka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy⁵ (Szamryk 2014a: 80–82).

Przywrócony na nowo nauce lwowski rękopis *Roślin potrzebnych* przynosi jednak wiele pytań, wątpliwości i hipotez, na które pełniejszych odpowiedzi mogą udzielić jedynie szczegółowe, interdyscyplinarne badania historyków, paleografów oraz językoznawców. Na opisywanej pracy brak bowiem nazwiska autora, nie mamy więc do czynienia ze świadectwem nominalnego autorstwa, a sam tekst został napisany przez dwóch skryptorów, przy czym większa część dokumentu (90%), obejmująca stronę tytułową, 1'2'⁶, strony 1–25, pierwszą część strony 26, 33–41, fragment strony 42 oraz 48–142, wyszła spod ręki skryptora 1 (S1). Z kolei skryptor 2 (S2) przepisał strony: 26–32, 42–48 (10%). Skryptorów różni nie tylko charakter pisma, lecz także grafika oraz cechy graficzno-fonetyczne, świadczące o różnej wymowie piszących. Skryptorem 2 wydaje się osoba

³ K. Kluk, *Roślin osobiłwie krajowych... utrzymanie, rozmnażanie... z figurami. 1777. I kalendarz robót rocznych w ogrodach*, sygnatura płyty: DE-15194, sygnatura oryginału: 354. W dalszej części pracy, pisząc o ręczonym rękopisie, posługuję się skróconym, zgodnym z pierwodrukiem, tytułem *Roślin potrzebnych*.

⁴ Zespół 4 (Zbiór rękopisów Biblioteki Baworowskich), Dział I (Inwentarz rękopisów Baworowskich).

⁵ Biblioteka Baworowskich jest dziełem życia hrabiego Wiktora Baworowskiego (1826–1894), tłumacza, kolekcjonera i bibliofila, który z wielkim zapałem zbierał w kraju i zagranicą cenne i rzadkie książki (PSB, t. 1, s. 368–370). Hrabia Baworowski gromadził źródła historyczne, w tym zabytki polskiego piśmiennictwa i rękopisy, często kupując nie tylko pojedyncze egzemplarze, ale całe biblioteki, kolekcje lub też ich części. Dzięki ogromnej pasji Baworowskiego w XIX wieku powstała jedna z ważniejszych kolekcji bibliotecznych Lwowa, w której znalazły się m.in. takie zabytki historyczne, takie jak: *Rocznik świętokrzyski* (XV w.), *Annales Długossii*, *Interregnum Sigismundi Augusti*, *Listy i mowy Orzechowskiego* (XVI w.), *Zbiór aktów i listów Zygmunta I* (XVI w.), korespondencja A. Naruszewicza z królem St. Augustem, listy Jana Zamoyskiego, W. Kochowskiego *Chrystus cierpiący i ogród panieński* (podobno autograf), P. Kochanowskiego *Gotfred albo Jerzolimie wyzwolona*, tłumaczenie P. Kochanowskiego *Orlanda Szalonego*, listy Ossolińskich z lat 1733–1760.

⁶ Między stroną tytułową a właściwą, już numerowaną partią tekstu, znajdują się strony nienumerowane, które oznaczam symbolem '.

z bliskiego otoczenia księdza Kluka, natomiast wstępne badania wykazały, że „tekst napisany przez skryptora 1 mógł wyjść spod ręki samego Krzysztofa Kluka”⁷ (Szamryk 2014a: 83–85). Najprawdopodobniej mamy więc do czynienia z przekazem autentycznym, przy czym przez termin *autentyczność przekazu* rozumiem udział autora w zredagowaniu tekstu w jakikolwiek sposób. Tekst autentyczny w takim znaczeniu może więc być autografem (rękopisem autorskim), kopią skontrolowaną przez autora lub drukiem z życia autora dokonany pod jego kontrolą (Górski 1978: 53).

Wnioski te, w znacznej mierze ciągle hipotetyczne, mogłyby zostać przynajmniej częściowo zweryfikowane dzięki szczegółowym badaniom graficzno-fonetycznej płaszczyzny tekstu. Kluczowe w tym względzie wydaje się wydobyć z zabytku jak największej ilości nacechowanych dialektycznie faktów językowych, które pozwoliłyby z dużym prawdopodobieństwem ustalić, w jakiej części Polski powstał zabytek, i w ten sposób obalić lub potwierdzić hipotezę, że przechowywany we Lwowie rękopis *Roślin potrzebnych* w ogromnej większości rzeczywiście wyszedł spod pióra Krzysztofa Kluka (skryptor 1). Niniejszy artykuł jest właśnie próbą przeprowadzenia takich badań.

W opisywanym dokumencie można zauważyć wiele cech językowych wskazujących na jego związek z polszczyzną kresową ziem wschodnich lub polszczyzną pogranicza Mazowsza i Podlasia, którą określa się jako polszczyznę typu północnokresowego ziem etnicznie polskich (Nowowiejski 1999: 24).

Najprawdopodobniej z kresami wschodnimi badany tekst łączy rozchwiana repartycja samogłosek *o* (*ó*)⁸ : *u*. W kilku wyrazach pojawia się pisownia z *o* zamiast *o* (*ó*), np.: *brutki* 13, *brudka* 15 (obok: *brodki* 15, 15), *załusz* 127 ‘załóż’ *przechłudnie* 20 ‘przechłodnie’ *duł* 3, 86 (obok *dół* 3,

⁷ Na sesji naukowej *Podlasie rodu Ciecierskich*, zorganizowanej 10 października 2014 r. przez Towarzystwo Naukowe Societas Scientiarum Klukoviana et Jablonoviana oraz Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu im. Krzysztofa Kluka, wygłosiłem komunikat *Odnaleziony rękopis „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*. Głos w dyskusji nad rękopisem zabrał prof. Z. Wójcik, który stwierdził, że jego zdaniem charakter pisma skryptora 1 oraz kaligraficzne pismo na okładce rękopisu przypominają pismo ks. Krzysztofa Kluka.

⁸ Żaden ze skryptorów nie stosuje znaku diakrytycznego dla rozróżnienia *o* oraz *u* pochodzącego z *o* ścięśnionego, co było praktyką powszechną w drugiej połowie XVIII wieku (por. Wiśniewska 1975: 15, Sicińska 2013: 89). Wydaje się jednak, że w wielu przypadkach, mimo braku oznaczenia, litera *o* oddaje głoskę *u* pochodzącą z *o* ścięśnionego, choć należy pamiętać, że w XVIII wieku zakres *ó* w polszczyźnie był szerszy niż współcześnie (Bajerowa 1964: 56–58).

6, 15, 42), a w innych *o* (*ó*) na miejscu *u*, np.: *garnoszkow* 7, *beczołka* 70⁹, *beczołkj* 70, *beczołki* 117. Co prawda wahania *o* – *ó* – *u* w XVIII wieku trafiały się jeszcze na ziemiach etnicznie polskich¹⁰ (Bajerowa 1964: 56–59), jednak badacze podkreślają, że dotyczyły tylko ograniczonej grupy wyrazów (Sicińska 2013: 115–116), a omawiane zjawisko miało zdecydowanie większą skalę na terenach wschodnich (Kurzowa 1993: 75, Szpiczawska 2001: 34), co potwierdzają chociażby pisma XVII i XVIII-wiecznych autorów pochodzących z Kresów (Smolińska 1983: 26, Zieniukowa 1968: 30–31, Kurzowa 1993: 68, 75). Sporo przykładów mieszania *o* – *u* odnotowano także w rękopisach kazań Kluka (Szamryk 2010: 310). Żadnej z przytoczonych form nie rejestrują jednak słowniki doby nowopolskiej: SL, SWil¹¹, SW oraz SJPD – nie były więc to formy ogólnopolskie, ale kresowe. Natomiast mieszanie *o* – *u* w wymowie dobrze udokumentowano w gwarach północno-wschodniej Polski (Cyran 1960: 67–72, Rembiszewska 2002: 38–40, 139, 2007: 15–17, Nowowiejski 2010: 232).

W analizowanym zabytku licznie poświadczono wygłosową denazalizację tylnej nosówki *o*, np.: *krojo* 75, *niesposobno* 1'¹², *stano* 1', 56, *pospolito* 5, *trocho* 5, *długościo* 6, *słomo* 8, 59, 103, *wrząco* 8, 10, *będo* 8, 16, 24, 56, *biegno* 9, a w kilku wyrazach odnajdujemy także ślady zjawiska hiperpoprawnego, czyli zapisu *q* zamiast *o*, np.: *leżały długą na słącu* 1, *bardzą* 2, 23, 24, 37, 49¹³, *niebardzą* 13.

Przejście wygłosowego *o* > *o* jest cechą bardzo dobrze znaną historycznej w polszczyźnie kresowej (Zieniukowa 1968: 33, Smolińska 1983: 40, Kurzowa 1993: 80–81, Pihan-Kijasowa 1999: 90–92, Szpiczawska

⁹ Być może forma zapis *beczołka* 'mała beccka', oprócz uwarunkowań fonetycznych, wpływ miała lektura zielnika Syreniusza, który Krzysztof Kluk z pewnością znał. W XVII-wiecznym zielniku odnajdujemy bowiem zapisy *beczołki* i *beczołki* (za SJPXVIII–XVIII), które z kolei świadczą najprawdopodobniej o dość rzadkim w XVII i XVIII wieku, uwarunkowanym sąsiedztwem spółgłosek półotwartych, obniżeniu *u*NRL > *o*NRL (Pihan-Kijasowa 1999: 118–119, PolszczyznaXVII 2002: 47–48, Siekierska 1974: 29, Bajerowa 1964: 182–183).

¹⁰ Jako przykłady wyrazów ogólnopolskich o rozchwianej pisowni *o* (*ó*) – *u* można podać wynotowane z rękopisu *szczegulnie* (por. Bajerowa 1964: 56, Pihan-Kijasowa 1999: 68) oraz *zakłuciwszy* 10 (por. Sicińska 2013: 116). Z kolei zapis *plokana* 2' był zgodny z XVII- i XIX-wiecznym zwyczajem, gdyż taki podają SJPXVIII–XVIII, SL, SWil i SW.

¹¹ SWil notuje *klucić*, ale użytkownik odsyłany jest do artykułu hasłowego *klócić*.

¹² Symbole 1', 2' oznaczają strony nadliczbowe, pominięte w numeracji rękopisu.

¹³ W przypadku form wyrazowych licznie poświadczonych w badanym tekście ograniczam się tylko do podania lokalizacji pięciu form.

kowska 2001: 60–61, Sicińska 2013: 128–130) oraz regionom pozostającym pod jej wpływem (Siekierska 1974: 41–42, Wiśniewska 1975: 29, Kosyl 1978: 109, Kuć 2013: 147–148), w tym również XIX-wiecznej gwarze okolic Drohiczyzna (SGD: 143), a także XX-wiecznym gwarom mazowiecko-podlaskich (Cyran 1960: 103, Rembiszewska 2002: 45–46, Nowowiejski 2010: 233). Sporo przykładów odnosowienia $\varnothing > o$ w wygłosie dostarczają rękopiśmienne kazania Krzysztofa Kluka (Szamryk 2010: 312).

Spotykany w rękopisie *Roślin potrzebnych* Kluka zapis z samogłoskami nosowymi ϵ , α zamiast połączeń *eń*, *oń* przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi (*c*, *č*): *słące* 2', 21, 80, 108, 129, *słacu* 1, 85, 88, 89, 127, *słaca* 61, 90, 92, 110, *kącu* 4, 11, 17, 22, 34, *kącowi* 136, *kące* 60, *kączach* 55, *skączenia* 33, *dokączy* 92, *kączy* 41, szczelinowymi (*s*, *š*): *bespieczęstwa* 87, *cięższe* 12, *cięższym* 13, *kąskim* 4, 115, *kąski* 86, *kąskiego* 8, oraz zwartymi (*k*): *małęki* 11, *pięku* 13, 14, 18, *pięka* 13, 15, *pięków* 14, *piękach* 17, *cieniutęko* 19, stanowi jedną z bardziej charakterystycznych właściwości polszczyzny kresowej (Zieniukowa 1968: 35, Wiśniewska 1975: 31, Kosyl 1978: 115, Smolińska 1983: 38–39, Kurzowa 1993: 82–84, Pihan-Kijasowa 1999: 102, Sicińska 2013: 136), obecną również w rękopisach kazań Kluka (Szamryk 2010: 314–315). Wśród badaczy, którzy w zasadzie są jednomyślni co do geograficznej interpretacji opisywanego procesu, nie ma jednak zgody, czy przywołane zapisy należy interpretować jedynie w płaszczyźnie graficznej czy graficzno-fonetycznej, jako oddające zdyspalatalizowaną wymowę \acute{n} w połączeniach *eń*, *oń* (zob. Sicińska 2013: 136–137).

Ponieważ najprawdopodobniej w XVIII wieku na ziemiach etnicznie polskich (poza Wielkopolską) frykatywne głoska \acute{r} zrównała się całkowicie w wymowie ze szczelinowym \acute{z} (Bajerowa 1964: 33), zapisy ze znakiem *rsz* zamiast *rz*, na przykład: *wierszch* 3, 72, *wierszchu* 6, 21, 64, 68, 115, *wierszhu* 116, *wierszhołek* 13, *wierszchołkj* 10, *zwierszchnie* 15, 70, *zwierszchnio* 99, *zwierszhu* 56, 70, *gorszka* 2' w polszczyźnie oświeceniowej na ogół traktuje się jako właściwość kresową¹⁴, świadczącą o występowaniu archaicznej, bifonematycznej wymowy *r* frykatywnego (Kurzowa 1993: 104, Sicińska 2013: 168). Choć z drugiej strony, wobec powtarzających się zapisów *rsz* w wyrazach z rdzeniem

¹⁴ B. Smolińska frykatywne wymowę \acute{r} uznaje za regionalizm kresowy już w odniesieniu do drugiej połowy XVII wieku (1983: 47), natomiast A. Pihan-Kijasowa stwierdza – z czym raczej należy się zgodzić – że regionalnego charakteru nabrała dopiero po wieku XVII (1999: 165).

*wierzch*¹⁵ oraz poświadczeniach zapisów *gorszki* w opracowaniach innych badaczy polszczyzny ziem wschodniej Rzeczypospolitej drugiej połowy XVIII stulecia (Kwaśniewska-Mżyk 1979: 15, Wiśniewska 1975: 37, Szamryk 2011: 240), trzeba raczej zgodzić się z A. Pihan-Kijasową co do możliwości leksykalnego uwarunkowania tego zjawiska (1999: 164–165). Warto także zauważyć, że element frykatywny w wymowie *ř* zachował się w niektórych gwarach okolic Siedlec (Cyran 1960: 154–155, Dejna 1994: mapa 13), ale także na Warmii, Mazurach, Suwalszczyźnie czy w gwarach śląskich (Bartnicka-Dąbkowska 1965: 99).

Wydaje się, że zapisy typu: *krzaky* 2, *gałky* 5, *roweczky* 6, *siarky* 8, *mrowky* 9, *kozky* 10, *korzonky* 10, *porzeczky* 56, mogą świadczyć o twardej wymowie grupy *ky*, która w polszczyźnie ogólnej przeszła w *ki*. Brak zmiękczenia spółgłosek tylnojęzykowych *k*, *g* (lub ich niekonsekwentne palatalizowanie) przed samogłoskami *y*, *e* stanowi jedną z powszechniejszych cech dialektalnych większości gwar Mazowsza (Dejna 1993: 125, 1994: mapa 21). O braku konsekwentnie przeprowadzonej palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych (czwartej palatalizacji) w wymowie skryptora 1 możemy orzekać jedynie na podstawie zapisów ze spółgłoską *k* rzeczonoego rękopisu¹⁶. Jednakże niemal identyczny stan, a więc występowanie twardego lub półpalatalnego *k* (wyjątkowo *g*) przed samogłoską *i* zauważył W. Cyran w południowo-zachodniej części gwar siedleckich (1960: 168). Zastanawia więc, czy wobec powyższych zapisów oraz udokumentowania w materiale dialektologicznym, również powszechnym w rękopisie zapisom z *kj* np.: *gałkj* 5, *korzonkj* 5, 72, 75, *roweczkj* 6, 86, *gałzjkj* 9, 15, *mrowkj* 9, *wierzchołkj* 10, *pienkj* 13, 21, *wilkj* 21, *gruszkj* 24, 38, *kosmkj* 24, *roszczkj* 34, 35, 36, 38, 55, *sokj* 38, 41, *gatunkj* 50, 51, 52, *wielorakj* 51, *iabłonkj* 53, *szpalerkj* 56, 57, *dzikj* 58, *pestkj* 59, *połkj* 71, *listewkj* 71, *beczkj* 73, 74, *wielkj* 73, *gatunkj* 73, nie należy przypisać wartości fonetycznej? Trudno o jednoznaczne rozstrzygnięcia, gdyż do XIX wieku jota w polszczyźnie była używana rzadko i niekonsekwentnie, a wielu użytkowników polszczyzny – zwłaszcza w rękopisach – nie wiedziało dokładnie, jak posługiwać się tą literą (Brzezina 1973: 276), dlatego też jota była używana zarówno na oznaczenie *i* niezgłoskotwórczego, jak i głosek *y*

¹⁵ Zapisy *rsz* w wyrazie *wierzch* lub rodzinie tego wyrazu trafiają się w XVIII-wiecznych materiałach z Kresów (zob. Siekierska 1974: 67, Wiśniewska 1975: 37, Kwaśniewska-Mżyk 1979: 15, Kurzowa 1993: 104, Sicińska 2013: 168).

¹⁶ W badanym rękopisie brak form wyrazowych wskazujących na twardą wymowę spółgłoski *g* przed *i* (< *y*) lub w połączeniach *ke*, *ge*.

lub *i* (Polszczyzna 2000: 30–31, Brzezina 1973: 275–278). W kilku podobnych przykładach wynotowanych z XVII-wiecznych inwentarzy węgrowskich i sokołowskich J. Gardzińska widzi raczej zjawisko wyłącznie o charakterze ortograficznym (2000: 197), podobnie jak K. Sicińska w XVII- i XVIII-wiecznych rękopisach południowokresowych (2013: 91). Zapisów typu *ky*, *kj* zamiast ogólnopolskiego *ki* nie odnajdujemy w rękopiśmiennych kazaniach Kluka (zob. Szamryk 2010, 2011).

Natomiast sporadycznie trafiające się zapisy z *y* oddającym *ĩ* (*i* niezgłoskotwórcze) zamiast *ń*, np.: *pomaraycze* 4, *Hiszpayskie* 55 mogą świadczyć o artykulacji w tych wyrazach półsamogłoski (glajdu) z udziałem jamy nosowej. Glajdy z artykulacyjnego punktu widzenia są dźwiękami otwartymi, a więc charakteryzują się tym, że wymawiane są przy niestabilnych narządach mowy, a co za tym idzie, ich artykulacja jest ciągłą zmienną (Wiśniewski 2001: 86–88).

Wahania w wymowie *ń* || *j* (w zapisie *y*), oddające również wątpliwości piszącego co do wymowy, miały najprawdopodobniej w XVIII i XIX wieku charakter gwarowy. Zaledwie kilka przykładów mieszania tych głosek zauważyła B. Kuryłowicz w *Słowniku gwary ludowej w okręgu tykocińskim* Zygmunta Glogera (2006: 57), jeden wyraz ilustrujący przejście *j* > *ń* trafił się w kazaniach Krzysztofa Kluka (Szamryk 2011: 250). Więcej, ale również głównie pojedynczych przykładów, notuje H. Friedrich w gwarach niemal całego Mazowsza i zachodniego Podlasia (1937: 199) oraz J. Mazur w gwarach okolic Biłgoraja (1976: 117), co dialektolog tłumaczy sąsiedztwem z *k* oraz *s*. Dość dobrze chwiejność *i* niezgłoskotwórczego oraz *ń* udokumentowano z kolei w gwarach okolic Siedlec (Cyran 1960: 164).

Wobec powyżej scharakteryzowanego rozchwiania *j* – *ń* zastanawia, jak traktować powszechnie występujące w rękopisie Kluka zapisy z *ę* na miejscu grupy *ej*, np.: *mięсце* 13, 23, 38, 40, 41, *mięсса* 1, 2, 10, 16, 18, *zmięсса* 23, 88, *wmięссach* 59, *nayzdatnięszy* 1, *namnięsza* 10, *namnięszy* 70, *mnięsza* 12, *mnięsze* 38, 56, 61, 97, *mnięszy* 52, 113, *przyiemnięsze* 52, *przyiemnięszy* 74, *umnięszaią* 16, *umnięszenia* 60, *nikczemnięsze* 84, *mięśc* 1, 18, *iasnięsze* 34, *smacnięsze* 59, 61, *prościęszym* 72, *prościęsi* 75, *ranięszych* 112, które nie znajdują potwierdzenia w przejranej przeze mnie literaturze¹⁷. Przepuszczać można, że na pojawianie się w omawianych wyra-

¹⁷ Również w pracach poświęconych XVII–XIX-wiecznej polszczyźnie rękopisów okolic Siedlec (zob. Kuć 2004, 2013, Gardzińska 2000, Gardzińska, Głowacka-Maksymiuk 2005).

zach wtórnego ξ mogło mieć wpływ współwystępowanie zarówno zjawisk z płaszczyzny graficznej, jak i graficzno-fonetycznej. Jeśli bowiem w mowie skryptora 1, w związku z niestabilnością narządów mowy, dochodziło do artykulacji przedniego, nosowego, nielabialnego glajdu \tilde{i} , a więc dźwięku pośredniego między i a \acute{n} , który występuje w śródgłosie po dźwiękach samogłoskowych a przed spółgłoskami szczelinowymi¹⁸ (Wiśniewski 2001: 86), to całkiem możliwe, że w wyrazach typu *miejsce*, *mniejsza*, wzmocniona sąsiedztwem palatalnych spółgłosek półotwartych nosowych \acute{m} , \acute{n} (wtórna nosowość perseweracyjna) prowadziła do pojawienia się w miejscu i niezgłoskotwórczego nie tyle glajdu nosowego, co pełnej spółgłoski \acute{n} . W takim wypadku uznać by należało, że pod zapisami typu *miejsce*, *mniejszą* kryje się wymowa *mieńsce*, *mnieńszą*.

Dalej więc zapis samogłoski nosowej ξ w omawianych przykładach byłby hiperpoprawną próbą uniknięcia gwarowej, nieuzasadnionej etymologicznie, gdyż powstałej z *ej*, realizacji połączenia *eń* po spółgłosce nosowej, a przed spółgłoską szczelinową (*NejS* > *NeńS* > *NęS*), zwłaszcza że w badanym rękopisie dobrze poświadczono proces zastępowania połączeń *eń*, *oń* nosówkami ξ , η przed spółgłoskami szczelinowymi, zwarto-szczelinowymi oraz zwartą k .

Elementem regionalnym, właściwym również gwarom pogranicza Mazowsza i Podlasia, jest występowanie przestawki w wyrazach ze spółgłoską r (Rembiszewska 2002: 90). I tak w rękopisie *Roślin potrzebnych* wyraz *durszlak* ma formę *druszlakiem* 12, spotykaną zresztą w gwarach okolic Mielnika (Rembiszewska 1997: 51). O pewnym rozchwianiu fonetycznym tego wyrazu, co może przemawiać za fonetyczno-leksykalną interpretacją tego zjawiska, świadczyć może używanie przez mieszkańców Knyszyna formy *druślak*, a Ciechanowca *durślak* (RSGPSM: 61).

W świetle przeprowadzonej analizy cech regionalnych *Roślin potrzebnych* należy przyjąć, że omawiany w niniejszym artykule rękopis z 1777 roku powstał na pograniczu mazowiecko-podlaskim. Wskazuje na to obecność cech kresowych, a ściślej rzecz biorąc północnokresowych, takich jak mieszanie o (\acute{o}) – u , denazalizacja samogłoski nosowej w wygłosie, zastępowanie połączeń *eń*, *oń* samogłoskami ustnymi przed spółgłoskami c , cz , s , sz oraz k , resztki bifonematycznej wymowy r fryka-

¹⁸ W przeważającej większości podanych przykładów (poza zapisami *prościęszymi*, *prościęsi*) ξ pojawia się po palatalnych spółgłoskach półotwartych nosowych m , \acute{n} a przed bezdźwięcznymi spółgłoskami szczelinowymi s , \acute{s} , sz .

tywnego. Z kolei o związkach z gwarami mazowieckimi świadczy brak konsekwentnie przeprowadzonej palatalizacji spółgłoski tylnojęzykowej *k* przed samogłoską *y*. Powiązania z gwarami Siedlec i okolic dowodzi natomiast mieszanie *j*–*ń* w wymowie, a w wyniku tego także przejście grypy *ej* > *eń* > *ę* po spółgłosce półotwartej nosowej, a przed spółgłoską szczelinową.

Wskazany obszar dialektalny pokrywa się z miejscem urodzenia, dorastania i życia księdza Jana Krzysztofa Kluka. Warto przypomnieć tylko, że przyszły adept nauki urodził się w 1739 roku w Ciechanowcu (obecnie powiat wysokomazowiecki), następnie w latach 1746–1750 uczęszczał do jezuickiej szkoły parafialnej w Drohiczyńce (powiat siemiatycki). Od roku 1750 do 1761 pobierał nauki w szkole ojców pijarów w Łukowie (powiat łukowski). Dopiero w roku 1761 przeniósł się do seminarium Zgromadzenia Ojców Misjonarzy w Warszawie, jednak był to pobyt stonkowo krótki, gdyż po trzech latach, w roku 1763 wrócił na Podlasie. We wrześniu 1767 roku Kluk otrzymał stanowisko proboszcza w parafii Winna, a w 1770 roku mianowano go proboszczem parafii w Ciechanowcu, którą to funkcję pełnił do śmierci w 1796 roku.

Wobec zestawienia regionalnych cech językowych, obecnych w piśmie skryptora 1, który wykonał 90% lwowskiego rękopisu *Roślin potrzebnych*, z faktami biografii Krzysztofa Kluka, coraz bardziej prawdopodobne, a właściwie już niemal pewne jest, że analizowany dokument stanowi autograf¹⁹ pierwszej pracy botanicznej Krzysztofa Kluka. Warto jednak podkreślić, że w porównaniu z pierwodrukiem jest to wersja krótsza blisko o połowę, mocno jeszcze niedopracowana pod względem językowym, kompozycyjnym i treściowym (Szamryk 2014a: 86–89), w związku z czym między opisywanym rękopisem a drukiem musiała istnieć przynajmniej jeszcze jedna wersja tekstu. Sam dokument mógł być wstępną wersją książki, być może o roboczym charakterze, przeznaczoną na użytek własny – o czym świadczy chociażby czytelne, ale niezbyt staranne pismo kursywne tekst – co by tłumaczyło tak liczne występowanie w nim elementów regionalnych i gwarowych, niespotykanych lub słabo udokumentowanych w bardziej oficjalnych czy formalnych rękopisach XVII i XVIII wieku, nawet z Mazowsza i Podlasia. Autograf Kluka stanowi jednak źródło niezwykle ciekawe. Nie tylko bowiem dostarcza interesującego materiału do badań nad polszczyzną pogranicza mazowiecko-

¹⁹ Przez pojęcie *autograf* rozumiem rękopis autorski (Loth 2006: 35).

-podlaskiego czasów oświecenia, ale też może rzucać nowe światło na warsztat pracy podlaskiego przyrodnika z Ciechanowca (szczególnie intrygująca wydaje się rola skryptora 2), który w latach 1777–1789 wydał blisko 14 woluminów prac przyrodniczych, a więc jak na tamte czasy był twórcą niezwykle płodnym naukowo.

LITERATURA

- Bajerowa I., 1964, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław.
- Bartnicka-Dąbkowska B., 1965, *Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami*, Warszawa.
- Brzezina M., 1973, *Litera j (J) w rękopisach XVIII/XX w. na tle przepisów ortograficznych*, „*Język Polski*”, nr 53, s. 270–278.
- Cyran W., 1960, *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, Łódź.
- Dejna K., 1993, *Dialekty polskie*, wydanie II, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Dejna K., 1994, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź.
- Friedrich H., 1937, *Studia nad nosowością w gwarach Mazowsza*, Warszawa.
- Gardzińska J., 2000, *Uwagi o grafii i fonetyce inwentarzy majątności węgrowskiej i sołkowskiej z 1621 roku*, „*Prace Filologiczne*”, t. 45, s. 195–205.
- Gardzińska J., Głowacka-Maksymiuk, 2005, *Inwentarz dóbr klucza siedleckiego z 1776 roku*, Siedlce–Warszawa.
- Górski K., 1978, *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, Warszawa.
- Kluk K., 1777, *Roślin osobliwie krajowych... utrzymanie, rozmnażanie... z figurami. 1777. I kalendarz robót rocznych w ogrodach*, rękopis, skan, sygnatura płyty: DE-15194, sygnatura oryg.: 354.
- Kluk K., 1777, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*. T. 1 *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, Warszawa.
- Kosyl Cz., 1978, *Właściwości fonetyczne polszczyzny kresowej w 1. połowie XVIII wieku (na przykładzie języka mieszczan hrubieszowskich)*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, nr 17, s. 105–121.
- Kuć J., 2004, *Uwagi o grafii i fonetyce XVII-wiecznych ksiąg parafialnych z Makobód*, „*Białostockie Archiwum Językowe*”, nr 4, s. 83–96.
- Kuć J., 2013, *Polshczyzna łukowskich aktów notarialnych w początku XIX wieku*, Siedlce.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Kwaśniewska-Mżyk K., 1979, *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa.
- Loth R., 2006, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa.
- Mazur J., 1976, *Gwary okolic Biłgoraja. Część 1. Fonologia*, Wrocław–Warszawa.

- Nowowiejski B., 1999, *Język polski Białostoczczyzny – odmiana polszczyzny kresowej?*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia*, red. B. Nowowiejski, t. 2, Białystok, s. 23–40.
- Nowowiejski B., 2010, *Cechy białoruskie w mowie mieszkańców Sokółki*, [w:] tegoż, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok, s. 229–247.
- Pihan-Kijasowa A., 1999, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań.
- Polszczyzna XVII – *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2002.
- Rembiszewska D., 1997, *O niektórych cechach fonetycznych i morfologicznych polskiej gwary Mielnika*, [w:] *Polszczyzna Mazowska i Podlasia. Śladami Kolberga i Glogera po ziemi łomżyńskiej*, Łomża, s. 43–56.
- Rembiszewska D., 2002, *Gwary nadbużańskie mazowiecko-podlaskie*, Łomża.
- Sicińska K., 2013, *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Łódź.
- Siekierska K., 1974, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław.
- Smolińska B., 1983, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapielhy*, Wrocław.
- Szamryk K., 2010, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część I: wokalizm)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 10, s. 299–318.
- Szamryk K., 2011, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część II: konsonantyzm)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 11, s. 237–255.
- Szamryk K., 2014a, *Lwowski rękopis „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*, „Bibliotekarz Podlaski”, nr 29, s. 80–90; przedruk: „Kijowskie Studia Polonistyczne” 2015, t. 26, s. 264–273 oraz „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. 9, 2014, s. 181–192.
- Szamryk K., 2014b, *Fleksyjne hapax legomena w kazaniach Krzysztofa Kluka – o potencjalnym wpływie kopisty na postać tekstu*, „Conversatoria Linguistica”, nr 8, s. 169–185.
- Szpiczakowska M., 2001, *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka „Pana Tadeusza” Adama Mickiewicza na tle normy językowej XIX wieku*, Kraków.
- Wiśniewska H., 1975, *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Wiśniewski M., 2001, *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*, Toruń.
- Wójcik Z., 2012, *Książd Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczony*, Ciechanowiec.
- Zieniukowa J., 1968, *Z dziejów polszczyzny literackiej XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław.

SŁOWNIKI I ENCYKLOPEDIE

- PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków, 1935.
- RSGPSM – I. Maryniakowa, D. Rembiszewska, J. Siatkowski, *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, Warszawa 2014.
- SGD – L. Czarkowski, *Słownik gwary ludowej w Ziemi Drohickej*, oprac. B. Kuryłowicz, B. Nowowiejski, [w:] *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, red. B. Nowowiejski, 2009, s. 131–219.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- SJPXVIIiXVIII – *Słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl> (04–06.2016).
- SL – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego...* Wilno 1861, <http://eSwil.ijp-pan.krakow.pl> (dostęp w latach 2010–2016).

**REGIONAL LINGUISTIC FEATURES IN A DISCOVERED MANUSCRIPT
ROŚLIN POTRZEBNYCH BY KRZYSZTOF KLUK
AS A PART OF ATTRIBUTION PROCESS**

Summary

This article concerns the manuscript *Roślin potrzebnych* by Krzysztof Kluk, an enlightenment priest and scientist from Podlasie, an author of botanic and zoological guidebooks. The manuscript of his first botanic handbook was recently found in Baworoscyc's Library in Lviv. Nevertheless, considering lack of direct authorship mark, an analysis focused on graphic and phonetic linguistic features has to be performed to confirm the authorship.

Studies have shown some linguistic features, which have as much in common with 18th century Eastern Borderland Polish Language (especially the north-eastern). Other linguistic features have much in common with the dialects of Mazowsze and Podlasie. It is very likely that the manuscript has been written by someone who lived on the borderland of Mazowsze and Podlasie. According to Kluk's biography it is almost certain this person was Krzysztof Kluk. Therefore, the manuscript discovered in Baworowscy's Library is Krzysztof Kluk's autograph with all probability.

Key words: Eastern Borderland Polish Language, Polish language of 18th century, territorial variation of the Polish language, dialects of Podlasie, manuscript

Joanna SZERSZUNOWICZ

Uniwersytet w Białymstoku

joannaszersz@gmail.com

JĘZYKOWO-KULTUROWA ANALIZA SŁOGANÓW REKLAMOWYCH MARKI ŻUBR

WPROWADZENIE

We współczesnym języku polskim wyraz *slogan* używany jest w dwóch znaczeniach: pierwsze z nich to 'oklepany zwrot; frazes, komunał'¹, drugie – 'krótkie hasło propagujące lub reklamujące coś' (USJP 3: 1265). W wielu kontekstach ta jednostka leksykalna jest nośnikiem negatywnych konotacji – tę funkcję pełni na przykład w stwierdzeniu *To tylko slogany*. Należy jednak podkreślić, że słowo *slogan* nie musi mieć negatywnego nacechowania: użyte jako synonim wyrazu *hasło* może być neutralne i tak właśnie funkcjonuje w środowisku twórców reklamy czy językoznawców. W ujęciu terminologicznym slogan reklamowy definiowany jest w następujący sposób:

zwięzła, celna, wyrazista stylistycznie formuła słowna, skierowana do anonimowego odbiorcy, zazwyczaj anonimowa, powtarzana wielokrotnie, odwołująca się przede wszystkim do emocji, której znaczenie i forma podporządkowane są jednemu celowi, a mianowicie wzbudzeniu potrzeby nabycia towaru lub skorzystania z usługi (Kamińska-Szmał 1996: 15)

Slogan ma charakter silnie perswazyjny, a nasycenie perswazyjnością uzyskuje się dzięki zastosowaniu rozmaitych zabiegów, między innymi za pomocą wykorzystania odwołań kulturowych. Powinien być atrakcyjny

¹ *Uniwersalny słownik języka polskiego* podaje następujące przykłady użycia omawianego słowa w tym znaczeniu: *górnolotny slogan, wypracowanie ucznia pełne sloganów, mówić slogany, operować, szermować sloganami* (USJP 3: 1265).

dla odbiorcy: oryginalny i łatwy do zapamiętania. W perspektywie językowo-kulturowej jest więc interesującym przedmiotem badań.

W Polsce, po transformacji ustrojowej w 1989 roku slogany występują głównie w dwóch obszarach komunikacji: w reklamie i polityce. Są one przedmiotem analiz naukowych, wśród których ważne miejsce zajmują monografie i artykuły poświęcone wyłącznie sloganom (Kochan 2007; Mosiołek-Kłosińska 1996; Lizończyk 2011). Bada się rozmaite aspekty, na przykład budowa składniowa (Zimny 1996; Kamińska-Szmaj 1996), zastosowanie frazeologizmów w reklamie (Lewicki 1995) czy językowe obrazy wybranych obiektów w tekstach reklamowych (Lewicki 1998). Oprócz wymienionych prac cennym źródłem informacji o sloganach stanowią opracowania o charakterze przekrojowym poświęcone reklamie i polityce (Skowronek 1992; Golka 1994; Kwarciać 1997), zwłaszcza te traktujące o języku polityki i reklamy, na przykład książka Jerzego Bralczyka (2004). Omawiane zjawisko opisywane jest także w pracach zakresu stylistyki: o sloganie pisze na przykład Dorota Zdunkiewicz-Jedynak (2008: 173–174) w opracowaniu *Wykłady ze stylistyki*².

Wiele dotychczas powstałych prac poświęconych sloganom reklamowych koncentruje się na aspektach czysto językowych, w mniejszym stopniu uwzględnia się aspekty pozajęzykowe, które również zasługują na uwagę. Z tego powodu celem niniejszego artykułu jest analiza sloganów, w której uwzględnione zostaną dwa aspekty: językowy i kulturowy. Materiał badawczy stanowią hasła reklamowe marki Żubr. Przeprowadzona zostanie analiza zebranych sloganów reklamowych³, w której zostaną uwzględnione takie elementy, jak potencjał konotacyjny nazw *żubr* i *Żubr*, wykorzystanie kolorytu lokalnego, zabiegi słowotwórcze, operowanie semantyką słów występujących w sloganach oraz modyfikacje stałych połączeń wyrazowych. Omówione zostaną również aluzje do tekstów kultury oraz nawiązania stylistyczne.

² Innymi źródłami wiedzy o sloganie są podręczniki reklamy oraz artykuły w pismach branżowych.

³ Materiał badawczy stanowi korpus obejmujący ponad sto pięćdziesiąt sloganów marki Żubr. <http://www.zubr.pl/reklamy-zubra>. Dostęp: 10.09.2015.

CHARAKTERYSTYKA REKLAM MARKI ŻUBR

W 2003 roku białostocki browar Dojlidy, w którym produkowano piwo Żubr, stał się własnością Kompanii Piwowarskiej SA. Obecnie piwo to wytwarzane jest nie tylko w Białymstoku, ale również w Poznaniu i Tychach. W ramach promocji podejmowane są działania marketingowe ATL⁴, czyli bezpośrednio rozpoznawalne (np. w telewizji, Internecie, prasie, reklamie zewnętrznej). Jako że pierwotnie piwo wytwarzane było w pobliżu Puszczy Białowieskiej, wybór nazwy wydaje się uzasadniony. Ponadto żubr to zwierzę o dużym ekoznaczeniu w kulturze polskiej⁵.

Reklamy marki Żubr wykorzystują użycie apelatywnej nazwy zwierzęcia jako chrematonimu, tj. nazwy produktu (por. Breza 1998: 352)⁶. Jest to nazwa przeniesiona⁷, precyzyjniej ujmując, odapelatywna, powstała w wyniku onimizacji (Kosyl 2001: 449), a identyczność brzmienia nazwy własnej oraz rzeczownika pospolitego tworzy możliwość kreatywnych zastosowań wyrazu *żubr*, co ma istotne znaczenie w procesie tworzenia komunikatów o dominującej funkcji perswazyjnej.

W omawianych reklamach żubr występuje jako bohater marki (ang. *brand hero*)⁸. Żubr postrzegany jest jako król puszczy, zwierzę majestatyczne, pełne godności i spokoju. Pokazywany jest zawsze w swoim środowisku naturalnym, czyli w puszczy. W niektórych reklamach występują również inne stworzenia mieszkające w lesie: zwierzęta i ptaki.

⁴ ATL – ang. *above the line* ‘ponad linią’ (*above-the-line marketing*). W marketingu używany jest również skrótowiec BTL od angielskiego wyrażenia *below the line* ‘poniżej linii’ (*below-the-line marketing*), którego używa się, mówiąc o działaniach reklamowych skierowanych do konkretnego odbiorcy, ale niewystępujących w mass mediach (SM: 1).

⁵ W poszczególnych kulturach rozmaite zwierzęta mają duże ekoznaczenie, na przykład w kulturze australijskiej m.in. kangur i jamraj. O językowych odzwierciedleniach znaczenia kulturowego rozmaitych gatunków zob. m.in. Szerszunowicz, Vidović Bolt (2014), Wiatrowski (2015)

⁶ Chrematonimy to „nazwy własne niektórych materialnych wytworów ręki ludzkiej, przemysłowych lub rękodzielniczych, jednostkowych lub seryjnych, takich, które nie są trwale związane z określonym krajobrazem” (Kosyl 2001: 447). Zalicza się do nich nazwy: zjawisk społecznych, instytucji społecznych, przedmiotów i produktów.

⁷ Jak podaje Edward Breza (1998: 352), pod względem słowotwórczym chrematonimy mogą być nazwami przeniesionymi lub nieprzeniesionymi. Wśród nazw przeniesionych wyróżnia się następujące rodzaje chrematonimów: odapelatywne (np. *Tarpan*), odmienne (np. *Danusia*), odmiejscowe (*Tyskie*).

⁸ Bohaterami marek są na przykład Serce i Rozum, eksperci Tesco, Jedyń Taki.

Warto dodać, że w kampanii reklamowej wykorzystywano również figury żubra stawiane w rozmaitych miejscach w miastach i przy drogach.

Reklamy marki Żubr wyróżniają się spójną, przemyślaną konstrukcją. Koncepcja promowania tej marki jest konsekwentnie rozwijana, a jej twórcy wykazują się dużą kreatywnością w tworzeniu coraz to nowych haseł wpisujących się w stworzoną przez nich formułę przypominającą film przyrodniczy.

Nie dziwi więc fakt, że marka Żubr otrzymała nagrody za swoje działania na polu reklamy. W 2006 roku otrzymała ona złotą statuetkę Effie za kampanię długofalową opracowaną dla Kompanii Piwowarskiej przez agencję PZL. Nagrody Effie przyznawane są za najskuteczniejszą kampanię marketingową: efektywność mierzona jest poprzez porównanie zakładanych przed kampanią celów z wynikami osiągniętymi po jej realizacji.

Zakładanym celem było osiągnięcie 3% udziału marki w rynku w ciągu 12 miesięcy od wdrożenia planu marketingowego. Po 12 miesiącach, w lipcu 2004, udział w rynku wyniósł od 0,6% do 6,5%, a więc przekroczono zakładany poziom o 3,5%. Celem kampanii było zbudowanie spontanicznej świadomości marki Żubr na poziomie 20%, a wspomaganiej – na poziomie 70% w ciągu 12 miesięcy od wdrożenia planu. Po roku spontaniczna świadomość marki osiągnęła poziom 27%, a wspomaganą – aż 85% (Zięba 2010: 6). Rok 2005 przyniósł marce srebrne Effie za efektywne wykorzystanie TV.

JĘZYKOWO-KULTUROWA ANALIZA SŁOGANÓW MARKI ŻUBR

POTENCJAŁ KONOTACYJNY NAZW ŻUBR I ŻUBR

Z punktu widzenia reklamy duże znaczenie ma istnienie konotacji słów, czyli „tych elementów pragmatyki, które są odbiciem wyobrażeń kulturowych i tradycji związanych z danym wyrazem” (Apresjan 2000: 76)⁹. Konotacje przypisywane są referentowi¹⁰, który nabywa

⁹ Jurij Apresjan (2000: 76) podkreśla kulturowe uwarunkowania konotacji, które „mogą być bardzo nietypowe, „kapryśne” i różnią się znacznie dla tożsamyh lub bliskich znaczeniowo wyrazów różnych języków, a nawet wyrazów jednego języka”.

¹⁰ Lidia Jordanskaja i Igor Mielczuk (1988: 17) proponują następującą definicję terminu *konotacja*: „konotacja leksykalna jednostki leksykalnej L jest to pewna charakterystyka, którą L przypisuje swemu referentowi, i która nie wchodzi do jej definicji”.

„elementów znaczenia spoza ścisłej sfery semów istotnych” (Szczepankowska 2011: 82). Piotr H. Lewiński (1999: 123) zwraca uwagę na fakt, że „zwierzęta będące symbolami mają bardzo długą tradycję w kulturze jako motywy obdarzone całymi zespołami konotacji mniej lub bardziej skonwencjonalizowanych”. Można przyjąć, że to właśnie konotacje wpływają zarówno na wybór nazw zwierząt na chrematonimy¹¹, jak i na częste wykorzystywanie motywów animalistycznych w reklamach.

W reklamach marki Żubr istotne są konotacje obu nazw, apelatywnej i własnej. W *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* apelatyw *żubr* definiowany jest w następujący sposób: ‘ssak o masywnej budowie ciała, potężnym kłębnie, łbie pokrytym miękkim, wełnistym włosiem, tworzącym u dołu pyska rodzaj brody, żyjący obecnie w rezerwach’ (USJP 4: 1130). *Inny słownik języka polskiego* (ISJP 2: 1416) podaje ponadto informacje o rogach definiowanego zwierzęcia (‘z krótkimi mocnymi rogami’) oraz określenie jego barwy (‘pokryte gęstą szarobrunatną sierścią’). Żubr jest zwierzęciem roślinożernym, spożywającym różne gatunki roślin. Zwierzęta o dużej masie ciała kojarzone są zazwyczaj z powolnością, ociężałością i niezdarnością¹², a ponadto – jeśli nie są drapieżnikami – mogą być kojarzone z łagodnością i spokojem.

Żubr występujący w reklamach piwa ma bardziej rozbudowany potencjał konotacyjny: asocjacje uwarunkowane fizycznością żubra są podstawą do dodania dalszych konotacji. Przykładowo, duża wielkość kojarzona jest z siłą, a powolność konotuje spokój i majestatyczność, które łączą się z kolejnym elementem, mianowicie odpowiedzialnością. Jako aktywny strażnik lasu żubr troszczy się o inne zwierzęta, pomagając im w razie potrzeby (*Żubr daj oparcie, Bał można oprzeć na żubrze, Kolej na żubra*). Zaangażowanie wymaga od żubra inteligencji i sprytu, który wykorzystywany jest przez to zwierzę tylko w słusznym celu. Zwierzęta kierują się intuicją i w naturalny sposób wybierają to, co dobre (Lewiński 1999: 128). Slogany reklamowe podkreślają, że żubr jest atrakcyjny i pożądany przez innych – zarówno jako bohater reklam, jak i sam produkt (*Świata poza żubrem nie widać, Kolejka do żubra*).

¹¹ Przykładowo, Kret – preparat do czyszczenia rur kanalizacyjnych, nazwy marek samochodów Jaguar i Mustang.

¹² Przypisywanie zwierzętom o dużej masie ciała powolności i ociężałości znajduje odzwierciedlenie we frazeologii, na przykład w takich związkach jak: *poruszać się jak niedźwiedź*, wł. *muoversi come un elefante* [poruszać się jak słoń], *camminare come un orso* [chodzić jak niedźwiedź], *camminare come una vacca* [chodzić jak krowa] (Szerszunowicz 2011: 137).

Wymienione cechy tworzą obraz żubra, który ma za zadanie nakłonić adresata reklamy do utożsamiania się z postawami przyjmowanymi przez żubra. Eksplicytnie wyraża to tekst reklamowy zamieszczony na stronie internetowej marki Żubr:

Od wieków na straży prastarej Puszczy Białowieskiej stoi symbol polskiej natury – Żubr. Nie można przejść obok niego obojętnie. Dostojny i majestatyczny Król Puszczy zawsze budzi respekt pośród innych gatunków. Gdy do jego królestwa wkrada się chaos, on przypomina, jak ważna jest siła spokoju. Każdy mężczyzna, niczym Król Puszczy, jest strażnikiem swojego królestwa i dba o utrzymanie jego naturalnego porządku¹³.

W cytowanym fragmencie eksponowane są stereotypowe cechy przypisywane mężczyźnie, takie jak opiekuńczość i opanowanie, które wykazuje bohater reklam – żubr.

Konotacje leksemu *żubr* stanowią więc podstawę do budowania potencjału konotacyjnego marki Żubr. Nazwa piwa Żubr przywołuje skojarzenia właśnie ze spokojem – chwilą wytchnienia po ciężkim dniu, która należy się konsumentowi tego napoju, co podkreśla ostatnie zdanie przytoczonego powyżej komunikatu reklamowego:

Dzień pełen obowiązków wieńczy zasłużonym Żubrem – piwem pełnym majestatu, zrodzonym na skraju puszczy w Browarach Dojlidy.

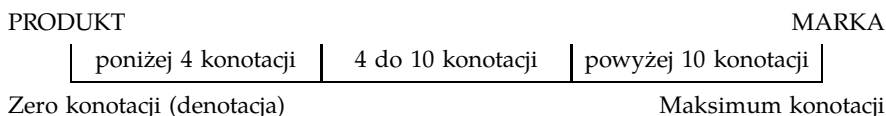
Konotacje te przywołują slogany *Dobrze posiedzieć przy żubrze*, *Dobrze wpaść na żubra* czy *Żubr chłodzi się w cieniu*. Dzięki nim nazwa Żubr wywołuje pozytywne skojarzenia: jest swoistą nagrodą za zmaganie się z trudami dnia i atrybutem spotkań z przyjaciółmi.

Warto zaznaczyć, że w reklamach, zarówno spotach, jak i billboardach, slogany zapisywane są wersalikami, więc grafia nie pozwala odróżnić rzeczownika pospolitego *żubr* od nazwy własnej *Żubr*, tym samym zacierając różnicę między apelatywem i onimem, co jest istotne dla kształtowania potencjału konotacyjnego.

Jak stwierdza Krzysztof Polak (2015), konotacje mają kluczowe znaczenie w budowaniu marki: im konotacji więcej, tym marka jest silniejsza. Umiejętne operowanie potencjałem konotacyjnym produktu za pomocą komunikatów reklamowych. Zależność marki od konotacji ilustruje wykres 1, który obrazuje, w jaki sposób produkt staje się marką.

¹³ *Stado żubra*. <http://www.zubr.pl/poznaj-stado/klasyczny>. Dostęp: 11.09.2015.

WYKRES 1. Schemat potencjału konotacyjnego produktu i marki

Źródło: Polak 2015.

Marki o dobrze ustabilizowanej pozycji mają liczne konotacje: brak konotacji oznacza, że produkt to nie marka, a jedynie wytwór, który jest sprzedawany.

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, że dzięki długoterminowym działaniom reklamowym Żubr ma rozbudowany system konotacji, co oznacza, że należy go klasyfikować jako markę. Jej konotacje są na tyle złożone, że można je analizować w kilku obszarach asocjacyjnych (Tabela 1), którymi są: społeczeństwo, natura, osobowość, intelekt i fizyczność.

TABELA 1. Znaczenie denotacyjne i konotacyjne marki Żubr

MARKA ŻUBR	
Znaczenie denotacyjne	
marka jasnego pasteryzowanego piwa warzonego na bazie słodu jęczmiennego produkowanego przez Kompanię Piwowarską	
Znaczenie konotacyjne	
Obszar asocjacyjny	Konotacje
SPOŁECZEŃSTWO	relaks, spotkania z przyjaciółmi, przyjemne spędzanie czasu, nagroda za zmagania z trudami dnia
NATURA	natura, spokój, cisza, kontakt z przyrodą
OSOBOWOŚĆ	odpowiedzialność, zaangażowanie, życzliwość wobec innych, opanowanie
INTELEKT	inteligencja, spryt, dowcip
FIZYCZNOŚĆ	duża wielkość ciała, olbrzymia siła

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Polak 2015.

Powyższa tabela pokazuje, jak mocno został rozbudowany system konotacji marki Żubr dzięki rozwijaniu cech zwierzęcia w poszczególnych

spotach, co zostało odzwierciedlenie w sloganach. Zakładając, że będą powstawać kolejne reklamy, można przewidywać, że konotacje w poszczególnych obszarach będą coraz liczniejsze.

NATURA

Natura przeciwstawiana jest wytworom działalności człowieka, a to, co naturalne, góruje nad tym, co stworzyli ludzie. Jak podaje Lewiński (1999: 145), natura konotuje „pierwotność, czystość, siłę, brak skażenia cywilizacyjnego, zdrowie, eden, szczęście, potęgę, życie, piękno, zmysłowość”. Świat reklamy marki Żubr to właśnie natura: puszcza, polana, leśna droga i inne miejsca, w których żyją zwierzęta. W spotach reklamowych pojawiają się tylko one, natomiast nie widzimy ludzi. Ponadto słyszymy odgłosy przyrody, na przykład ćwierkanie ptaków¹⁴.

Natura jawi się człowiekowi korzystającemu z dóbr cywilizacji jako obszar niezwykle atrakcyjny, gdzie raczej bywa niż jest, a jego przebywanie tam wiąże się w wypoczynkiem. Dzięki niecodzienności pobyt na łonie natury dostarcza ludziom wrażeń estetycznych i poznawczych. Habitat żubra to puszcza, więc wykorzystanie motywu natury – pozytywnie odbieranego przez odbiorców – w reklamie jest uzasadnione tematycznie. Należy podkreślić, że ma ono moc argumentacji topicznej, ponieważ stanowi odwołanie do istniejących przekonań – w tym przypadku o wyższości natury nad cywilizacją i jej problemami – i wzmocnienie ich w tekście reklamowym (por. Lewiński 1999: 143).

Slogany zawierają bezpośrednie nawiązania do świata przyrody, które przejawiają się na poziomie leksykalnym. W większości z nich występuje nazwa *żubr* oraz inne wyrazy z makropola semantycznego NATURA. Jedno z haseł reklamowych zawiera samą nazwę pola: w sloganie *Z natury przyciąga* wyraz ten jest składnikiem stałego połączenia wyrazowego, które poprzez osadzenie w kontekście przyrody wywołuje szereg skojarzeń.

¹⁴ Przestrzeń w reklamie ma swoją własną organizację: jest skinetyzowana i zhierarchizowana – sposób znaczący (Szczęsna 2001: 161), co doskonale widać w reklamie marki Żubr. Zauważalna jest również symplifikacja natury przedstawionej w spotach.

KOLORYT LOKALNY

Jak już wspomniano, pierwotnie piwo Żubr było flagowym produktem białostockiego browaru Dojlidy, a więc było wytwarzane w województwie podlaskim. Na jego terenie znajduje się Puszcza Białowieska, obszar nieskażonej przyrody z dziewiczymi starodrzewami. Żubr jest zwierzęciem kojarzonym z tym regionem: widnieje na pocztówkach i folderach reklamowych, był motywem wykorzystanym w logo województwa, produkowane są drewniane figurki żubra, które sprzedawane są jako pamiątki. Występuje również w herbach (np. Białowieży, powiatu Hajnówka, Narewki, Tykocina, Zambrowa, Sokółki). Żubr ma swoje pomniki: pierwszy znajduje się w Białowieży (replika pomnika z 1862 r., upamiętniającego polowanie Aleksandra II), drugi zaś – w Zambrowie. Pojawia się również w innych kontekstach: przykładowo, *Żubr budzi Podlasie* to tytuł konkursu na ciekawe inicjatywy prospołeczne w wymienionym w haśle regionie.

Pojawienie się żubra w reklamie można traktować jako element kolorytu lokalnego. Z punktu widzenia reklamy ma to duże znaczenie: patriotyzm lokalny odgrywa dużą rolę w budowaniu strategii marki (por. Siemieniako 2014). Wybory współczesnego konsumenta uwarunkowane są coraz większym stopniem świadomością i postawami konsumentów w stosunku do lokalnych czy regionalnych marek, co pokazują badania nad etnocentryzmem konsumentów różnych produktów (Falkowski, Rożnowski, Witkowski 1996), w tym kupujących piwo (Siemieniako, Kubacki, Krot, Glińska 2011).

Te czynniki również miały wpływ na sposób budowania pozycji konkurencyjnej marki Żubr na rynku. Nazwa piwa doskonale komponuje się z wizerunkami zwierzęcia na opakowaniach oraz z materiałach reklamowych, w których tłem jest puszcza, a więc również element charakterystyczny dla Podlasia.

Na uwagę zasługują również slogany, które tworzone są według schematów, w których komponentem podlegającym substytucji jest nazwa własna miejscowa. Model *Żubr wychyla się w* + nazwa miejscowa wykorzystano do utworzenia sloganów z różnymi toponimami, na przykład *Żubr wychyla się w Białymstoku*.

Inny model używany w reklamach tej marki to oparty na dwuznaczności komponentów schemat *Żubr w* + nazwa miejscowa + *się należy*. Realizuje go między innymi slogan *Żubr w Grabówce się należy*.

ILUSTRACJA 1. Reklama marki Żubr przy placu Uniwersyteckim w Białymstoku

Fot. Autor

ILUSTRACJA 2. Reklama marki Żubr przy Szosie Baranowickiej w Grabówce

Fot. Autor

Toponim ulega substytucji zależnie od miejsca, w którym znajdzie się reklama zewnętrzna. Takie operowanie onimem pozwala na wprowadzenie do reklamy kolorytu lokalnego, a w konsekwencji stanowi odwołanie do poczucia patriotyzmu lokalnego konsumentów. Zabieg ten ma również na celu wywołanie sympatii do produktu, który staje się im bliższy dzięki danej nazwie miejscowej.

DYSONANS KULTUROWY

Wykorzystanie dysonansu kulturowego jest jedną ze strategii działań marketingowych przedstawianych przez Douglasa Holta (2004). Polega ona na operowaniu dysonansem istniejącym między dominującymi w danej kulturze ideologiami a codziennymi praktykami.

Jako przykład wykorzystania omawianej strategii na gruncie polskim Krzysztof Polak (2015) podaje strategię marki Żubr we wczesnym okresie jej istnienia. Silnie zaznaczały się wówczas tendencje do przejawiania dużej życiowej aktywności, odnoszenia sukcesów w różnych sferach, włączania się w rywalizację określaną mianem wyścigu szczurów.

Ostra rywalizacja i szybkie tempo zadecydowały o tym, że część społeczeństwa nie była w stanie sprostać tym wyzwaniom, które im postawiono. W konsekwencji nienadążania za zmianami i niespełnienia oczekiwań społecznych grupa ta poczuła się odrzucona i znalazła się na marginesie kultury (Polak 2015).

Zostało to wykorzystane w strategii marki Żubr, która zaczęła promować ideologię, która nie narzucała wymagań i nie wiązała się z szybkim i intensywnym stylem życia. Ideologię tej marki można określić jako przeciwną w stosunku do dominującej: jej założenie to „nic nie musisz” w opozycji do „musisz odnosić sukcesy”.

Dysonans ten obecny jest również w późniejszym okresie: teksty reklamowe wpisują się w konwencję spokojnego życia, relaksu, zwłaszcza na łonie natury. Slogany takie jak *Dobrze posiedzieć przy żubrze*, *Rano kawka wieczorem żubr*, *Wieczorem podchodzi bardziej*, *Zasmakuj w sile spokoju* czy *Wieczorem idzie żubr za żubrem* promują styl życia, w którym jest czas na spotkania towarzyskie i wypoczynek.

POWIĄZANIE Z RYTUAŁEM

Rytuał ma duże znaczenie w budowaniu marki (Holt 2004: 60). W reklamach marki Żubr widoczne są powiązania z rytuałem: picie piwa

ma miejsce podczas spotkań towarzyskich: wieczorów spędzanych w barach czy też przy grillu, a więc to czynność o charakterze zrytualizowanym. Wymienione rodzaje aktywności społecznej mają duże znaczenie w perspektywie kulturowej. Pisząc o grillowaniu, Krzysztof P. Skowroński (2007: 373) zwraca uwagę na „jego charakter kulinarno-rekreacyjno-towarzyski, pozwalający na spełnienie kilku ważnych funkcji mniej więcej w tym samym stopniu”. Stwierdzenie to można odnieść również do innych form spotkań.

Z amerykańską zachowań, w tym również na gruncie towarzyskim, wiąże się wzrost znaczenia wspólnego spędzania czasu poza domem po południu i wieczorem, w barach, pubach, restauracjach itd. (Skowroński 2007: 374). Spotkania te najczęściej odbywają się w większym gronie i umacniają więzy towarzysko-zawodowe. Picie piwa staje się rytuałem związanym z nimi – po dniu zmagania z codziennymi obowiązkami pojawienie się napoju marki Żubr symbolizuje rozpoczęcie relaksu, a więc wprowadza dobrą atmosferę. Wspólne spożywanie tego produktu ma ponadto wymiar integrujący daną grupę. Można tu również doszukiwać się nawiązań do staropolskich tradycji biesiad i polowań, których obraz przywołuje pokazywana w spotach puszcza.

Analiza komunikatów reklamowych marki Żubr pozwala wskazać stałe elementy budujące lub wspomagające rytualizację. Można je analizować na dwóch płaszczyznach: na poziomie sloganów oraz na poziomie koncepcji reklamy. Hasła reklamowe eksponują wieczór jako porę spożywania piwa Żubr (*Wieczorem podchodzi bardziej*). Niektóre z nich sygnalizują, że piwno powinno być schłodzone (*Żubr chłodzi się w cieniu*), a inne hasła tej marki podkreślają, że nie należy ograniczać się do wypicia jednego kufła piwa: *Co dwa żubry to nie jeden, Co dwa wychylenia to nie jedno*. Slogan *Żubr podchodzi do grilla* przekazuje, że picie piwa jest charakterystyczne dla spotkań przy grillu.

W pewnym sensie można przyjąć, że sama reklama marki Żubr uległa rytualizacji na poziomie struktury. Konsekwencją, z jaką prowadzone są kolejne kampanie, wyznaczyła linię jej rozwoju. Duża powtarzalność elementów reklamy (bohater, miejsce, dowcipny slogan) doprowadziła do stworzenia konwencji form promocji tej marki.

WYKORZYSTANIE LEKSYKI

W sloganach marki Żubr dominują wyrazy z makropola semantycznego NATURA, na przykład: *puszcza, trawa, jęczmień, dzięciół, kawka*. Warto

odnotować, że nawet niektóre stałe połączenia wyrazowe wybrane do modyfikacji mają w swoim składzie wyrazy z tego właśnie makropola. Mogą to być słowa występujące w postaci kanonicznej danego związku (np. las: *Im dalej w las, tym więcej...*) lub elementy ulegające substytucji (*Lepszy żubr w garści niż dzięcioł na sęku*). Konsekwentne operowanie leksyką z pola NATURA współgra z obrazami wykorzystywanymi w reklamach żubra, co zapewnia spójność, a w rezultacie zwiększa perswazyjność komunikatów reklamowych.

Charakterystyczne dla reklam wyrazy wartościujące nie są zbyt często wykorzystywane w reklamach marki Żubr. Przysłówek *dobrze* wystąpił w sloganie *Dobrze wpaść na żubra, najlepszy* – w haśle *Najlepszy efekt daje wychylenie żubra*. Użycie w sloganach wyrazów nacechowanych aksjologicznie może wynikać z ich obecności w stałych połączeniach wyrazowych ulegających przekształceniom (np. *lepszy*: *Lepszy żubr w garści niż dzięcioł na sęku*; *dobrze*, *najlepiej*: *Wszędzie dobrze, ale z żubrem najlepiej*).

W analizowanym materiale liczne są kreatywne użycia jednostek leksykalnych. Przykład wykorzystania neologizmu występuje w sloganie *Żubrujemy*. Czasownik **żubrować* jest derywatem czasownikowym utworzonym od rzeczownika *żubr*. Posłużenie się formą pierwszej osoby liczby mnogiej wprowadza inkluzję: „my” oznacza zbiorowość konsumentów piwa. Użycie tej formy pełni funkcję integrującą, a jej oryginalne brzmienie nadaje czynności wyjątkowego charakteru.

Innym przykładem twórczego posługiwania się leksyką jest slogan *Żubr z Białego Stoku*, w którym nazwa *Białystok* zyskała nową grafię. Zapisanie nazwy miasta jako dwóch wyrazów stwarza dwie możliwości odczytania: osoby, które wiedzą, że piwo Żubr produkowane jest w browarze w Białymstoku, natychmiast odczytają aluzję.

Najliczniej reprezentowane jest wykorzystanie polisemii: wiele sloganów powstało dzięki wprowadzeniu do nich dwuznaczności. Zabieg ten możliwy jest dzięki odpowiedniemu posłużeniu się wyrazem lub wyrazami o dwóch znaczeniach, tj. umieszczeniu takiego słowa lub takich słów w kontekście umożliwiającym różne sposoby odczytania.

Przykładowo, slogan *Rano kawka wieczorem żubr* zawiera dwie nazwy animalistyczne: nazwę ptaka *kawka* oraz nazwę ssaka – *żubr*. Słowo *kawka* na dwa znaczenia, mianowicie jest ono nazwą ptaka oraz określeniem małej filiżanki kawy. Z kolei wyraz *żubr* to nazwa zwierzęcia oraz potoczne określenie piwa marki Żubr.

Możliwość dwojakiemu odczytania uwarunkowana jest często pokazaniem w reklamie obrazu, który skłania do dosłownego odczytania danego hasła reklamowego. Przykładowo, slogan *Żubr powstaje z jęczmienia* użyty jest w spocie pokazującym, jak żubr podnosi się wśród łąnów zbóż. Znaczenie czasownika *powstaje* odczytać można jako 'podnosi się' w odniesieniu do zwierzęcia w spocie oraz 'jest wytwarzane' – w odniesieniu do produktu. Inne hasła reklamowe oparte na dwuznaczności to między innymi: *Tuż za rogiem*, *Żubr chłodzi się w cieniu*, *Wieczorem żubr idzie za żubrem*, *Żubra uchwycić to radość*, *Żubr na dworze*, *Najlepszy efekt daje wychylenie żubra*, *Żubr szybko schodzi*.

MODYFIKACJE STAŁYCH POŁĄCZEŃ WYRAZOWYCH

W zasobach języków naturalnych występuje wiele wielowyrazowych konstrukcji o charakterze odtwarzalnym, czyli reproduktów (Chlebda 2005: 160–163)¹⁵. Zalicza się do nich rozmaite rodzaje ustabilizowanych kombinacji wyrazowych, na przykład frazeologizmy, przysłowia i skrzydlate słowa. W reklamie mogą być one wykorzystywane zarówno w postaci kanonicznej, jak i w formie zmodyfikowanej. Drugi z wymienionych sposobów użycia tych jednostek – z racji atrakcyjności dla odbiorcy – jest nader często stosowany w komunikatach reklamowych.

W badanym materiale licznie reprezentowane są jednostki przekształcone, czyli kreatywne adaptacje stałych połączeń wyrazowych. Najczęściej stosowanym zabiegiem jest substytucja, która polega na zamienieniu jednego komponentu związku kanonicznego innym. Przykładowo, powiedzenie *Muzyka łagodzi obyczaj* po substytucji ma postać *Żubr łagodzi obyczaje*: zamiast słowa *muzyka* użyta została nazwa *Żubr*. W wielu przypadkach to właśnie ona pojawia się w transformacjach, na przykład: *Nie chwal dnia zachodem słońca* → *Nie chwal dnia przed żubrem*, *Co dwie głowy to nie jedna* → *Co dwa żubry to nie jeden*, *Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu* → *Wszystkie drogi prowadzą do żubra*, *Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej* → *Wszędzie dobrze ale... z żubrem najlepiej*, *Cudze chwalicie, swego nie znacie* → *Cudze chwalicie, żubra nie znacie*. W jednym ze sloganów doszło do substytucji większej liczby elementów: *Lepszy wróbel w garści niż gołąb na dachu* → *Lepszy żubr w garści niż dzięcioł na sęku*.

¹⁵ Jak podaje Wojciech Chlebda (2007: 18), „kryterium odtwarzalności w danej sytuacji pozwala ustalać wspólny mianownik dla twórców o różnym statusie formalnym i znaczeniowym”.

W niektórych modyfikacjach nazwa *Żubr* nie występuje eksplicytnie jako werbalny komponent przekształconego związku. Przykładem takiej adaptacji jest slogan *Co dwa wychylenia to nie jedno*. W haśle reklamowym *Im dalej w las, tym więcej...*, które powstało w wyniku modyfikacji przysłowia *Im dalej w las, tym więcej drzew*. Po wielokropku pokazane są butelki, na których widnieje nazwa *Żubr*. W analizowanym przykładzie mamy więc do czynienia z kreatywnym łączeniem elementów różnych kodów.

Wśród analizowanych sloganów mniej liczne są transformacje związków frazeologicznych. Występują substytucje jednego komponentu, na przykład *bez kija nie podchodź* → *Bez żubra nie podchodź*. W przypadku frazeologizmu *Świata poza żubrem nie widać* zastosowano permutację komponentów związku *nie widzieć poza kimś, czymś świata [bożego]* (WSFJP: 789). Ponadto czasownik *widzieć*, który zgodnie z paradygmatem powinien wystąpić w formie osobowej, został zastąpiony bezokolicznikiem *widać*.

Inny slogan, *Żubr w trawie puszczy*, również powstał w wyniku złożonej transformacji: jednostka frazeologiczna *wiedzieć co w trawie piszczy*¹⁶, realizującej schemat *кто + wie co w trawie piszczy* (SFWP: 847–848). Można tę modyfikację traktować jako redukcję połączoną z substytucją, w której wykorzystano paronimiczną relację zachodzącą między wyrazami *puszczy* i *piszczy*. W jednym ze sloganów wystąpiła amplifikacja: do tytułu kołedy, a zarazem jej początkowego wersu została dodana nazwa *Żubr*. W rezultacie tego zabiegu utworzony został slogan *Żubr wśród nocnej ciszy*¹⁷.

STYLIZACJA, ALUZYJNOŚĆ, INTERTEKSTUALNOŚĆ

W sloganach reklamowych znajdujemy wiele wykładników intertekstualności, między innymi nawiązań kulturowych, takich jak we wspomnianym sloganie *Żubr wśród nocnej ciszy*, i stylistycznych. Przykładowo, hasło przewodnie i nazwa kampanii reklamowej z 2003 roku *Żubr występuje w puszczy* nawiązuje do stylu naukowego, dla którego charakte-

¹⁶ *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego* (WSFJP: 818) podaje zapis *wiedzieć, co w trawie piszczy*.

¹⁷ Modyfikowane są te ideonimy, które są dobrze znane przeciętnemu użytkownikowi języka, na przykład filmów (*Podróż za jeden leasing*, reklama Polskiego Towarzystwa Leasingowego). Podobnie jest w przypadku parafraz fragmentów tekstów (*Zmywać to nie znaczy zawsze to samo*, slogan reklamujący zlewozmywaki Franke).

rystyczne są formy czasu teraźniejszego i użycia rzeczownika w liczbie pojedynczej dla oznaczenia wszystkich okazów danego gatunku. Slogan *Żubr występuje w puszczy* przywołuje skojarzenia ze stylem tekstów z podręczników do przyrody, w których „można znaleźć formuły typu *W Polsce żubr występuje w Puszczy Białowieskiej (...)*” (SSR: 218)¹⁸. Odwołania do tej konwencji znajdujemy również w haśle *Żubr powstaje z jęczmienia*.

Oprócz nawiązań do innych tekstów jak, takich dzieła literackie czy filmy¹⁹, same slogany mogą budować sieć powiązań. Dzieje się tak wtedy, kiedy zawierają one fragmenty innych sloganów, wykorzystując tę samą strukturę²⁰ lub oparte są na jednym koncepcie. Tak jest w przypadku wykorzystania semantyki wyrazu *bal* w sloganach *Bal można oprzeć na żubrze*, *Bal od żubra do żubra*, *Żubr po balu* i *Żubr na balu*. Hasła te oparte są na dwuznaczności, która jest rezultatem użycia jednego słowa, a więc są one powiązane tym konceptem.

WNIOSKI

Analiza sloganów reklamujących markę *Żubr* wykazała, że w ich tworzeniu istotną rolę odgrywają różnorodne czynniki językowo-kulturowe. Hasła odwołują się do kolorytu lokalnego Podlasia, eksponując miejsce występowania żubra oraz lokalizację zakładu produkującego piwo tej marki. W sloganach tych znajdujemy odwołania do zachowań rytualnych, zwłaszcza tych związanych z biesiadowaniem. Marka ta wykorzystwała w swojej kompanii zjawisko dysonansu kulturowego, co miało również wpływ na postać sloganów. Toposem, który pojawia się w reklamach, jest natura.

Przyroda stanowi jeden z obszarów asocjacji, które wywołują slogany u odbiorcy komunikatów reklamowych *Żubra*. Potencjał konotacyjny sloganów jest duży i można wskazać również inne obszary, na przykład społeczeństwo, osobowość i fizyczność. Konotacje odgrywają bardzo duże

¹⁸ W spocie pojawiają się cztery żubry nucące melodię, co nasuwa inną interpretację czasownika *występuje*, mianowicie ‘jest wykonawcą utworu muzycznego’.

¹⁹ Warto dodać, że w reklamie *Żubr występuje w puszczy* wykorzystano muzyczne odwołanie kulturowe, towarzyszy mu bowiem melodia piosenki *Nim wstanie dzień*, skomponowanej przez Krzysztofa Komedę.

²⁰ Na przykład slogan *Twój kot kupowałby Whiskas* został sparafrazowany w hasłach *Twoja mysz czytałaby DECforum* czy *Twój wielbłąd kupowałby Lucky Strike* (Kochan 2007: 141).

znaczenie w budowaniu marki i umacnianiu jej pozycji na rynku. W przypadku marki Żubr nowe slogany rozbudowują jej system konotacyjny, wzbogacając go o nowe elementy.

Wykorzystanie tej techniki umożliwia konsekwentne rozwijanie przyjętej koncepcji reklamy tej marki, co zapewnia jej rozpoznawalność wśród odbiorców. Stylizacja spotów, w których pojawiają się slogany, na film przyrodniczy pozwala na stworzenie ciągu opowiadań. Hasła te wpisują się doskonale w konwencję przyjętą przez twórców tych reklam: przekazu werbalny współgra z obrazem i udźwiękowieniem.

W sloganach znajdujemy rozmaite kreatywne użycia języka. Do najczęściej wykorzystywanych zabiegów należą modyfikacje stałych połączeń wyrazowych oraz wykorzystywanie dwuznaczności wyrazów występujących w hasłach. Slogany te mogą być dwojako interpretowane, co sprawia, że pełnią funkcję ludyczną i są atrakcyjne dla odbiorcy.

Podsumowując, można stwierdzić, że slogany reklamowe marki Żubr budują jej pozytywny wizerunek za pomocą umiejętnego połączenia rozmaitych środków, zarówno poprzez kreatywne wykorzystanie zasobów językowych, jak i dzięki odpowiedniemu zastosowaniu odwołań pozajęzykowych w odpowiedniej oprawie wizualno-dźwiękowej.

BIBLIOGRAFIA

SŁOWNIKI

- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, 2000, red. M. Bańko, t. 1–2, Warszawa.
- SFWP – Bąba S., Liberek J., 2002, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- SM – Ivanovic A., Collin P.H., Słupski J., 2000, *Słownik marketingu*, Warszawa.
- SSR – Spychalska M., Hołota M., 2009, *Słownik sloganów reklamowych*, Warszawa.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, 2003, red. S. Dubisz, t. 1–4, Warszawa.
- WSFJP – Mülder-Nieckowski P., 2003, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.

LITERATURA

- Apresjan Ju., 2000, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, przekł. Z. Kozłowska, A. Markowski, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Breza E., 1998, *Nazwy obiektów i instytucji związanych z nowoczesną cywilizacją (chretonimy)*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Kraków–Warszawa, s. 343–361.

- Bralczyk J., 2004, *Język na sprzedaż, czyli o tym, jak język służy reklamie i jak reklama używa języka*, Gdańsk.
- Chlebda W., 2005, *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Opole.
- Chlebda W., 2007, *Mały prywatny katalog pilnych zadań frazeologicznych*, „Problemy Frazeologii Europejskiej”, t. VII, 15–31.
- Falkowski A., Rożnowski B., Witkowski T., 1996, *Etnocentryzm konsumentów – nowe wyzwania dla marketingu*, „Marketing i Reklama”, nr 4, s. 6–11.
- Golka M., 1994, *Świat reklamy*, Warszawa.
- Holt D., 2004, *How Brands Become Icons: The Principles of Cultural Branding*, Boston.
- Janiszewska K. i in., 2009, *Wiedza o reklamie. Od pomysłu do efektu*, Warszawa–Bielsko-Biała.
- Jordanskaja L., Mielczuk I., 1988, *Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii*, [w:] *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 9–34.
- Kamińska-Szmaj I., 1996, *Slogan reklamowy – budowa składniowa*, „Poradnik Językowy”, z. 4, s. 13–22.
- Kochan M., 2007, *Slogany w reklamie i polityce*, Warszawa.
- Kosyl Cz., 2001, *Chrematonimy*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 447–452.
- Kwarciak B., 1997, *Co trzeba wiedzieć o reklamie*, Kraków.
- Lewicki A. M., 1995, *Frazeologizmy w sloganach reklamowych*, [w:] *Kreowanie świata w tekstach*, red. A. M. Lewicki, R. Tokarski, Lublin, s. 215–228.
- Lewicki A. M., 1998, *Język a Kultura 12: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław, s. 206–223.
- Lewiński P. H., 1999, *Retoryka reklamy*, Wrocław.
- Lizończyk I., 2011, *„Today. Tomorrow. Toyota.”: językowa analiza sloganów reklamowych*, *Kultura i Polityka: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. Ks. Józefa Tischnera w Krakowie*, nr 10, s. 77–87.
- Mosiołek-Kłosińska K., 1996, *Slogany wyborcze jako wypowiedzi podsumowujące treści głoszone przez polityków (na materiale tekstów z kampanii prezydenckiej 1995 r.)*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 4, s. 105–118.
- Polak K., 2015, *Kiedy produkt staje się marką*, „Marketing w Praktyce”, 2. http://semiotyka.com/blog/portfolio_page/branding/. Dostęp: 25.08.2015.
- Szczęśna J., 2001, *Poetyka reklamy*, Warszawa.
- Siemieniako D., 2014, *Patriotyzm lokalny a lojalność konsumentów piwa w budowie strategii marki*, „Marketing i Rynek”, nr 8, s. 1242–1248.
- Siemieniako D., Kubacki K., Krot K., Glińska E., 2011, *The ethnocentric tendencies among beer drinkers as a specific relation with local brands in Poland*, *British Food Journal*, No 113(3), s. 409–411.
- Skowronek K., 1992, *Reklama. Studium pragmalingwistyczne*, Kraków.

- Skowroński K. P., 2007, *Amerykanizacja polskiej kultury kulinarnej. Przegląd zagadnień*, [w:] *Pokarmy i jedzenie w kulturze. Tabu, dieta, symbol*, red. K. Leńska-Bąk, Opole, s. 361–381.
- Szczepankowska I., 2011, *Semantyka i pragmatyka językowa*, Białystok.
- Szczęśna E., 2001, *Poetyka reklamy*, Warszawa.
- Szerszunowicz J., 2011, *Obraz człowieka w polskich, angielskich i włoskich leksykalnych i frazeologicznych jednostkach faunicznych*, Białystok.
- Szerszunowicz J., Vidović Bolt J., 2014, *Kulturowe znaczenie komponentu frazeologizmu a jego międzyjęzykowa ekwiwalencja*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 14, s. 195–216.
- Wiatrowski P., 2015, *The Cultural Relevance of Indonesian Phraseological Units as Contrasted with Polish*, „Humaniora” 27(1), s. 14–26.
- Zdunkiewicz-Jedynak D., 2008, *Wykłady ze stylistyki*, Warszawa.
- Zięba K., 2010, *Skuteczność działań marketingowych*, Zeszyty Naukowe Polityki Europejskiej, Finanse i Marketing, nr 3(52), s. 278–287.
- Zimny R. 1996, *Niektóre cechy składni współczesnego sloganu reklamowego*, „Język Polski”, t. LXXVI, z. 2–3, s. 147–154.

STRONA INTERNETOWA

<http://www.zubr.pl>. Dostęp: 10.09.2015.

A LINGUO-CULTURAL ANALYSIS OF ADVERTISING SLOGANS OF THE ŻUBR BRAND

Summary

The aim of the paper is to analyse slogans of the Żubr brand in a linguo-cultural perspective. The focal issues of the study are the following aspects: creating the connotative potential of the names *żubr* ('bison', the name of the animal) and *Żubr* (the beer brand name), using nature as a topos as well as referring to the local color of the region of Podlasie. The cultural dissonance implementation and the ritualization references are also discussed. The linguistic aspects of the analysis comprise the use of lexis and fixed expressions, both in their standard and modified forms. Moreover, the intertextuality of the slogans is analyzed. The research study shows that thanks to the development of the advertising conception, the slogans of this brand play an important role in the creation of the brand on the market and the enhancement of its position.

Key words: slogan, beer advertising, linguo-cultural analysis, Żubr brand

Z LEKSYKI REGIONALNEJ

Dorota Krystyna REMBISZEWSKA

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

dorota.rembiszewska@wp.pl

OD WIADOMOŚCI DO ŁAPÓWKI. Z DZIEJÓW WYRAZU *CHABOR*

Unifikacja ze standardową polszczyzną, procesy globalizacyjne, łatwy dostęp do mediów nie zdołały całkowicie wycofać z obiegu nazw ograniczonych tylko do określonego regionu, a jednocześnie powszechnie w nim występujących. Poznańskie *sznyce z glancem schowane w antrejce* czy też krakowskie *idze, idze bajoku na pole* stanowią przykłady wyrazistych różnic terytorialnych w zakresie leksyki. Takie nieco sztucznie spreparowane przykłady krążą w opracowaniach językoznawczych i publikacjach popularnonaukowych dotyczących poszczególnych regionów. W świadomości przeciętnego użytkownika utarło się przekonanie o trójpodziale na odmiany regionalne języka polskiego: Małopolskę, Wielkopolskę i Mazowsze. Obszarem, mieszczącym się w granicach szeroko pojętego Mazowsza, w którym zachował się jeszcze dość dobrze lokalny język – jego fonetyka i słownictwo – jest bez wątpienia północne Podlasie. Bez trudu mieszkańcy innych części Polski rozpoznają po charakterystycznej wymowie osoby z północnego wschodu. Znamienne są także pewne nazwy (np. *odwietki* ‘odwiedziny u nowo narodzonego dziecka’, *nyje* ‘mdli’, *pierog* ‘bułka drożdżowa’¹), konstrukcje składniowe (jak np. *daj dla babci buzi, mi boli głowa, nie się gniewaj*), o niewielkim zasięgu, ale dobrze znane na tym terenie.

¹ Przytoczone przykłady nazw z Podlasia i lokalizacje miejscowości z tego obszaru pochodzą z kartoteki gwarowej autorki, utworzonej z materiałów zebranych w terenie w latach 1993–2015.

Wyrazem, który możemy uznać za regionalizm jest bez wątpienia *chabor* ‘łapówka’ oraz *dać chabora* ‘dać łapówkę’. Na północnym wschodzie Polski nazwa ta ma różne postaci – najczęściej *chabor*, *dać chabora*, ale także *chabor*y (np. Bańki pod Bielskiem Podlaskim), *chawory*, *dać chawory* (np. Suchowola i okolice).

Trudno dokładnie odtworzyć etapy zmiany znaczeniowej nazwy o proveniencji orientalnej *chabar* ‘wiadomość’, która zadomowiła się w językach wschodniosłowiańskich jako ‘łapówka’ i trafiła do gwar polskich. Jednak bez wątpienia można łatwo wskazać kierunek zapożyczenia.

Chabar w języku arabskim to ‘wieść, nowina, wiadomość’. Z tego języka zaczerpnięto wiele języków turkijskich (Radłow II: cz. 2: 1693), w tym turecki – *haber* ‘ts.’, *haberci* ‘informator; donosiciel’ (SłTur 104) oraz tadżycki, tatarski – *хəбər* (*xäbär*) (SłTat), a także kazachski – *xabar* (SłKaz 544), gdzie np. największa stacja telewizyjna w Kazachstanie nosi nazwę *Khabar*/Хабар (*Khabar*). Wymieniony orientalizm jest znany językom południowosłowiańskim i został zaimportowany w tym samym znaczeniu, a więc bułg. *хəбər* ‘wiadomość, powiadomienie’, mac. *абєр* ‘wiadomość’, serb.-chor. *хəбər*, *хəбєр* ‘wiadomość, pogłoska’ (ESUM VI: 146).

W językach wschodniosłowiańskich pożyczka ta pojawia się zapewne dosyć późno. Nie ma jej u Srezniewskiego, a SSRLJ XVII: 6 pierwsze jej poświadczenie podaje ze Słownika akademickiego z 1794 r. *хəбər* z arab. *ħabar* ‘wiadomość’. SSRLJ: 540 ma *хəбəрə* f. i *хəбəр* m. w znaczeniach ‘korzyść, zdobycz’ i ‘łapówka’, *хəбəр* regionalnie też ‘wiadomość’, ‘gościniec, podarunek’, ‘powodzenie, sukces’ oraz liczne derywaty, jak *хəбəрнїк*, *хəбəрцїк* ‘biorący łapówki’, *хəбəрнїчəть* ‘brać łapówki’, *хəбəрнїчəньє* ‘branie łapówek’, regionalne *хəбəрчїй* ‘posłaniec, goniec’. Natomiast słownik współczesnego języka rosyjskiego SSRLJ XVII: 6 dla określanego jako przestarzałe i potoczne *хəбər* i *хəбəр* m. oraz uznawanego za potoczne *хəбəрə* f. podaje tylko znaczenie ‘łapówka’. Kartoteka gwar rosyjskich ma bogato poświadczone *хəбər*, *хəбəр* m., rzadziej *хəбəрə*, *хəбəрчї*, *хəбəрєц*, *хəбəрцїк*, głównie w znaczeniu ‘łapówka’, oraz ‘gościniec’, ‘ugoszczenie’, ‘biesiada połączona z piciem alkoholu’ oraz ‘zadowolenie’, ‘szczęście, powodzenie’, ale sporadycznie też ‘wiadomość’, ‘korzyść’ (KartSRNG).

Nie ma tej pożyczki w słownikach dawnego języka ukraińskiego (brak jej też w kartotece SUM XVI–XVII), dopiero od XIX wieku notuje Hrinč IV: 382 *хəбəр* m., *хəбəрə* f. w znaczeniu ‘łapówka’ oraz derywaty *хəбəрнїк*, *хəбəрчїй* ‘biorący łapówki’ i przymiotnik *хəбəрнїцькїй*. Występuje ona z kilkoma derywatami również we współczesnym ję-

zyku ukraińskim. SUM XI: 7 podaje mianowicie: *хабар* 'łapówka' i deminytywne *хабарик* oraz *хабарник* 'biorący łapówki' i *хабарниця* 'kobieta biorąca łapówki', a ponadto *хабарництво* 'łapówkarstwo' i przymiotnik *хабарницький* 'dotyczący łapownika i łapówkarstwa'. Słownik etymologiczny przytacza poza tym *хабарничати* 'brać łapówki' oraz gwarowe *хабара* 'łapówka', *хабарина* 'niewielka łapówka', *хабартії* 'biorący łapówki', *хабарство* 'łapówkarstwo' i *хаборнік* 'makler' (ESUM VI: 146). W Leksykonie gwary lwowskiej pod hasłem *хабар*, oprócz tej nazwy ogólnoukraińskiej, umieszczono także synonimy leksemu, które pokazują nie tylko inwencję użytkowników, ale także bardzo wyraziście obrazują przenikanie się różnych języków w regiolektcie lwowskim: *валу́вка* (*валу́фка*), *кўкы в рўкы*, *лапівка* (*лапўвка*), *оберша́пка* (*оберха́пка*), *рабух* (*ребух*) (Leksykon 2015: 805).

W języku białoruskim oprócz wyrazu *хабар* 'łapówka' istnieje kilka utworzonych od niego derywatów: *хабардава́льнік* 'dający łapówki', *хабарнік* 'biorący łapówki', *хабарниця* 'kobieta biorąca łapówki', *хабарництва* 'łapówkarstwo' i przymiotnik *хабарніцкі* 'dotyczący łapowników i łapownictwa' (TSBM V/2: 164). Poza tym w znaczeniu 'łapówka' odnotowano gwarowe *хабары* spod Świącian na Wileńszczyźnie oraz *хабор* na Białostocczyźnie w Kuraszewie pod Hajnówką (SłPogr V: 274).

Słowniki etymologiczne podają różne języki, które pośredniczyły w bezpośrednim zapożyczeniu, ale jednomyślnie odwołują się do pierwotnego źródła arabskiego. A. Anikin w odniesieniu do rosyjskich dialektów Syberii jako źródło zapożyczenia wymienia języki turkijskie: krymsko-tatarskie, tureckie *habär*, czagatajskie *xabär* 'wiadomość, a to z arabskiego *ħabar* 'nowina, wiadomość'. Proponuje także możliwy rozwój znaczeniowy nazwy dla tego obszaru (nie wykluczając interpretacji Vasmera): 'wiadomość' > '(dobra) wiadomość' > 'powodzenie' > 'zysk' (Anikin 2000). Zestawienie form i znaczeń wyrazu dla dialektów rosyjskich zamieszcza Selimow (1961: 184). ESUM VI: 146 dla języka ukraińskiego wskazuje turecki *haber* 'powiadomienie', a ten z arabskiego *ħabar* 'ts.'. Powiązanie z *ħabara* 'dowiadywać się' z 'przekupstwo' mogło rozwinąć się na podstawie znaczenia 'zapłata za powiadomienie'. Nawiązuje do interpretacji Vasmera IV: 213, który podaje źródło tureckie i czagatajskie (starouzbekie) *habär*, 'wiadomość', z założeniem, że nazwa związana jest ze znaczeniem 'nagroda posłańcowi'.

Na obszarze Polski pożyczka ta, jak zaznaczyłam, ma ograniczony terytorialnie zasięg. Geograficzne zawężenie wskazuje bez wątpienia na

bezpośrednie zapożyczenie z języków wschodniosłowiańskich, a pisownia przez *ch* (a nie *h*) jest dodatkowym argumentem na rzecz dawcy ze wschodu Słowiańszczyzny. Historia i geografia tej pożyczki na wschodzie Słowiańszczyzny sugeruje gwarowe źródło białoruskie lub ukraińskie. Warto także zaznaczyć, że Stanisław Stachowski (2007, 2014) w słownikach odnotowujących turczyzny w polszczyźnie nazwy *habar* nie wymienia.

Słowniki ogólnopolskie w większości nie rejestrowały tej nazwy. SWar I: 268 traktuje *chabar*, *chabor* 'łapówka' jako gwarowe, które dostało się do polszczyzny przez język rosyjski i tatarski, z zaznaczeniem, że zmiana semantyki nastąpiła na gruncie rosyjskim. W SGPA III: 421 znajdujemy niewiele poświadczeń omawianej nazwy: *xabor* z okolic Sejn (północny wschód Polski), *chabor* z Litwy (SGPK I: 169) oraz *chabar* z Podola za Kremerem (słownik XIX-wieczny), który daje ten wyraz pod hasłem *Corruptio* (Kremer 1999: 189). Zofia Kurzowa w słowniku regionalizmów z Wileńszczyzny odnotowuje za Walickim *chabar* 'łapówka', *dać (wziąć) chabara*, według którego wyraz był rozpowszechniony na Wołyniu, Podolu, Ukrainie i Litwie (Kurzowa 1993: 341). Tę lokalizację potwierdza też obecność wyrazu *chabar* w amatorskim słowniczku gwary lwowskiej z początku XX wieku (Młotek 1989: 26).

Jak widać, w polszczyźnie konkurują dwie postaci: *chabar* i *chabor* (por. także RóżnSł 2014: 142). Postać *xabor* Tadeusz Zdancewicz w odniesieniu do Suwalszczyzny traktuje jako jeden z przykładów form hiperpoprawnych wobec wymowy akającej (Zdancewicz 1980: 34), która była tam znana z powodu bliskich kontaktów z Grodzieńszczyzną. Niewykluczone, że taka forma wynika z adideacji do nazwy *habory* 'mięso niskiej jakości, chude, żylaste', notowanej na Podlasiu w XIX w. (PF IV: 321). Słuszność tej interpretacji potwierdzają postaci będące obecnie w użyciu na północnym Podlasiu: *chabory* (w okolicach Bielska Podlaskiego), *chawory* (Suchowola i okolice).

Współcześnie na północnym wschodzie Polski wyraz jest powszechnie używany, w tym przez osoby wykształcone, najczęściej z odcieniem żartobliwym. Zwrot *dawać chabora* w plebiscycie lokalnego dodatku do „Gazety Wyborczej” został uznany przez mieszkańców Białostoczczyzny za jeden z najbardziej znanych regionalizmów (Regionalizmy 2011). Bogusław Nowowiejski, przytaczając popularne pożyczki wschodniosłowiańskie z miast i miasteczek Białostoczczyzny, pisze o swoistej „karierze” tego wyrazu i utworzonych od niego formacji: *chabornik* 'łapownik', *chabor-*

nica ‘kobieta biorąca łąpówki’, *chaborny* ‘podatny na przekupstwo, chętnie przyjmujący łąpówki’. Jego zdaniem *chabor* „staje się eufemizmem, oznaczającym pewien typ datku, który nie ma charakteru zwykłej, pospolitej łąpówki, lecz raczej upominku czy prezentu” (Nowowiejski 2010: 215). Potwierdzenie takiego rozumienia nazwy możemy znaleźć na forach internetowych (np. dotyczących wyrobu wędlin domowych), gdzie wśród wyrazów charakterystycznych dla Białostoczczyzny wymieniono: „*chabor* rodzaj łąpówki lub prezentu – *chaborem* może być np. butelka dobrego koniaku dla lekarza w podziękowaniu za opiekę” (Nazwy regionalne). Na przykład w powiecie wysokomazowieckim (południowo-zachodnia część województwa podlaskiego) zwykle tego wyrazu używa się w odniesieniu do relacji pacjent – lekarz, bowiem datki, formy podziękowania lub prośb kierowane przez chorych do lekarzy zwykle są określane właśnie jako *chabor* (np. *dała doktorowi chabora, bo inaczej by nie zrobił operacji; bez chabora ani do niego [lekarz] przystąpi*). Nazwa ta pojawia się także jako ‘każda łąpówka’, np.: *tu f Sokouax u nas nicego ne dostańe, čšeba xabora, za fšystko xabora (...). I fšystko na xabor* (wieś Dworaki Pikaty, pow. wysokomazowiecki – Sędziak 1996: 310).

Omówiona nazwa stanowi wyrazistą egzemplifikację koegzystencji regionalnej odmiany polszczyzny i lokalnych gwar. Analizowany wyraz, tak dobrze wpisany w miejscowe realia, to nieodłączny element językowej wspólnoty lokalnej północnego Podlasia ze swoimi osobliwościami, unikatowymi cechami leksykalnymi, wynikającymi z otoczenia różnych systemów językowych i specyficznej mentalności tamtejszych mieszkańców.

LITERATURA

- Аникин А.Е. 2000, *Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков*, Москва.
- ESUM – *Етимологічний словник української мови*, ред. О. С. Мельничук, т. I–VI, Київ 1982–2012.
- Hrinč – Грінченко Б., *Словарь української мови*, т. I–IV, Київ 1907–1909.
- KartSRNG – Kartoteka Słownika narodowych gwar rosyjskich (*Словарь русских народных говоров*) w zbiorach Instytutu Badań Lingwistycznych RAN w Petersburgu (Институт лингвистических исследований Российской академии наук, Санкт-Петербург).
- Kremer A. 1999, *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich*, [w:] *Język polski dawnych Kresów wschodnich. Tom 2: Studia i materiały*, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 259–340.

- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Leksykon 2015 – Н. Хобзей, К. Сімонович, Т. Ястремська, Г. Дидук-Меуш, 2015, *Лексикон львівський: поважно і на жарт*, Видання третє, змінене і доповнене, Львів.
- Młotek M., 1989, *Gwara lwowska w pierwszym półwieczu XX wieku*, Londyn.
- Nazwy regionalne – Nazwy regionalne. // Wędzarnicza brać: <http://wedlinydomowe.pl/forum/topic/2482-nazewnictwo-regionalne/>, dostęp 12.01.2015 r.
- Nowowiejski B. 2010, *Z życia wschodnich sławizmów leksykalnych w mowie miast i miasteczek Białostockizny*, [w:] Tenże, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok, s. 215–228.
- PF IV – Gloger Z., 1893, *Słownik gwary ludowej w Tykocińskim*, [w:] „Prace Filologiczne”, t. IV, Warszawa, s. 795–904.
- Radłow – В.В. Радлов, 1963, *Опыт словаря тюркских наречий*, т. 1–2, Москва.
- Regionalizmy 2011 – Regionalizmy na wesoło // http://bialystok.gazeta.pl/bialystok/1,35241,9380697,Regionalizmy_na_wesolo_Zgloszenia_Czytelnikow.html#ixzz3OcPh9cXK, dostęp 12.01.2015 r.
- RóżnSł – I. Maryniakowa, D.K. Rembiszewska, J. Siatkowski, 2014, *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, Warszawa.
- Selimow – А.А. Селимов, 1961, *Займствованные слова в говоре станицы Александровской Кизлярского района Дагестанской АССР*, Ленинград.
- Sędziak H., 1996, *Łomżyńskie teksty gwarowe*, Łomża–Kielce.
- SGPA – *Słownik gwar polskich*, 1977–, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, od t. II pod kier. J. Reichana, od t. VI pod kier. J. Okoniowej, Wrocław, także kartoteka SGPA.
- SGPK – Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- SłKaz – Gülayhan A., Jankowski H., 2011, *Słownik kazachsko-polski*, Kraków.
- SłPogr – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча у пяці тамах*, рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск 1979–1986.
- SłTat – *Słownik polsko-tatarski*, <https://pl.glosbe.com/pl/tt/>, dostęp 11.08.2015 r.
- SłTur – Antonowicz-Bauer L., Dubiński A., 1983, *Słownik turecko-polski, polsko-turecki*, Warszawa.
- SSRLJ – *Словарь современного русского литературного языка*, ред. Ф. П. Филин, т. I–XVII, Москва–Ленинград 1950–1965.
- Stachowski S. 2007, *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków.
- Stachowski S., 2014, *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków.
- SUM XVI–XVII – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, ред. Д. Гринчишин, Львів 1994 і п.

SWar – *Słownik języka polskiego*, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. I–VIII, Warszawa 1908–1927 (tzw. Słownik warszawski).

Vasmer – М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева, т. I–IV, Москва 1964–1973.

TSBM – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, пад рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы), т. I–V, Мінск 1977–1984.

Zdancewicz T. 1980, *Mazurzące gwary suwalskie*, Poznań 1980.

STRONA INTERNETOWA

Khabar – strona internetowa kanału telewizji kazachskiej Хабар, <http://khabar.kz/ru/>, dostęp 11.05.2016 r.

FROM NEWS TO A BRIBE. ABOUT THE HISTORY OF THE WORD *CHABOR*

Summary

The article is a small study of the life of a word typical of north-eastern Poland. Etymology of the name *chabor* derived from Arabic *chabar* ('news, information, rumor') has been explained but in East Slavic lands it has circulated in a different meaning as a 'bribe'. A geographical constraint of the occurrence of this word in Poland to the territory of Podlasie and Suwalki regions indicates a direct borrowing from East Slavic languages. The discussed word is an inherent element of a local community of northern Podlasie with its peculiarities and unique lexical features resulting from different language systems and specific mentality of its inhabitants.

Key words: regional Polish of Podlasie, etymology, language contacts

Janusz SIATKOWSKI

Uniwersytet Warszawski
janusz.siatkowski@wp.pl

POLSKIE RACUCHY

Z wyrazów, nawiązujących do mającej bogate poświadczenie w gwara-
rach wschodniej Polski oraz w języku ogólnopolskim białoruskiej i ukra-
ińskiej nazwy 'gryki' *hreczka*, dziś chyba najszerszy zasięg ma nazwa *ra-
cuchy* 'placki z ciasta drożdżowego lub z tartych kartofli', należąca zresztą
do zasobu leksyki ogólnopolskiej (SJPD VII 781–782, USJP III 869). Obecna
forma nie zdradza obcego pochodzenia, a Bańkowski SE III 7 wywodzi
ją nawet od *raka*. W rzeczywistości, jako pierwotnie robione z gryczanej
mąki, *racuchy* łączą się właśnie z pożyczką *hreczka* 'gryka'.

Już Brückner SE 156, 686 wywodził nasze *racuszki*, *reczuszki* (przy-
mując dla liczby pojedynczej *racuszka* zamiast pierwotnego *reczuszka*)
z ukr. *hreczuszki*, *hreczuchy*. Związek polskiej nazwy *racuchy* z ukr.
ꞗꞑꞑꞑꞑ 'placek z mąki gryczanej' słusznie widział też Feliks Czyżewski
1986: 84–85. Andrzej Markowski 1994: 130 uważał, że pol. *racuszek* miał
dawniej formę żeńską *ta racuszka*, która została utworzona po niewiel-
kim przekształceniu wyrazu *reczuszka*, a ten z kolei powstał z formy *hre-
czuszka* będącej zdrobnieniem nazwy *hreczka*. Współczesną nazwę *racuch*
Markowski uznaje za wtórną, „jako formę jakby niezdrobniąłą, bo *racuszek*
wydaje się właśnie formą deminutywną”.

Dokładne przejrzenie bogatych materiałów historycznych polskich
oraz ukraińskich i białoruskich, zgromadzonych przy znacznej pomocy
Pani Profesor Doroty Rembiszewskiej, pozwala tłumaczenia Czyżew-
skiego i Markowskiego w pewnym stopniu zmodyfikować. Przyjmowanie
bowiem za formy wyjściowe form żeńskich jest mało prawdopodobne,
ponieważ w języku polskim w ogóle nie odnotowano form żeńskich *hre-*

czuszka, reczuszka, racuszka ani jako deminutivum od *hreczka*, ani w znaczeniu ‘placek z mąki gryczanej’.

W języku ukraińskim ‘placki gryczane’ mają, uważaną za gwarową, nazwę występującą zazwyczaj w liczbie mnogiej *zpeuńjuuku*, dla której podawana jest forma liczby pojedynczej *zpeuńjuuka* (Hrinč I 325, ESUM I 592), poza tym odnotowano również gwarowy *zpeuńyx* ‘placek z mąki gryczanej’ (ESUM l.c.).

W języku polskim pożyczka ta pojawia się najpierw tylko w formie liczby mnogiej *hreczuszki, reczuszki*. Ze SGPK, kartoteki SGPA i z innych źródeł udało się zgromadzić sporo przykładów.

Zacznijmy od polszczyzny południowokresowej, zachowującej nagłosowe obce *h-*. Należą tu: *hreczuszki* ‘placki gryczane na oleju’ w bajkach, fraszkach, podaniach, przysłowiach i pieśniach na Rusi wydanych przez polskiego Ormianina Sadoka Barącza w Tarnopolu 1866 (s. 86), *hreczuszki* ‘pączki z mąki *hreczanej*, na oleju smażone’ z miejscowości Dziewiętniki w rejonie żydaczowskim na północy powiatu stanisławowskiego podane przez Bronisława Gustawicza (ZWAK VI 220), *hreczuszki* ‘z rozczynu żytniego lub *hreczanego* ciasta, (...) smażone na patelni’ z Trojanowa pod Żytomierzem (kartoteka SGPA), *hreczuszki* ‘świstuny, olbrzymie *hreczane* pirogi nadziane kapustą’ u Gabrieli (Śnieżko) Zapolskiej (SGPK V 372 s.v. *świstun*), *hreczuszki* ‘placki z mąki gryczanej smażone na oleju’ z korespondencji prywatnej związanych z Galicją Pawlikowskich (Olma 2013: 29, 31). U Lindego II 188 jest zapis *hreczuszki, reczuszki* ‘placki *hreczane*’ z Fraszek (1779) Ignacego Krasickiego. SWil I 408 notuje *hreczuszki* ‘placki gryczane, smażone na oleju’, a SWar II 58 podaje jako gwarowe formy *hreczuszki* oraz *reczuszki, recużki, raczki, raczuchy, reczuchy* ‘rodzaj placków gryczanych albo kartoflanych’, Formę *ryčuśki* ‘placki z mąki pszennej i gryczanej’ zapisała H. Pelcowa w Dorohusku pod Chełmem (kartoteka SGPA: JP LXXVII 192).

W SGPK II 192 pojawiają się zapisy bez nagłosowego *h* spoza Kresów: *recużki* ‘małe placki *hreczane*’ z zapisów Kolberga spod Augustowa i Sejna, *racuchy* i *racużki* ‘placki okrągłe, czasami kapustą okraszone’ z zapisów Kolberga spod Węgrowa i Kosowa, *racuchy* z Mazowsza spod Sierpca i Płocka, *racuszki, recuszki* w rozprawie Malinowskiego (PF I 152), *raczki, racuszki* u Hieronima Łopacińskiego z Radomskiego i Kujaw, a także *recuch*, zwykle w liczbie mnogiej *recuchi* ‘ciasto smażone zapustne’ u Glogera z Tykocińskiego (PF IV 868). Można dodać jeszcze zupełnie odosobnione *rzeczuszki* ‘placki z mąki pszennej na drożdżach’ (SGPK V 85).

Na różnicę terytorialną zwrócono uwagę już w przypisie do artykułu Z. Glogera, że na Podlasiu północnym używa się formy *reczuch*: „To, co w Królestwie Polskiem nazywają *reczuchami* lub *racuszkami*, w guberniach południowo-zachodnich zowie się *hreczuskami*, gdyż się je pospolicie wypieka z gryczanej mąki; na Litwie *hreczuszki* nazywają się *oładkami*” (Kłosa 1877: 103).

Obie formy oraz z Litwy postać spolonizowaną przez zastąpienie nagłosowego *h-* przez *g-* podaje słownik Mrongowiusza (1835): *Reczuszki*, eig[entlich] *hreczuszki* kleine Kuchen, Pflinzen von Buchweizenmehl. Ex[empel] *greczuszki* ciasto na drożdżach pieczone z mąki gryczanej małeńkie w formie babek, Litth[auen] s. 431.

Warto zwrócić uwagę, że dla pozyskania istotnych dla historii i geografii wyrazu w języku polskim informacji nie można było ograniczyć się tylko do łatwo dostępnych słowników i podawanych tam definicji i wiadomości, lecz trzeba było sięgnąć również do niepublikowanych kartotek, wykorzystać słowniki dawne, a przede wszystkim dotrzeć do mało dostępnych przytaczanych w tych słownikach źródeł i podawanych tam wiadomości, których na próżno byśmy szukali w samych słownikach.

Przedstawiony materiał wydaje się wskazywać następujący rozwój tej pożyczki na gruncie polskim: zapożyczone z ukraińskiego w liczbie mnogiej *hreczuszki* uległy uproszczeniu przez zanik nagłosowego obcego *h* na *reczuszki*, które w wyniku usunięcia niby to gwarowego przejścia *ra-* na *re-* dały hiperyzm *racuszki* (por. Buczyński 1993: 26), w którym doszło do rozpodobnienia spółgłosek *č* – *š* na *racuszki*. Formy liczby pojedynczej w języku polskim od tych wyrazów powstały wtórnie, niezależnie od wzoru ukraińskiego. Na zastąpienie niby to zdrobniałej formy *racuszek* przez *racuch* miał wpływ też ukr. leksem *hrečux*.

Zresztą lokalnie w gwarach pod Włodawą, gdzie występują formy niedeminutywne, należy przyjąć, zakładany przez Feliksa Czyżewskiego 1986: 84–85, inny sposób polonizacji nazwy ukraińskiej: ukr. *zpeuyx* > pol. *grečux* [rzadkie] > *rečux* > *recux* > *racux*. Ta gwarowa pożyczka też mogła wpłynąć na ustalenie się formy *racuchy* w polszczyźnie ogólnej.

Wprowadza to istotne uściślenia do słusznego tłumaczenia polskich *racuchów* przez Feliksa Czyżewskiego i Andrzeja Markowskiego, a obala ostatnie fantastyczne ich łączenie przez Andrzeja Bańkowskiego z wyrazem *rak*.

Pierwotnie nazwy te odnosiły się do ‘placków z mąki gryczanej’, ale potem też do ‘placków z ciasta drożdżowego lub tartych kartofli’.

Na Mazowszu *racuchy* w znaczeniach ‘placki z ciasta drożdżowego’ i ‘placki z tartych kartofli’ wykazują podział terytorialny (AGM VI 140-146 i m. 297, 298).

LITERATURA

- AGM – *Atlas gwar mazowieckich*, 1971–1992, t. I, opr. H. Horodyska-Gadkowska, A. Strzyżewska-Zaremba, t. II–X, opr. A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, Wrocław.
- Bańkowski SE – Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, I–III, Warszawa 2000, Częstochowa 2014.
- Brückner SE – A. Brückner, 1957, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Buczyński M., 1993, *Gwara wsi Huszcza w województwie białkopodlaskim – mieszana czy przejściowa?*, [w:] *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, *Rozprawy Slawistyczne* 6, Lublin, s. 21–30.
- Czyżewski F., 1986, *Zapożyczenia ukraińskie w gwarach b. powiatu włodawskiego*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*. t. IV, pod red. Janusza Riegera i Wiesława Werenicza, Wrocław, s. 81–107.
- ESUM – *Етимологічний словник української мови*, 1982–2012, ред. О. С. Мельничук, I–VI, Київ.
- Hrinč – Грінченко Б., *Словарь української мови*, I–IV, Київ 1907–1909.
- Kłosy 1877 – Gloger Z., *Zwyczaże zapustne*, 1877, nr 607, s. 103, przypis od redakcji (P.R.) do wyrazu *reczuch*.
- Linde M.S.B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, I–VI, Lwów, wyd. 3. fotooffsetowe, Warszawa 1951.
- Markowski A., 1994, *Kuchnia w języku, czyli o nazwach produktów kulinarnych*, [w:] *Wokół stołu i kuchni*, wybór i opracowanie M. Łozińska i J. Łoziński, Warszawa, s. 129–141.
- Mrongowiusz Ch.C., 1835, *Dokładny słownik polsko-niemiecki krytycznie wypracowany. Ausführliches polnisch-deutsches Wörterbuch kritisch bearbeitet*, Królewiec.
- Olma 2013 – Olma M., *Rocznik Przemyski*, t. 49, 2013, z. 2. Literatura I. Język, <http://www.tpn.pbp.webd.pl/rocz/rp492013/rp492013lit.pdf>, dostęp 12.07.2015 r.
- PF I – Malinowski L., 1885, *Studya nad etymologią ludową*, „Prace Filologiczne”, t. 1, Warszawa, s. 134–158.
- PF IV – Gloger Z., 1893, *Słownik gwary ludowej w Tykocińskim*, „Prace Filologiczne”, t. IV, Warszawa, s. 795–904.
- SGPA – *Słownik gwar polskich*, 1977–, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, od t. II pod kier. J. Reichana, od t. VI pod kier. J. Okoniowej, Wrocław, też kartoteka SGPA.
- SGPK – Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, I–VI, Kraków.

- SJPD – *Słownik języka polskiego*, 1958–1969, pod red. W. Doroszewskiego, I–XI, Warszawa.
- SWar – *Słownik języka polskiego*, 1908–1927, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, I–VIII, Warszawa (tzw. *Słownik warszawski*).
- SWil – *Słownik języka polskiego*, 1861, wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę i innych, t. 1–2, Wilno.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, 2003, pod red. S. Dubisza, I–IV, Warszawa.
- ZWAK – B. Gustawicz, 1882, *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody* (część druga), [w:] *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, t. 6, Kraków, s. 201–317.

POLISH RACUCHY (DROP SCONES)

Summary

Thanks to the collection of important information for the history and geography of words in the Polish language from all types of dictionaries, records and, in particular, hardly available sources quoted there, I have managed to establish the development of a Ukrainian borrowing *hreczuszki* in the Polish language into *racuszki* and the formation of a form *racuchy*.

Key words: regional Polish of Podlasie, etymology, language contacts

RECENZJE

PROFESJOLEKT PARALOTNIARZY – BOGACTWO CZY CHAOS?

Barbara Pędzich

Jak powstaje socjolekt? Studium słownictwa paralołtniarzy
Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, ss. 290

Problematyka socjolingwistyczna stanowi w XXI w. bardzo atrakcyjną subdyscyplinę językoznawstwa zwłaszcza dla młodych adeptów nauki. Świadczy o tym szybki przyrost prac (niestety najczęściej przyczynkarskich) poświęconych leksyce używanej w określonych grupach społecznych (por. Grabias 2003: 81). Nierzadko można odnieść wrażenie, że w przekonaniu części autorów badania socjolektów wymagają niewielkiego wysiłku – wystarczy zgromadzić z dowolnych (przypadkowych) źródeł niewielką ilość form używanych w jakiejś zbiorowości, podzielić je na zbiory tematyczne, opisać mechanizm powstawania czy przyporządkować do określonej kategorii z formalnego punktu widzenia. Jedynie nieliczne publikacje z ostatniego pięciolecia świadczą o zaangażowaniu lingwistów przejawiającym się we wnikliwej analizie wybranego wariantu polszczyzny stanowiącego narzędzie komunikowania w jakiejś grupie społecznej. Wśród prac poświęconych tej problematyce znajduje się wydana w 2012 r. nakładem Wydawnictw Uniwersytetu Warszawskiego książka Barbary Pędzich pt. *Jak powstaje socjolekt? Studium słownictwa paralołtniarzy* (ss. 290).

Dorobek naukowy Barbary Pędzich koncentruje się wokół wybranych zagadnień leksykologicznych, normatywnych oraz socjolingwistycznych. W tej ostatniej grupie zainteresowań dominują dociekania dotyczące procesu kształtowania się społecznych wariantów języka, który lingwistka konsekwentnie opisuje na przykładzie kodu polskich paralołtniarzy (2005; 2010a; 2010b; 2011). Tej tematyce poświęcona jest także opi-

sywana tu monografia, której integralnym składnikiem jest opracowany przez Autorkę *Słownik paralotniarski* wydany również w 2012 r. przez Wydawnictwa UW.

Rozprawa *Jak powstaje socjolekt? Studium słownictwa paralotniarzy* to praca poświęcona „młodej”, dotychczas kompleksowo nieopisaną odmianę języka funkcjonującej w polskiej grupie społecznej. O ile bowiem w rodzimej literaturze lingwistycznej pojawiały się szkice dotyczące słownictwa lotniczego (np. Trzcianka 1952), o tyle brakowało opracowań (poza artykułami samej Autorki) poświęconych wariantowi polszczyzny stanowiącemu narzędzie komunikacji paralotniarzy. Z tego względu zarówno książka, jak i wspomniany zbiór leksykograficzny stanowią ważne i tematycznie oryginalne prace językoznawcze.

Monografia liczy łącznie 290 stron, z czego 203 obejmuje zasadniczą jej część, natomiast resztę obok standardowych elementów zajmują wykazy skrótów i oznaczeń, bibliografii, źródeł, z których pozyskano materiał analityczny, oraz aneksy i indeks omówionych form paralotniarskich. Właściwe rozważania podzielono na teoretyczno-metodologiczne (35 ss.) i materiałowe (142 ss.). Taka kompozycja wydaje się logiczna i przejrzysta. W części pierwszej wydzielone zostały cztery rozdziały dotyczące: (I) stanu polskich badań nad socjolektami, (II) paralotniarstwa oraz środowiska osób uprawiających tę dyscyplinę sportu, (III) materiału empirycznego i reguł jego wykorzystania, a także... (IV) teoretycznych i metodologicznych podstaw pracy, do których – jak można wnioskować – nie zaliczają się zdaniem Autorki ustalenia na temat wariantów języka funkcjonujących w grupach społecznych czy opis zgromadzonych danych i zasad ich analizy, które znalazły się w pozostałych trzech podrozdziałach. Część materiałową stanowią dwa rozdziały, w których omówione zostały funkcjonujące w socjolekcie paralotniarskim formy (I) zapożyczone z różnych języków oraz odmian polszczyzny, a także (II) utworzone na jego gruncie.

Cele, które Barbara Pędzich chciała osiągnąć, koncentrują się – jak sugeruje tytuł – wokół wcześniej już przez Nią omawianych w skromniejszych objętościowo pracach mechanizmów kształtowania się leksyki paralotniarskiej (Pędzich 2005; 2010a; 2010b; 2011). Lingwistka zaznacza, że zamierza opisać szczegółowo relacje między kodem paralotniarskim a innymi wariantami polszczyzny, co „powinno pomóc w ustaleniu, na czym polega w tym wypadku przejmowanie słownictwa z[e] (...) starszych socjolektów oraz ogólnego zasobu języka polskiego” (s. 9). I chodzi

tutaj – jak czytamy dalej – o określenie, czy leksyka zapożyczana z istniejących już odmian jest adaptowana semantycznie czy przejmowana bez zmiany treści. Wśród celów znajduje się również opis zapożyczeń z innych języków oraz (nie)samodzielności rdzennie niepolskiego socjolektu, odnalezienie najchętniej wykorzystywanych sposobów produkowania nowego słownictwa, wskazanie relacji semantycznych między poszczególnymi jednostkami oraz uporządkowanie tematyczne zgromadzonej leksyki. Trzeba przyznać, że wynotowane zamierzenia składają się na bardzo ambitny projekt, który okazał się jednak dość trudny do zrealizowania.

Rozważania w części pierwszej rozpoczynają się od przybliżenia ustaleń na temat socjolektów w oparciu o bogatą literaturę przedmiotu (rozdział I.1). Autorka powołując się na sądy m.in. Danuty Buttler, Stanisława Grabiasa, Ewy Kołodziejek, Andrzeja Markowskiego i Aleksandra Wilkonia, sprawnie opisuje kwestie nomenklaturowe dotyczące wariantów języka funkcjonujących w grupach społecznych, zwracając uwagę na panujący chaos i nadmiar terminów. Stara się precyzyjnie określić znaczenie tych form, a także wskazuje sposoby konstruowania nazw odnoszących się do konkretnych wariantów polszczyzny (np. *gwara* + przydawka konkretyzująca). Wywody są spójne i logiczne, jednak zdarzają się pewne nieścisłości. Czytamy przykładowo, że słowem *żargon* określano niegdyś rozmaite odmiany, a dziś odnosi się ono do socjolektów grup przestępczych (s. 17). Wyraz ten natomiast początkowo był nacechowany i nazywano nim język żydowski (np. Ułaszyn 1951; Gremek 1980; Wieczorkiewicz 1961), współcześnie zaś ma charakter terminologiczny i oznacza warianty tajne stanowiące narzędzia komunikacji w zbiorowościach izolujących się od społeczeństwa (a zatem nie tylko przestępczych). Co więcej, w odniesieniu do opisywanego przez siebie kodu Autorka używa wymiennie wyrażen m.in. *odmiana leksykalna*, *odmiana środowiskowa*, *wariant leksykalny* i nie sygnalizuje ewentualnych różnic zakresowych między nimi. Takie postępowanie może dziwić, zwłaszcza że w rozdziale IV zdefiniowane zostały jednostki, które składają się na przyjęty w pracy aparat pojęciowy. I choć są to ogólnie znane „terminy tradycyjnego językoznawstwa stosowane w analizie leksyki” (s. 46), sprecyzowane zostały znaczenia form takich, jak: *jednostka leksykalna*, *jednostka semantyczna*, *leksem*, *związek frazeologiczny* i *zestawienie terminologiczne*.

W rozdziale I.1. zostały również szczegółowo scharakteryzowane typologie socjolektów funkcjonujące w polskiej literaturze przedmiotu.

Co ważne, propozycje Danuty Buttler, Stanisława Grabiasa oraz Haliny Satkiewicz nie zostały tylko bezrefleksyjnie przytoczone, bowiem Autorka wskazywała istniejące punkty zbieżne, a także formułowała własne zastrzeżenia do przywoływanych rozstrzygnięć. Pomimo tych dojrzałych rozważań, nie odnajdziemy niestety odpowiedzi na pytanie, czy omawiany w książce wariant polszczyzny jest profesjolektem, slangiem czy żargonem. W tytule użyto sformułowania *słownictwo paralotniarzy*, a w tekście – nieco asekuracyjnie – terminu *socjolekt*. Czasem pojawiają się próby uściśleń, przy czym raz czytamy, że jest to wariant odznaczający się dużym stopniem zawodowości (s. 206), a kilka wersów niżej, że to socjolekt powstały w grupie koleżeńskiej związanej wspólną pasją (s. 207). W innym miejscu znajdujemy konstatację, że przyrost form ekspresywnych świadczy „o stopniowym przekształcaniu się [opisywanej – B. J.] odmiany profesjonalnej w odmianę mieszaną (umownie nazywaną środowiskowo-zawodową)” (s. 210). Ponadto wśród *pokrewnych wariantów leksykalnych polszczyzny*, tzn. zbliżonych funkcjonalnie i tematycznie do języka paralotniarzy wymieniono z jednej strony „socjolekty środowisk sportowych, a z drugiej – socjolekty grup hobbyistycznych. Odmiana leksykalna będąca przedmiotem (...) analizy jest bowiem związana z dziedziną, którą jedni traktują jako dyscyplinę sportową, a inni jako hobby czy też rodzaj rekreacji” (s. 26). Taka teza jest jednak ryzykowna. Czy fakt, że określona wspólnota osób zajmuje się paralotniarstwem rekreacyjnie oznacza, że słownictwo, jakiego używa podczas uprawiania tej aktywności, jest odmienne od tego, którym operują użytkownicy trenujący ten sport zawodowo? Intuicyjnie, nawet bez analiz leksyki, wyczuwamy przecież, że mamy do czynienia z profesjolektem i nie ma tu znaczenia sposób podejścia człowieka do *paraglidingu*. Wiadomo, że repertuar słowny dotyczący tej dyscypliny będzie musiał obejmować terminologię i jej ekspresywne odpowiedniki odnoszące się do manewrów, technik czy sprzętu. Zawarte w pracy ustalenia dotyczące tematycznej struktury słownictwa w tym kodzie tylko to potwierdzają.

W rozdziałach III oraz IV w części pierwszej znalazły się rozważania dotyczące przyjętych przez B. Pędzich rozwiązań metodologicznych. Odnajdujemy tutaj klarownie wyłożone informacje na temat zakresu prowadzonych badań oraz używanego w pracy aparatu pojęciowego, a także źródeł materiału analitycznego i zasad jego systematyzacji. Wszystkie decyzje podjęte w toku postępowania badawczego Autorka uzasadnia, podpierając się literaturą przedmiotu. Wykorzystanie wiedzy zastanej świad-

czy o dbałości i zgodności z obowiązującą konwencją w projektowaniu własnych badań. Pojawiają się jednak i tutaj pewne nieścisłości. Czytamy przykładowo, że w przypadku charakterystyki leksyki funkcjonującej w wariantach podobnych do języka paralotniarzy kluczowa jest decyzja, czy „strukturę wybranego socjolektu traktujemy jako pewną całość, czy też widzimy w niej dwie odrębne warstwy – słownictwo profesjonalne, przystosowane do precyzyjnego nazywania nowych elementów rzeczywistości oraz słownictwo używane w kontaktach koleżeńskich, służące swobodnej komunikacji między członkami grupy” (s. 40). Takie sformułowanie jest niestety niejednoznaczne. Czy chodzi tu bowiem o warstwy terminologiczną (neutralną) i profesjonalną (wartościującą, ale też odnoszącą się do zjawisk fachowych)? A może o słownictwo zawodowe i środowiskowe, które zostało dostrzeżone w komunikatach formułowanych przez paralotniarzy? Szkoda, że w tym kontekście przywołana została tylko praca Stanisława Marciniaka z 1987 r., w której jest mowa o specjalistycznej odmianie języka wojskowego i cywilnym języku wojskowym, oraz pochodzący z 1982 r. artykuł Stanisława Kani oddzielającego terminologię wojskową od gwary żołnierskiej. Przydatne i wręcz pożądane byłoby tutaj ustalenia Janiny Janasowej (1979), Stanisława Gajdy (1990), Zenona Klemensiewicza (1953), Jana Ożdżyńskiego (1996), Urszuli Żydek-Bednarczuk (1987) czy Haliny Kurkowskiej i Stanisława Skorupki (2001) dotyczące warstw leksykalnych w profesjonalnych.

Materiał analityczny – jak czytamy w rozdziale III – został pozyskany ze wszystkich dostępnych w momencie powstawania monografii czasopism poświęconych paralotniarstwu oraz lotnictwu, a także z książek o tematyce paralotniarskiej, forów i blogów, na których wypowiadają się członkowie środowiska uprawiającego tę dyscyplinę sportu. Do tego zbioru dołączono również formy zasłyszane. Szkoda jednak, że nie wiadomo, jaki był procentowy stosunek poszczególnych grup słownictwa, dzięki czemu specyfika zbioru zgromadzonej leksyki byłaby łatwiej uchwytna. Niemniej, wykorzystanie tak zróżnicowanego materiału – należy to szczególnie podkreślić – dowodzi zaangażowania Autorki. Potwierdza przy tym, że starała się Ona w swych badaniach znaleźć postulowany w leksykografii przez Halinę i Tadeusza Zgólków (2002) złoty środek między podejściem fundamentalistycznym (praca na korpusie tekstów) i liberalnym (posłużenie się wcześniejszymi opracowaniami, wykorzystanie autentycznych komunikatów i wspomaganie się intuicją językową).

Osiągnięcie nadrzędnego celu badań, jakim było prześledzenie rozwoju słownictwa paralotniarskiego, miała zagwarantować analiza materiału leksykalnego pochodzącego „z różnych okresów: począwszy od roku 1993, kiedy to ukazał się pierwszy artykuł na temat paralotniarstwa (...), a skończywszy na roku 2009” (s. 37–38). Czy jednak te dane wyekscerpowane z rozmaitych typów wypowiedzi sformułowanych w ciągu 16 lat rozwoju *paraglidingu* w Polsce są wystarczające, by ów cel osiągnąć? Czy zakładanie *a priori*, że moment użycia formy w konkretnym – prasowym czy książkowym – komunikacie przekłada się na moment jej powstania, nie jest nadużyciem? Ma tutaj przecież znaczenie nie tylko tematyka danego tekstu, ale też frekwencja użycia słowa (pewne wyrazy są używane częściej, inne rzadziej) czy kontekst sytuacyjny (nie w każdej rozmowie na temat paralotniarstwa pojawią się nazwy określające nieprawidłowo wykonane manewry). Scharakteryzowana została *de facto* – jak czytamy – geneza form paralotniarskich (s. 49), wśród których wydzielone zostały określenia nowo utworzone oraz przejęte z innych języków i wariantów polszczyzny. Trudno więc mówić, że opisano dzieje tego profesjolektu. Okazjonalnie zamieszczane są informacje o tym, czy omawiane w danym miejscu słowo funkcjonuje w socjolekcie bardzo długo, czy też powstało niedawno. To jednak nie dziwi, gdyż w przypadku wszelkich socjolektów zwykle niełatwo określić, która warstwa słownictwa jest najstarsza, a która najmłodsza. Dopiero w *Zakończeniu* znalazł się jeden z nielicznych w książce sądów na temat rozwoju opisywanej odmiany, w którym czytamy, że w źródłach pisanych z lat 80. i 90. ubiegłego wieku przeważały wyrazy obcego pochodzenia i dopiero później zaczęły się pojawiać formy przejęte z różnych wariantów rodzimych lub utworzone przez polskich paralotniarzy. Należy się z tą tezą oczywiście zgodzić, choć trudno ją uznać za odkrywczą, bowiem wiele socjolektów, zwłaszcza profesjonalnych, dotyczących tych dziedzin (nauki, techniki czy właśnie sportu), które powstały poza granicami kraju, obejmuje początkowo cały zbiór rdzennie niepolskiego słownictwa i dopiero później dołączane są samodzielnie stworzone inne określenia.

Podstawą analiz stał się – jak już wspomniałam – zbiór leksyki pozyskanej z różnych źródeł. Liczy on 487 jednostek używanych przez polskich paralotniarzy w odniesieniu do uprawianego sportu. Ów zasób słowny obejmujący 274 rzeczowniki, 105 czasowników, 14 przymiotników, 60 frazeologizmów i 34 zestawienia terminologiczne jest niewątpliwie pokaźny, jednak w indeksie omówionych w pracy określeń dotyczących *paragli-*

dingu znajduje się łącznie... 504 formy, przy czym raz warianty pisowniane traktowano jako jedno słowo (*fulsztal, fullstall*), a innym razem jako dwa (*speed* i *spid*). Zbiór danych empirycznych stanowiły natomiast określenia powtarzające się, o silnym stopniu utrwalenia. Nie znalazły się w nim natomiast „użycia bardzo rzadkie czy też jednostkowe – z wyjątkiem niektórych słów, potwierdzających, mimo swej efemeryczności, ogólne tendencje właściwe analizowanej odmianie (takie wyrazy jedynie przyt[oczo]no, ale nie włącz[ono] do zasobu leksyki paralotniarskiej)” (s. 38–39). Taka arbitralność w kompletowaniu materiału analitycznego jest z pewnością konieczna i uzasadniona, chociaż pominięcie form o niskiej frekwencji pozostawia pewien niedosyt.

Przedmiotem opisu w omawianej monografii stała się zatem „tylko leksyka używana przez członków (...) środowiska (w sytuacjach typowych dla jego działalności) w dokładnie określonym celu: nazwania oraz opisanie realiów ściśle związanych z paralotniarstwem” (s. 11). A zatem – jak czytamy – zgodnie z rozróżnieniem Andrzeja Markowskiego (1992) analiza dotyczy wyłącznie słownictwa swoistego, nie zaś wspólnoodmianowego. Taka deklaracja jest dość zastanawiająca, wszak podrozdział I.2. w części drugiej poświęcony został leksyce, która funkcjonuje nie tylko w języku paralotniarskim, ale też w odmianie ogólnej polszczyzny oraz w innych socjolektach – lotniczym, młodzieżowym czy spadochroniarskim. Pojawia się tutaj zatem pewna rozbieżność. W części pierwszej książki – jak zaznaczyłam – znalazły się rozważania dotyczące warstw leksyki konstytuujących socjolekt, tzn. czy jest to wyłącznie słownictwo wyodrębniające kod spośród innych wariantów, czy też niewyróżniająca, funkcjonująca również w innych odmianach. Poświęcone tej problematyce wywody sprawiają wrażenie pewnych i klarownych, jednak dokładne prześledzenie rozważań dowodzi, że termin *wspólnoodmianowe* traktowany jest tutaj dwojako: 1) *sensu stricto* – leksyka charakterystyczna dla kilku wariantów (np. zbiór form swoistych wspólnych dla socjolektu lekarskiego i pielęgniarstwa) oraz 2) *sensu largo* – jednostki niewyróżniające, pochodzące z języka ogólnego, które stanowią elementy obligatoryjne w każdym komunikacie (np. zaimki, przyimki). Pomimo tego braku precyzji w monografii wybrano moim zdaniem najlepsze z możliwych rozwiązania: pominięte zostały bowiem formy – nazwijmy to – uniwersalne w polszczyźnie, ale nie zrezygnowano z opisu słownictwa interżargonowego (por. Markowski 1992; Jarosz 2015). Paralotniarstwo jest dyscypliną mającą silne związki z innymi sportami powietrznymi – spadochroniar-

stwem czy szybownictwem i dlatego nie należy traktować omawianego kodu jako autonomicznego, niepowiązanego z innymi profesjolektami. Szczególnie trzeba podkreślić również fakt, że same wyrazy nie zostały przedstawione w oderwaniu od kontekstu. Zaprezentowano je w ich naturalnym otoczeniu językowym, co nie tylko umożliwia weryfikację formułowanych sądów, ale także pozwala na obserwację sposobu funkcjonowania tych jednostek w konkretnym akcie komunikacji. Szkoda jedynie, że zbiór tych autentycznych wypowiedzi nie jest bogatszy. W znajdującym się w części II podrozdziale I.2.1.1. dotyczącym leksyki zapożyczonych z profesjolektu lotniczego wymieniono 52 formy, a kontekstów jest tylko 6 i dotyczą one trzech określeń – *latanko*, *matka ziemia* i *wystawiać (wysuwać) podwozie*. Można też żałować, że przykłady użycia poszczególnych jednostek pochodzą jedynie ze źródeł pisanych i internetowych, nie zaś z języka mówionego, chociaż oczywiście komunikaty publikowane na forach i blogach przypominają często spontaniczne wypowiedzi ustne (por. np.: Farrel 1991; Peisert 2004; Wojciechowska 2002) – czego sama Autorka ma świadomość (s. 37).

Zgromadzony materiał empiryczny został posegregowany – jak nadmieniałam – na słownictwo (1) rdzennie parolotniarskie oraz (2) zapożyczone z języków obcych i innych odmian polszczyzny. B. Pędzich uznała przy tym, że podział leksyki socjolektalnej zaproponowany przez Stanisława Grabiasa ([1997] 2003) wydzielającego (1) neologizmy strukturalne, (2) semantyczne, (3) funkcyjne oraz (4) leksykę zaimportowaną z różnych języków „nie przystaje [!] do struktury interesującego [Ją] wariantu (...), dlatego że pomija ważną grupę zapożyczeń wewnętrznych, którą tworzą jednostki przejęte z innych socjolektów” (s. 50). Taki sąd jest dość radykalny i może zostać odebrany jako krzywdzący dla lubelskiego lingwisty. Proponowana w opisywanej tu monografii segmentacja słownictwa, obejmująca zarówno nowotwory strukturalne i semantyczne, jak i określenia przejęte z innych języków, bazuje w pewnym stopniu na ustaleniach S. Grabiasa, który w swej książce pisał również o dodanej przez Badaczkę leksyce interżargonowej (Grabias [1997] 2003: 127 i n.).

Analiza słownictwa parolotniarzy znajdująca się w części drugiej rozprawy stanowi cenne źródło informacji na temat nie tylko samej leksyki swoistej, ale także jej powiązań z innymi językami (podrozdział I.1.) i odmianami polszczyzny (podrozdział I.2.) oraz typowych sposobów konstruowania nowych form (podrozdział II.1.), połączeń słownych – neofrazeologizmów (podrozdział II.2.) i zestawień terminologicznych (podroz-

dział II.3.). Trzeba podkreślić, że lektura tej części monografii potwierdza leksykologiczną wiedzę Autorki (m.in. z zakresu neologii, słowotwórstwa, frazeologii), a opis słownictwa paralotniarskiego zapożyczanego (nierzadko z adaptacją znaczenia) z innych socjolektów, zwłaszcza tych nieopisanych – szybowniczego, lotniarskiego i spadochroniarskiego, zasługuje na szczególne uznanie. Lingwistka prowadzi wywód swobodnie, pewnie, w sposób uporządkowany. Sama analiza zgromadzonego słownictwa jest poprawna, choć czasem dość powierzchowna, ograniczająca się do wymienienia szeregu form (najczęściej wraz ze znaczeniem) reprezentujących jakieś zjawisko. Przykładowo: opis jednostek przejętych z języka lotniczego sprowadza się do ich przywołania, określenia części mowy i przybliżenia semantyki (s. 68–70). Podobne podejście odnajdujemy przy prezentacji leksemów zaczerpniętych z kodu spadochroniarskiego (s. 74–75), bowiem grupa ok. 40 wyrazów została raptem podzielona na zbiory tematyczne, bez wgłębiania się w szczegóły etymologiczne czy semantyczne. Całość rozważań zostaje zwięźle podsumowana w *Zakończeniu* zawierającym również 1–2-stronicowe *passusy* dotyczące m.in. pól leksykalno-semantycznych w omawianym profesjolekcie, a także relacji znaczeniowych (synonimii, antonimii, homonimii, hiperonimii), sposobu wartościowania rzeczywistości oraz ilościowego stosunku paralotniarskiego słownictwa neutralnego (określanego tu jako *nominaływne*) i ekspresywnego.

Interesujące są natomiast zawarte w podrozdziale I.1.3. rozważania na temat etymologii samego rzeczownika *paralotnia*, w których przywołane zostały leksykalne konteksty angielskie, francuskie i włoskie. Na podstawie zgromadzonych informacji wyprowadzona zostaje konkluzja, że „francuskie określenie *parapente* błędnie przetłumaczono na angielski jako *paraglider*, które to słowo stało się z kolei podstawą do utworzenia polskiej nazwy *paralotnia*” (s. 63; por. Pędzich 2009). Tak sformułowana teza nie wydaje się jednak w pełni przekonująca. Francuskie *parapente* składa się bowiem z członów *para-* ‘przeciw’ oraz *pente* ‘upadek’, z kolei słowo *paraglider* zawiera cząstki *para-* ‘niby, prawie’ oraz *glider* ‘lotnia’. Ze źródeł internetowych dowiadujemy się, że rzeczownik *parapente* powstał w latach 70. lub 80. ubiegłego wieku, natomiast pierwsze użycie angielskiego wyrazu poświadczono już w 1944 r.¹ Zresztą, gdyby *para-*

¹ Zob.: <https://fr.wiktionary.org/wiki/parapente>; <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/parapente>; <http://beta.merriam-webster.com/dictionary/paraglider>; data dostępu: 14.12.2015.

pente miało się stać – jak przekonuje B. Pędzich – źródłosłowem formy *paraglider*, wówczas musielibyśmy ją tłumaczyć jako... ‘przeciw-lotnia’. Jest jeszcze inny ciekawy trop. Otóż w internetowym słowniku oksfordzkim pojawia się informacja, że słowo *parapente* powstało wskutek dodania do początkowej części wyrazu *parachute* ‘spadochron’ polisemicznego leksemu *pente* oznaczającego m.in. ‘spadek’, ‘stok’, ‘nachylenie’, ‘pochyłość’. A zatem wyrażenie ochrony przed upadkiem wcale nie musiało być motywacją utworzenia formy *parapente*, choć oczywiście nie jest to wykluczone. Jak wobec tego mogło powstać słowo *paraglider*? Na stronie <http://yourdictionary.com/> odnalazłam informację, że leksem ten to zrost form *parafoil* + *glider*, z których pierwsza oznacza rodzaj płatu aerodynamicznego. I taka hipoteza wydaje się najbardziej logiczna. Wypadałoby w tym miejscu jeszcze rozważyć, czy odpowiadający semantycznie formom *parapente* i *paraglider* polski rzeczownik *paralotnia* oraz pochodzące z tej samej rodziny wyrazowej jednostki *paralotniarstwo*, *paralotniarz* mają charakter socjolektalny. Słowa te posiadają bowiem szeroki zasięg użycia i odbioru, znają i stosują go niemal wszyscy użytkownicy języka. (Analogicznie – czy leksemy *dziennikarstwo*, *dziennikarz*, *dziennikarski* i *więzień*, *więzienie*, *więzienny* są formami profesjonalnymi/żargonowymi, znanymi wyłącznie – odpowiednio – dziennikarzom i więźniom?)

W rozdziale I części II Autorka słusznie zaznacza, że na samym początku powstawania socjolektu paralotniarskiego na gruncie polskim większość określeń była importowana. Z kolei „w późniejszym stadium rozwoju (...) zapożyczenia z języków obcych nie wszystkie (...) pełni[ły] funkcję nominatywną, ponieważ podstawowe pojęcia związane z nowym sportem m[iały] już wtedy swoje nazwy” (s. 54). Jako przykład podano parę rzeczowników *biplane* i *tandem* (‘dwuosobowa paralotnia’). Przyjmując za skrót myślowy tezę o nienominatywności form obcojęzycznych (wszystkie te jednostki nazywały przecież określone elementy rzeczywistości), nie sądzę, aby można było z całą pewnością określić, która jednostka – polska czy (np.) angielska – była w języku paralotniarskim pierwsza. Jeśli natomiast możemy mieć co do tego pewność, warto byłoby przywołać potwierdzające to argumenty, których tutaj niestety zabrakło.

W analizach pojawiają się i inne dyskusyjne tezy. Moim zdaniem większej ostrożności wymagałoby uznanie terminów *loop*, *twist* i *spin* dezygnujących figury akrobatyczne za zapożyczone z angielskiego. O ile bowiem rzeczowniki te mają oczywiście rodowód angielski, o tyle znów nie ma pewności, czy zostały one przejęte przez paralotniarzy bezpośrednio

z języka obcego czy też z innego wariantu polszczyzny, wszak funkcjonują na gruncie polskim od dawna. Przykładowo zadomowiony już u nas wyraz *loop* oznacza m.in. w lotnictwie pętlę akrobatyczną wykonywaną przez samolot podwoziem do góry. W innym miejscu odnajdziemy prawdziwą informację, że słowo *glajt* ma rodowód germański. Skąd jednak wiadomo, że znalazło się ono w polskim języku paralotniarskim wskutek bezpośredniej pożyczki z niemieckiego? Przecież przejęty z tego języka człon *glide* wymawiany m.in. jako [glaid] zawarty jest w angielskiej nazwie paralotniarstwa – *paragliding*. Z kolei rzeczownik *acro* oznaczający akrobację paralotniową uznano za zapożyczony z angielskiego i być może rzeczywiście tak było, ale wypadałoby wspomnieć, że samo słowo *akrobacja* ma rodowód francuski. Wątpliwa jest także teza, jakoby formy *B-stall*, *Fullstall*, *Frontstall*, *Frontcontainer* czy *Cocpit* (w indeksie wszystkie jednostki poza pierwszą zapisano małą literą, a dwie ostatnie w formie spolszczonej – *frontkontener* i *kokpit*) pochodziły z języka niemieckiego. Już sama pisownia sugeruje angielską proweniencję i w przypadku chociażby ostatniego z wymienionych wyrazów, od dawna funkcjonującego w polszczyźnie, nie ma wątpliwości, że powstał on na gruncie angielskim. W rozważaniach pojawia się także informacja, że czeski leksem *padak* oznacza w omawianym profesjolekcie paralotnię. Brakuje jednak według mnie wzmianki, że w czeszczyźnie paralotnia to *padákový kluzák*, gdzie *padák* to spadochron, a *kluzák* – szybowiec. Sądzę więc, że w przypadku form zapożyczonych należałoby dokładnie prześledzić ich dzieje, bowiem – podkreślę – niewykluczone, że w polskim języku paralotniarskim znalazły się one wskutek przejścia z języka, na którego gruncie nie powstały.

Jak wspomniałam, Autorka ze znanstwem omawia słownictwo pochodzące z innych wariantów profesjonalnych (podrozdział I.2.), lotniczego, lotniarskiego, szybowcowego i spadochronowego, a także ze słownictwa z zakresu innych dyscyplin sportu, slangu młodzieżowego i języka ogólnego. Rozważania w tej części obejmują przywołanie prymarnego znaczenia, wykazanie zmian semantycznych oraz ich motywacji. Warto podkreślić, że za formy zapożyczone z języka ogólnego uznano tylko te określenia, które uległy neosemantyce, gdyż potwierdza to fakt przystosowania formy wskutek metaforyzacji czy metonimii do nazywania realiów paralotniarskich. Niestety, i w tej części pracy pojawiają punkty dyskusyjne. Czytamy bowiem, że osoby uprawiające *paragliding* „starają się zaznaczyć swoją autonomiczność przez wymyślanie nowych, wyłącz-

nie paralotniarskich określeń (na przykład [zapożyczony z języka lotniczego – B. J.] rzeczownik *wariometr* zastępują »własnymi« nazwami, takimi jak *pikawa*, *pikawka* czy *budzik*)” (s. 68). Taki sąd wydaje się zbyt radykalny. Skąd bowiem pewność, że wymienione formy nie są używane przez pilotów samolotów? Czy natomiast ogólnolotniczne słowo *oblatywacz* (‘pilot testujący w powietrzu sprawność sprzętu’) ma charakter – jak twierdzi Autorka – terminologiczny? Czy wreszcie wyrażenie *matka ziemia* uznane za lotnicze i paralotniarskie w znaczeniu ‘powierzchnia ziemi z punktu widzenia pilota lecącego lub lądującego’ ma na pewno wydźwięk żartobliwy? Z kolei rzeczownik *orczyk* oznaczający element paralotni umożliwiający zwiększenie prędkości uznano za przejęty z języka gimnastycznego, w którym nazywa drążek zawieszony na dwóch linach, a przecież wyraz ten określa również m.in. rodzaj wyciągu narciarskiego. W dodatku funkcjonuje on też w lotnictwie i żeglarstwie, gdzie desygnuje dźwignię napędzającą stery i znaczenie to jest zbieżne (o ile nie tożsame) z treścią przypisywaną temu słowu przez paralotniarzy. Rzeczownik *żyleta* natomiast oznaczający wyczynową paralotnię wywiedziony został z kodu środowisk młodzieżowych, choć funkcjonuje on także m.in. w lotnictwie i oznacza samolot akrobatyczny, który przy szybkiej prędkości „przecina powietrze”. Mam też wątpliwości, czy czasowniki lotu typu *fruwać*, *żeglować*, *wiosłować*, *płynąć*, *dryfować*, *jechać*, *iść*, *tańczyć*, *bujać*, *brykać* znalazły się w socjolekcie paralotniarskim wskutek przejęcia z języka ogólnego. Czy te formy nie stanowią przypadkiem zbioru wyrazów charakterystycznych dla innych dyscyplin lotniczych? Metafory te są dość wyraziste, jednak moim zdaniem typowe, tzn. nie na tyle osobliwe, by dotyczyły wyłącznie paralotniarstwa. Oczywiście wymienione w tym akapicie leksemy stanowią wiązkę form interżargonowych i jednoznaczne określenie, czy dane słowo pochodzi np. z kodu gimnastycznego czy narciarskiego, jest trudne, a może wręcz nieosiągalne. Wydaje się jednak, że opisywany profesjolekt czerpie raczej z tych dziedzin, które są mu najbliższe, a zatem to w socjolektach sportów lotniczych należałoby w pierwszej kolejności poszukiwać źródeł lekсыki paralotniarskiej.

W podrozdziale II.1. szczegółowo scharakteryzowano neologizmy słowotwórcze powstałe na gruncie socjolektu paralotniarzy wskutek derywacji wstecznej i postępowej. Uważnie wskazano zależności formalne i semantyczne między wyrazami fundującym i fundowanym, z wyraźnym określeniem modyfikacji znaczenia. Nie zawsze jednak przyporządkowanie form do grupy derywatów jest przekonujące. Rzeczowniki takie,

jak *żagiel*, *komin*, *przełot*, *skrzydło*, *spirala* (zgodnie z ustaleniami z podrozdziału I.2.) zostały przejęte z profesjolektów lotniczego, lotniarskiego, spadochronowego, szybowniczego. Co jednak świadczy o tym, że formy te derywowano poprzez dodanie formantów *-ek*, *-ik*, *-ko*, *-ka* już na gruncie paralogotniarskim? Określenia te mogły przecież ulec deminutywizacji w socjolektach macierzystych. Na jakiej z kolei podstawie uznano, że słowo *warun* pochodzące od *warunki* jest jednym z wyrazów o najwyższej frekwencji w interesującym Barbarę Pędzich profesjolekcie? Albo że rzeczownika *spadak* ('paralotnia') nikt dziś nie używa (zwłaszcza że w Internecie na forach ten leksem nierzadko się pojawia)?

Cechy niezwykle cenne, choć niestety nie zawsze dostrzegalne u badaczy opisujących socjolekty, to dociekliwość i ostrożność eksplanacyjna, której w omawianej książce momentami brakuje. Autorka w procesie definiowania zgromadzonego słownictwa sięgała jednak – jak informuje – po specjalistyczne podręczniki poświęcone tej tematyce i konsultowała kwestie wątpliwe czy niejednoznaczne z osobami uprawiającymi paralogotniarstwo, a taka postawa jest godna pochwały. Zresztą wszelkie kwestie dotyczące paralogotniarstwa omówione zostały z wyraźną uobecną w tekście znajomością przedmiotu. Sprawnie opisano w rozdziale II części pierwszej związki *paraglidingu* ze spadochroniarstwem czy lotnictwem, przybliżono historię tej młodej dyscypliny sportu i scharakteryzowano w oparciu o dostępne dane internetowe środowisko paralogotniarzy (wiek, wykształcenie, motywy uprawiania tej formy aktywności). Czytelnik odnosi wrażenie, że ta grupa osób jest Autorce bardzo bliska, a być może nawet sama jest członkinią tej zbiorowości. To przekonuje o kompetencjach predestynujących do opisu odmiany polszczyzny, którą ta rozproszona terytorialnie wspólnota się posługuje. Sama deskrypcja leksyki bywa jednak schematyczna, niepogłębiona, a stawiane hipotezy – dyskusyjne. Wynika to – jak sądzę – z przemilczania (bądź przeoczenia) możliwych interpretacji, różnych dróg i arbitralnego wyboru jednego z rozwiązań. Trzeba przy tym zaznaczyć, że analiza zyskałaby, gdyby w toku rozważań częściej przywoływano rozmaite opracowania. Spis bibliograficzny zawiera ponad 200 pozycji, z czego tylko nieco ponad połowa została przywołana w tekście głównym. Należałoby wobec tego zaznaczyć, że jest to literatura przedmiotu, a nie wykaz prac cytowanych. Opis leksyki paralogotniarskiej bywa prowadzony niejako w izolacji, tak, jakby stanowiła ona autonomiczną odmianę języka i jakby do jej omówienia nieprzydatne były dotychczasowe ustalenia na temat różnych zjawisk leksykalnych czy so-

cyjolektalnych. W części teoretycznej przywołano bowiem wiele rozpraw, w których opisane zostały rozmaite społeczne odmiany polszczyzny, ale nie wiadomo, czemu nie wykorzystano tych opracowań również w analizach. Rzadko pojawiają się odwołania do słowników, zwłaszcza etymologicznych, które mogłyby pomóc w prześledzeniu motywacji tworzenia form odnoszących się do zjawisk paralotniarskich.

Pomimo bogactwa literatury odnotować wypada pewne braki bibliograficzne. Dostrzegalne jest przede wszystkim pominięcie prac poświęconych profesjolektom, wydanych w bardzo ważnej, sztandarowej już dziś serii „Języki Specjalistyczne”. Zabrakło również odniesień do monografii czy artykułów dotyczących zapożyczeń w socjolektach czy zapożyczeń w ogóle, zwłaszcza że dotyczy ich cały rozdział pierwszy w części drugiej. Ponadto wymienione zostały opracowania na temat słownictwa lekkoatletycznego, jeździeckiego, a także używanego przez alpinistów, wędkarzy, kulturystów. Nie wspomniano natomiast o rozprawach poświęconych językowi piłkarskiemu (np. Wiśnicki 2004; Koper 2013; Lewandowski 2013), co jedynie zaznaczam dla porządku.

Pod względem językowym praca jest poprawna. Sądy formułowane są w sposób klarowny, chociaż pojawiają się bardzo długie zdania, jak choćby to na stronach 60–61, które ma 24 wersy i stanowi cały akapit. Zdarzają się także sformułowania niejasne [np.: (...) *metafora może niekiedy sprzyjać aluzji do jednego ze znaczeń czasownika (...)*, s. 102; *Nie sposób jednak zaprzeczyć pewnego uwikłania wymienionych leksemów w aspekt słowotwórczy (...)*; s. 136] czy stylistycznie wadliwe (np. *szczegółowszy zakres zam. węższy zakres*, s. 68; *jednostki zasilające leksykę przejętą...*, s. 59; *osoba uprawiająca (...) akrobację*, s. 55; *słowo w nacechowane jest potocznie, nawet pospolicie*; s. 60; *pogodne traktowanie zjawisk rzeczywistości*, s. 208). Pojawiają się też sporadycznie powtórzenia, jak przywołanie tego samego cytatu z książki S. Grabiasa na stronach 21 i 23 czy bardzo zbliżonych do siebie 4-wersowych definicji wyrazu *sport* ze słowników Bogusława Dunaja i Stanisława Dubisza (s. 31).

Ze względów już tylko porządkowych wypadałoby odnotować drobne usterki w spisie bibliograficznym typu: brak redaktorów przy pracy Danuty Buttler (*Dyskusyjne zagadnienia opisu polskich gwar środowiskowych*), noszące znamiona błędów rzeczowych literówki w nazwiskach autorów (*Chęciński zam. Chaciński; Karczmarek zam. Kaczmarek*), a także brak adresu do wymienianej na stronach 81 i 207 pozycji Kołodziejek 2006. Dostrzec można także nieprawidłowości w indeksie zawierającym omó-

wioną w książce leksykę paralotniarską. Obok wspomnianych już dwójako kwalifikowanych wariantów pisownianych (albo jako dwie formy, albo jako jedna) wspomnieć trzeba o literówkach (*powiosłować* zam. *dowiosłować*, *plajciarz* zam. *glajciarz*), pominiętych wariantach ortograficznych (w tekście głównym *wariometr* i *variometr*, w indeksie tylko pierwszy zapis) czy też pomyłkach w układzie alfabetycznym (np. czasownik *łapać* w grupie wyrazów na literę *l*).

Podsumowując: książka zatytułowana *Jak powstaje socjolekt? Studium słownictwa paralotniarzy* to praca, której podstawową wartością jest poszerzenie wiedzy językoznawczej o informacje na temat nieopisanego dotąd szczegółowo, „młodego” profesjolektu paralotniarskiego. Autorka, wykorzystując tradycyjne narzędzia, opisała znane mechanizmy tworzenia nieznaney jeszcze lingwistom leksyki. Zgromadzony materiał i jego omówienie dowodzą, że istnieje specyficzny kod, którym posługują się polscy paralotniarze i który cechują właściwości pozwalające uznać go za socjolekt. Niestety ambitne cele, jakie postawiła sobie Badaczka, nie zostały moim zdaniem w pełni osiągnięte. Nie ma wszak zapowiadanego we wstępie opisu dziejów tego profesjolektu, dostrzegalne są nieścisłości, braki czy punkty dyskusyjne. Co zatem znajdziemy w książce Barbary Pędzich – bogactwo czy chaos? Niestety: i jedno, i drugie. I choć uważam tę pracę za potrzebną oraz wartościową, z uwagi na pojawiające się niedostatki trudno mi zgodzić się ze zdaniem Agnieszki Kijak (2014: 197), która uznała tę monografię za „wzór do prowadzenia badań nad innymi socjolektami sportowymi”.

BIBLIOGRAFIA

- Farrel T.J., 1991, *Secondary Orality and Consciousness*, [in:] *Media, Consciousness and Culture Explorations of Walter Ong's Thought*, eds B. Gronbeck, T.J. Farrel, New Bury Park–London–New Delhi, s. 194–209.
- Gajda S., 1990, *Wprowadzenie do teorii terminu*, Opole.
- Geremek B., 1980, *O językach tajemnych*, „Teksty”, nr 2, s. 13–36.
- Grabias S., [1997] 2003, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin.
- Janasowa J., 1979, *Słownictwo techniczne w akcie mowy*, „Socjolingwistyka”, nr 2, s. 183–194.
- Jarosz B., 2015, *Między obiektywizmem a subiektywizmem, czyli o wyjaśnianiu znaczeń w badaniach socjolingwistycznych*, [w:] *Człowiek, zjawiska i teksty kultury w komunikacji społecznej*, red. M. Karwatowska, R. Litwiński, A. Siwiec, Lublin, s. 121–134.

- Kijak A., 2014, *Barbara Pędzich, Jak powstaje socjolekt? Studium słownictwa paralotniarzy*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, ss. 290 [recenzja], „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 21 (41), z. 2, s. 193–197.
- Klemensiewicz Z., 1953, *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- Koper M., 2013, „Turku, kończ ten mecz!” *O mówionej odmianie języka dziennikarzy sportowych raz jeszcze*, [w:] *Sport w mediach*, red. M. Jarosz, P. Drzewiecki, P. Płatek, Warszawa, s. 284–298.
- Kurkowska H., Skorupka S., 2001, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.
- Lewandowski M., 2013, *The Language of Football: an English-Polish Contrastive Study*, Poznań.
- Markowski A., 1992, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. 1, Warszawa.
- Ożdżyński J., 1996, *Profesjonalizmy, subjęzyki i rejestry – w ujęciu kognitywnym*, [w:] *Wokół społecznego zróżnicowania języka*, red. S. Kania, Szczecin, s. 125–140.
- Peisert M., 2004, *Rozmowa pisana – nowa odmiana polszczyzny w Internecie*, [w:] *Współczesne odmiany języka narodowego*, red. K. Michalewski, Łódź, s. 145–151.
- Pędzich B., 2005, *O mechanizmach kształtowania się leksyki środowiskowo-zawodowej na przykładzie słownictwa paralotniarzy*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 4, s. 81–93.
- Pędzich B., 2009, *Czy paralotnia jest niby–lotnią?*, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 104–109.
- Pędzich B., 2010a, *Jak powstaje środowiskowa odmiana języka (na przykładzie leksyki paralotniarskiej)*, [w:] *Polskie języki. O językach zawodowych i środowiskowych*, red. M. Milewska-Stawiany, E. Rogowska-Cybulska, Gdańsk.
- Pędzich B., 2010b, *O żółtuiu, akwarium i koniczynie, czyli o neosemantyzmach środowiskowych (na przykładzie słownictwa paralotniarzy)*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 15–24.
- Pędzich B., 2011, *O niektórych czasownikach lotu (na przykładzie słownictwa paralotniarskiego)*, [w:] *Polskie dźwięki, polskie słowa, polska gramatyka (system – teksty – norma – kodyfikacja)*, red. B. Pędzich, D. Zdunkiewicz-Jedynak, Warszawa, s. 417–429.
- Ułaszyn H., 1951, *Język złodziejski*, Łódź.
- Trzcianka J., 1952, *Z zagadnień słownictwa lotniczego*, „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 25–29.
- Wieczorkiewicz B., 1961, *O gwarach środowiskowych*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 225–232.
- Wiśnicki M., 2004, *Słownictwo telewizyjnego komentarza sportowego (na przykładzie transmisji z meczów piłkarskich)*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 49–63.
- Wojciechowska A., 2002, *Komunikacja językowa w Internecie. Próba rozpoznania problematyki*, „Zielonogórskie Seminarium Polonistyczne”, s. 479–487.

Zgólkowie H. i T., 2002, *Dobór źródeł leksykograficznych przy konstruowaniu jednojęzycznych słowników języka etnicznego*, [w:] *Język w przestrzeni społecznej*, red. S. Gajda, K. Rymut, U. Żydek-Bednarczuk, Opole, s. 507–515.

Żydek-Bednarczuk U., 1987, *Sytuacja socjolingwistyczna w języku zawodowym na Śląsku*, „Socjolingwistyka”, nr 7, s. 92–105.

Beata Jarosz

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Janusz Siatkowski

Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi

Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut

Sławistyki Zachodniej i Południowej, Warszawa 2015, ss. 503

Problematyka językowych kontaktów słowiańsko-niemieckich od lat cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem językoznawców. W wypadku dorobku polskiego środowiska językoznawczego w tym zakresie zwraca uwagę fakt, że w przeważającej mierze dotyczy on wpływów języka niemieckiego na polszczyznę i to przede wszystkim w planie leksykalnym¹. Warte podkreślenia jest też to, że tylko skromny ułamek tego dorobku stanowią opracowania traktujące o oddziaływaniu niemieckim na terytorialne i środowiskowe odmiany języka polskiego².

Na tym tle wyróżniają się opracowania znanego i uznanego w międzynarodowym środowisku slawistów, Profesora Janusza Siatkowskiego, który po latach pracy nad językiem czeskim, w tym kontaktami czeszczyzny z językiem polskim³, zwrócił się ku nowej problematyce. Tym razem w centrum zainteresowania Profesora znalazły się językowe kontakty i relacje słowiańsko-germańskie. I od razu trzeba dodać, że potraktowane

¹ Dowodzą tego liczne opracowania monograficzne i artykuły, m.in. A. Karszniewicz-Mazur (1988), A. Kleczkowskiego (1927–1928), G. Korbuta (1893), H. Karaś (1989), M. Krajewskiej (1988), R. Lipczuka (2001), L. Moszyńskiego (1954), B. Nowowiejskiego (1996), A. Zajdy (1981) i in.

² M.in. M. Broda (1978), I. Grek-Pabisowa (1983), G. Habrajska (1985), I. Harasimowicz (1954), I. Judycka (1954), J. Miodek (1991), I. Seifert-Nauka 1987, J. Siatkowski (1967), W. Smoczyński (1986), B. Walczak, M. Witaszek-Samborska (1989), B. Widera (1959), K. Wypych (1976).

³ Zob. m.in. *Dialekt czeski okolicy Kudowy*, cz. I–II, Wrocław 1962, *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, cz. I, Wrocław 1965, cz. II, Wrocław 1970, *Czesko-polskie kontakty językowe*, Warszawa 1996.

one zostały w sposób niebanalny, a nawet nowatorski. Po pierwsze, odwrócona została perspektywa badawcza; Profesor skoncentrował swoją uwagę przede wszystkim na wpływach języków słowiańskich (w tym języka polskiego i czeskiego) na niemieczynę. Po drugie, przedmiotem badań stał się nie język ogólnoniemiecki, lecz niemieckie gwary ludowe. Ten obiekt zainteresowania Autora nie może dziwić, jeśli uwzględni się fakt, że wpływy słowiańskie na język niemiecki dotyczą głównie gwar i mogą być liczone w tysiącach (s. 21). Po trzecie, na plan pierwszy wysunęły się, tylko sporadycznie budzące zainteresowanie badaczy, zagadnienia morfologiczne (głównie słowotwórstwo).

Swoistym ukoronowaniem i podsumowaniem ponad 35-letniej pracy Profesora Janusza Siatkowskiego nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi stała się potężna, by nie powiedzieć, monumentalna, licząca pół tysiąca stron księga, obejmująca znaczącą część dorobku Profesora w interesującym nas zakresie.

Na omawiany tom składają się zarówno przedruki tekstów wcześniej publikowanych w licznych specjalistycznych czasopismach polskich, niemieckich, austriackich, czeskich, słowackich, rosyjskich i serbskich, w monografiach zbiorowych (nierzadko stanowiących pokłosie międzynarodowych i ogólnopolskich konferencji naukowych), jak i fragmenty, będące efektem różnorodnych przededgowań, uzupełnień i aktualizacji⁴.

Pracę otwiera syntetyczna odautorska przedmowa, odkrywająca przed czytelnikiem wydarzenia, a zwłaszcza osoby, głównie wybitnych niemieckich badaczy, które zainspirowały autora do zajęcia się problematyką związków słowiańsko-niemieckich. Wśród nich znajdujemy nazwiska światowej sławy germanistów i slawistów: Reinholda Olescha, Ludwika Erika Schmitta, Hansa Rothe, Ernsta Eichlera i Karla Gut Schmidta.

Wszystkie te teksty zostały pogrupowane w trzy główne rozdziały merytoryczne: *Stan badań i źródła* (13–54), *Rozróżnienie słowiańskich wpływów morfologicznych i leksykalnych* (s. 59–282) i *Słowiańskie wpływy leksykalne* (s. 283–354). Czwartą, niejako autonomiczną, część opracowania stanowi opublikowany wcześniej w postaci osobnej książeczki w wersji polskiej i niemieckiej) rozdział poświęcony slawizmom w prozie śląskiego prozaka i publicyście Horsta Bienka (s. 355–414).

⁴ Duży udział w merytorycznym i technicznym przygotowaniu książki do druku ma Profesor Dorota K. Rembiszewska (por. s. 10–11).

Książkę zamyka bogaty wykaz bibliograficzny (s. 415–439), wyróżnione zostały w nim monografie i opracowania, słowniki, gramatyki i atlasy, wreszcie źródła tekstowe i strony internetowe. Ważnym i niezwykle pożytecznym elementem książki jest indeks, obejmujący przywoływane w pracy wyrazy, głównie niemieckie i słowiańskie (s. 442–503).

Pierwszy rozdział ma w części charakter źródłowy. Przedstawienie źródeł, przede wszystkim regionalnych słowników czy to dobrze znanych specjalistom, czy też mniej popularnych, jest bardzo przydatne dla tych wszystkich, którzy są zainteresowani problematyką nie tylko bezpośrednich kontaktów i wzajemnych oddziaływań słowiańsko-niemieckich, ale też wszelkich kontaktów między różnymi językami, zwłaszcza na obszarach kilkujęzycznych w warunkach pogranicza językowego. W rozdziale mamy też syntetycznie przedstawioną historię badań nad wpływami słowiańskimi na język niemiecki od połowy XIX wieku po współczesność oraz omówienie stanu badań nad wpływami słowiańskimi na język i gwary niemieckie wraz z określeniem nowych perspektyw badawczych, zwłaszcza potrzeby badań nad językiem pisarzy, wykorzystujących w swoich utworach elementy słowiańskie.

Potężny drugi rozdział jest poświęcony słowiańskim wpływom słownikowym i morfologicznym, głównie w obrębie kategorii rzeczownika, poza nielicznymi wyjątkami w kręgu nazewnictwa pospolitego. Za jego zasadniczy cel uznaje Autor oddzielenie właściwych zapożyczeń leksykalnych od morfologicznych, czyli wyodrębnienie głównie sufiksów słowiańskich wykorzystywanych w procesach derywacyjnych na gruncie niemieckim. Zdaje sobie jednak doskonale sprawę z tego, że łączą się z tym liczne trudności, na przykład nadal trudno wskazać konkretne źródła pożyczek słowiańskich, jak też „punkt wyjściowy i drogi oraz sposoby szerzenia się slawizmów na gruncie niemieckim” (s. 21). Problemów nastręcza sam podział na podstawy słowiańskie i niemieckie, czy też rozróżnienie, która wspólnota komunikatywna (słowiańska czy germańska) jest twórcą konkretnego derywatu (s. 56–57). Niełatwe jest też zagadnienie tzw. pożyczek zwrotnych, czyli wyrazów utworzonych od podstaw niemieckich na gruncie słowiańskim za pomocą słowiańskich formantów, a następnie na powrót przejętych przez społeczność niemieckojęzyczną, jak i form reliktowych, których historyczną obecność w językach słowiańskich dokumentują właśnie wyrazy niemieckie.

Cały prezentowany materiał został pogrupowany według konkretnych sufiksów w wersji podstawowej i z rozszerzeniami, a w obrębie poszczególnych grup słowotwórczych omówiony w ujęciu geograficznym, od slawizmów o zasięgu ogólnoniemieckim lub rozpowszechnionych na większych obszarach, na przykład w kilku regionach, po charakterystyczne tylko dla poszczególnych regionów. Autor podkreśla, że w wypadku slawizmów o rozleglejszej geografii niełatwo zdecydować, które z nich to efekt niezależnych zapożyczeń, a których rozszerzony zasięg występowania ma wtórny charakter, będący rezultatem przesunięć w obrębie niemieckiego obszaru językowego (s. 56)

Ten obszerny fragment zdradza liczne ślady zamierzonej, specjalnej ingerencji redakcyjnej i merytorycznej, która zaowocowała przejrzystym układem prezentowanego materiału, odświeżeniem zestawu przywoływanej literatury, aktualizującymi wiedzę dopowiedzeniami i komentarzami, które podsumowują prowadzone rozważania. Zwraca uwagę fakt, że przy omawianiu konkretnych form Autor sięga po bardzo bogatą dokumentację źródłową od średniowiecza po współczesność, geograficzną, historyczną, etymologiczną.

Swoistą drugą część rozdziału stanowi zestaw kilku osobnych publikacji, dotyczących innych zagadnień, ale mieszczących się w ramach tematycznych rozdziału, czyli wpływów morfologicznych. Z tego zakresu mamy tu teksty poświęcone głównie niemieckim czasownikom prefiksalnym, z częstką słowiańskiego pochodzenia, oraz zjawiskom morfologicznym wśród przymiotników i przysłówków. Rozdział zamykają ogólniejsze opracowania, będące próbą systematyzowania i podsumowania wcześniejszych prac szczegółowych.

Kolejny rozdział jest poświęcony wyłącznie słowiańskim wpływom słownikowym, ze szczególnym uwzględnieniem bardzo interesujących Autora konstrukcji hybrydalnych, pożyczek zwrotnych oraz wybranych wyrazów gwarowych. Osobny fragment rozdziału stanowią opracowania traktujące o skali i charakterze oddziaływania na różne odmiany języka niemieckiego, wybranych języków, słowiańskich, konkretnie zostały tu uwzględnione wpływy polskie i czeskie.

W rozdziale poświęconym slawizmom w prozie Horsta Bienka (bliżej 200 form tego rodzaju), szczególne miejsce zajmuje omówienie polonizmów. W ich obrębie Autor wyróżnia nie tylko, niejako tradycyjnie, polonizmy ogólnopolskie i gwarowe, ale też dość liczne wtrącenia, wreszcie materiał onomastyczny (imiona, nazwiska, przezwiska, nazwiska,

nazwy miejscowe i geograficzne). Z fragmentu poświęconego omówieniu funkcji stylistycznych sławizmów w analizowanych tekstach Bienka wynika, że w większości, także w warstwie onomastycznej, służą one oddawaniu kolorytu lokalnego oraz charakterystyce językowej bohaterów. Upodobanie Bienka do leksyki nacechowanej emocjonalnie, zwłaszcza przekleństw i wulgaryzmów (*dupa, gówno, kurwa, pitka*), nadaje jego prozie rys autentyczności i dodatkowo wskazuje na dosadność śląskiego języka.

Lektura tego potężnego dzieła dostarcza licznych dowodów na charakterystyczne właściwości naukowego pisarstwa Janusza Siatkowskiego. Zwraca uwagę nie tylko znakomita orientacja w piśmiennictwie i źródłach dotyczących kontaktów słowiańsko-niemieckich, zdyscyplinowanie metodologiczne i wyczuwanie analityczne, dbałość o szczegóły, ale też sceptyczna mądrość i powściągliwość interpretacyjna, które sprawiają, że wszelkie wnioski Autora zarówno szczegółowe, jak i o ogólniejszym charakterze odbiera się jako jednoznacznie wiarygodne i przekonujące.

Zadaniem tej recenzji nie jest, rzecz jasna, merytoryczna ocena zbioru tekstów Profesora Janusza Siatkowskiego, między innymi z tego względu, że były już one w tej czy innej postaci publikowane, zatem odpowiednio zaopiniowane przez wybitnych przedstawicieli różnych dziedzin językoznawstwa. Należy ją raczej traktować w kategoriach relacji z interesującej lektury i zachęty do sięgnięcia po to inspirujące opracowanie, które może i powinno zainteresować nie tylko językoznawców.

LITERATURA (WYBÓR)

- Broda M., 1978, *Zapóżyczenia niemieckie w gwarze Puńcowa koło Cieszyna*, Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze, z. 59, s. 99–105.
- Butler D., 1968, *Deutsche Lehnwörter im Polnischen gegen Ende des 19. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Slawistik” 31, s. 550–560.
- Buttler D., 1988, *Zmienność formalna i znaczeniowa dziewiętnastowiecznych zapóżyczeń niemieckich w języku polskim*, „Przegląd Humanistyczny”, t. XXXII, s. 51–67.
- Buttler D., 1991, *Dziedzictwo dziewiętnastowieczne w zasobie zapóżyczeń niemieckich współczesnej polszczyzny*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Językoznawstwo” XIII, s. 395–402.
- Czarnecki T., 1970, *Pośrednictwo czeskie w staropolskich pożyczkach z niemieckiego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 9, s. 37–44.

- Czarnecki T., 1980, *Z historii wyrazów staropolskich pochodzenia niemieckiego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 19, 15–19.
- Dyszak A., 2003, *Germanizmy w mowie mieszkańców Bydgoszczy*, [w:] *Polszczyzna Bydgoszczan. Historia i współczesność*, red. M. Świąćicka, Bydgoszcz, s. 81–94.
- Grek-Pabisowa I., 1983, *Zapóżyczenia w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w Polsce. II Typy zapóżyczeń i sposoby przejmowania wyrazów niemieckich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 23, s. 163–174.
- Habrajska G., 1985, *Derywaty polskie od podstaw niemieckich w słownictwie włókienniczym*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XXXIV, s. 69–74.
- Harasimowicz I., 1954, *O niektórych elementach niemieckich w dialekcie ostródzkim*, „Język Polski”, s. 276–285.
- Judycka I., 1954, *Typy zapóżyczeń niemieckich w gwarach Warmii i Mazur*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 1–12.
- Karaś H., 1989, *Germanizmy leksykalne w „Kronikach lwowskich” Jana Lama*, „Poradnik Językowy”, z. 9–10, s. 639–648.
- Karszniewicz-Mazur A., 1988, *Zapóżyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*, Wrocław.
- Kleczkowski A., 1927–28, *Wyrazy niemieckie w staroczeskim i staropolskim*, [w:] *Symbolae Grammaticae in honorem J. Rozwadowski*, vol. II, Kraków, s. 331–345.
- Korbut G., 1893, *Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym*, „Prace Filologiczne”, t. IV, s. 345–560.
- Krajewska M., 1988, *Zapóżyczenia niemieckie w tekstach XVI wieku. Rzeczowniki złożone z drugim członem -tuch*, „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 200–205.
- Lipczuk R., 2001, *Deutsche Entlehnungen im Polnischen – Geschichte, Sachbereiche, Reaktionen*, Szczecin, „Linguistik online” 8, s. 1–15.
- Miodek J., 1991, *Germanizmy w gwarze śląskiej*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Językoznawstwo” XIII, 1991, s. 463–468.
- Moszyński L., 1954, *Geografia niektórych zapóżyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Poznań.
- Nowowiejski B., 1996, *Zapóżyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku (na materiale czasopism)*, Białystok.
- Seifert-Nauka I., 1987, *Zapóżyczenia niemieckie galicyjskiej gwary żołnierskiej w dawnym dialekcie miejskim Lwowa*, „Rozprawy Komisji Językowej WTN”, t. XVII, s. 99–112.
- Siatkowski J., 1967, *Wpływ poszczególnych dialektów niemieckich na język polski*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 7, s. 33–46.
- Siatkowski J., 1983, *Interferencje językowe na Warmii i Mazurach*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 21, s. 105–115.
- Smoczyński W., 1986, *Zapóżyczenia niemieckie w gwarze litewskiej okolic Puńska na Suwalszczyźnie*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, z. 82, Kraków, s. 35–45.

- Walczak B., Witaszek-Samborska M., 1989, *Wpływy niemieckie w gwarze miejskiej Poznania*, [w:] *Interferencje na różnych obszarach Słowiańszczyzny*, red. S. Warchoł, Lublin, s. 283–295.
- Widera B., 1959, *Deutsche Lehnwörter in der polnischen Bergmanns- und Hüttenmannssprache*, „*Zeitschrift für Slavistik*” 4, s. 254–263.
- Wypych K., 1976, *Deutsche Lehnwörter In der polnischen Bergbausprache*, Giessen.
- Zajda A., 1981, *Wörter deutscher Herkunft unter den altpolnischen Bezeichnungen für Feudalpflichten, Abgaben und Steuern*, „*Zeitschrift für slavische Philologie*” XLII, s. 366–383.

Bogusław Nowowiejski
Uniwersytet w Białymstoku

Anna Kostecka-Sadowa
***Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie
w gwarach polskich***

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2015, ss. 488

Językowe kontakty i wzajemne oddziaływania języka polskiego i języków wschodnio-słowiańskich cieszą się zainteresowaniem językoznawców, zwłaszcza polonistów i slawistów, od dawna. Badania nad tym zagadnieniem mają nie tylko wieloletnią tradycję, ale też bogaty i zróżnicowany dorobek wypracowany z uwzględnieniem różnych uwarunkowań merytorycznych, kontekstów historyczno-geograficznych i perspektyw metodologicznych. Badacze brali pod uwagę wpływy wschodniosłowiańskie obecne w różnych odmianach języka polskiego, ale najczęstszym przedmiotem ich zainteresowania była polszczyzna ogólna, w tym język artystyczny, oraz rozmaicie traktowana odmiana kresowa polszczyzny, wreszcie odmiany regionalne i ludowe, funkcjonujące na wschodniej peryferii Polski w warunkach językowego pogranicza polsko-ruskiego. Inne warianty polszczyzny, na przykład gwary innych regionów, budziły pod tym względem znacznie mniejsze zainteresowanie. Co więcej, zapożyczenia wschodniosłowiańskie w żadnej z tych płaszczyzn językowych nie doczekały się wszechstronnego syntetycznego ujęcia. Dotyczy to także ogółu polskich gwar ludowych. Na ten fakt zwraca uwagę sama autorka. Uzasadniając wybór przedmiotu i określając charakter opracowania, podkreśla, że do tej pory nie powstało wyczerpujące całościowe opracowanie problematyki zapożyczeń wschodniosłowiańskich w gwarach polskich (s. 13). Zakłada jednocześnie, że to właśnie jej opracowanie tę dotkliwą lukę powinno zapełnić. Już po bardzo wstępnym oglądzie opracowania, przyznając zarazem rację recenzentowi wydawniczemu, trzeba jednoznacznie stwierdzić, że w żadnym razie nie jest to deklaracja bez pokrycia.

Na to imponujące nie tylko pod względem obszerności (niemal pół tysiąca stron w formacie B-5), ale i bogactwa zagadnień, dzieło składają się trzy zasadnicze części. Pierwszą rozpoczyna lapidarne, ale treściwe *Słowo wstępne*, opatrzone wiele mówiącym podtytułem *uwagi na temat istoty badania gwar* (s. 11–12). Istota tych uwag sprowadza się do merytorycznego uzasadnienia znaczenia badań gwar ludowych nie tylko dla historii języka, ale też wiedzy o przeszłości narodowej kultury. Właściwą początkową część opracowania tworzy rozdział *Wprowadzenie* (s. 13–56). W podrozdziale zatytułowanym *Informacje ogólne i metodologiczne* otrzymujemy wymagane w monografiach naukowych określenie ogólnych i szczegółowych celów pracy, za które Kostecka-Sadowa uznaje przedstawienie ogółu zapożyczeń wschodniosłowiańskich funkcjonujących w gwarach polskich, ze szczególnym uwzględnieniem ich zasięgów geograficznych, stopnia zaadaptowania w gwarach pod względem formalnym i semantycznym, mechanizmów ich funkcjonowania w gwarach. Swoje zainteresowanie autorka ogranicza do zapożyczeń rzeczownikowych (łącznie 700 jednostek), w tym różnych postaci słowotwórczych wyrazu podstawowego. Uwzględnia także – co może budzić wątpliwości – zleksykalizowane kalki wyrazowe, pomija natomiast – i słusznie – wtręty, zwane inaczej cytatami. Dobór materiału ma charakter dyferencyjny, dlatego autorka z założenia zajmuje się wyłącznie słownictwem gwarowym, czyli takim, które jest nieobecne w polszczyźnie ogólnej lub występuje w niej w odmiennych znaczeniach. Ramy chronologiczne materiału gwarowego stanowią: koniec XIX wieku i czasy współczesne (s. 27).

Zapożyczenia i ich rodzaje (formalnosemantyczne, kalki strukturalne i semantyczne) są definiowane i wyłaniane tradycyjnie (s. 31–32). Autorka w zgodzie z Bogdanem Walczakiem przyjmuje postawę leksykalistyczną, uznając za źródło pożyczki ostatnie ogniwo w łańcuchu przejścia (Walczak 1980: 176), omawia także sposoby przenikania wschodnich sławizmów do języka polskiego i mechanizmy adaptacyjne.

W tej części opracowania Kostecka-Sadowa zwraca uwagę na okoliczności, które utrudniają interpretację materiału. Za najważniejsze uznaje zgodność formalną i semantyczną wyrazów rosyjskich, białoruskich i ukraińskich, która sprawia, że precyzyjne określenie źródła pożyczki jest niełatwe. Sprawę komplikuje też to, że języki ruskie, zwłaszcza w odniesieniu do starszych pokładów zapożyczeń, stanowią bardzo często medium w przejściach z języków orientalnych, np. takich wyrazów, jak: *ar-buz*, *bezmian*, *bisurman*, *buhaj*, *chabor*, *czaban*, *kaczan*, *kaleta*, *meszty*, *telega*.

Z kolei bliskie pokrewieństwo języków wschodniosłowiańskich i polszczyzny, a w efekcie podobieństwo strukturalne, często uniemożliwia wskazanie, które wyrazy są rzeczywiście zapożyczeniami, a które innowacjami leksykalnymi czy utrzymującymi się w gwarze archaizmami (por. Smułkowa 1984: 67–73). Nie zawsze da się jednoznacznie wskazać kierunek przejścia (polonizm w językach ruskich czy rutenizm w polszczyźnie), problemów nastęrcza także chronologia zapożyczeń oraz terminologia.

Sporo uwagi poświęca autorka dorobkowi językoznawstwa w zakresie badań nad zapożyczeniami wschodniosłowiańskimi w języku polskim, poczynając od prekursorskich opracowań z końca XIX wieku oraz nowatorskiej pracy Kazimierza Nitscha (1913), kończąc na opracowaniach z początku XXI wieku. Przedmiotem jej uwagi są głównie prace szczegółowe, dotyczące nie tylko gwar ludowych, ale i polszczyzny ogólnej. Szczególne miejsce zajmują w tym omówieniu monografie poświęcone językowi autorów, zwłaszcza związanych z kresami wschodnimi, m.in. prace S. Hrabca (1949), W. Doroszewskiego (1934), J. Trypučki (1955, 1957), J. Zaleskiego (1969, 1975), ale nie brak też odwołań do ujęć syntetycznych, np. Z. Klemensiewicza (1974) czy I. Bajerowej (1964). Zrozumiałe, że w znacznie większym zakresie interesują Kostecką-Sadową opracowania traktujące o wpływach wschodniosłowiańskich w gwarach, również zainicjowane u schyłku wieku XIX. Warte podkreślenia jest to, że w tym omówieniu poza pracami szczegółowymi, m.in. J. Kościa (1999), W. Kuraszkiewicza (1932), H. Pelcowej (1997, 2001), T. Zdancewicza (1964, 1966) bardzo ważne miejsca zajmują atlasy gwarowe, np. *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny* (1980–2012) czy *Atlas gwar mazowieckich* (1971–1990) i wybory tekstów gwarowych, np. z Białostocczyzny (1972).

W zasadniczej części pracy (s. 57–361), czyli w słowniku wschodnich sławizmów, za nadrzędne uznała autorka kryterium semantyczne, materiał zatem został ułożony, za Ryszardem Tokarskim (1975: 275–282), w formie piętrowo zbudowanych a zorientowanych antropocentrycznie pól znaczeniowych. W ich ramach obowiązuje układ alfabetyczny. Dwa główne pola to CZŁOWIEK i PRZYRODA. W obrębie bardziej skomplikowanego pola CZŁOWIEK mamy subpola: „Człowiek w społeczeństwie, człowiek i jego atrybuty”, a niżej „Nazwy człowieka ze względu na cechy psychiczne i fizyczne”, „Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa”, „Nazwy ludzi ze względu na posiadane godności”, „Nazwy części

ciała” itd. To ujęcie można uznać za nowatorskie w porównaniu z tradycyjnym przedstawianiem materiału leksykalnego, w tym kresowego, jak na przykład w powszechnie znanych pracach Zofii Kurzowej, czy to traktującej o polszczyźnie „wileńskiej” (1993), czy też „lwowskiej” (1983).

Najważniejszymi elementami poszczególnych artykułów hasłowych, o różnej wielkości, poza samymi hasłami i ich odmiankami fonetycznymi, są informacje etymologiczne, z mniej lub bardziej szczegółowym i precyzyjnym określeniem źródła zapożyczenia, bogata dokumentacja źródłowa, określenie zasięgów geograficznych wschodnich sławizmów w gwarach, ustalenia dotyczące przynależności nazw do różnych warstw chronologicznych, omówienie rozwoju semantycznego, a także inne informacje i komentarze. Te ostatnie elementy składowe pojawiają się najczęściej w wypadku wyrazów budzących różnorodne wątpliwości interpretacyjne, zwykle dawnych przejęć, o dużym zasięgu gwarowym i skomplikowanym rozwoju semantycznym, jak: *bohater*, *bojar*, *hajdamaka*, *hultaj*, *kozak* i in. W roli podhasel występują derywaty tworzone od podstawowego wyrazu, np. *kozak*, *kozaczeńko*, *kozaczka*, *kozacznica*.

Mimo rozlicznych wątpliwości interpretacyjnych Kosteckiej-Sadowej udało się jednak jednoznacznie ustalić źródło, z którego zaczerpnęła polszczyzna większość z 700 wziętych pod uwagę słów. I tak, za niewątpliwe rusycyzmy uznaje autorka wyrazy typu: *barachło*, *bardach*, *batiuszka*, *blin*, *burlak*, *bołtun*, *chłam*, *pałatka*, *samogon*, *starowier*. Ukrainizmami są według niej, m.in.: *bohater*, *chata*, *hałaburda*, *kacap*, *mołodziec*, *okorek*, *polonina*, *prynuka*, *sobaka*, a białorutenizmami: *baleja*, *bołbotun*, *boćwina*, *brodziaga*, *bruczka*, *gładysz*, *kaduszka*, *kwaszzenina*, *kindziuk*. W wielu jednak wypadkach zamierzonego celu nie udało się autorce osiągnąć, głównie ze względu na czynniki wcześniej wspomniane. W takich sytuacjach konkretne zapożyczenia są traktowane jako wschodnie sławizmy, rutenizmy lub pożyczki ruskie. Ma to miejsce na przykład w wypadku takich wyrazów, jak: *czereńcha*, *czerep*, *durak*, *hreczka*, *hultaj*, *morda*, *palczatka*, *ryło*, *zielepuchy*. Jeszcze częściej mamy do czynienia z alternatywną wersją pochodzenia zapożyczenia. Interpretacja typu albo/albo dotyczy m.in. wyrazów: *bajstruk*, *bałabuch*, *juszka*, *kołdoba*, *koczerga*, *koromysł*, *niezabudka*, *pacuk*, *skowroda*, *smorodzina*, *wienik*, *wi(e)rówka*, *zagwozdka*. Warto podkreślić, że ustalanie źródła zapożyczenia, jego charakteru, a nawet kierunku przejęcia nie ułatwia niejasna etymologia części analizowanego słownictwa, na przykład wyrazów: *hajdawery*, *kałamaszka*, *kozyrek*, *kraszanka*, *kuca*, *trybuch*.

Ważnym, zwłaszcza dla czytelnika, elementem opracowania są zakończenia kolejnych podrozdziałów, w których autorka syntetycznie podsumowuje dane szczegółowe, dotyczące przede wszystkim etymologii, geografii i rozwoju semantycznego przeanalizowanych form.

Zdumiewa ogromna baza źródłowa zawierająca ponad pół tysiąca pozycji (s. 387–408) oraz ogromna literatura licząca ok. 1200 prac (s. 409–456). Pozytywnej oceny rozmiarów obu wykazów, jak i ich jakości nie może pomniejszać fakt, że kilkadziesiąt opracowań źródłowych jest też ujętych po stronie literatury, a niektórych prac zabrakło, na przykład poświęconych polszczyźnie kresowej, m.in. B. Smolińskiej (1983) czy U. Sokólskiej (1999). Warto jednocześnie podkreślić, że zarówno źródła materiałowe, jak i pozycje bibliograficzne są w pracy intensywnie wykorzystywane, zwłaszcza przy analizie poszczególnych jednostek leksykalnych. Widać, że doświadczenia w zakresie kwerendy językoznawczej i etnograficznej uzyskane przez autorkę w pracowni *Słownika gwar polskich* tu procentują.

W roli źródeł materiału gwarowego występują opracowania tradycyjnie wykorzystywane przez dialektologów i szerzej slawistów. Należą do nich w pierwszej kolejności atlasy gwarowe obejmujące zarówno małe obszary dialektalne, na przykład okolic Włodawy (Czyżewski 1986), jak i duże kompleksy dialektów (Kaszubszczyzna, Mazowsze, Śląsk). Podobnie rzecz się przedstawia w zakresie słowników, mamy tu duże słowniki (np. gwar ostródzkiego, Warmii i Mazur), jak i średnie (warmiński słownik Steffena – 1984) i małych rozmiarów (por. Woźniak 2000: 32), opracowywane przez całe zespoły redakcyjne, jak i przez indywidualnych autorów¹. Co więcej, materiały słownikowe obejmują ponad 150 lat, z jednej strony znajdują się w wykazie słowniczkii dziewiętnastowieczne, na przykład Antoniego Wagi z 1860 – por. Nowowiejski 2014) i z przełomu wieków XIX i XX, na przykład augustowski słownik Aleksandra Osipowicza (por. Nowowiejski 2009), jak i z całego wieku XX, a nawet pojedyncze z przełomu XX i XXI wieku.

Ważnym źródłem słownictwa gwarowego są też liczne zbiory tekstów gwarowych, z obszaru właściwie całej Polski i znów obejmujące obszerną przestrzeń czasową. Naturalną częścią tekstów źródłowych i bibliograficznych są monografie językoznawcze czy to traktujące o konkret-

¹ Szerzej klasyfikację polskich słowników gwarowych przedstawia Halina Karaś (2011: 32–54).

nej gwarze (małej lub o większym zasięgu), czy też o konkretnych zjawiskach fonetycznych, fleksyjnych i słowotwórczych, rzutujących na sposób interpretacji materiału leksykalnego, zwłaszcza w zakresie etymologii. Co innego, że niejednokrotnie istotną część takiej monografii stanowią słowniczki gwarowe, jak ma to miejsce w wypadku opisu dialektu małborskiego (Górnowicz 1967, 1973, 1975) czy dialektu Księstwa Łowickiego (Koneczna-Świdarska 1929).

O dużej wartości ocenianego opracowania, zwłaszcza wiarygodności etymologicznych analiz i interpretacji, decyduje także wykorzystanie przez autorkę licznych materiałów etnograficznych, z zakresu ludowej kultury materialnej i duchowej. Rzecz jasna, samo takie ogólnikowe sformułowanie nie oddaje istoty i zakresu materiałów. Poza tekstami folklorystycznymi, reprezentującymi różne formy wypowiedzi (proza, poezja, pieśń, szopka) w większej części pierwotnie mówionymi, zwykle łączącymi w sobie walory artystyczne i dydaktyczne (bajki, fraszki, podania i legendy, przypowieści, gawędy, „pogodki”), mamy w omawianym materiale także liczne materiały o innym charakterze, w tym dotyczące budownictwa wiejskiego i opisu obejścia, różnych pomieszczeń, a nawet wyposażenia domostw (meble i inne sprzęty). Inne prace dotyczą spraw gospodarskich, na przykład uprawy roli i roślin, czy hodowli zwierząt, rybactwa, pasterstwa górskiego i pszczelarstwa. Z zakresu przemysłu i rzemiosła ludowego na wymienienie zasługują garncarstwo, produkcja ceramiki, tkactwo, sitarstwo. Dość liczne opracowania traktują o tradycyjnych strojach i kulinariach. Wykaz opracowań etnograficznych zamykają dzieła, traktujące o wiejskiej obyczajowości, na przykład zabawach, obrzędach weselnych, pogrzebowych, czy związanych z narodzinami dziecka, ludowej medycynie i związanej z tym sferą wierzeń, czyli przesądach, zabobonach i „gusłach”.

Do opiniowanego opracowania nie mam większych zastrzeżeń. Pewne wątpliwości nasuwają się jedynie w związku z kilkoma, być może nie najistotniejszymi kwestiami, ale trudno przejść nad nimi do porządku dziennego. Niejasne jest przyjęte w pracy kryterium normatywne, skoro mają je potwierdzać nienormatywne słowniki języka ogólnego, na przykład słownik „wileński” czy „warszawski”. Zamiar przedstawienia zapożyczeń wschodniosłowiańskich funkcjonujących w polszczyźnie, m.in. na przełomie XX i XXI wieku, każe zastanowić się, dla czego zakres czasowy wspomnianych słowników kończy się na połowie wieku XX, czyli na słowniku pod red. W. Doroszewskiego (1958–69).

Warto byłoby sięgnąć albo do słownika uniwersalnego pod red. S. Dubisza (2008), albo do praktycznego słownika współczesnej polszczyzny pod red. H. Zgółkowej (1994–2005). Ponadto zastanawia, przyczyna takiej oto kolejności słowników, że słownik obejmujący materiał staropolski jest wymieniany po słowniku polszczyzny XVI wieku (s. 14). Ani chronologia materiału, ani edycji obu dzieł nie uzasadniają tego rozwiązania. Pojawia się też wątpliwość, czy w odniesieniu do języka pisarzy, zwłaszcza związanych z kresami, należy mówić o materiale gwarowym? Sam status polszczyzny kresowej był nieraz dyskutowany i nie ma w tej materii jednolitego stanowiska językoznawców (por. m.in. Dejna 1984, Kurzowa 1985). Nie jest też jasne, jak ostatecznie rozumie autorka termin rutenizm, czy jako zapożyczenie ukraińskie czy białorusko-ukraińskie? (por. s. 30, 38).

Wprawdzie wykorzystane źródła dostarczyły bardzo obfitego materiału leksykalnego, ale m.in. moje doświadczenia dialektologiczne pokazują, że rzeczywiste różnicowanie fonetyczne wschodnich sławizmów funkcjonujących w gwarowych i regionalnych odmianach polszczyzny jest jeszcze większe niż wynika to z niniejszego opracowania. Dowodzą tego m.in. nie występujące w opracowaniu w roli elementów haseł szeregowych postacie typu: *bradziaga*, *chałuj*, *czartopałoch*, *czuryło*, *fanar*, *habal*, *horba*, *jełop*, *probój*, *skacina*.

Przy omawianiu dorobku językoznawstwa w zakresie badań nad językiem starowierców mieszkających w Polsce dotkliwie daje się odczuć brak chociażby napomknięcia o Irenie Maryniakowej, wieloletnim współpracowniku Irydy Grek-Pabisowej i współautorce licznych opracowań, np. słownika tej gwary (1980).

Ogólnie opracowanie Anny Kosteckiej-Sadowej należy ocenić bardzo wysoko, wypełnia ono niewątpliwą lukę w literaturze, można rzecz, że było oczekiwane. Charakteryzuje je konsekwencja i zdyscyplinowanie metodologiczne. Zwraca uwagę powściągliwość, by nie powiedzieć ostrożność, w formułowaniu wniosków szczegółowych, dotyczących zwłaszcza źródła zapożyczenia. Uderza bogata dokumentacja źródłowa i doskonała orientacja w przebogatej literaturze, nb. obficie w pracy cytowanej. W związku ze swoim charakterem i zawartością merytoryczną monografia powinna znaleźć licznych odbiorców nie tylko w środowisku językoznawców, zwłaszcza sławistów, dialektologów, etno- i socjolingwistów, ale też historyków i przedstawicieli innych dyscyplin z zakresu nauk humanistycznych i społecznych.

LITERATURA (CYTOWANA I PRZYWOŁYWANA)

- Atlas gwar mazowieckich*, 1971–1990.
- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, 1980–2012, Wrocław–Warszawa.
- Bajerowa I., 1964, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław.
- Czyżewski F., 1986, *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*, Lublin.
- Dejna K., 1984, *W sprawie tzw. dialektów kresowych*, „*Język Polski*”, LXIX, s. 51–57.
- Doroszewski W., 1934, *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego, XIX wieku*, Warszawa.
- Doroszewski W. (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Dubisz S. (red.), 2008, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Górniewicz H., 1967, 1973–74, *Dialekt malborski*, t. I: *Fonetyka, fleksja, składnia*, t. 2: *Słownik*, Gdańsk.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1980, *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Warszawa.
- Hrabec S., 1949, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.*, Toruń.
- Karaś H., 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., 1974, *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Kość J., 1999, *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym, w perspektywie historycznej*, Lublin.
- Koneczna-Świdarska H., 1929, *Dialekt Księstwa Łowickiego*, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W., 1932, *Przegląd gwar województwa lubelskiego*, Lublin.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XV–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Kurzowa Z., 1985, *O polskich dialektach kresowych*, „*Język Polski*”, XV, s. 99–108.
- Kurzowa Z., 1983, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 r.*, Warszawa–Kraków.
- Nitsch K., 1913, *O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego*, I: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, II: *Wpływ prowincji ruskich na polszczyznę literacką*, „*Język Polski*” 1, s. 79–83.
- Nowowiejski B., 2009 (red.), *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, Białystok.
- Nowowiejski B., 2014, *O słowniczku wyrazów ludowych Antoniego Wagi*, „*Białostockie Archiwum Językowe*” 14, s. 81–98
- Obrebska-Jabłońska A., 1972, *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym*, Warszawa.
- Pelcowa H., 1997, *Słownictwo wschodniosłowiańskie w gwarach Polski środkowo-wschodniej w świetle związków językowych polsko-ukraińskich*, [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, red. F. Czyżewski, M. Łesiów, Lublin, s. 189–211.

- Pelcowa H., 2001, *Polsko-białorusko-ukraińskie paralele leksykalne w świetle kulturowego dziedzictwa prasłowiańskiego*, [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa, s. 141–151.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, 1994–2005, red. H. Zgółkowa, Poznań.
- Smułkowa E., 1984, *Uwagi do metody badań nad leksyką gwarową pogranicza językowego*, [w:] *Studia nad gwarami Białostoczczyzny. Morfologia i słownictwo*, red. E. Smułkowa, I. Maryniakowa, Warszawa, s. 67–73.
- Smolińska B., 1983, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław.
- Sokółska U., 1999, *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północno-wschodnich. Słownictwo, frazeologia*, Białystok.
- Steffen W., 1984, *Słownik warmiński*, Wrocław.
- Tokarski R., 1975, *Zapóżyżenia leksykalne a zmiany znaczenia w polu wyrazowym*, „*Język Polski*”, IV, s. 275–282.
- Trypućko J., 1955, 1957, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów języka literackiego w wieku XIX*, cz. I–II, Uppsala.
- Walczak B., 1980, *O rozwoju znaczeniowym zapóżyżeń leksykalnych*, [w:] *Język. Teoria – Dydaktyka. Materiały IV konferencji młodych językoznawców dydaktyków*, Kielce, s. 159–187.
- Woźniak K., 2000, *Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku*, [w:] *Ślawiańskie słowniki gwarowe*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa, s. 17–51.
- Zaleski J., 1969, 1975, *Język Aleksandra Fredry*, cz. I: *Fonetyka*, cz. II: *Fleksja, składnia słownictwo*, Wrocław.
- Zdancewicz T., 1964, *Wpływy litewskie i wschodniosłowiańskie w gwarach polskich pod Sejnami*, „*Acta Baltico-Slavica*” I, s. 227–246.
- Zdancewicz T., 1966, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami*, Poznań.
- Zgółkowa H., 1994–2005, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, Poznań.

Bogusław Nowowiejski
Uniwersytet w Białymstoku

Katarzyna Jachimowska
Komunikacyjne aspekty tekstów pisanych
przez osoby z dysfunkcją słuchu
Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013, ss. 247

Przedmiot swojej pionierskiej rozprawy tak określa sama autorka:

„Przedmiotem podjętych w niniejszej pracy badań stają się teksty pisane w języku polskim przez wybraną grupę użytkowników [są nimi osoby z dysfunkcją słuchu – B.W.]. Podjęcie badań w tym aspekcie wydało się wyjątkowo interesujące i inspirujące do poszukiwań odpowiedzi na szereg pytań związanych z funkcjonowaniem osób z uszkodzonym słuchem w zmieniającej się (pod wpływem choćby rozwoju mediów) rzeczywistości językowej” (s. 6).

Jak zasadnie twierdzi autorka: „Umiejętność posługiwania się w tym [tzn. osób z dysfunkcją słuchu – B.W.] środowisku za pomocą systemu językowo-migowego czy polskiego języka migowego nie pozwala jednak na pełne uczestnictwo w życiu społecznym, kulturowym i zawodowym. Gwarantuje je dopiero opanowanie języka narodowego” (s. 6). Z przyjęcia całkowicie zasadnego, zwłaszcza w kontekście przedmiotu rozprawy, założenia, że każdy tekst jest intencjonalnym aktem komunikacji językowej, wynika określone podejście do języka, które badaczka tak prezentuje i uzasadnia:

„Dlatego w reprezentowanym w pracy społeczno-kulturowym podejściu do języka odchodzi się od podkreślania znaczenia dla skutecznej komunikacji poprawności gramatycznej i zgodności systemowej tekstów pisanych w języku narodowym. Ekspozuje się umiejętności komunikacyjne nadawców – stosowanie zabiegów pozwalających na podejmowanie i rozwijanie interakcji. W społecznym funkcjonowaniu nie jest bowiem ważna wiedza o języku jako systemie znaków, ale znajomość konwencji

i reguł jego użycia w zależności od sytuacji oraz roli społecznej uczestników interakcji. Składa się to na nabywaną i kształtowaną w drodze socjalizacji (wraz z życiowym doświadczeniem) kompetencję komunikacyjną każdego użytkownika języka, w tym także osób z dysfunkcją słuchu” (s. 6).

O wartości rozprawy Katarzyny Jachimowskiej stanowią – w moim przekonaniu – przede wszystkim następujące aspekty i okoliczności:

1) Wybór tematu. Zagadnienie podjęte w rozprawie jest nie tylko atrakcyjne poznawczo, ale także – a może przede wszystkim, jeśli przyjmiemy pogląd o tym, że nauka powinna służyć życiu – doniosłe społecznie. Nie ulega wątpliwości, że rozprawa wypełnia ewidentną lukę w polskiej literaturze naukowej, a jej wyniki będą mogły być wielorako wyzyskiwane w praktyce edukacyjnej i terapeutycznej.

2) Solidna podstawa źródłowo-materiałowa. Składają się na nią teksty pisane w języku narodowym przez osoby z dysfunkcją słuchu za pośrednictwem komputera z dostępem do Internetu, za pośrednictwem telefonu komórkowego z funkcją SMS i za pośrednictwem urządzenia faksującego, w części udostępnione autorce przez łódzki oddział Polskiego Związku Głuchych, w części (niewielkiej) też przez mazowiecki oddział PZG w Warszawie, wreszcie wyekscerpowane przez autorkę ze stron internetowych stowarzyszeń, towarzystw i organizacji zrzeszających osoby z dysfunkcją słuchu oraz fundacji i instytucji działających na rzecz tych osób. Jak deklaruje autorka, „[...] uwzględniono tylko te teksty, których nadawcami są osoby dorosłe, a więc posiadające ukształtowaną w toku wcześniejszej edukacji oraz doświadczeń kompetencję językową i komunikacyjną (zakłada się więc pewien stopień sprawności językowej w zakresie tworzenia i odbioru tekstów w języku narodowym, wystarczający do podjęcia komunikacji w tym języku). Dysfunkcję analizatora słuchowego uwzględniono bez różnicowania na stopień i typ uszkodzenia. Opisowi poddano zatem teksty, których nadawcami są członkowie PZG – osoby z różnym stopniem ubytku słuchu oraz typem uszkodzenia słuchu [...]” (s. 11).

3) Adekwatne do przedmiotu rozprawy i zgromadzonego materiału założenia teoretyczno-metodologiczne i instrumentarium badawcze. Interdyscyplinarna postawa badawcza owocuje wymiernymi korzyściami: „Świadoma interdyscyplinarność i polimetodologiczność badań podjętych w pracy pozwala na korzystanie przy opracowaniu tematu [...] z ustaleń różnych dyscyplin naukowych – psychologii (rozwojowej i społecznej),

pedagogiki (szczególnie surdopedagogiki), interdyscyplinarnej logopedii (w tym surdologopedii) czy nauk medycznych (audiologii) oraz nauki o komunikacji, a także z doświadczeń różnych obszarów badawczych lingwistyki tekstu (tekstologii lingwistycznej) i analiz dyskursu [...]” (s. 17).

„Z tradycji lingwistyki tekstu wyrasta genologia lingwistyczna, której przedmiot badań i opisu oraz ustalenia metodologiczne są niezmiernie istotne dla podjętych w pracy rozważań” (s. 18), gdyż: „Za aparat wyjaśniająco-interpretacyjny w stosunku do badanych zachowań komunikacyjnych posłużyło pojęcie gatunku [...]” (s. 14).

4) Budzące uznanie zaplecze erudycyjne rozprawy. Multidyscyplinarna (z zakresu językoznawstwa, psychologii, pedagogiki, socjologii, antropologii, medioznawstwa, kulturoznawstwa) *Bibliografia* (s. 224–241) obejmuje 334 pozycje, z czego duży odsetek, gdyż 131, to książki, nierzadko wielotomowe (na uwagę zasługuje też 10 pozycji obcojęzycznych, głównie angielskich). Najważniejsze jest jednak to, że ten nader okazały zestaw bibliograficzny bynajmniej nie ma na celu erudycyjnego opisu: gruntowna i krytyczna znajomość rozległej literatury przedmiotu ma w rozprawie charakter wysoce „sfunkcjonalizowany”: jej wyniki, umiejętnie przez autorkę wyzyskane, konstytuują tło i wieloraki kontekst naukowy jej pracy, która dzięki temu zyskuje na głębi i gruntowności.

5) Samoistna wartość informacyjna części teoretycznej (s. 21–72), która stanowi bardzo przydatne dla adeptów wielu dyscyplin humanistycznych najwyższej próby kompendium z zakresu problematyki medycznej, pedagogicznej, logopedycznej i lingwistycznej osób z dysfunkcją słuchu, systemu ich edukacji, kształcenia ich umiejętności czytania i pisania, ich kompetencji komunikacyjnej i wreszcie ich tożsamości społeczno-kulturowej.

6) Gruntowność, wielostronność, wnikliwość i szczegółowość przeprowadzonych w rozprawie analiz i interpretacji. Po cennych (por. wyżej) wstępnych uwagach, informacjach i deklaracjach w kwestii podstaw źródłowo-materiałowych i teoretyczno-metodologicznych monografii, autorka szczegółowo i wyczerpująco opisała i zinterpretowała rodzaje tekstów wyróżnione ze względu na użyte medium: komputer (blogi, ogłoszenia, fora), telefon komórkowy (SMS-y), faks.

7) Wreszcie, jako skutek wyliczonych wyżej walorów, ważne i interesujące wyniki naukowe. Jest ich wiele, zarówno ogólnych, jak i szczegółowych, i niepodobna ich tu wszystkich zaprezentować. Każdy czytelnik książki Katarzyny Jachimowskiej znajdzie zapewne wśród nich takie,

które go szczególnie zainteresują. Jedynie tytułem przykładu przytoczę tu – moim zdaniem – najistotniejsze. Autorka przekonująco dowiodła, że:

– skuteczność komunikacyjna polega na umiejętności wyzyskania, oprócz środków językowych, także różnych zachowań niejęzykowych;

– współcześnie tradycyjne reguły poprawności ustępują wymogom medialnej sprawności komunikacyjnej;

– „Praca przynosi istotną konstatację dotyczącą oceny sprawności komunikacyjnych niesłyszących, które są wystarczające dla efektywnego porozumiewania się, pomimo zaburzeń sprawności językowej tej grupy użytkowników polszczyzny. Teksty pisane przez niesłyszących, usytuowane w kontekście medialnej [...] komunikacji interpersonalnej, analizowane w perspektywie genologicznej, w zdecydowanej większości okazały się komunikatywne. Aktualizowały, w przeważającej większości, wzorce gatunkowe w sposób pozwalający na porozumienie. Znajomość reguł gatunkowych umożliwia wchodzenie w interakcje. Miało to istotne znaczenie dla oceny zachowań komunikacyjnych jako efektywnych” (s. 220);

– „Niewątpliwie do rozwoju umiejętności komunikacyjnych osób z dysfunkcją słuchu przyczynia się korzystanie z nowych mediów, szczególnie z usług oferowanych przez Internet. Z zaprezentowanych analiz wynika, iż lepiej z komunikacją (w tym językową) radzą sobie młodzi niesłyszący, użytkownicy Internetu, niż starsi, zrzeszeni w Polskim Związku Głuchych [...]. Młodszy, obcujący na co dzień z wirtualnymi komentarzami i dyskusjami, chętnie podejmuje interakcje, zwiększając tym samym swoje doświadczenia komunikacyjne, stymulując aktywność językową, wzmacniając zachowania społeczne” (s. 221).

8) I na koniec – walory językowo-stylistyczne rozprawy. Autorka jest dobrą stylistką, włada sprawną, poprawną i precyzyjną odmianą naukową współczesnej polszczyzny, jednocześnie szczęśliwie unikając szablonu z jednej, a pedantyzmu z drugiej strony.

Nowatorską, interesującą i pożyteczną książkę Katarzyny Joachimowskiej można polecić nie tylko językoznawcom. Z pożytkiem ją przestudiują także logopedzi, psychologowie i pedagodzy, zwłaszcza specjalizujący się w opiece nad osobami z dysfunkcją słuchu.

Bogdan Walczak

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

Małgorzata Karwatowska, Leszek Tymiakin
Światy uczniowskie. Język – media – komunikacja
Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej,
Lublin 2014, ss. 422

Recenzowana książka składa się z tekstów już wcześniej opublikowanych. Nie jest jednak ich prostym przedrukiem. Jak zasadnie piszą o tym sami autorzy: „Opracowanie niniejsze zawiera prace pisane w ciągu kilku lat. Wprawdzie już wcześniej ukazały się one drukiem (o czym informujemy w *Nocie wydawniczej*), ale – w zasadzie – wszystkie zostały bądź rozszerzone, bądź przebadane, bądź uzupełnione” (s. 11).

Sami autorzy tak uzasadniają powtórne ich wydanie w jednej książce: „Wiele z nich [powtórnie tutaj wydanych prac – B.W] opublikowano w niskonakładowych wydawnictwach, trudno dziś dostępnych. Tymczasem te rozproszone teksty układają się w pewną całość, w niewielkim chociaż stopniu (taką przynajmniej mamy nadzieję) przybliżającą specyfikę przestrzeni, w której funkcjonuje współczesny uczeń” (s. 11).

Trudno w tym miejscu nie przywołać refleksji wybitnej uczzonej, Elżbiety Smułkowej, na temat zbierania w jednej książce rozproszonej po różnych czasopismach i tomach zbiorowych twórczości naukowej (Smułkowa sformułowała tę refleksję w oczekującym na druk tomie *Mowa mieszkańców pogranicza białorusko-polsko-litewskiego i inne szkice*): „Wiem z doświadczenia, że dopiero zebranie artykułów drukowanych w różnych czasopismach w jednej książce zapewnia im odpowiedni obieg naukowy. W przeciwnym wypadku na ogół idą w zapomnienie i często następne pokolenia badaczy nie wiedzą lub nie chcą wiedzieć o ich istnieniu” (s. 5 tekstu *Wspomnienie o przyjacielu*).

Sąd jest niewątpliwie słuszny, choć akurat w wypadku rozproszonych po różnych czasopismach i książkach zbiorowych prac Małgorzaty Karwatowskiej i Leszka Tymiakina w żadnym wypadku nie wchodzi w grę

ich zapomnienie. Niemniej jednak zebranie takich prac w jednej książce wydatnie ułatwia z nimi kontakt i potęguje ich oddziaływanie na środowisko naukowe i oświatowe. A wspomnianej wyżej zabiegi redakcyjne (w postaci rozszerzania, uzupełniania i „przebudowywania”) spowodowały, że powstała książka zwarta, spójna, która wcale nie sprawia wrażenia złożonej z powtórnie wydanych artykułów.

Dla porządku myślowego warto dodać, że na 27 opublikowanych w książce artykułów 10 jest autorstwa Małgorzaty Karwatowskiej, 9 – autorstwa Leszka Tymiakina, a 8 powstało we współautorstwie obojga lubelskich dydaktyków języka.

Małgorzata Karwatowska i Leszek Tymiakin są bowiem językoznawcami – dydaktykami języka polskiego. W ich dorobku naukowym prace *stricte* lingwistyczne współistnieją z takimi, które relacjonują wyniki badań w zakresie dydaktyki języka polskiego. Ścisłej granicy między tymi dwoma obszarami niepodobna zresztą wykreślić. Rozległe pogranicze między nimi wypełniają studia nad językiem uczniów szkół podstawowych i średnich. Z jednej strony są to niewątpliwie prace językoznawcze, tj. opisy odmiany bio- i socjolektalnej współczesnej polszczyzny (o takiej kwalifikacji decyduje wiek użytkowników i ich status uczniowski), z drugiej zaś – przy opisie polszczyzny uczniów nie sposób pominąć aspektu dydaktycznego.

Zebrane w książce prace układają się w trzy księgi tematyczno-problemowe. Pierwszy wypełniają studia nad rozumieniem ważnych pojęć (w dużej mierze aksjologicznych) i leksemów w języku nastolatków – uczniów gimnazjalnych i licealnych. Znajdujemy tu studia na temat *światła, lęku, nienawiści, kłamstwa, seksu, tolerancji religijnej i Żyda / żyda*. Sami autorzy piszą we *Wprowadzeniu*: „Bohaterami tej książki są uczniowie, głównie gimnazjów i liceów, ale też szkół podstawowych, techników, a nawet wyższych uczelni. Staramy się w niej pokazać wiedzę oraz sposoby posługiwania się przez młodych ludzi wybranymi pojęciami, leksemami i gatunkami mowy. [...]. Szczególnie interesuje nas sprawność przedstawicieli młodzieży w porozumiewaniu się [...]. Niezwykle ważna w takim kontekście okazuje się kwestia uczniowskiej kompetencji aksjolingwistycznej, której znaczenie nieustannie podkreślamy” (s. 9).

I jeszcze jedno przytoczenie z recenzowanej książki: „Tytułowe «światy uczniowskie» mają w założeniu autorskim pokazać funkcjonowanie ucznia w trzech obszarach, czyli w języku, mediach i komunikacji” (s. 10).

Na obszar językowy składają się, jak już stwierdziliśmy, studia nad ważnymi pojęciami i leksemami w polszczyźnie uczniów. Język, jak słusznie przypominają autorzy, służy do konceptualizacji i werbalizowania wiedzy w świecie oraz do wyrażania sądów i emocji, kształtując równocześnie świadomość swoich użytkowników. Media (tutaj głównie czasopisma adresowane do młodzieży, lecz także gazetki szkolne, telewizja, a za pośrednictwem mediów cała sfera kultury popularnej) to z kolei najbardziej dziś istotny czynnik wpływający na młodzież. Współczesne media nie tylko stwarzają praktycznie nieograniczone możliwości komunikacyjne, lecz także decydują o dzisiejszej organizacji społecznej i kształcie kultury. I wreszcie komunikacja, pojęcie zakresowo najszersze, obejmuje prace na temat uczniowskiej kompetencji komunikacyjnej (między innymi należy tu „tradycyjna” umiejętność analizy i interpretacji tekstu literackiego, a także nowa potrzebna umiejętność (zadanie edukacyjne) – prowadzenie negocjacji).

Książkę dopełnia kilka studiów zgrupowanych w dodatkowym dziale *Przydatne uzupełnienie. Ze światów nauczyciela*, traktujących głównie o relacjach między szkołą a modelem nowoczesnego kształcenia językowego.

O wartości recenzowanej książki stanowią, w moim przekonaniu, głównie następujące elementy:

- 1) Solidny warsztat lingwistyczny autorów, skutkujący precyzją i wnikliwością opisów i analiz zgromadzonego i poddanego interpretacji materiału językowego.
- 2) Cechująca autorów chwalebna ostrożność w wyciąganiu wniosków i formułowaniu tez.
- 3) Wieloletnie doświadczenie dydaktyczne obojga autorów, owocujące przekonującymi, uzasadnionymi diagnozami i zaleceniami pedagogicznymi.
- 4) Doniosłość społeczna książki, wynikająca z tego, że traktuje ona o sprawności językowej i komunikacyjnej młodzieży, która jest, jakkolwiek by to górnolotnie zabrzmiało, przyszłością narodu.

Jestem przekonany, że wartościowa, potrzebna i pożyteczna książka Małgorzaty Karwatowskiej i Leszka Tymiakina znajdzie licznych i uważnych czytelników, głównie z kręgu nauczycieli i studentów zainteresowanych współczesną polską szkołą.

Bogdan Walczak

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

Agnieszka Motyl
***Normalizacja fleksji werbalnej w zakresie kategorii czasu
w dobie średniopolskiej***

**Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk,
Poznań 2014, ss. 325**

Rozprawa Agnieszki Motyl sytuuje się w obszarze historii języka polskiego (w szerokim jej rozumieniu, włączającym do niej ewolucję systemu językowego polszczyzny, stanowiącą w tradycyjnym ujęciu przedmiot gramatyki historycznej). Sama autorka bardzo precyzyjnie – co warto podkreślić, gdyż bynajmniej nie powszechne – charakteryzuje cel swojej pracy:

„Celem pracy jest ukazanie procesów normalizacyjnych form czasownikowych w zakresie czasu teraźniejszego i przyszłego prostego, przyszłego złożonego i czasów przeszłych w dobie średniopolskiej i ich szczegółowa analiza. Przeprowadzone badania mają ukazać, jakie tendencje dominowały w średniopolskiej koniugacji, w jakim tempie zachodziły zmiany i jakie czynniki na to wpływały. Pozwoli to na wyodrębnienie momentów przełomowych w rozwoju czasownika w badanym okresie i zestawienie ich z cezurami wyznaczanymi w periodyzacjach polskiego języka literackiego” (s. 16).

Na podstawie dotychczasowej literatury przedmiotu autorka, moim zdaniem absolutnie zasadnie, wybrała do opisu, analizy i interpretacji trzynaście procesów szczegółowych, „[...] najlepiej charakteryzujących fleksję werbalną w dobie średniopolskiej” (s. 33). Są to: 1) rywalizacja końcówek 1. os. lm. *-m* i *-my*, 2) rywalizacja – w tejże kategorii – końcówek *-imy* (*-ymy*) i *-emy*, 3) rywalizacja form prezentywnych typu *dawa*, *stawa* i typu *daje*, *staje*, 4) przesunięcia koniugacyjne typu *bieży* – *biegnie*, *ciecze* – *cieknie*, *dosięże* – *dosięgnie*, *kradzie* – *kradnie*, *roście* – *rośnie*, *rzecze* –

rzeknie itp., 5) wyrównania w tematach czasownikowych w rodzaju *bię* zamiast *biore*, *grzebię* zamiast *grzebę*, *skubię* zamiast *skubę*, *sypię* zamiast *sypę*, *zowie* zamiast *zowę*, *żywie* i później *żyję* zamiast *żywę* itp., 6) ekspansja nowych form czasu teraźniejszego czasownika *być*: *jestem*, *jestes*, *jesteśmy*, *jesteście*, 7) ekspansja i zanik form *jestech*, *jestechmy* i *sąchmy*, 8) ewolucja w zakresie szyku elementów składowych czasu przeszłego, 9) regres końcówki preterytalnej *-chmy* (*bylichmy*, *robilichmy*), 10) zanik czasu zaprzeszłego, 11) ewolucja łączliwości enklityki werbalnej w czasie zaprzeszłym, 12) ewolucja w zakresie szyku członów czasu zaprzeszłego i 13) ewolucja w zakresie budowy form czasu przyszłego złożonego.

Równie precyzyjnie jak cel swojej rozprawy scharakteryzowała autorka jej podstawy teoretyczne (koncepcję normy, normalizacji, wariantu i wariantywności, języka literackiego i jego regionalnych wariantów) oraz przyjętą w pracy metodologię. Generalnie sytuuje się ona w obrębie paradygmatu strukturalistycznego, a składają się na nią: metoda przekrojów synchronicznych Ireny Bajerowej, perspektywa paraleli autorstwa Kwiryny Handke i instrumentarium badawcze językoznawstwa statystycznego (spod znaku Władysława Kuraszkiewicza, Jadwigi Sambor, Ireny Bajerowej, Wojciecha Ryszarda Rzepki i innych historyków języka polskiego). W sumie jest to metodologia spójna i adekwatna zarówno do celów rozprawy, jak i do zgromadzonego przez autorkę obfitego i różnorodnego materiału językowego.

W tym miejscu należy również podkreślić indywidualny wkład Agnieszki Motyl do precyzyjnie scharakteryzowanego (na s. 23–31) instrumentarium badawczego zastosowanego w rozprawie. Polega ten wkład przede wszystkim na twórczym zaadaptowaniu metody przekrojów synchronicznych. Z zasady pomyślana ogólnie, o charakterze ramowym, metoda ta wymaga – w każdym wypadku jej zastosowania – modyfikacji uwzględniających realia chronologii i podstawy źródłowo-materiałowej prowadzonych badań. Autorka – jak najbardziej zasadnie – wyróżniła w obrębie doby średniopolskiej pięć okresów ze szczegółowo wyznaczonymi przekrojami synchronicznymi (obejmującymi od dziesięciu do szesnastu lat). „W każdym z [...] przekrojów przebadany został materiał o objętości całkowitej od 120 000 do 220 000 wyrazów” (s. 27). Łącznie daje to imponującą liczbę 920 000 wyrazów w 58 tekstach-źródłach (w tym sześciu dodatkowych), wyekscerpowanych w całości, jeśli liczba wyrazów oscylowała wokół 20 000, bądź w wypadku tekstów dłuższych, w postaci próby losowej takiej wielkości, wyłącznie w drukach (co autorka

przekonująco uzasadnia: „Ze względu na to, iż celem pracy jest prześledzenie procesu normalizacji, badaniami obejmuję język druków. Druki lepiej bowiem niż rękopisy ilustrują społecznie uznawaną normę, na którą w tym czasie duży wpływ mieli drukarze, zecerzy i korektorzy. Wykluczone zostały rękopisy jako mniej znormalizowane, bardziej nacechowane regionalnie i indywidualnie. Nie bez znaczenia jest również fakt, iż obieg społeczny rękopisów, a zatem i ich oddziaływanie na normę ogólną, był mniejszy niż obieg druków” (s. 28)), dobranych z różnych regionów proporcjonalnie do ich udziału w produkcji wydawniczej i z uwzględnieniem zróżnicowania tematycznego dzieł (proza narracyjna, postylle i kazania, proza religijno-polemiczna i moralizatorska, literatura polityczna świecka, literatura specjalna, proza urzędowa). Nie może ulegać wątpliwości, że tak skonstruowaną podstawę źródłowo-materiałową rozprawy należy uznać za wzorową.

Przyjmując taką podstawę i uzbrojona w wyżej zwięźle scharakteryzowane spójne i adekwatne do celów pracy i zgromadzonego materiału językowego instrumentarium badawcze, osiągnęła autorka zamierzony cel badawczy. Powstała praca obszerna (325 stron), wyjątkowo sumienna, gruntowna, przekonująca i wiarygodna w warstwie wyników naukowych i w zamierzonym zakresie wyczerpująca. O jej wartości stanowią – moim zdaniem – przede wszystkim następujące aspekty i elementy:

1) Wybór tematu. Autorka wzięła na warsztat wciąż jeszcze – mimo istniejących opracowań – niedostatecznie rozpoznany wycinek ewolucji systemu fleksyjnego języka doby średniopolskiej. Można więc zasadnie stwierdzić, że jej rozprawa wypełnia odczuwalną lukę w naukowej literaturze historycznojęzykowej.

2) Wzorowo skonstruowana podstawa źródłowo-materiałowa pracy i równie wzorowe założenia teoretyczne i instrumentarium badawcze (o czym już była mowa wyżej).

3) Samoistna wartość informacyjna *Wstępu* i *Części I* (tu za szczególnie cenne uważam spójne, głęboko przemyślane refleksje na temat normy i normalizacji oraz – a może w szczególności – wariantów i wariantywności).

4) Budzące uznanie zaplecze erudycyjne rozprawy. Wykaz bibliograficzny, w którym nie dostrzegam żadnych braków i pominięć, poza źródłami obejmuje (przypomnijmy, że praca dotyczy niedostatecznie rozpoznanego wycinka ewolucji polskiej koniugacji w dobie średniopolskiej) 160 opracowań, w tym 55 książek, nierzadko wielotomowych. Na-

leży przy tym podkreślić, że gruntowna i krytyczna znajomość literatury przedmiotu ma w rozprawie Agnieszki Motyl charakter w wysokim stopniu „sfunkcjonalizowany”: jej wyniki, umiejętnie przez autorkę wyzyskane, konstytuują tło i wieloraki kontekst naukowy jej pracy, która dzięki temu zyskuje na głębi i gruntowności.

5) Szczegółowość, wielostronność, precyzja, a nierzadko wręcz finezja opisu, analizy i interpretacji. W obszernej *Części II*, zatytułowanej *Analiza materiału* (s. 33–297), autorka gruntownie, wszechstronnie i drobiazgowo opisała trzynaście wybranych (wyliczonych już na wstępie niniejszej recenzji) procesów szczegółowych, charakteryzujących fleksję werbalną w dobie średniopolskiej. Autorka, co jest rozwiązaniem zasadnym metodologicznie, merytorycznie i kompozycyjnie, a bardzo wygodnym dla czytelnika pracy, przyjęła stały schemat opisu, analizy i interpretacji tych procesów. Schemat obejmuje: informację (krytyczną, skomentowaną) o stanie badań, informację o zasobie materiału zgromadzonego przez doktorantkę, opis ogólny procesu (z wyzyskaniem przejrzystych tabel, operujących liczbami bezwzględными i relacjami procentowymi), opis z uwzględnieniem regionalnych wariantów polszczyzny (małopolskiej, wielkopolskiej, mazowieckiej, północno- i południowokresowej), opis według uzusu drukarni i wreszcie opis relacjonujący stan w poszczególnych źródłach. Już ta charakterystyka daje wyobrażenie o bogactwie zaprezentowanych w pracy szczegółowych danych językowych, które mogą być wyzyskiwane w najrozmaitszych kontekstach badawczych.

6) Zalety eksplikacyjno-kompozycyjne rozprawy, tzn. zalety wykładu i walory układu (przejrzystego i logicznego) pracy. W szczególności chciałbym tu podkreślić znaczenie dwu kwestii: wartości informacyjnej licznych i przejrzystych tabel i wykresów oraz trafnego i gruntownie przemyślnego rozkładu informacji między tekst główny i poboczny (przypisy): w przypisach, często bardzo „gęstych” informacyjnie (absolutnie nie do pobieżnego oglądu, nie mówiąc już pominięciu), autorka pomieściła informacje ważne i interesujące, nieraz zgoła fundamentalne, jednak z perspektywy głównego wyводу – przynajmniej w tym miejscu – drugorzędne; zabieg ten bardzo korzystnie wpływa na płynność zasadniczej narracji naukowej.

7) I wreszcie, jako skutek wszystkich wyliczonych wyżej walorów, interesujące i ważne wyniki naukowe. Dotyczące regionalnych wariantów polszczyzny autorka zebrała w paragrafie *Zróznicowanie regionalne procesów normalizacyjnych* (s. 295–297), a ich całość – w *Zakończeniu* (s. 299–309).

Pogrupowała tam szczegółowe procesy normalizacyjne w cztery zespoły, zbliżone pod względem chronologii, tempa i wyników składających się na nie procesów (co autorka ilustruje przejrzystymi wykresami). Nie ma tu miejsca, by szczegółowo relacjonować jej ważne ustalenia, ograniczę się więc do najogólniejszego i fundamentalnego w perspektywie historii języka polskiego wniosku o zasadności przyjmowanej przez niektórych badaczy (Tadeusza Lehra-Spławińskiego, Stanisława Słońskiego, Stanisława Urbańczyka) cezury (jako wewnętrznej cezury w obrębie doby średnio-polskiej) w połowie XVII wieku.

8) Na koniec trzeba podkreślić formalne walory rozprawy: nieskazitelną pisownię (łącznie z interpunkcją, co jest już dzisiaj ewenementem zasługującym na szczególne uwypuklenie), sprawną i poprawną polszczyznę w odmianie naukowej (którą autorka, świetna stylistka, włada ze swadą, szczęśliwie łącząc precyzję z jednej, a swobodę z drugiej strony), wreszcie wyjątkowo staranną redakcją rozprawy (co już jest też zasługą Wydawnictwa PTPN).

W świetle powyższego wyводу nie ulega wątpliwości, że bardzo wartościowa praca Agnieszki Motyl wpisuje się na listę podstawowych lektur historyka języka polskiego.

Bogdan Walczak

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

INFORMACJE DLA AUTORÓW

Uprzejmie prosimy Autorów artykułów, rozpraw, recenzji publikacji językoznawczych o przestrzeganie następujących zasad przy przygotowywaniu komputeropisu:

- objętość artykułu nie powinna przekraczać 20 stron znormalizowanego komputeropisu (format A4, 30 wierszy na stronie, ok. 60 miejsc znakowych w wierszu, margines z lewej strony – 3,5 cm, interlinia – 1,5, czcionka 12 pkt. Times New Roman).
- W cudzysłowie podajemy tytuły czasopism oraz cytaty – jeżeli nie są wyróżnione inną wielkością czcionki.
- Kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty i zdania, ponadto tytuły artykułów, książek, ich części (rozdziałów) oraz zwroty obcojęzyczne wplecione w tekst polski.
- Znaczenia omawianych wyrazów i wyrażeń podajemy w łapkach.
- Proponujemy dwa typy przypisów: w tekście w nawiasach zwykłych, np. (Buttler 1986: 97) oraz przypisy dolne.
- Bibliografię podajemy według wzoru:
 - Buttler D., 1986, *Przysłowia polskie z formą stopnia wyższego lub najwyższego*, „Prace Filologiczne” XXXIII, s. 95–104.
 - Okopień-Sławińska A., 1971, *Relacje osobowe w literackiej komunikacji*, w: *Problemy socjologii literatury*, red. J. Sławiński, Wrocław, s. 109–125.
 - Tokarski R., 2004, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.

Prosimy o dołączenie do tekstu artykułu krótkiego (pół strony znormalizowanego komputeropisu, ok. 1000 znaków ze spacjami) streszczenia w języku polskim lub angielskim.

ZASADY ETYCZNE

Redakcja BAJ-a wprowadza zasady, których celem jest przeciwdziałanie przejawom nierzetelności naukowej, w szczególności:

- zjawisku ghostwriting, które zachodzi wówczas, gdy ktoś wniósł istotny wkład w powstanie publikacji, lecz nie ujawnia swojego udziału (nie jest wymieniony jako współautor pracy, nie uwzględnia się również jego roli w formie podziękowania zamieszczonego w publikacji);
- zjawisku guest authorship, które ma miejsce wówczas, gdy udział autora jest znikomy lub w ogóle nie miał miejsca, a pomimo to jest on autorem/współautorem publikacji.

Oba te zjawiska są przejawem nierzetelności naukowej, stąd wszelkie wykryte jej przypadki będą demaskowane przez Redakcję, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).

Redakcja wymaga od autorów publikacji ujawnienia wkładu poszczególnych autorów w powstanie publikacji (z podaniem ich afiliacji oraz informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod, protokołu itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji), przy czym główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający tekst.

Redakcja BAJ-a powinna otrzymać informację o ewentualnych źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów.

Redakcja BAJ-a będzie dokumentować wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamanie i naruszanie zasad etyki obowiązujących w nauce.

ZASADY RECENZOWANIA

Zgodnie z wytycznymi Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w czasopiśmie stosuje się następujące zasady recenzowania publikacji naukowych:

1. Redakcja dokonuje wstępnej kwalifikacji nadesłanych materiałów pod kątem zgodności z tematyką i profilem czasopisma.
2. Do oceny każdego tekstu zakwalifikowanego do publikacji powołuje się co najmniej dwóch niezależnych recenzentów spoza jednostki, w której afiliowany jest autor.
3. W przypadku tekstów powstałych w języku obcym co najmniej jeden z recenzentów jest afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora pracy.
4. Recenzent jest zobowiązany do złożenia deklaracji o niewystępowaniu konfliktu interesów, za który uznaje się zachodzące między recenzentem a autorem:
 - a. bezpośrednie relacje osobiste (pokrewieństwo, związki prawne, konflikt),
 - b. relacje podległości zawodowej,
 - c. bezpośrednią współpracę naukową w ciągu ostatnich dwóch lat poprzedzających przygotowanie recenzji.
5. Recenzja ma formę pisemną i kończy się jednoznacznym wnioskiem co do dopuszczenia artykułu do publikacji lub jego odrzucenia.
6. Lista recenzentów współpracujących z czasopismem jest dostępna w każdym numerze czasopisma i na stronie internetowej.
7. Nazwiska recenzentów poszczególnych publikacji nie są ujawniane.

LISTA RECENZENTÓW WSPÓŁPRACUJĄCYCH Z CZASOPISMEM

Władysława Bryła (Lublin)
Roman Hajczuk (Białystok)
Krzysztof Hejwowski (Warszawa)
Halina Karaś (Warszawa)
Małgorzata Karwatowska (Lublin)
Tomasz Lisowski (Poznań)
Leonarda Mariak (Szczecin)
Andrzej Moroz (Toruń)
Kazimierz Ożóg (Rzeszów)
Alicja Pihan-Kijasowa (Poznań)
Anna Piotrowicz (Poznań)
Artur Rejter (Katowice)
Ewa Rogowska-Cybulska (Gdańsk)
Elżbieta Sękowska (Warszawa)
Jerzy Sierociuk (Poznań)
Mirośława Siuciak (Katowice)
Małgorzata Świącicka (Bydgoszcz)
Marek Wiśniewski (Toruń)
Małgorzata Witaszek-Samborska (Poznań)
Bogusław Wyderka (Opole)
Dorota Zdunkiewicz-Jedynak (Warszawa)

